

Kirkesteder og kirkebygninger i Troms og Finnmark før 1800

Vidar Trædal

Avhandling levert for graden philosophiae doctor

UNIVERSITETET I TROMSØ
Det humanistiske fakultet
Institutt for kultur og litteratur

Oktober 2008

Forord

Arbeidet med avhandlingen *Kirkesteder og kirkebygninger i Troms og Finnmark før 1800* ble finansiert av Norsk Institutt for Kulturminneforskning gjennom en stipendiatstilling i årene 2001–2004. Det faglige ansvaret for dr. art.-utdanningen har ligget til Det Humanistiske Fakultet ved Universitetet i Tromsø. Begge instanser skal ha stor takk.

Professor Lena Liepe i faggruppen for kunstvitenskap ved Institutt for kultur og litteratur ved Universitetet i Tromsø har vært veileder for avhandlingsarbeidet – hun fortjener den aller største takken for sin innsats og tålmodighet.

Gjennom hele skriveperioden har jeg hatt gleden av å arbeide i forskjellige fagmiljøer i Bergen, Tromsø og Oslo. I Bergen var min arbeidsplass hos NIKU på Bryggens Museum – jeg vil takke *alle* på Bryggen (hos NIKU, Middelaldersamlingen ved Bergen Museum, ansatte og studenter ved Arkeologisk Institutt (UiB), Riksantikvaren og Bryggens Museum) for en fin tid, både faglig og sosialt. Blant alle disse må jeg likevel trekke fram Frode Iversen, som ved sine faglige nyvinninger og store pågåenhet også klarte å pense arbeidet mitt inn på nye spor.

I Oslo skal Jan Brendalsmo hos NIKU ha takk: For det første for faglige perspektiver, for det andre for å velvilligst kommentere en rekke tekstutkast fra meg.

I Tromsø er listen også lang, men skal her gjøres kort: Alle deltakere ved forskningsprosjektene "Arkitektur i Nord-Norge" og "Creating the New North" har gitt meg anledning til å diskutere innholdet i avhandlingen på et høgest mulig faglig nivå. Medstipendiater og ansatte ved kunstvitenskap har alltid tatt godt i mot meg i Tromsø – en stor takk skal dere ha!

Vidar Trædal

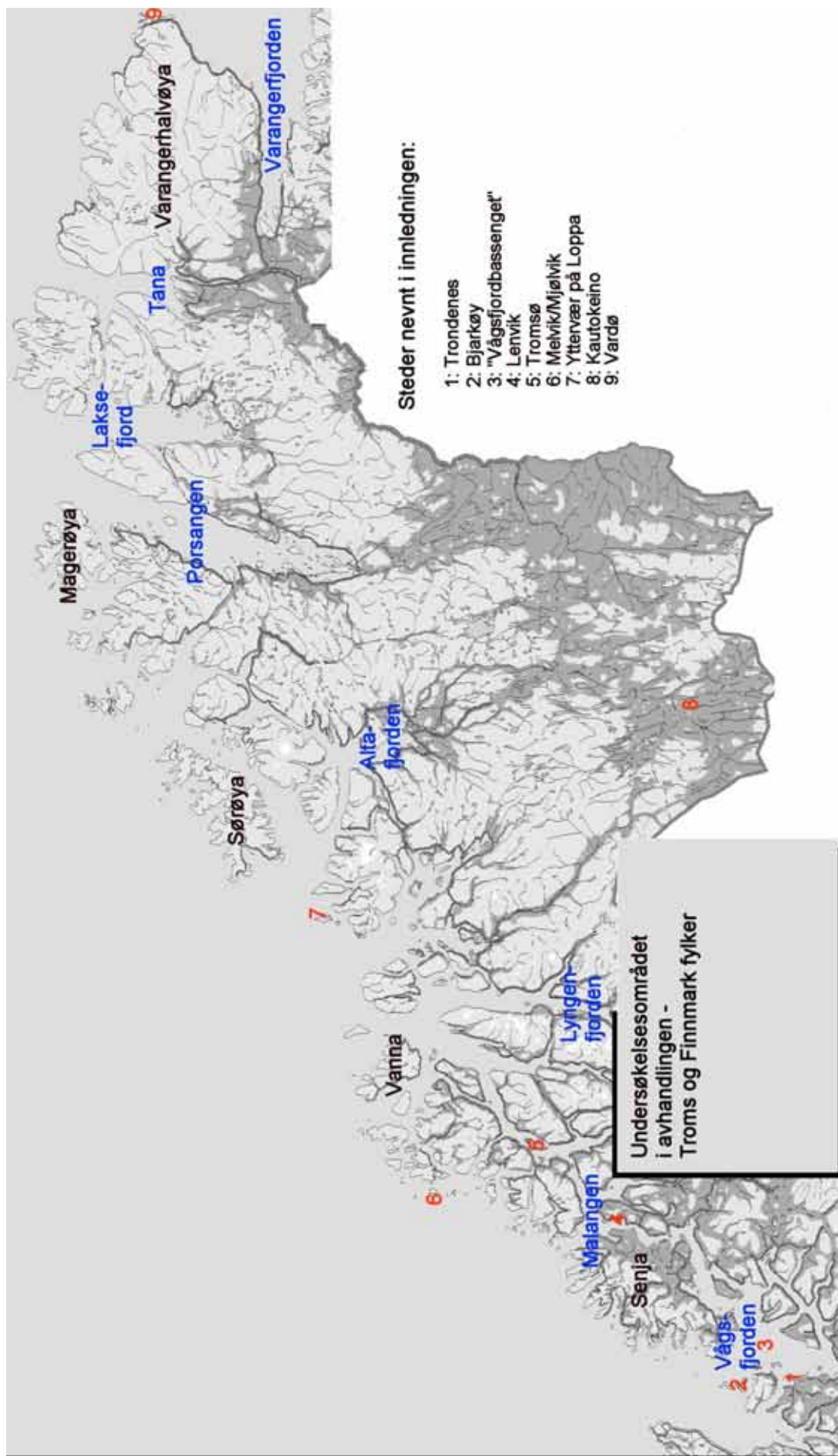
Forord	3
Innledning	10
Avhandlingens emner, spørsmål og problemstillinger.....	11
Kildematerialet.....	14
Oppbygging, struktur og hovedhypoteser.....	15
Forskningshistorie	18
Eldre litteratur.....	18
Fortidsminneforeningen.....	20
Arkivgranskning.....	22
Anders Bugge.....	22
Arkeologien.....	23
Lokalhistorie, bygdebøker og monografier.....	25
Nåværende forskning.....	25
Oppsummering.....	25
Teoretiske og metodiske utgangspunkter	27
Det faglige ståstedet.....	28
Kirkestedsetablering.....	29
Bygnings- og kunsthistorie.....	31
Agrar- og eiendomshistorie.....	36
Oppsummering.....	37
Det skriftlige kildematerialet i avhandlingen	40
Arkivmaterialet.....	40
Materialets bakgrunn og tilkomst.....	42
Nærmere presentasjon av kildematerialet.....	51
<i>Regnskapene</i>	52
<i>Visitaser</i>	53
Oppsummering/delkonklusjon.....	55
Kirkens etablering og organisering i Norge i tidlig middelalder – generell diskusjon	57
Hvem lot bygge kirker i Norge i middelalderen?.....	59
<i>Kongen som byggherre</i>	60
<i>Stormenn som byggherrer</i>	61
<i>Kirkeinstitusjonen som byggherre</i>	62
<i>Fellesbyggeri og andelsbyggeri – bygdas bønder som byggherrer</i>	64
<i>Andre byggherrer eller organiseringsformer – ”bygdesamfunnets institusjoner”</i>	68
Kirkeorganisasjonen – kirketyper nevnt i skriftlige kilder.....	69
<i>Hierarkiske strukturer?</i>	71
<i>Fylkeskirker og hovedkirker</i>	73
<i>Høgendeskirker</i>	74
<i>Kapell</i>	74
<i>Korshus</i>	75
<i>Minsterkirker</i>	76
Kirkenes plassering – gård, tun og gravfelt.....	78

Bosetning og eiendomsforhold	84
Innledning.....	84
Norrøn bosetning og samfunnsutvikling i Troms og Finnmark – en forskningsoversikt.....	85
En retrospektiv tilnærming til eiendomsforhold i Sør-Troms.....	90
<i>Skriftlige kilder</i>	91
De yngre eiendomsforholdene i lys av de skriftige kildene.....	92
<i>Bispegodset</i>	92
<i>Erkebispegodset fra AB og OE</i>	93
<i>Bjarkøygodset</i>	93
<i>Øvrig adelsgods</i>	94
<i>Krongodset</i>	95
<i>Odelsgods og selveie</i>	95
<i>Bakke klostets gods</i>	95
<i>Kapellane i Vår Frues kirkes gods</i>	96
Høgmiddelaldergårdene.....	97
Gårdene i Sør-Troms i overgangen mellom jernalder og middelalder.....	103
<i>Gårder som regnes som opprinnelig bondeeie</i>	104
<i>Gårder som regnes som opprinnelig adelseie</i>	105
<i>Gårder som regnes som ”opprinnelig” krongods</i>	105
Kirkene i Troms og Finnmark i middelalderen	110
Trondenes.....	110
Kvæfjord kirke.....	116
Ibestad kirke.....	121
Sand kirke.....	126
Bjarkøy kirke.....	128
Tranøy kirke.....	132
Lenvik kirke.....	133
Sammenfattende diskusjon: Bosetning, eiendom og kirker i Sør-Troms i Middelalderen.....	135
<i>Om kongemaktens konfiskasjon av nedkjempede motstanderes gods</i>	137
<i>Om dotering av gods til kirkelige institusjoner</i>	138
<i>Om minsterkirkemodellen</i>	140
<i>Om Sand og Kvæfjord som kapeller under Trondenes før sokneorganiseringen</i>	141
Kirkene på Senjas vestsida.....	142
Andre kirker i Sør-Troms?.....	148
Senmiddelalderen og Trondenes kannikgjeld.....	149
Nord-Troms.....	151
Tromsø kirke.....	156
De øvrige kirkene i Nord-Troms.....	160
Andre kirker i Nord-Troms?.....	164
Finnmark.....	165
Andre kirker i Finnmark i middelalderen?.....	179
Oppsummering – kirkene i Troms og Finnmark fram til 1589.....	181
Kirkene i Troms og Finnmark på 1600-tallet	184
Sør-Troms.....	187
Nord-Troms.....	190
Finnmark.....	192
Kommentarer til kirker bygget mellom 1589 og 1700.....	199

Kirkene i Troms og Finnmark på 1700-tallet	203
Sør-Troms.....	203
Nord-Troms.....	207
Finnmark.....	211
<i>Amtmann Erich Lorchs kirker</i>	213
<i>Misjonskollegiets kirker</i>	217
<i>Forsamlingshus</i>	219
<i>Perioden 1735–1750</i>	220
<i>Siste halvdel av århundret</i>	222
Korskirkens utbredelse i Troms og Finnmark.....	223
Oppsummering om 1700-tallet.....	228
Oppsummering og konklusjoner	230
Tabell over kirkesteder og kirkebygninger i Troms og Finnmark	238
Katalog	241
AMTMANNSGAMMEN / VARANGERBOTN.....	246
ANGSNES.....	247
NESSEBY.....	249
VADSØ.....	251
KIBERG.....	255
VARDØ.....	257
MAKKAUR.....	263
GULLHOLMEN / TANA.....	266
HOP.....	268
OMGANG.....	269
SKJØTNINGBERG.....	271
KJØLLEFJORD.....	274
LEBESBY.....	280
SVÆRHOLT.....	282
LEIRPOLLEN.....	283
KISTRAND.....	284
YTRE LANGØY / PRESTØYA.....	287
KIRKEHOLMEN ved Honningsvåg.....	288
KJELVIK.....	289
HELNES.....	294
OPNAN.....	295
SKARSVÅG.....	296
TUNES.....	298
STAPPEN.....	300
GJESVÆR.....	302
MÅSØY.....	303
HJELMSØY.....	308
INGØY.....	310
KNARVIK.....	314
TUFJORD.....	315
LILLEFJORD.....	317
FORSØL.....	318
HAMMERFEST.....	319

REPPARFJORD.....	325
KVALSUND.....	326
NEVERFJORD.....	329
LANGSTRAND.....	330
HELLEFJORD.....	331
MEFJORD.....	332
SANDØY.....	334
BØLE.....	335
SØRVÆR.....	336
HASVÅG.....	339
HASVIK.....	343
ÅRØYA.....	346
TALVIK.....	349
MASI.....	352
KAUTOKEINO.....	353
AFJUVARRA.....	356
KARASJOK.....	357
NUVSFJORD / NUVSVÅG.....	359
GAMMELVÆR.....	360
LOPPA.....	361
TROMS.....	371
BURFJORD.....	372
BADDEREN.....	373
SEKKEMO.....	374
SKORPA.....	375
HAMNEIDET / EIDET I MAURSUND.....	377
OKSFJORD.....	378
REISA.....	379
RAVELSEIDET.....	380
ROTSUND / ULØY.....	381
KVÆNNES.....	382
HELLNES, LAUKØY.....	383
SKJERVØY.....	384
KIRKENESET, AKKARVIK.....	388
ÅRVIKSAND, ARNØY.....	389
KARNES.....	390
LYNGEN.....	392
KÅFJORD / OLDERDALEN.....	395
KVITNES.....	396
VANNVÅG.....	397
TORSVÅG.....	398
KARLSØY.....	399
HELGØY.....	402
NORDSKAR.....	406
RYTEN / STEIKARVIK.....	407
MJØLVIK / MELVIK.....	408
TROMSØ.....	412
RØSSHOLMEN.....	415
HÅJA.....	416
HILLESØY.....	417

BALSTADVÆR.....	419
ØYFJORDVÆR.....	420
MEFJORDVÆR.....	421
BERG.....	423
GRYLLEFJORD.....	426
TORSKEN.....	428
ØRJA.....	432
LENVIK.....	433
TRANØY.....	435
DYRØY.....	440
BJARKØY.....	443
SAND.....	445
IBESTAD.....	450
TRONDENES.....	455
KASFJORD.....	463
KVÆFJORD.....	464
Appendix 1: Tabell over gårder og eiendomsforhold i Sør-Troms.....	467
Forkortelser, Arkivmateriale, Utrykte og Trykte kilder.....	489

Innledning

Snorres kongesagaer forteller at i året 999 seilte Olav Tryggvason nord i landet med sin biskop Sigurd. De kom helt nord til Åmd, og der gikk "alt folket" under kristendommen (Snorre, "Stormutgaven" 2000, s. 165). Stedsnavnet "Åmd" eller "Omd" eksisterer ikke i dag, og hva navnet var ment å omfatte er usikkert. Men Snorre skriver senere i Olav den helliges saga om "Trondenes i Åmd" (Snorre, "Stormutgaven" 2000, s. 298), og navnet må i alle tilfeller peke på et sted eller område i den sørlige delen av dagens Troms eller kanskje på Andøya.¹ Drøye hundre år senere skal kong Eystein Magnusson i følge *Morkinskinna* ha oppført en kirke på Trondenes (*Morkinskinna*, C. R. Ungers utgave 1867, s. 187), kanskje i forbindelse med et besøk der i 1114 (Lysaker 1958, s. 109). I løpet av middelalderen reises og utstyres det største kirkebygget nord for Trondheim på Trondenes, som hele kristenhetens nordligste steinkirke. Dette monumentale anlegget må ha stått på høgden av sin storhetstid ved inngangen til reformasjonsårhundret.²

Nord for Trondenes nevnes Lenvik i skriftet *Rímbegla* som verdens nordligste kirke på første halvdel av 1200-tallet: "Fyrir sunnan Malangr stendr kirkja, er heitir í Lengjuvík, er menn hyggja norðasta kirkju i heiminum". Malangen blir samme sted nevnt som en etnisk og kulturell grense – "hann skilr Finnmark við búmenn".³ Mange har antatt at den kirken Håkon Håkonsson i følge sagaen bygde "i Troms" (*Norges kongesagaer*, bind 4, s. 341) var kirken på Tromsøya, og at den omkring 1250 dermed markerte høymiddelalderens norske ekspansjon mot nord – og mot samisk kjerneområde. I 1307 er det innført i *Islandske Annaler* at erkebiskop Jørund innviet en kirke i Vardø (IA 1888, s. 74) – kanskje i tilknytning til det militære og administrative brohodet som senere er kalt Vardøhus. I perioden fra høgmiddelalderen og fram til reformasjonen må det ha vokst fram en fiskeværsbosetning flere steder i Troms og Finnmark som hadde egne kirker. I Trondhjems Reformats av 1589 (TR 1589) sees disse kirkene å ha ligget på Senjas vestkyst, og helt ytterst på kyststripen fra Yttervær på Loppa til Vadsø.

I etterreformatorisk tid framstår Finnmark som et område der kirkestedene preges sterkt av de labile demografiske og næringsgeografiske forholdene. I løpet av 1600-tallet sees de

¹ Flere har oppfattet "Omd" eller "Åmd" som det gamle navnet på Andøya, slik det blir tolket av oversetterne av Snorre i Gyldendals jubileumsutgave fra 1979 (*Norges kongesagaer*, bind 1). Storm mente imidlertid at Snorre i dette sitatet fra Olav den Helliges saga egentlig viser til Hinnøya (Snorre, "Stormutgaven", s. 298).

² Den til dels omstridte dateringen av den stående Trondenes kirke diskuteres på annet sted i avhandlingen. Det rike senmiddelalderske inventaret godtgjør likevel en påstand om kirkens "storhetstid" omkring 1500, uavhengig av selve bygningsdateringen.

³ Utsagnet har blitt problematisert av flere forskere (se Bratrein 1970, s. 33ff) og vil bli tatt opp senere i avhandlingen.

første eksemplene på at nye kirkesteder etableres i sammenheng med nye norske bosetninger *innenfor* den ytre kystsonen i Finnmark – stadig som kirker for en fiskeribefolkning, men i større grad i kontakt med fjordlandskapet innenfor kysten. På 1700-tallet kommer det endelige innfallet av kirkesteder i fjordene, først og fremst i forbindelse med organiserte misjonsfremstøt blant den samiske befolkningen, og statlige, territorielle krav i forhold til Sverige og Russland. Prosessen kan sies å være fullført ved grensetraktaten av 1751, da den eldre svenske kirken i Kautokeino tilfalt Norge.

Selve *kirkebygningene* kan ikke følges gjennom skriftlige kilder i samme grad, og like langt tilbake som kirkestedene: Verken Lenvik, Tromsø eller Vardøs første kirker er kjent i bygningshistorisk forstand. Trondenes er den eneste stående middelalderkirken i Troms og Finnmark, i tillegg kjennes steinkirken på Ibestad fra fotografier og beskrivelser. To tufter på gamle kirkesteder – Mjølvik på Sandsøya i Nord-Troms, og Yttervær på Loppa i Finnmark – er gravd ut arkeologisk, og har vist spor etter bygninger med torv som en viktig del av konstruksjonen (Simonsen 1980; Lind 2003).⁴ I tillegg ble en rekke tufter etter kirkebygninger registrert av Håvard Dahl Bratrein på 1960-tallet, og gir i en del tilfeller holdepunkter for diskusjon av planformer og størrelse.⁵

Hovedkilden til kunnskap om kirkebygningene i denne avhandlingen er en større gjennomgang og undersøkelse av geistlig arkivmateriale fra 16- og 1700-tallet. Dette materialet er det første samtidige kildematerialet til belysning av kirkenes plassering, utforming, konstruksjon og bygningshistorie. Naturligvis er det særlig kirkene fra denne perioden som belyses best, men det har også en retrospektiv kildeverdi i forhold til kirker av høgere alder som ennå stod. I tillegg til dette materialet, finnes det en håndfull stående kirker fra 1700-tallet i Troms, som selvsagt inngår i undersøkelsesmaterialet.

Avhandlingens emner, spørsmål og problemstillinger

I denne avhandlingen drøftes kirkesteder og kirkebygninger innenfor det som i dag utgjør Norges to nordligste fylker, Troms og Finnmark, fram til 1800. Totalt dreier det seg om 64 kirkesteder (trettifem i Finnmark, femten i Nord-Troms og fjorten i Sør-Troms), men også lokaliteter for forsamlingshus under misjonstiden på 1700-tallet er forsøkt kartlagt. I tillegg diskuteres såkalte "sagnkirke"-lokaliteter. På disse 64 kirkestedene har jeg funnet belegg for 109 ulike kirkebygninger.⁶ Det har vært en sentral målsetning å søke, gjennomgå og

⁴ Begge tuftene inneholdt rester av flere suksessive kirkebygninger; tre i tuften etter Mjølvik, to i tuften etter Yttervær.

⁵ Bratreins rapporter ved Tromsø Museum, se Utrykte kilder, Bratrein 1965, 1966, 1967 og 1968.

⁶ Som både avhandlingen og den etterfølgende katalogen vil vise, så er disse tallene på ingen måte udiskutable: Hvor går grensen mellom flytting av et kirkested, og det å kalle det et "nytt" kirkested? På samme måte er kirkebygningene ofte blitt kraftig ombygget, eller materialer fra en gammel kirke er brukt i en ny kirke. Det

framlegge for drøfting et bredt tilfang av empirisk kildemateriale, for dermed å gi avhandlingen preg av, og verdi som en samlet framstilling av emnet. Arbeidet kan i utgangspunktet sees på som en nysgjerrighetsdrevet ”grunnforskning”, i den forstand at det særlig for den arkitekturhistoriske delen strengt tatt ikke finnes tidligere arbeider som utgjør noe naturlig utgangspunkt for en diskusjon av temaet.⁷ Men ut over dette deskriptive nivået – *hvor* stod kirkene i Troms og Finnmark i middelalderen og fram til 1800, *når* ble de bygget og *hvordan* så de ut – reises det en håndfull sentrale problemstillinger. Den første kan sies å være i tråd med ledende arbeider innen kirkeforskningen i Norge de siste årene, særlig innenfor en arkeologisk forskningsdisiplin.⁸ Det stilles spørsmål ved *hvem* som valgte kirkesteder, og *hvorfor* det ble oppført kirke på et gitt sted – og etter hvert hvorfor de eventuelt ble lagt ned eller flyttet. Her er landsdelens nærings- og sosio-geografiske, og etniske forutsetninger et viktig bakteppe. Som det fremgår av innledningen ovenfor, er landsdelen spesiell fordi man kan gå ut fra at en etnisk norrøn bosetning i vikingtid og tidlig middelalder kun var utbredt i Sør-Troms, nord til Malangen – med rom for diskusjon rundt hvorvidt det også var norrøn bosetning og/eller aktivitet lenger nord. Det er dermed klart at de historiske sammenhenger tidligere forskning har påvist mellom jernaldersamfunnets kult- og maktbærende strukturer og de senere lokaliseringer av kirkesteder ikke kan ha nedfelt seg på samme måte i Nord-Troms og Finnmark som i det sørlige Norge. Videre er det klart at kirkene, særlig i Finnmark, etableres i en helt annen topografisk og sosio-økonomisk kontekst enn i Sør-Norge, i og med at den tidligste norrøne befolkningen nesten utelukkende var bosatt i fiskevær helt ytterst på kysten – ikke på gårder, som ellers var den helt dominerende og grunnleggende sosio-økonomiske enheten i vikingtidens og middelalderens norrøne samfunn. En hovedproblemstilling i avhandlingen blir dermed hvordan dette spiller inn på hvor det ble etablert kirker, og hvem som stod bak prosessen. I dette er det også av interesse å se på kirkestedenes kontinuitet fram mot 1800, og på hvorvidt det tegner seg forskjeller mellom Sør-Troms, Nord-Troms og Finnmark.

Avhandlingen har, i omfang, et klart tyngdepunkt i undersøkelsen av forholdene i Sør-Troms. Her har man for seg det norrøne marginalområdet i vikingtidens og den tidlige middelalderens Europa. Det arkeologiske kildematerialet fra yngre jernalder, og skriftlige kilder fra middelalder og tidlig nytid gjør det mulig å diskutere disse forholdene inngående: Hvem stod bak byggingen av kirkene i dette området, og hvordan var kirkeinstusjonen her

største problemet er likevel de antatt store mørketallene når det gjelder hvor mange kirker som kan ha stått suksessivt på samme sted, uten at noen kilder har kunnet fange dette opp. Generelt vil jeg hevde at tallet på kirkesteder som her diskuteres trolig ligger mye nærmere det reelle tallet enn hva antallet kirkebygninger gjør. ⁷ Som det vil fremgå av neste kapittel har det selvsagt blitt skrevet om kirkebygninger i perioden 1000–1800 i Troms og Finnmark tidligere, men sjeldent med fokus på arkitektur, og enda mer sjeldent i form av sammenlignende, syntetiserende framstillinger.

⁸ De arbeider det her siktes til, blir gjort rede for og drøftes i kapitlet ”Kirkens etablering og organisering i Norge i tidlig middelalder – generell diskusjon”.

organisert? Er det en klar sammenheng med forholdene i Norge for øvrig? Her er ikke minst Trøndelag et interessant sammenligningsområde, særlig fordi Nord-Norge lå i Frostatingets jurisdiksjon, og under samme kirkelige sentralmyndigheter som Trøndelag, som en del av Nidaros bispedømme.

Det er også klart at kontakt og brytning mellom folk som oppfattet seg som nordmenn eller "bumenn", og folk som oppfattet seg som samer eller "finner" i praksis betydde en "misjonsfase" i Troms og Finnmark som strakte seg langt ut over 1000- og 1100-tallet, som man gjerne omtaler som "misjonstiden" i Norge for øvrig, faktisk gjennom hele den tidsperioden som her skal undersøkes.⁹ Etableringen av kirkeinstitusjonen og kirkebygningen sammen med bosetninger i områder uten forutgående norrøn bosetning, og i perioder som til dels er mye senere enn i Sør-Norge, utgjør en helt spesiell del av kristningsprosessen i Norge. Det er av stor interesse å diskutere hvorvidt kirkesteder har blitt etablert på visse steder og til visse tider med misjonsformålet for øye – og eventuelt avgjøre hvem som kan ha gjort det.

Den andre hovedproblemstillingen knytter seg til selve kirkebygningene. Ettersom bare en håndfull av de 109 kirkebygningene står i dag, har målet vært å få det skriftlige kildematerialet i tale, sammen med eldre fotografier og tegninger. I avhandlingens katalogdel er bygningene beskrevet i detalj så langt det har latt seg gjøre, mens det i den løpende teksten hovedsaklig er fokusert på trekk ved bygningene som kan inngå i en sammenlignende undersøkelse – først og fremst planform, konstruksjon og bygningsmateriale. Også her er det grunn til å se kirkebygningene opp mot det samme bakteppet som blir holdt opp for kirkestedene: Hva slags kirker ble bygget i det norrøne marginalområdet i Sør-Troms? Skiller disse seg fra bygningstyper og materialbruk i norrøne kjerneområder lenger sør? Kirkene i Nord-Troms, og kanskje særlig Finnmark, bygges stort sett i en periode som ligger etter det som har vært oppfattet som "den store kirkebyggeperioden" i (Sør-)Norge på 11- og 1200-tallet. Hva har dette betydd for materialbruk, konstruksjon og planform? Har misjonsformålet, både i middelalderen og senere, spilt inn på utformingen av kirkene? Et særlig viktig spørsmål i den arkitekturhistoriske framstillingen er utbredelsen av korskirkeplanen på 16- og 1700-tallet, da materialet er stort nok til å trekke arkitekturhistoriske konklusjoner. Ved å trekke inn tidligere forskning på norske (og dels de øvrige skandinaviske) kirker i samme tidsrom tar jeg opp til diskusjon hvorvidt Troms og Finnmark passer inn i det bildet som tidligere er tegnet av Nord-

⁹ Det har i den senere tid vært stilt spørsmål ved tidligere framstillinger av "hedendommen" i Nord-Troms (Guttormsen 2005, s. 303ff.; Bratrein og Lind 2004). Det mentalitetshistoriske berøres i mindre grad i den foreliggende avhandling – den virksomhet som var tillagt Misjonskollegiet medførte i alle tilfeller bygging av kirker på nye steder på 1700-tallet, beregnet på en samiskdominert befolkning.

Norge som i arkitekturhistorisk forstand et nokså helhetlig område ”i forlengelsen av” Trøndelag.

På den ene siden har problemstillingen i avhandlingen på denne måten blitt mer todelt enn det som i utgangspunktet var ønskelig. Diskusjonen rundt kirkestedene i middelalderen har tilsynelatende svak kronologisk sammenheng med diskusjonen om kirkearkitekturen, som hovedsakelig gjelder 16- og 1700-tallet. Delvis skyldes nok dette at jeg etter erfaring med tilsvarende materiale for Vestlandet hadde noe større forhåpninger til det skriftlige kildematerialets *retrospektive* utsagnskraft enn hva det viste seg å være grunnlag for. Men på den annen side vil jeg hevde at de forhold jeg påviser i middelalderen fikk sterk og langvarig innvirkning både på hvordan kirkebygging ble organisert, og til og med hvordan kirkene kom til å se ut på 16- og 1700-tallet. Selv på 1700-tallet er det mulig å se klare spor etter den tredelingen av området som oppstod i middelalderen, med utgangspunkt i et norrønt Sør-Troms, og ekspansjonssoner i Nord-Troms og Finnmark i henholdsvis høg- og senmiddelalder.

Kildematerialet

Avhandlingen tar utgangspunkt i to hovedgrupper av kildemateriale. Den første gruppen er i og for seg tradisjonell i den forstand at tilsvarende kilder lenge har vært utnyttet i forbindelse med kirkestedsanalyser.¹⁰ Det gjelder kilder til eiendomsforhold ved kirkene, i første rekke jordebøker fra middelalderen – Trondenes Jordebok (TJ) og Aslak Bolts jordebok (AB) – sammenholdt med etterreformatoriske eiendomskilder, her særlig jordebøkene i Stattholderarkivet fra 1620-årene, og Skattematrikkelen av 1647 (Fladby og Schou 1993). Skattemanntallene fra 1567 (NRJ bind 4) er også en viktig kilde for å kartlegge demografiske forhold. Samtidig er det et viktig poeng og metodisk grep i avhandlingen å holde disse kildene opp mot distribusjonen av førkristne gravminner, slik denne kan leses ut av Fornminneregisteret.¹¹ Dette er gjort i tråd med senere års studier, der gravmaterialet først og fremst utgjør en kilde til eiendomsforhold i førhistorisk tid.¹²

Den andre hovedgruppen kildemateriale er allerede nevnt – det geistlige arkivmateriale fra 16- og 1700-tallet. Dette materialet er en svært god, men lite brukt kilde til kunnskap om kirkesteder og -bygninger i Troms og Finnmark. Arkivmaterialet er rikt for Finnmarks vedkommende, særlig i perioden fra 1690-årene og fram gjennom 1700-tallet, mens materialet for Troms har flere og større lakuner. Til en viss grad sees materialet å inneholde

¹⁰ Analyser av eiendomsforhold har særlig vært sentrale ved arbeidene til Dagfinn Skre, Jan Brendalsmo og dels Lars Øyvind Birkenes, se kap. 6.

¹¹ ”Fornminneregisteret” var Riksantikvarens kulturminnedatabase forut for dagens løsning ”Askeladden”.

¹² Særlig vektlagt av Frode Iversen (Iversen 1999; 2004), til dels også Skre.

retrospektive elementer i form av historiserte opplysninger, for eksempel om tidspunkter for nybygg, flytting, nedleggelse og konstruksjoner. Det har også vært av stor interesse at regnskapsbøkene for Finnmark i perioder har fungert som en form for ”kopibøker”, slik at både utgående og inngående korrespondanse er innført i regnskapsbøkene. Dette gir til tider et enestående innblikk i de administrative forholdene rundt kirkene.

Oppbygging, struktur og hovedhypoteser

Forskningshistorien ved starten av avhandlingen er bredt anlagt, og følger forskning rundt kirker og kirkesteder i Troms og Finnmark fra tidlige topografiske verk fram til senere års forskning. Det blir her vist hvordan Troms og Finnmark til en viss grad har stått i skyggen når større monumenter har vært undersøkt og diskutert i Sør-Norge. Men det er også interessante innslag i forskningen om Nord-Norge, med pionerinnsetser både innen arkivgranskninger og kirkearkeologi.

Avhandlingens teorikapittel innledes med en redegjørelse for det egne faglige ståstedet, der avhandlingens bakgrunn og tilhørighet drøftes. Fagfeltet har tradisjonelt vært preget av empiriske og kildeneære studier, og implisitte og eksplisitte teoretiske tilnærminger blant ulike aktører blir diskutert. I neste del av kapitlet gjennomgås ulike instrumentale teorier om beslutningsprosessen bak byggingen av en middelalderkirke, både hva angår sted og bygning. Viktige instrumentelle teorier er forståelsen av eiendomsforhold som en nøkkel til kirkesteders opphav, og det førkristne gravmaterialets utsagnskraft i forhold til eiendomsforholdene. Den sentrale tanken, som har fått stadig større gjennomslag innen arkeologien de siste årene, er at retten til synlige gravminner – gravhauger og -røyser – har vært knyttet til eiendoms- og arverett, og at det dermed er mulig å danne seg et bilde av eiendomsforhold også forut for skriftlige kilder.¹³ Gravminnene er altså i denne avhandlingen ikke bare tolket som bosetningsindikatorer, eller for den saks skyld indikatorer på høvdingmakt, etc. Dette blir gjort rede for og drøftet, dels i teorikapitlet, og dels videre i avhandlingen. For denne undersøkelsens del betyr dette perspektivet at det som kan kalles *det sosiale landskapet* i Troms og Finnmark kan kartlegges forut for etableringen av kirkene. Dette gir verdifulle opplysninger om hvor og i hvilke miljøer man kan søke etter kirkenes byggherrer.

Jeg analyserer kirkested og kirkebygning først og fremst ut fra en hypotese om kirkebygging som sosio- og maktpolitiske uttrykk. Av diskusjonen omkring kirkebygningens arkitektur utledes en hypotese om kirkebyggernes synkrone muligheter: De valg som er tatt har neppe vært gjort på bakgrunn av en allmenngyldig idealtipe/konstruksjon, og det har heller ikke

¹³ Iversen 1999; 2004.

foregått en "darwinistisk" utvikling fra enklere til sammensatte former. Derimot kan klimatiske forhold trekkes inn som en premiss: Kanskje har bygging i stein vært umulig nord for Trondenes.

Interessen for, og kunnskapen om det geistlige kildematerialet fra 16- og 1700-tallet vært utgangspunktet for denne avhandlingen. Man kan derfor si at valg av kildemateriale har vært vel så styrende for valg av problemstilling, som omvendt. Avhandlingen er selvsagt ikke uten verken implisitte eller eksplisitte teoretiske forutsetninger, men disse befinner seg på et mer metodisk/instrumentelt nivå. Avhandlingen er tuftet på ganske opplagte og eksplisitte faglige tradisjoner eller ståsteder, hvor en tverrfaglig sammenstilling av disse forhåpentligvis gir et større bilde til slutt: En kunstvitenskapelig, en arkeologisk og en (eiendoms)historisk tradisjon.

Det neste kapitlet er en redegjørelse for det geistlige arkivmaterialet, dets opprinnelse og dets innhold, sett i forhold til mer tradisjonelle skriftlige kilder, ettersom ingen tidligere avhandling på doktorgradsnivå har hatt dette som det primære kildematerialet. Bakgrunnen for kildene er en viktig diskusjon i avhandlingen: Når oppstod disse, og hvorfor? Har materialet røtter tilbake til middelalderen? Et hovedsyn som trekkes fram er at hva som er bevart – i form av *typer* av kilder – i seg selv kan si noe om de administrative forholdene rundt kirkene i en gitt periode. I denne forbindelse diskuteres også selve den lokalkirkelige administrasjon fra middelalderen og framover. Jeg vil her hevde at kildematerialet i den form man kjenner det har oppstått samtidig med den sterkere statsadministrasjonen på 15- og 1600-tallet.

Deretter følger kapitlet "Kirkens etablering og organisering i Norge i tidlig middelalder – generell diskusjon". Her rettes fokus mot diskusjonen rundt hvem som lot bygge kirker i middelalderen, hvorfor og hvor. Tidligere forskning på feltet blir diskutert, særlig arbeidene til Dagfinn Skre og Jan Brendalsmo. Dette kapitlet danner grunnlaget for gjennomgangen av kirkestedene i Troms og Finnmark i de påfølgende kapitlene. Hovedhypotesen, særlig slik Brendalsmo legger den frem, er at kongemakten har stått bak byggingen av et visst antall fylkes- eller hovedkirker, mens de øvrige kirkene i all overveiende grad har bakgrunn som privatkirker på store gårder. Det er denne hypotesen som prøves i undersøkelsen av Sør-Troms.

En diskusjon av disse spørsmålene kan ikke gjennomføres uten å se nærmere på eiendomsforhold og det sosiale landskapet i det aktuelle området. Før avhandlingens tre kjernekapitler gjøres derfor en drøfting av norrøn bosetning og samfunnsutvikling i yngre

jernalder og tidlig middelalder, og i tilknytning til dette foretaes en studie av eldre eiendomsforhold. Sør-Troms blir her sett på som en fullt ut norrøn region, hvor gårds-, eiendoms- og kirkehistoriske spørsmål kan besvares ut fra samme type kildemateriale som ellers i Norge.

Gårds- og eiendomsforhold står videre sentralt i gjennomgangen av de enkelte kirkestedene fra middelalderen. Den sammenfattende diskusjonen av Sør-Troms tar opp spørsmålet om Trondenes som en minsterkirke etter engelsk mønster, og hvorvidt den allerede i en tidlig fase hadde underliggende kapeller, slik historikeren Lars Ivar Hansen tidligere har tatt til orde for (Hansen 2003). Studiet av eiendomsforhold brukes også metodisk i gjennomgangen av kirkene og kirkestedene i Nord-Troms, men med langt flere usikkerhetsmomenter ettersom det knapt nok finnes skriftlige eiendomsilder fra middelalderen. Et kjernesporsmål er hvorvidt det var flere kirker her i høgmiddelalderen, i tillegg til Tromsø kirke som virker å være anlagt like før 1250. For Finnmarks vedkommende er eiendomsforholdene mindre aktuelle, og kirkene der drøftes videre i kapitlet ut fra andre bosetningshistoriske innfallsvinkler. En gjennomgang av bevart inventar fra middelalderen står sentralt i forhold til datering av kirkestedene, og arkivmaterialet fra 16- og 1700-tallet aktiveres sterkere i denne delen av kapitlet. I de to påfølgende kapitlene, om kirkestedene og kirkebygningene i Troms og Finnmark på henholdsvis 16- og 1700-tallet, står selvsagt arkivmaterialet helt sentralt. Særlig drøftes valg av planform. Et kort avslutningskapittel oppsummerer resultatene og gir en samlet konklusjon.

Materialet vedrørende de enkelte kirkebygningene er som nevnt samlet i avhandlingens katalog – denne materialpresentasjonen må imidlertid sees som en integrert del av avhandlingen, men er skilt ut som en katalog for å lette tilgjengeligheten. Dette betyr blant annet at diskusjoner omkring kirkenes datering, konstruksjon osv. gjøres i katalogen, og det har i mange tilfeller vært mest praktisk å henvise til katalogen i avhandlingsteksten for øvrig, i stedet for å gjengi kilder og diskusjoner av disse i sin helhet.

Forskningshistorie

I denne forskningshistoriske oversikten er det først og fremst tatt utgangspunkt i *emnet* – kirker og kirkesteder i Troms og Finnmark. Men det er det neppe mulig – og heller ikke fruktbart – å skille denne fullstendig fra den arkeologiske og/eller generelle historiske forskningen omkring bosetning, etnisitet, eiendomsforhold osv. i disse områdene. I det følgende er det likevel fokusert mest på perioden middelalder og tidlig nytid, og på forskning direkte knyttet til kirkesteder og kirkebygninger. Det henvises for øvrig også til avhandlingens teorikapittel, som tar opp visse forskningshistoriske elementer i en gjennomgang av teori og teoribruk innen det nære fagmiljøet, og også utdyper visse instrumentale teorier som først presenteres i dette kapitlet.

Eldre litteratur

Troms og Finnmark spiller en marginal rolle i den eldste historieskrivningen i Norge, og i det tidlige kulturminnevernet. Man kan, kanskje med noe godvilje, se den korte omtalen av Trondenes kirke i Peder Clausson Friis' norgesbeskrivelse fra 1632 som et starttidspunkt for en viss antikvarisk interesse: "den skionneste Steenkirke som i Norrige er paa Landsbygden". Sørlandspresten Claussøn reiste for øvrig selv aldri lenger nord enn Bergen.

Amtmannen Hans Hansen Lilienskiolds *Speculum Boreale* fra 1690-årene (og verkets forstudium, *Finnmarkens Beskrivelse*) er imidlertid et vesentlig bidrag. Verket beskriver Finnmark: Klima, befolkning, zoologi, botanikk, administrative forhold og levekårene for befolkningen. En oversikt over lensherrer og amtmenn i Finnmark gjennom tidene er med i boken, men et planlagt kapittel om fogder, sorenskrivere og prester ble dessverre ikke fullført (Hagen og Sparboe 1998, s. 20). Verket er rikt illustrert, og blant disse finnes noen av de tidligste naturalistisk gjengitte kirkebygninger i Norge: Vardø, Hasvåg, Måsøy, Hammerfest og Loppa. Lilienskiold tegnet og malte prospekter, med langt større kildeverdi for kirkeforskningen enn det kartografiske materialet, som i mer skjematisk form gjenga bygninger (se f.eks. van Linschotens og von Keulens kart over Vardø i Katalogen, Vardø).

Det bør også nevnes at i årene like før Lilienskiold ble det produsert flere "beskrivelser" av Finnmark med forskjellig fokus, bl.a. av menn i Lilienskiolds krets i Vadsø, som for eksempel fogd Niels Knag. Enda tidligere hadde rådmannen i Bergen, Christen Bertelssøn Harøe, på oppdrag for magistraten i Bergen, utført en Finnmarksbeskrivelse i 1683 (begge publisert i Brendel og Solberg 1938).

Under opplysningstiden på 1700-tallet kom det ut en rekke historisk/topografiske beskrivelser over større eller mindre deler av Norge. Den viktigste innsatsen på det antikvariske feltet tilhørte Gerhard Schøning (1722-80). Hans reiser i Norge i perioden 1773-75 hadde som formål å registrere alle fysiske levninger som kunne øke forståelsen av landets historie. Målet om å registrere over hele landet ble imidlertid oppgitt da Schøning fikk stilling som geheimearkivar i København i 1775. Mest betydningsfull i hans produksjon var likevel hans nesten 1000 sider lange verk om Trondheim domkirke (1762).¹⁴ Sammen med P.F. Suhm og biskop Johan Ernst Gunnerus stiftet Schøning i 1760 det som senere ble Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab i Trondheim. Selskapet grunnla på mange måter den vitenskapelige oppdagelsen av (Nord-)Norge, i hvert fall den naturvitenskapelige – særlig i form av innsamling av botanisk materiale (Aase 1998). Biskop Gunnerus bidro også til utgivelsen av Knud Leems *Beskrivelse over Finmarkens Lapper* i 1767 (se nedenf.).

Men på 1700-tallet kommer også Nord-Norges kirker og historie for alvor med i litteraturen. Helt sentralt står biskop Frederik Nannestads (1693-1774) "Almanakkoptegnelser om kirker i Nordlandene og Finmarken anno 1750". Disse ble trykt og utgitt i ved J.U. Wolff i 1942, og Nannestads systematiske kirkebeskrivelser har stor bygningshistorisk interesse (Nannestad 1750 (1942)). Hans nedtegnelser fra visitasreisene i 1753 og 1756 er ikke trykt, men særlig anmerkningene fra 1753 står fullt på høyde med de trykte fra 1750 – på visse felt har de trolig større (lokal)historisk interesse, og supplerer opplysninger fra tidligere.¹⁵ Nannestad beskriver både kirkebygninger og inventar fra Brønnøy og nordover. Beskrivelsene er temmelig inngående, og følger en viss mal. Nannestad oppgir hvorvidt kirken er i tre eller stein, hovedform (kors- eller langkirke), om den er tjærebredt, og hva slags taktekke den hadde. Videre opplyser han om kirken hadde tårn, våpen- og skriftehus/sakristi. Inventaret beskrives likeledes svært nøyaktig, ikke minst den middelalderske kirkekunsten, hvor Nannestads beskrivelser ofte er de eldste bevarte. Nannestad gir historiske opplysninger om både bygning og inventar, særlig påpeker han i mange tilfeller flyttinger.

Også andre manuskripter fra Nord-Norge på 1700-tallet bør nevnes: Sognepresten i Hammerfest Peder Harboe forfattet et lite skrift med tittelen *Om Hammerfest Sogn med Betenkning over Finnmarks Befolkning*, m.m. i 1725-1727. Sorenskriveren Hans Paus forfattet en *Samling til Finmarkens beskrivelse* i 1768. I en særstilling står likevel sporene etter Thomas von Westen og hans misjonsvirksomhet blant samene i første halvdel av århundret: Hans egen produksjon, både på dansk og latin om samiske forhold i landsdelen, Knud Leems monumentale verk *Beskrivelse over Finmarkens Lapper* i 1767, og den store

¹⁴ Nylig utgitt i faksimileutgave, Schøning 2004.

¹⁵ Manuskriptene er å finne i Riksarkivet (RiA), Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne nr. 2.

misjonshistorien av Hans Hammond utgitt i 1787 (*Den Nordiske Missions-historie i Nordlandene, Finmarken og Trundhiems Amt til Lappers og Finners Omvendelse, fra første Begyndelse indtil hen udi Aaret 1727, da Lappernes og Finnernes Apostel Thomas von Westen døde, tilligemed denne udødelige Mands Levnetsbeskrivelse*). I Knud Leems verk er det også illustrasjoner som gjengir kirkene i Kvalsund og Kistrand.

Et gjennomgående trekk ved litteraturen fra 1500-tallet og fram til og med 1700-tallet er at andre, utenforliggende interesser ofte har initiert arbeidene – det gjelder ikke minst verkene om/fra Nord-Norge. Lilienskiold hadde uten tvil et politisk ris bak *Speculum Boreale* – ”den kamp som den borgerlig fødte adelsmann førte mot handelsmonopolet til forsvar for den undertrykte og nødlidende befolkning” (Nissen 1938, s. 368). Biskop Nannestads opptegetninger hadde først og fremst med den kirkelige organisering og økonomi å gjøre. De øvrige 16- og 1700-tallsforfatterne uttrykte for øvrig en særlig bekymring for befolknings situasjonen i Finnmark, da det viste seg vanskelig å opprettholde en stabil norsk fiskeværsbefolkning i nedgangstiden som fulgte etter senmiddelalderen.

På første halvdel av 1800-tallet er det viktigste arbeidet om kirkene av Fredrik Rode, som var prost i Vest-Finnmark og Sogneprest i Alta-Talvik. I 1842 utkom hans *Optegnelser fra Finmarken samlede i Aarene 1826–1834 og senere udgivne som et Bidrag til Finmarkens Statistik*. Rodes bok utgjør et interessant ”mellomstadium” mellom 16- og 1700-tallets topografiske og beskrivende verk, og den senere vitenskapelige registrering og drøfting av historiske spørsmål. Kapitlet om ”Kirkeforfatningen” i Rodes bok inneholder for en stor del en gjennomgang av kirkesteder i Finnmark fra ”de ældre Tider” og fram til forfatterens egen tid. Til tross for et svært mangelfullt kildemateriale er Rode bemerkelsesverdig skarpsynt og utviser stor grad av kildekritikk. Han nevner flere såkalte sagnkirker, og vurderer sannsynligheten av dem.

Fortidsminneforeningen

I årene omkring 1840 skjer grunnleggelsen av det institusjonelle kulturminnevernet i Norge, initiert og drevet fram av I.C. Dahl. Fortidsminneforeningen ble stiftet i 1844, og hadde som formål å ”oppspore, undersøge og vedligeholde Norske Fortidsmindesmærker, især saadanne, som oplyse Folkets Kunstfærdighed og Kunstsands i Fortiden, samt gjøre disse Gjenstande bekjendte for Almenheden ved Afbildninger og Beskrivelser” (etter Lidén 1991, s. 31). Det ble særlig Foreningens formann gjennom 49 år, Nicolay Nicolaysen, som satte dette formålet ut i livet. Dette ble gjort ved de plansjeverkene han stod bak utgivelsen av: *Norske Bygninger fra Fortiden* I-III (1860-80), *Norske Fornlevninger* (1862-1866) og *Kunst og haandverk fra Norges Fortid* 1. og 2. rekke (1881-1894) pluss supplementer. Samtidig var

Fortidsminneforeningens Årsberetning (senere *Årbok*) et viktig publiseringsforum for ulike innberetninger og artikler om norske fortidsminner – og er det fremdeles.

Det er få spor av Nord-Norge i Fortidsminneforeningens publikasjoner disse tidlige årene, noe som skyldes flere faktorer. En opplagt forklaring er de sterke nasjonal(romantisk)e strømningene som gjennomsyret fortidsminnevernets opprinnelse i Norge: Kulturminner som kunne knyttes direkte til personer, institusjoner eller episoder i Norges storhetstid i høgmiddelalderen stod høgest på antikvarenes rangliste, og var en viktig del i oppbyggingen av en ny nasjonalfølelse i perioden mellom 1814 og 1905. Slike monumenter manglet i Nord-Norge, selv om en rekke forholdsvis tidlige omtaler av Trondenes kirke gjerne setter den i forbindelse med Håkon Håkonsson – et ganske tydelig eksempel på at det gjaldt å skrive fortidsminnene inn i "Norgeshistorien". Men en annen begrunnelse må vektlegges: Nicolaysens utvalg av fortidsminner i plansjeverkene må uten tvil ses i et verneperspektiv – middelalderbygningene, især (stav)kirkene, var direkte truet av riving og store ombygginger. Det må ha vært maktpåliggende å sette disse på dagsorden (Trædal 1998, s. 25).

Norske Fornlevninger (1862-1866) er et rent registreringsverk, og inneholder også funn og faste fortidsminner fra Nord-Norge. Enkelte kirker fra den nordligste landsdelen er nevnt, men Nicolaysen konsentrerte seg om fortidsminner fra før reformasjonen, og "heller ikke ere forsvundne kirker medtagne, naar deres form eller bygningsvirke ej vides, da de i saa fall ej give nogen oplysning i egentlig antikvarisk henseende" (Nicolaysen 1866, i forordet). Det er derfor stort sett steinkirkene på Helgelandskysten som er beskrevet, i tillegg til en relativt utførlig beskrivelse av Trondenes. En god del inventar er imidlertid beskrevet, også fra Finnmarkskirkene. De første gangene nord-norske kirker nevnes i *Fortidsminneforeningens Årsberetninger* er i Nicolay Nicolaysens årvisse "Tillæg til Norske Fornlevninger". Men fra og med 1883 publiserte Olaus M. Nicolaissen årlige rapporter om antikvariske undersøkelser i Nord-Norge, hvor det også inngikk registreringer av kirketufter. Serien løper helt fram til 1915, men ble også trykt i *Tromsø Museums Aarshefter* i perioden 1900-1921).

Tromsø Museum ble opprettet i 1872, og Olaus M. Nicolaissen var leder for museets historisk-antikvariske avdeling fra 1880 til 1924. Undersøkelsene hans tok til i sør, og han arbeidet seg nordover år for år. Etter å ha nådd Øst-Finnmark i Årsberetningen for 1891, er fortsettelsen mer spredd geografisk sett. De første årene er rapportene hans nesten utelukkende viet gravhauger, røyser og gjenstandsfunn, og kirkene nevnes stort sett bare som hjelp til å identifisere lokalitetene. I årsberetningen for 1888 begynte han også å ta med nedlagte kirkesteder, og eventuelle synlige rester etter disse, eksempelvis Kvitnes, Vannvåg og Torsvåg (Nicolaissen 1889, s. 10-11). I rapportene fra Finnmark i henholdsvis 1889 og

1891 er kirkestedene hovedsaken – noe som nok må ses i lys av mangelen på andre eldre, ”norske” fortidsminner.

På 1880- og 1890-tallet utarbeidet også Lorentz Dietrichson sine to viktige verk *Sammenlignende Fortegnelse over Norges Kirkebygninger i middelalderen og nutiden* (1888), og *De norske Stavkirker* (1892). Begge inneholdt opplysninger om kirkene i Nord-Norge, men i summarisk form og kun basert på optegnelser i sagaer, diplomer og annen eldre litteratur.

Arkivgranskning

Under 1800-tallet var kulturminneforskningens fokus satt på gravhauger og gravfunn, og for kirkenes vedkommende de stående monumentene fra middelalderen. O. Nicolaisen var den første som også systematisk registrerte tufter etter bortkomne kirker i Nord-Norge. Rundt århundreskiftet skjer en ny landevinning: De geistlige arkivene ble gjort gjenstand for granskninger. Pioneren på dette feltet i Nord-Norge var Peter Ravn Sollied, med artikkelen ”Prester, prestegjeld og kirker i Finmarken i det 17de århundrede”, i *Meddelelser fra Det norske Rigsarchiv, indeholdende bidrag til Norges historie af utrykte kilder* (2. bind, Kristiania 1903). Sollied var utdannet ingeniør og kjemiker, og skrev ellers for det meste industrihistorie, men disse arbeidene var også i stor grad basert på studier i arkiver. For Finnmarksartikkelen hadde han gjennomgått de eldste justisprotokollene fra Finnmark (”i andet øiemed”), skattemanntallet for 1600-tallet, kirkeregnskapene 1693–98, kirkebøker fra Vardø, og arkivavskrifter i kildekriffondets manuskriptsamling (Sollied 1903, s. 272). I tillegg holdt han disse opplysningene opp mot trykte kilder som Rode, Nicolaysen og Nicolaisen. Sollieds artikkel må ut fra dette sees på som en tidlig metodisk forgjenger for min avhandling.

Når det gjelder arkivstudier i forbindelse med nord-norske kirker, må også den store innsatsen til Johan Ernst Brodahl nevnes. Hans tallrike befaringer i kirkene i det gamle Nidaros bispedømme i perioden fra ca. 1918 til 1938 ble supplert med arkivstudier. Selv om han besøkte kirker helt nord til Senja, er det Trøndelag, Møre og Helgeland som var kjerneområder i undersøkelsene hans.

Anders Bugge

Så godt som all litteratur og forskning fram til og med Brodahl var preget av kartlegging og innsamling av grunnleggende fakta om kulturminnene og kirkene. Framstillingene var som oftest ordnet rent geografisk, og sammenlignende undersøkelser manglet i høg grad. Unntaket i så måte er Rode, som ga en mer samlet framstilling, og trakk kirkehistoriske konklusjoner ut fra materialet. Fasen med innsamling av grunnleggende data om kirkene i

Nord-Norge (Liepe 2001, s. 9) faller sammen med norsk kulturminneforskning for øvrig, med kartlegging og enkeltvis undersøkelse av monumentene (Trædal 1998, s. 163). En ny fase ble imidlertid innledet i årene etter 1905, da strukturering, klassifisering og syntetisering av det allerede innsamlede materialet kom i forgrunnen (Liepe 2001, s. 9). Denne "skrivebordsgenerasjonen" ble frontet av Harry Fett, som innledet syntesefasen med boken *Norges Kirker i middelalderen* i 1909 (Trædal 1998, s. 164-165). På nasjonalt plan var Anders Bugge viktig i denne generasjonen kirkeforskere, og skrev også en helt sentral artikkel om nord-norske kirker og kirkekunst: "Kunsten langs leden i nord", publisert i *Fortidsminneforeningens Årbok* 1932. Denne artikkelen er til dags dato "the only fairly full art historical overview of the medieval churches and inventories of Northern Norway" (Liepe 2001, s. 10). En tilsvarende syntesefase kan sees i historieskrivingen: *Hålogalands historie* av Hans Eidnes fra 1943 er et utslag av samme tendens. Heller ikke denne fikk noen etterfølger før i nyere tid (se nedenf.).

Arkeologien

Etter O. Nicolaisens død i 1924 stod arkeologiavdelingen ved Tromsø Museum uten profesjonelle arkeologer fram til Gutorm Gjessing begynte der i 1936. Museets virksomhet var de følgende tiårene preget av Gjessing, Harald E. Lund (fra 1940) og Thorleiv Sjøvold. Gjessing var i sin forskning oppmerksom på både norrøn/norsk og samisk forhistorie, mens de to andre arbeidet mest med norsk jernalder, basert på gravfunn (Urbańczyk 1992, s. 16).

1951 er et merkeår for middelalderarkeologien i Nord-Norge, da utgravningene i Mjølvik kirkevær tok til. Dette var den første undersøkelsen der hustuffer fra middelalderen ble utgravd i Nord-Norge. Undersøkelsene omfattet også kirketuften, og Povl Simonsen presenterte denne gravingen i flere publikasjoner utover i 50-årene og senere. Denne må også sees på som den første "moderne" kirkeutgravning i Norge, i den forstand at det her var første gang moderne stratigrafiske metoder ble tatt i bruk.

Utover i 1960-årene ble skiftet i metode og undersøkelsesfelt forsterket: Over hele Norden ble man nå mer interesserte i hus- og bygningsutgravninger, og begynte å anse disse som mer relevante kilder for å undersøke bosetningshistoriske forhold enn gravfelt og -funn (Urbańczyk 1992, s. 16). Perioden var sterkt preget av en positivistisk kunnskapsforståelse, der nye metoder muliggjorde et stort antall nye undersøkelser av kulturminner, arkeologiske lokaliteter så vel som stående bygninger. "Syntesefasen" var avløst av en ny "innsamlingsfase", i erkjennelsen av at historiske framstillinger basert på det eldre kildematerialet ikke lenger var holdbare.

Særlig viktig i forbindelse med denne avhandlingen er kirketuftregistreringene fra perioden 1965–1968, som ble foretatt av Håvard Dahl Bratrein. Bratrein besøkte om lag 90 lokaliteter i Troms og Finnmark, og registrerte tufter etter de forsvunne kirkene, og rester etter kirkegårder. I mange tilfeller foretok han små prøveutgravinger, og var i sin dokumentasjon langt mer nøyaktig og inngående enn O. Nicolaisens hadde vært. Det må også settes et utropstegn ved Bratreins samvittighetsfulle registrering av sagnkirkelokaliteter: Som den første i landet tok han tradisjoner om forsvunne kirker på alvor, og undersøkte også disse lokalitetene. Bratreins materiale har aldri vært publisert i sin helhet, men eksisterer i form av rapporter i Tromsø Museum. På bakgrunn av disse skrev Bratrein bl.a. "Befolkningsforhold og kirkebygging nord for Malangen i eldre middelalder" (*Håløygminne*, hefte 2 og 3, 1970). En innvending mot Bratreins tuftregistreringer er at den manglende kjennskapen til det skriftlige kildematerialet i en del tilfeller førte til at Bratrein i virkeligheten registrerte tufter etter yngre – eller eldre – kirkebygninger enn han selv trodde, noe katalogen i denne avhandlingen vil vise.

Opprettelsen av Universitetet i Tromsø på 1970-tallet betydde etter hvert en betydelig økning i antallet arkeologer med tilhold i Tromsø, i tillegg til historikere. Problemstillinger rundt norrøn bosetning og ekspansjon i de nordligste områdene har vært blant de sentrale emnene fram til nå, mens det er heller få avhandlinger som direkte har hatt kirkesteder og -bygninger som tema. Unntaket i så måte er arkeologen Toril Gabrielsens hovedfagsoppgave *Kirkeoppkomsten i Nord-Norge. En analyse av årsak og beliggenhet til tidlige kirker i området mellom Bodø og Tromsø*, fra 1998. Det må også understrekes at flere historikere fra UiT har skrevet om temaet i bygdebøker og lignende (se nedenf.).

De mange arkeologiske og historiske forskningsprosjektene rundt bosetningsspørsmål i nord avfødte også forsøk på en ny syntese: Boken *Medieval Arctic Norway* (Warszawa 1992) av Przemysław Urbańczyk ble omtalt som den første i sitt slag siden Hans Eidnes' bok om *Hålogalands historie* fra 1943 (Bertelsen 1992, s. 175).

Kunsthistorie ble eget fag ved UiTø tidlig på 1990-tallet, og forskningsmiljøet fikk dermed ytterligere tilskudd av et fagmiljø med klare interesser for kirkebygninger og kirkekunst. Det første synlige resultatet var et beskjedent "Kartprosjekt" under ledelse av Jan von Bonsdorff i 1995, der Nord-Norges middelalderkirker ble forsøkt kartfestet.¹⁶ Arbeidet med dette prosjektet var en viktig forutsetning for denne avhandlingen. I de senere år er det særlig Lena Liepe som har skrevet om de nord-norske middelalderkirkene, med vekt på steinkirkene i Nordland og Troms (Liepe 2001 og 2003). Flere hovedfagsoppgaver har satt

¹⁶ Kartet er publisert i en noe omtegnet versjon i Brendalsmo 2001, s. 62.

fokus på kirkekunst og kirkebygninger i Nord-Norge – den viktigste i sammenheng med den foreliggende avhandlingen er Audhild Olaisens hovedoppgave om kirkene på Hamarøy i Nordland (Olaisen 2004).

Lokalhistorie, bygdebøker og monografier

Den foregående forskningshistorien, med sine mer generelle og institusjonelle trekk, gir imidlertid ikke hele bildet: Både arkeologer, historikere og lokalhistorikere har skrevet mer inngående om bosetning, kirkesteder og kirkebygninger i bygdebøker og andre lokalhistoriske verk. Blant disse bør særlig nevnes bind fire av *Trondenes Bygdebok* fra 1958, skrevet av Trygve Lysaker. Hans store interesse for kirke og kirkebygg har nedfelt seg som et av de fremste arbeidene om Trondenes kirke. Historikeren Lars Ivar Hansen har bak seg en rekke arbeider som belyser bosetning og (kirkelige) eiendomsforhold i Troms, bl.a. i *Astafjord bygdebok* (2000), og i artikkelen "Trondenes kannikgjeld" fra 2003, med mer. Håvard Dahl Bratreins bygdebok om Helgøy og Karlsøy er også sentral for drøftingen av disse områdene (Bratrein 1989-1994), i likhet med flere av hans øvrige spesialstudier.

Nåværende forskning

Når det gjelder aktuell forskning etter århundreskiftet, er det flere forskningsprosjekter som er relevante i forhold til denne avhandlingen. For det første er avhandlingsarbeidet knyttet opp mot prosjektet "Arkitektur i Nord-Norge" ved faggruppe for Kunstvitenskap ved UiT, ledet av Ingebjørg Hage (se Hage [et al.] 2007). Det tverrfaglige prosjektet "Creating the New North" ved UiT har deltagere fra kunstvitenskap, arkeologi og historie på alle plan fra mastergradsstudenter til post.doc.-stipendiater. Prosjektet har utgangspunkt i Trondenes og regionen rundt, og de ulike delprosjektene er derfor svært viktige i forhold til denne avhandlingen. Til slutt bør også nevnes "Mangeromstuftprosjektet", med deltagere fra Institutt for arkeologi/UiT og NIKU. Kunnskapen som dette prosjektet produserer om de demografiske, etniske, økonomiske m.m. forholdene i Nord-Troms og Finnmark i perioden 900-1600 er også betydningsfulle for denne avhandlingen.

Oppsummering

I en slik summarisk framstilling av forskningshistorien til kirker i Nord-Norge (og her med særlig fokus på Troms og Finnmark) må mangelen på stående, eldre monumenter ikke underkommuniseres. Det er klart at hoveddelen av norsk arkitekturhistorisk middelalderforskning har konsentrert seg om stående/bevarte kirkebygninger, og dels om spor etter eldre bygninger i kulturlagene under de stående kirkene. Med kun Trondenes som stående middelalderkirke innenfor denne avhandlingens undersøkelsesområde, er det en naturlig følge at forskningshistorien her er mindre omfattende enn i Sør-Norge.

Likevel inneholder denne forskningshistorien flere interessante innslag: Fredrik Rodes redegjørelse for kirkeforfatningen i Finnmark, utgitt i 1842, viser en særdeles tidlig interesse for (de nedlagte) kirkestedene, deres utvikling, og et grundig historisk blikk for årsakene til utviklingen. Peter Ravn Sollieds behandling av Finnmarkskirkene på bakgrunn av arkivstudier holdt opp mot Rodes og O. Nicolaiassens materiale var som nevnt et tidlig forsøk på å få det store arkivmaterialet i tale. Povl Simonsens utgraving av Mjølvik kirketuft i 1951 var den første moderne utgravning av en middelaldertuft i Norge, men den har i nasjonal sammenheng stått i skyggen av stavkirkeundersøkelsene i Sør-Norge fra 1956 og framover. Også Håvard Dahl Bratreins registreringer av kirketufter i Troms og Finnmark må ansees som en pionèrinnsats, ikke minst i forhold til at han også undersøkte en rekke sagnkirkelokaliteter.

Kirkeforskningen i Norge har i løpet av de siste femten til tjue årene gått inn i en ny utviklingsfase. Fra de tidligere "byggningsnære" monumentstudiene utført av bygningsarkeologer, arkeologer og kunsthistorikere er man nå blitt mer interesserte i bygningene i en bredere sammenheng: Hvem bygde kirkene, og hvorfor? Hvilken rolle spilte kirken for samfunnet, og for enkeltmennesket? Hvilke historiske og sosio-økonomiske sammenhenger inngikk kirken i? Med denne nye interessen er den stående middelalderkirken ikke lenger målet for undersøkelser, men et middel. På bakgrunn av dette er det grunn til for det første å understreke at forskningshistorien i Nord-Norge er av vesentlig betydning, og for det andre å peke på at utforskningen av kirker og kirkesteder i Troms og Finnmark har et betydelig potensiale for å besvare den typen spørsmål som stilles i den nye forskningsfasen.

Teoretiske og metodiske utgangspunkter

”Teori” er et mangetydig begrep i akademiske sammenhenger. I snever forstand brukes *teori* synonymt med *hypotese* eller *påstand*, gjerne om årsakssammenhenger i et (data)materiale. En slik bruk av teoribegrepet er særlig tydelig i engelskspråklig forskningslitteratur. I andre sammenhenger er teori ofte knyttet sterkt sammen med *metode*, i den forstand at teori forstås som prinsipper for hvordan man når fram til kunnskap om et bestemt materiale. Dette kalles gjerne ”instrumentale teorier” (Storsletten 2002, s. 23). Innen kunsthistorien har Erwin Panofskys tanker om ikonografi og ikonologi utgjort en slik metodisk basis for visse deler av fagområdet, på samme måte som billed- og arkitektursemiotikk har inntatt feltet de senere år. En annen, og mer utbredt forståelse av teoribegrepet er teori som noe langt mer overordnet – et (ideologisk) rammeverk som ens egen vitenskapelige praksis kan forstås innenfor eller sees i forhold til, eksempelvis marxistisk, feministisk eller positivistisk teori.

Det vil derfor trolig bare finnes et mindre antall avhandlinger innen kunsthistorie, arkeologi, historie og beslektede fag der teoribegrepet er så skarpt avgrenset at en helt bestemt forståelse gjør seg gjeldene gjennom hele avhandlingen – det lar seg knapt gjøre gjennom et helt kapittel som dette. Likevel er det en kjensgjerning at man innen disse fagene gjerne setter uformelle skiller mellom ”teoretiske” og ”empiriske” arbeider, og videre mellom empirisk vs. teoretisk rettede forskere og institusjoner. I det følgende kapitlet er det derfor lagt vekt på en drøftelse av teori innenfor de fagmiljøene og -kretsene der denne avhandlingen og dens forfatter har sitt utspring og antatte ”nedslagsfelt”. Det blir særlig lagt vekt på å understreke denne avhandlingens empirinære utgangspunkt, og å drøfte instrumentale teorier andre forskere har anvendt innenfor prosjekter som ligger nært opp til mitt eget, når det gjelder forskning omkring middelalderens kirkesteder og kirkebygninger – selv om disse andre prosjektene isolert sett kan ligge langt fra hverandre.

Jeg vil understreke at de avgrensninger jeg gjør i dette kapitlet, i større eller mindre grad øver vold mot mange andre innfallsvinkler – både de som er synlige i resten av avhandlingen, og sikkert flere som burde ha vært det. Jeg tenker da særlig på at etablering av kirkesteder og bygging av kirker i sterk grad berører og går over i temaer som ”kristning” og ”rikssamling”, og at faglige perspektiver fra religionshistorisk forskning sikkert hadde styrket analysen på flere punkter. Tekster som berører kirkens eget normative syn vil trolig kaste ytterligere lys på problemstillingene, men disse faller utenfor mitt materiale.

Det faglige ståstedet

Dette avhandlingsarbeidet ble i utgangspunktet finansiert ved et stipend fra Norsk Institutt for Kulturminneforskning (NIKU). I utlysningsteksten for dette rekrutteringsstipendet het det at målet for doktorgradsprosjektet skulle være ”kompetanseutvikling for permanente oppgaver ved NIKU” innen instituttets ansvarsområder, bl.a ”kulturlandskap og kulturmiljøer”, ”registrering av kulturminner”, og ”bygningshistorie, samt dokumentasjon av kulturminner”. Dette er i seg selv sterke føringer i retning av en avhandling der empiriske undersøkelser prioriteres, og en avhandling som gir data og resultater som er lett gjenbrukbare innen instituttets fagområder. Disse føringene må forståes på bakgrunn av instituttets rolle: NIKU ble i 1994 skilt ut fra Riksantikvaren, og tar i praksis hånd om de forskningsoppgavene som tidligere lå under dette embedet, mens Riksantikvaren nå er blitt Direktoratet for kulturminner – altså det overordnede nasjonale forvaltningsorgan for kulturminner. NIKUs daglige virksomhet består av oppdragsforskning på et stadig åpnere marked, der Riksantikvaren fortsatt er NIKUs største kunde.

Koblingen mellom kulturminneforskning og kulturminneforvaltning har til all tid vært svært sterk i Norge. Svært mye av forskningen omkring kirker og kirkekunst har foregått i regi av Riksantikvaren – innenfor institusjonen fram til 1994, og i NIKU etter dette. De aller fleste kunsthistoriske og arkeologiske undersøkelser i norske kirker har hatt bakgrunn i forvaltningsmessige problemstillinger, slik Hans-Emil Lidén har formulert det: ”Det dreier seg om vitenskapelige ’nødsarbeider’; undersøkelser som har vært betinget av reparasjoner og restaureringer. Vi har ikke kunnet velge undersøkelsesobjekter; de er blitt oss tildelt av tilfeldighetene. Det kan forklare at arbeidet stundom har fått preg av et slags vitenskapelig innhøstingsarbeid uten at man på forhånd har gjort seg opp bestemte meninger om *hva* man vil undersøke og *hvorfor*” (Lidén 1983, s. 102; jf. også Trædal 1998). Det er liten tvil om at dyrkingen av teoretiske perspektiver har hatt liten grobunn i dette forskningsklimaet. De overordede perspektiver – både ideologisk og teoretisk – sees lettere hos oppdragsgiver enn hos forskerne selv, i form av prioritering av ressurser.

Det er selvsagt ikke slik at denne forskningen helt kan fraskrives et implisitt teoretisk innhold. Fra 1950-årene av og fremover har positivismens vitenskapssyn gjort seg sterkt gjeldende på feltet. Et eksempel er bokverket *Norges Kirker*, som helt fram til 2000-tallet har arbeidet etter de samme prinsipper og retningslinjer som ved grunnleggelsen i 1949.¹⁷ Jeg mener en positivistisk grunnholdning har dominert også mye av den øvrige forskningen på

¹⁷ Bokverket er nå nedlagt, men arbeidet føres videre som nettpublikasjon i forenklet form. Bl.a. er forsvunne/tidligere kirker ikke lenger en del av arbeidet, noe som klart understreker poenget om at oppdragsgiver har sterk styring over de faglige prioriteringene.

kirkebygninger og kirkekunst frem til i dag, om man legger til grunn et bredt utvalg av bygningsarkeologiske og kunsthistoriske avhandlinger.¹⁸

På 1990- og særlig 2000-tallet, har den mer generelle teorifokuseringen økt ved universitetene, og preget avhandlings- og forskningsarbeider også innen kunstvitenskap og arkeologi. Et stort antall arbeider har blitt produsert hvor teoridannelse og testing har vært selve formålet med forskningen, mens forskere med mer empirisk rettede prosjekter i større eller mindre grad også har økt sin teoribevissthet. Kanskje kan man først og fremst se dette ved at arbeidene enten bruker empirien (arkeologiske gjenstands- eller bygningsfunn, jordlag og naturvitenskapelige dateringer, gjenstander og bygninger) som grunnlag for å generere mer abstrakte teorier om samfunnsforhold etc., eller som et datagrunnlag man tester allerede etablerte teorier (forklaringsmodeller) opp mot. Man kan også se klare eksempler på at teori brukes i instrumentell forstand for å forklare eller fylle "hull" i empirien: "En teori defineres her som et uttrykkelig og sammenhengende system av begreper og kategorier, som tjener til å plassere og forklare bestemte historiske fenomener og kilder, men som ikke uten videre og fullt ut kan avledes av kildene" (Brendalsmo 2001, s. 11).

I det følgende vil jeg se på teori og teoridannelse i et utvalg arbeider som på den ene eller andre måten ligger nært opp til hele eller deler av mitt eget prosjekt, og som i kraft av dette har stor innvirkning på denne avhandlingen. Det dreier seg da om arbeider innenfor fagene historie og arkeologi når det gjelder analyse av kirkestedsetablering i middelalderen, og nært forbundet med dette analyse av eiendomsforhold – og videre arbeider innenfor (bygning)arkeologi og kunstvitenskap når det gjelder analyse av kirkebygninger.

Kirkestedsetablering

I arkeologen Jan Brendalsmos doktorgradsavhandling *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000 – 1600* (Tromsø 2001) indikerer allerede tittelen at formålet med avhandlingen er å utsi noe om forhold som ikke direkte eller fysisk er observerbare i bygningene selv – "Avhandlingen er en undersøkelse og diskusjon av sentrale sider ved de religiøse, økonomiske, sosiale og politiske forutsetningene for kirkebygging i Trøndelag i middelalderen" (Brendalsmo 2001, s. 5). Han poengterer videre at arbeidet hans står i en litt annen tradisjon enn mer ensrettede bygnings- eller objekthistoriske undersøkelser i middelalderforskningen: "I de seinere år er det (...) gjennomført arbeider innenfor kirkeforskningen som preges av et ønske om å se kirkebygningen i sammenheng med

¹⁸ Eksempler på dette er Lidén 1961, Eide 1973, Elster 1979, Hommedal 1986, Nybø 1986, Hohler 1993 og Horgen 1995. Videre frem har en del sentrale avhandlinger tatt opp det tidligere positivisme-preget til diskusjon i korte innledninger, men har i praksis fortsatt den eldre linjen, for eksempel Nybø 2000, Solhaug 2001 og Storsletten 2002.

kirkestedet, kirkebyggeren(-e) og det omkringliggende landskap og der forskerne i all hovedsak er arkeologer. Disse har hentet mye av sin inspirasjon fra tilsvarende forskning i miljøer i Sverige og Danmark, men også England, samtidig som de tar opp en tradisjon etter Magnus Olsens avhandling *Ættegård og helligdom* fra 1926 ved å se kirkene i nær sammenheng med gården” (Brendalsmo 2001, s. 5). I Brendalsmos metodiske tilnærming ligger det også en arv fra en lang fagtradisjon innen historiefaget, der gårds- og eiendomsforhold rekonstrueres utfra skriftlige kilder (se eget avsnitt nedenf.).

Men det er Brendalsmos forståelse av teoribegrepet, og hans eksplisitte bruk av sosiologisk teori som er mest interessant i denne sammenheng. Arkeologer har hatt en utpreget tendens til å se til samfunnsvitenskapene, især sosiologien, for å hente forklaringsmodeller til sitt eget materiale. Brendalsmo gjør dette eksplisitt i sin doktorgradsavhandling: Det er ”nødvendig å hente inn en teori som setter kirkebyggingen inn i en større samfunnsmessig sammenheng, og som presenterer aktører med individuelle og grupperelaterte motiver. (...) En slik teori må søkes innenfor samfunnsfagene, helst sosiologi da dette faget rommer teorier fra flere forskere som alle har ønsket å knytte sosiale, økonomiske og politiske forhold sammen i én teori” (Brendalsmo 2001, s. 11-12). Innen arkeologifaget må man særlig peke på Anthony Giddens som en sentral teoretiker fra sosiologien (se nedenf.) Brendalsmo vender seg imidlertid til Norbert Elias’ teorier om siviliseringsprosessen, og Torstein Bunde Veblens teorier om samfunnselitens påfallende (”iøyenfallende” eller ”demonstrative”) konsum. Elias forsøkte å se sammenhenger mellom endringer i samfunnsstruktur og endring i individers psykiske struktur eller ”habitus”. I studier av kongelige og adelige hoff i senmiddelalderens Europa mente Elias å se en egen form for rasjonalitet, som drivkraft i valget mellom oppfyllelse av kortsiktige fysiske og psykiske behov, og mer langsiktige virkninger.¹⁹ Han anså vektlegging av langsiktighet som mest ”fornuftig” adferd i den maktkampen som utspant seg mellom hoffmedlemmer og adel. I hoffkulturen var oppbygging av symbolsk kapital svært viktig, mens oppbygging av økonomisk kapital var viktigere i det borgerlige samfunn. Enkelt sagt framhever Brendalsmo kirkens rolle i Norge som bærer av allmenneuropeiske kulturelle idealer (framfor den hoffkulturen Elias beskrev) – med den hypotesen at kirkebygging var forbeholdt samfunnseliten, og at disse bygde kirker i politiske og økonomiske øyemed framfor egentlige religiøse (Brendalsmo 2001, s. 266).

¹⁹ Når man vil gjøre bruk av Elias på et arkeologisk materiale, kan det være viktig å peke på at sivilisasjonsbegrepet hans (og dermed sosiologiens) ikke må forveksles med det som i for eksempel arkeologi og etnologi forstås som sivilisasjon: Elias’ sivilisasjonsbegrep skiller seg fra *kultur*begrepet ved at det knyttes til (eksplisitte) normer for sosiale omgangsformer i en urban sammenheng (Harste, Gorm, ”Sivilisasjon”, i Korsnes, Andersen og Brante (red.), *Sosiologisk leksikon*, Oslo 1997).

Bygnings- og kunsthistorie

Brendalsmo kobler disse tankene videre til Torstein Veblens teori om det sosialt påfallende (eller "demonstrative") forbruk, slik Veblen presenterte den i *The Theory of the Leisure Class* (1899). Det interessante i kunsthistorisk forstand er at Brendalsmo bruker teorien for å forklare de materielle og dels estetiske sidene ved kirkebygningene: "Det prangende ved bygningen – enten den er i stein eller tre, samt overgangen fra tre til stein – kan ved hjelp av Veblens begreper forståes som nok en måte å uttrykke sosial posisjonering på i kampen mellom representanter innenfor samfunnseliten" (Brendalsmo 2001, s. 19). Slik søker Brendalsmo å forklare bl.a. byggemateriale, størrelse, endringer i kirkens utforming i løpet av byggeperioden, utskifting av portaler og annen dekor, bygging av vesttårn, og inventarets mengde og kvalitet. Det kan innvendes mot Brendalsmos prosjekt at Veblens teori er langt mer finmasket enn den korte presentasjonen i avhandlingen kan gi inntrykk av, og at Brendalsmo hadde tjent på en mer detaljert redegjørelse for stratifiseringen i middelaldersamfunnet for at Veblens teori skal være fullt ut appliserbar. Blant annet er et av hovedpoengene hos Veblen at et sosialt påfallende forbruk krever visse former for deltakelse av de som samtidig observerer forbruket og dermed er målgruppen for signalene. Det skal også bemerkes at – som det meste av sosiologisk teori – er Veblen mer opptatt av dynamikken og spenningen mellom og i samfunnslagene, enn de materielle uttrykkene for denne spenningen. Men dette undergraver ikke nødvendigvis Brendalsmos hovedpoenger: Påfallende forbruk (her i forbindelse med kirkebygging, materialbruk og utsmykning) er for den sosiale elite "En markering primært i forhold til hverandre og ikke i forhold til befolkningen som helhet" (Brendalsmo 2001, s. 19). Dette utgjør etter min oppfatning en radikalt ny (eller i det minste kraftig utvidet og poengtert) forståelse av kirkebygningene i norsk sammenheng, som bryter mot tidligere forskeres mer vage tolkninger av kirkene som uttrykk for institusjonell makt: Den romersk-katolske kirkens universelle seier over hedendommen, etc. Sentralt i denne forståelsen er kirkebyggerens *valg* som "en refleks av kirkeeierens bevisste sosiale posisjonering" (Brendalsmo 2001, s. 19). Bevisste valg i en konkret historisk situasjon er et aspekt som også Lena Liepes arbeid berører (se nedenf.), og man må kunne se på Brendalsmo og Liepes poengtering av dette som en delvis avvisning av den tradisjonelle bygningsikonografien, med dens mer skjematiske oppfatning av kirker som utformet i forhold til formell status i et "hierarki" av kirker (se for eksempel Lidén 1981, s. 33-34), selv om Liepes og Brendalsmos egne "helhetssyn" på kirkebyggingen delvis er innbyrdes avvikende.

Et utgangspunkt for kunsthistorikeren Lena Liepe i boken *Medieval stone churches of northern Norway* (2001) er kirkebygningen som en selvstendig historisk kilde, i den forstand at kirkens arkitektur (inkludert ornamentikk etc.) ikke er en ren refleksjon av

økonomiske/politiske/sosiale forhold i samtiden: "I will discuss the architecture as historical source material in its own right, from the viewpoint that it is constructed with an intended communicative value that makes it part of the process of cultural formation in its historical setting (...)" (Liepe 2001, s. 63). Selv om dette utsagnet kanskje først og fremst bør oppfattes som en problematisering (og oppvurdering) av kunsthistorikerens objekters plass i et tradisjonelt historievitenskapelig kildehierarki, er det lett å se paralleller til Liepes oppfatninger innen sosiologisk teori: Tanken om objektet (her: Kirkebygningen) som både kulturelt formet og "kulturelt formende" er en gjenklang av sentrale tanker i Anthony Giddens' strukturaliseringsteori vedrørende forholdet mellom individ og struktur. Individets handling opprettholder struktur, men struktur gir på sin side betingelser for handling – struktur er både nødvendig for handling, og samtidig et resultat av handling. Giddens har som nevnt hatt svært stor innflytelse på arkeologisk teoridannelse de senere år, der man forenklet sagt hevder at materiell kultur er et resultat av individuelle (eller gruppe-) handlinger, men handlingene er samtidig strukturert av den materielle kulturen (Giddens 1984; se også Kaspersen 1995).

Liepe innfører begrepet "motivated choices": "At a certain moment, in a certain historical situation, a reason was found to have a church built in a certain way" (Liepe 2001, s. 73). I en artikkel fra 2003, "Om stil och betydelse i romansk stensulptur", utdyper hun synspunktet: "Konstföremål, inklusive byggnader och byggnadssulptur, har en form som utöver det rent funktionsbetingade producerar och reproducerar betydelser av olika slag. Det sätt som byggnadens eller skulpturens formspråk uttrycker dessa betydelser på är konsekvensen av gjorda val i en specifik historisk situation" (Liepe 2003, s. 165).

Så langt kan man grovt sett si at Liepe og Brendalsmo følger hverandre, selv om Liepe uttrykker en mye mer kritisk holdning til mål- eller intensjonsbegrepet, der hun bygger på Michael Baxandalls "situated intention" – "där intentionalitet inte syftar enbart eller främst på en enskild persons medvetna avsikt, utan också uppfattas i bredare mening som en analytisk beskrivning av relationen mellan ett verk och omständigheterna för dess tillblivelse" (Liepe 2003, s. 165). På bakgrunn av dette fremstår Brendalsmos tolkninger som mer uttalte og konkrete, i form av byggherrer med klare intensjoner om å oppnå sosiale posisjoner med kirkene som middel, mens Liepe til dels holder mer fast på en eldre tolkningstradisjon: "the selection and combination of ornamental motifs, are all seen as signs intended to signal cultural integration with the Christian world, and in part also, more specifically, to testify the institutional power connected with the church in hand" (Liepe 2001, s. 73). En mulig teoretisk bro mellom disse standpunktene er å vise til tanker om "multivokale" symboler, der

hovedpoenget er at symboler kun styrkes og opprettholdes dersom de kommuniserer på flere plan.²⁰

Noe forenklet kan man kanskje hevde at Brendalsmo og Liepe primært drøfter bygningenes ”formål” – intendert eller ikke – mens de i og for seg legger mindre vekt på håndverkets rolle og de overføringsmekanismer som må ha vært i sving på et helt konkret materielt plan når det gjelder bygningenes konstruksjon, utforming og utsmykning. Dannelsen og utviklingen av teori eller forklaringsmodeller for dette har pågått siden middelalderforskningens tidligste faser i Norge. Et tidlig uttalt syn var den evolusjonistiske modellen bl.a. Lorentz Dietrichson brukte etter påvirkning fra Gottfried Semper, og den organiske ”fremadskridende Udvikling” kombinert med det nasjonale gjennombrudd som historikeren Ernst Sars innførte.²¹ Hos Dietrichson fulgte stilutviklingen en egen organisk veg fra et primitivt stadium, via en blomstringstid og høgdepunkt, til forfall og avvikling. I praksis betydde dette at enkle former – arkitektonisk og ornamentalt – ble oppfattet som tidligere enn mer kompliserte (”utviklede”) former. En enkel kirke med skip og lavere/smalere kor uten særlig ustmykning måtte etter Dietrichsons syn være eldre enn kirker med apside, og så videre helt opp til store basilikale kirker.²² Andre metodiske tilnæringer ble utviklet etter hvert, kanskje særlig representert ved Harry Fetts stilkritiske metode. I mangt og mye bygget han videre på Dietrichson, men hentet klare impulser i utenlandsk forskning – ”kustdarwinismen” hos Hildebrand, Montelius og Salin i Sverige, og de store stilkritikerne Furtwängler og Vöge i Tyskland. Til dette la han Riegls tanker om det kunstneriske spillet mellom sentrum og periferi.

Harry Fetts metoder kom til å dominere kirkeforskningen helt frem til etterkrigstiden. Et større, helhetlig skifte av forklaringsmodell (i alle fall eksplisitt uttalt) er først å spore i Hans-Emil Lidéns oversiktsartikkel fra 1981, men var i høg grad basert på hans egne og Håkon Christies undersøkelser i forbindelse med Norges Kirker gjennom flere tiår. Lidéns modell hadde to hovedfaktorer: En bygningsikonografisk tilnærming, inspirert av Richard Krautheimer, og innføringen av et klart skille mellom det Lidén kalte ”bygning” og ”dekorativt formspråk”. Bygningsikonografien viser seg i at kirkenes sammensetning av bygningsvolumer var meningsbærene – og var uten stilistisk bakgrunn – slik at en apside i følge Lidén var et trekk ved ”hovedkirker” i et prestegjeld, vesttårn kunne være et trekk ved

²⁰ Termen ”multivokal” eller ”symbolsk multivokalitet” er felles for en rekke fagdisipliner, med noe vekslende innhold. I arkeologien er orbruken bl.a. framtreddende i arbeider om landskapsanalyser (for eksempel hos Danielsen 2005), men kanskje mer sammenlignbart med kunstvitenskapen i religionshistoriske arbeider (for eksempel Steiner 2002, s. 47-48 og 66).

²¹ Avsnittet bygger på min fremstilling i en hovedoppgave i kunsthistorie fra 1998 (Trædal 1998).

²² Det forskningshistoriske bildet er i virkeligheten langt mer komplekst – det kan f.eks. nevnes at Dietrichsons kritiker H.M. Schirmer hadde et teoretisk grunnsyn som i mangt og mye lå nærmere opp til et moderne syn, hvor en bygning kunne ha sammensatte stilimpulser i motsetning til de mer autonome bygningene Dietrichsons syn impliserte, se Trædal 1998, s. 40-41.

en stormannskirke, og tverrskip i basilikaer var forbehold "fullt utviklede" domkirker. Skulle man lete etter stilistiske trekk i en bygning, vil man finne disse i det dekorative formspråket, ikke i grunnplan og volumbehandling, mente Lidén. I denne generasjonen stod også sentrum/periferimodellen sterkt: Stilistiske impulser er oppstått i (eller aller helst importert til) bygghyttene ved større, sentralkirkelige anlegg (domkirker og viktige klosterkirker), og har spredd seg videre til andre kirker via håndverkere opplært i disse bygghyttene. Etter Lidéns syn var altså valg av planform og sammensetning av bygningsvolumer et valg som var tatt "ovenfra", dvs. av byggherren og/eller på kirkelig hold. Utsmykning og dekorativt formspråk var derimot valg tatt "underfra", og var nært knyttet til håndverksmessige prosesser i en klar sentrum/periferi-modell.

Det vil etter mitt syn være feil å si at disse modellene er uten relevans også i dagens forskning, men det er grunn til å peke på en del andre innfallsvinkler som dels modererer og dels motsier Lidéns modeller. Erla Hohler har i sine arbeider om stavkirkeskurden holdt fast på en sentrum/periferi-modell med stilskapende sentraer og "mottagere" av disse impulsene.²³ I stedet for en linjær og darwinistisk utviklingsmodell, foreslår hun et antall "prototyper", enten i form av utførte verk, eller som skisser. Disse har blitt kopierte og endret, i nye verk som også kan være påvirket av andre prototyper. Hun mener disse prototypene er gått tapt, men at de har vært i påkostede og viktige bygninger – kirker og/eller profane – tilhørende den øverste samfunnseliten. Hohler er svært tilbakeholden med å fordele rollene mellom byggherre og håndverker, det vil si hvem som bestemte hvilken design som skulle eller kunne bli overført fra prototype til nye verk, og så videre. Metodisk legger hun Giovanni Morellis tanker fra 1870-årene til grunn når det gjelder å spore håndverkerne: "The methodologically central problem is to define precisely the criteria which, when they are employed, will give the truest picture of reality. (...) the most elementary are those which are executed without an afterthought; features which indisputably belong to the tradition in which the master is educated, and which he could not dream of altering" (Hohler 1999, vol. II, s. 28). Videre er det et grunnprinsipp i Hohlers metodikk at motiver og stilistiske karakteristika ikke går over fra prototype/verk til verk som enkeltvis trekk, men som "grupper" av slike trekk: "Influences from one artistic circle to another do not happen accidentally, or point by point, but as units" (Hohler 1999, vol. II, s. 26). I den konkrete stavkirkeskurden identifiserer hun utgangspunktet for de viktigste delene av den i "the Southern School" i Canterbury, som må ha kommet til Norge gjennom steinhuggermiljøet i Trondheim, og i Lombardiet.

²³ I og for seg dreier Hohlers arbeider seg kun om treskurden, og hun berører i liten grad sammenhengen mellom bygning og dekor. Hennes teori og metode er likevel svært relevant også for hvordan bygningsformer og -konstruksjoner ble overført fra bygning til bygning.

Arkitekten Jørgen Jensenius har på sin side vært mest opptatt av planleggingsfasen bak de enkelte, tidlige trekirkene i Norge. I likhet med Hohler ser han på håndverkernes bruk av ulike design og konstruksjoner som valg mellom flere mer eller mindre synkrone muligheter. Blant annet har han påvist at en form for jordgraven stolpekonstruksjon har vært i bruk i Røldal kirke på et tidspunkt lenge etter at stavkonstruksjoner på svill over bakken har blitt den vanligste, uten at kirken nødvendigvis var "en relik" fra de eldre stolpekirkene (Jensenius 1998, s. 131-145). På det teoretiske planet skriver Jensenius om hvilke overføringsmekanismer som har vært i sving formmessig og konstruktivt, med utgangspunkt i spørsmålet om en tenkt eller faktisk idealkirke. Slik jeg oppfatter det, finner han gjennom sine undersøkelser at slike idealer i hvert fall ikke var skapt av kirken selv som institusjon. Det er heller ikke noen opplagt sammenheng mellom kirkers form og bruk. Felles mål- eller planforhold i de tidlige trekirkene i Norge finner han å være spor etter en erfaringsbasert tradisjon, hvor kunnskapen om form og konstruksjon er overført ved kopiering av (konstruktive og rituelle) handlinger (Jensenius 1997a, 1997b, 2001 og 2005).

Kunsthistorikeren Leif Anker har også arbeidet med kirkearkitekturen i middelalderen. I sin seneste fremstilling, i *De norske stavkirkene* (Oslo 2005) bygger han delvis på den eldre forskningstradisjonen, men inkluderer også resultatene av bl.a. Hohler og Jensenius, og sine egne undersøkelser av kirkene i Sogn. Anker er teoretisk og metodisk sterkt påvirket av positivismen, hvor man vegrer seg for å trekke for skarpe konklusjoner på grunn av hva forskerne oppfatter som et altfor spinkelt kildemateriale. I denne sammenhengen er hans undersøkelser i Sogn (Anker 2000 og 2001) mest interessante. Han er særlig opptatt av spørsmålet om hva som var bestemmende for valg av byggemateriale, tre eller stein. Anker mener at økonomiske og sosiale skillelinjer ikke har vært den primære årsaken i Sogn, hvor det snarere synes å være kronologiske skiller, der tre ble foretrukket før 1200 og stein etter det. Det er likevel min oppfatning at visse skillelinjer av sosial og økonomisk art har vært gjeldende, i hvert fall om man ser Vestlandet i et større regionalt perspektiv. I Hordaland ble for eksempel alle steinkirkene som med sikkerhet kan dateres til 1100-tallet oppført i kystnære strøk med stort innslag av krongods og adelig eierskap (se Trædal 2004, s. 67-69).²⁴ De dypere fjord- og innlandsstrøkene var langt sterkere dominert av bondeeid jord. Etter mitt syn er det vanskelig å se for seg at distribusjonen av stein- og stavkirker på 1100-tallet skulle være helt uavhengig av slike faktorer. Eiendomsstudier, både på makro- og mikroplan (områder/regioner og enkeltgårder) er derfor av stor betydning (se nedenf.).

I en omtale av stavkirkeforskningens teoretiske og metodiske innfallsvinkler har Hans-Emil Lidén pekt på at hele forskningshistorien er preget av evolusjonistiske og diffusjonistiske

²⁴ Med ett klart unntak: Kinsarvik kirke i Sogn. Denne trekkes inn i diskusjonen senere i denne avhandlingen.

forklaringsmodeller, særlig ved spørsmålet om opphavet for stavkirken med hevet midtrom ("Borgund-typen"):

"Tenk om man som i andre kulturvitenskaper hadde stilt spørsmålet *hvorfor* i stedet for *hvordan* (...) Kanskje den religiøse modning i landet fikk Kirken eller kongemakten litt ut på 1100-tallet til å stille de norske byggmestrene overfor en formidabel utfordring: Skap et kirkerom som best mulig samsvarer med de krav den universelle Kirke stiller – et rom som til tross for at det må bygges i tre og med svært beskjedne dimensjoner, kan gi den troende noe av den samme opplevelse av kirkerommets overjordiske virkelighet som de store katedralrommene gir" (Lidén 2006, s. 184).

Lidén mener stavkirken med det hevede midtrommet kan ha vært en enkelt byggmesters "geniale svar" på en slik utfordring. Igjen er det etter min oppfatning slik at deler av "forklaringsmodellen" kan ha noe for seg, men det er også klare innvendinger mot den.²⁵ Det er for eksempel ingenting som tyder på at "den universelle Kirke" har stilt krav om utformingen av kirkerommet (Jensenius 1997a og 1997b) – og det er et vesentlig poeng å ta med seg i drøftelsene videre i denne avhandlingen. Man kan også hevde at det er klare innslag av andre tenkemåter enn evolusjonistiske og diffusjonistiske i både Brendalsmo, Jensenius og Hohlers metodiske plattformer.²⁶

Agrar- og eiendomshistorie

I tråd med hva som ovenfor er nevnt om viktigheten av eiendomshistoriske perspektiver, vil jeg her presentere noen av de viktigste teoretiske innfallsvinklene i den eiendoms- og agrarhistoriske forskningen, sett fra mitt ståsted. Kort sagt dreier det seg om en tradisjonell retrospektiv – eller regressiv – metode innen agrarøkonomisk historie, knyttet opp mot arkeologiske perspektiver på landskap og gravminner (og andre kulturminner), både for å analysere enkeltgårder, større geografiske enheter eller regioner, og godssamlinger. Uten at denne avhandlingen utgjør et nybrottsarbeid i så måte, vil jeg likevel hevde at studier både av enkeltgården (kirkestedsgården) og samtidig større regionale sammenhenger ikke har vært sterkt vektlagt i tidligere kirkeforskning – og i hvert fall ikke i Nord-Norge (med et unntak for Lars Ivar Hansens studier i Astafjord).

De fleste forskningshistoriske oversikter fører "den retrospektive" eller "regressive" metoden tilbake til Marc Blochs analyser av det franske bondesamfunnet, og Andreas Holmsens innføring av metoden i Norge i 1940-årene. Hovedpoenget er å studere historiske fenomener

²⁵ Det jo heller ikke riktig å framstille Lidéns utsagn som en "forklaringsmodell" eller "teori" – det dreier seg om en kommentar i Lidéns bokanmeldelse av Leif Ankers stavkirkebok (Lidén 2006; Anker 2005).

²⁶ F.eks.: "Antageligvis ble mye lik kunnskap funnet ved prøving og feiling på ulike steder samtidig, uten at man kan påvise diffusjon av innovasjonene" (Jensenius 2005, s. 101).

gjennom kilder som er langt yngre enn perioden man studerer, og relateres først og fremst til studier av jordeiendomshistorie i land eller områder med en antatt stor strukturell stabilitet. I de aller fleste tilfeller er middelalderske eiendomskilder mangelfulle – eller helt fraværende – og for Norges vedkommende er som oftest skattematriklene fra 1600-årene de første mer eller mindre fullstendige eiendomsregistrene over et område. Disse kildene kan utnyttes retrospektivt for å kartlegge strukturelle trekk, gjerne ved korrigerende via eventuelle kirkelige, adelige eller kongelige eiendomsregistre fra middelalderen.

Når det gjelder de metodiske kriteriene som ligger til grunn for analysen av de skriftlige eiendomskildene i denne avhandlingen, så er det de tradisjonelle eiendomshistoriske prinsippene etter Andreas Holmsen (1940; 1948; 1980 m.m.) og Halvard Bjørkvik (1960 m.m.) som er grunnlaget, særlig den form metoden har fått i nyere tids studier, for eksempel ved Dagfinn Skre (1996), Jan Brendalmo (2001) og Frode Iversen (1999; 2004). Det gis ikke plass her til en mer utførlig forskningshistorie om jordegods- og eiendomshistoriske spørsmål. Det skal likevel understrekes at det er prinsippene rundt en retrospektiv metode for eiendomshistorie som er "arven" fra Holmsen og Bjørkvik – ikke nødvendigvis resultatene av deres forskning. For eksempel var Holmsen, særlig i hans tidlige arbeider, mindre opptatt av (og til dels avvisende til) kontinuitet i eiendomsstrukturer fra jernalder til middelalder. Forskningshistoriske oversikter om emnet finnes for eksempel hos Dybdahl 1989 og Iversen 2004.

I tillegg vil jeg i analysene trekke inn distribusjonen av førkristne gravminner som en faktor i eiendomshistoriske analyser, slik særlig Frode Iversen og Dagfinn Skre har presentert metoden de siste årene (Skre 1996, Iversen 2004). De har sett gravminnene i forbindelse med råde- eller eiendomsrett i førkristen tid, og gravminner kan derfor signalisere at en gård ikke opprinnelig inngikk i en godssamling. De metodiske prinsippene presenteres senere i avhandlingen.

Oppsummering

I dette kapitlet har jeg forsøkt å understreke denne avhandlingens empirinære utgangspunkt, både i tråd med de opprinnelige betingelsene for prosjektet, og med bakgrunn i tidligere forskning på fagfeltet. Dette er noe av bakgrunnen for valget om å skille ut gjennomgangen av de enkelte kirkebygningene i en egen katalogdel: Jeg har ønsket å gjøre den mer deskriptive delen av undersøkelsen tilgjengelig også utenfor de drøftinger som gjøres i avhandlingen for øvrig. Videre har jeg forsøkt å beskrive det jeg oppfatter som de viktigste instrumentelle teorier og metodiske utgangspunkter innenfor fagområder så vel som enkeltprosjekter som på ulike måter ligger nært opp til mitt eget prosjekt.

Avhandlingen skal leses som et bidrag til senere års diskurs, hvor kirkebygging og -bygning sees i sammenheng med kirkebyggeren (byggherren(e)), stedet og landskapet. Dette har først og fremst vært en arkeologisk forskningsdisiplin, men med klare bånd til historiefagets eiendomsstudier i form av retrospektiv metode. I den arkeologiske tradisjonen ligger det også et utpreget sosiologisk tankegods – særlig i form av Anthony Giddens strukturaliseringsteori. Jan Brendalsmo har også gjort sosiologene Elias og Veblen relevante for denne typen forskning: Elias' tanker om siviliseringsprosessen kan sette ønsket om å bygge en kirke inn som et ledd i en klar sosial strategi. Veblens teori om det sosialt påfallende konsum brukes av Brendalsmo som en tilnærmet kunsthistorisk forklaringsmodell, som viser hvordan påkostede elementer ved en kirkebygning (størrelse, materialbruk, utsmykning) utgjør signaler overfor andre innenfor gitte sosiale strata.

Slik dannes det et utgangspunkt eller en premiss for min avhandling: Kirkebygging og kirkebygning, særlig i middelalderen, kan tolkes som sosio- og maktpolitiske uttrykk. Å bygge en kirke var en handling med klar signalfunksjon overfor andre, og konkurrerende, makthavere – og ikke først og fremst et maktspråk overfor underlegne sosiale grupper eller strata. Jeg er fullt klar over at dette ikke er den eneste innfallsvinkelen til kirkebygging i middelalderen og senere, og at andre aspekter til enhver tid kan ha vært like viktige og riktige. Særlig vil dette gjelde de overordnede, misjonsstrategiske overveielser Kirken som sentralinstitusjon må ha hatt. Disse motsier imidlertid ikke en maktpolitisk innfallsvinkel, og etter min oppfatning ligger ikke mitt kildemateriale til rette for å utsi særlig mye om slike forhold. Det samme gjelder forhold omkring religiøs tro og praksis.

I forhold til syntetiserende kunnskap om selve kirkebygningene, er det også i dette kapitlet drøftet noen utgangspunkter, preget av kunsthistorikeres og arkitekters tilnæringsmåter. Bygningsikonografi har stått sentralt i tolkningen av bygningers planformer og volumsammensetning de siste 30-40 årene. Når det gjelder en bygningsikonografisk tilnærming der planform sees som uttrykk for en kirkebygningens status i et organisatorisk hierarki (Lidén 1981), så vil dette være mindre relevant i min avhandling. For det første har det undersøkte området en tilsynelatende ganske "flat" struktur når det gjelder organisering (med noen viktige unntak, hvor planformen ikke ser ut til å kunne bekrefte en slik hypotese). For det andre er det, i tråd med hva bl.a. Jensenius og Anker har påpekt, ikke grunnlag for å hevde at Kirken på sentralt hold har operert med regler for verken byggemateriale eller planform – og det er mindre trolig at slike regler eventuelt skulle ha sammenheng med hierarkiske strukturer.

En annen side av bygningsikonografien, slik Lidén har hentet den fra Krautheimer, er mer interessant, selv om også denne er vanskelig å anvende praktisk på mitt materiale i større grad: Det gjelder (middelalderens) syn på forholdet mellom original/forbilde og kopi/etterligning, hvor det i bygningsikonografisk sammenheng kan hevdes at etterligninger verken var avhengig av materiell, konstruktiv eller – i noen tilfeller – visuell "likhet" med originalen. En berømt kirke kunne kopieres ved å hente det man til en hver tid mente var substansielt ved den – "søyler" behøvde ikke kopieres verken i antall eller utforming, men kunne i kopien likevel representere originalen. Et tilsvarende syn hevdes av bl.a. Hohler og Jensenius, hvor sistnevnte også har pekt på det rituelle aspektet ved slike overføringer. På et mer konkret, håndverksmessig plan har Hohler trukket inn Morellis "scientific method" fra 1870-årene, men dette detaljnivået har mindre relevans i mitt materiale. Det foreligger også altfor få mål med stor nok nøyaktighetsgrad til å kunne utnytte mål og forholdstall til analyser av felles opphavelig plan eller design. I den grad håndverksmessige sammenhenger mellom to eller flere bygninger ikke kan påvises utfra det skriftlige kildematerialet, er det kvalitative – kall dem gjerne kunsthistoriske – beskrivelser som utnyttes. Her er det etter min oppfatning mer fruktbart å anvende en kunsthistorisk terminologi ved sammenligning av bygninger (som "langstrakt", "bred", "additiv", "høgreist") enn forholdstall som knapt lar seg rekonstruere.

Senere års forskning har et fellestrekk ved betoningen av den valgsituasjon kirkebyggerne (både byggherre(r) og håndverkere) har stått overfor når en kirke skulle reises (Brendalsmo, Liepe og Jensenius). Det understrekes at man både ved valg av planform, volumsammensetning, materiale, byggeteknikk og utsmykning, har stått overfor flere synkrone muligheter. En annen bærende premiss for fremstillingen i denne avhandlingen er dermed at valg av bygningstype, materiale, osv. i Nord-Norge i middelalderen verken har stått i forhold til en allmengyldig idealtipe/konstruksjon, eller skal sees som en nær darwinistisk utvikling fra enkle til sammensatte former.

I tilknytning til dette er det mulig at landsdelen legger ett særlig premiss til grunn, som ikke har vært aktuelt ved byggingen av kirker lenger sør: Klima. Ibestad og Trondenes kirker, begge sør i Troms, er de nordligste steinkirkene som er bygget i Norge, og man kan spørre seg om de i virkeligheten har representert en nordlig grense for hvor det var mulig å reise steinkirker, med hensyn til at kalkmørtel behøver et visst antall frostfrie måneder for å kunne herdes. I så fall har andre byggeprosjekter, for eksempel det kongelige kapellet i Tromsø, hatt innsnevrede valgmuligheter i forhold til kirker sørpå.

Det skriftlige kildematerialet i avhandlingen

Formålet med dette kapitlet er å presentere kildegrunnlaget for avhandlingen, og for arbeid med kirkesteder, og særlig kirkebygninger, i Troms og Finnmark. Først og fremst gjøres det rede for tilkomst, volum og struktur for de utrykte kildene som utgjør avhandlingens primære empiri. Ettersom dette så langt jeg kjenner til ikke har vært brukt i tilsvarende stor grad i tidligere avhandlinger, gis drøftingen av dette materialet stor plass. Deretter gjennomgås andre eldre kilder som eksisterer i trykt eller elektronisk form.

Formålet med denne redegjørelsen er videre å understreke at kildematerialet som fysisk bevart gjenstandsmateriale har utsagnskraft i forhold til avhandlingens tema. Kildene har ikke bare berettigelse som (et skriftlig, språklig) medium for opplysninger om kirkene etc – de er bevarte gjenstander fra en egen ”materiell kultur”, som også kan leses og tolkes på et annet plan enn det spåklige innholdet. Arkivmaterialet er på denne måten både en ”talende” og en ”taus” kilde: Hva som er bevart, og hvor det er bevart, er faktorer som bidrar til forståelsen av historiske forhold som utfyller det bildet kunnskapen om kirkebygningene og kirkestedene gir. Lars Hamre skriver at framveksten av arkivinstitusjoner henger nøye sammen med utviklingen av administrasjonen – ”Arkivsoga speglar difor av den allmenne politiske soga” (Hamre u.å., s. 60). Dette kan uttrykkes enda sterkere: Arkivmaterialet som gjenstandsmateriale er med på å forme oppfatningen av historiske fenomener, og er ikke bare en passiv speiling av dem.

Arkivmaterialet

Materialet som danner utgangspunktet for bygningshistorien i denne avhandlingen er det skriftlige kildematerialet i geistlige arkiver fra 16- og 1700-tallet. Det er disse kildene som heretter for enkelhets skyld omtales bare som ”arkivmaterialet”.

Det statlige arkivverket består av Riksarkivet og de regionale statsarkivene.²⁷ Arkivverket foretok omfattende opprydningsarbeider, med grunnleggende ordning og katalogisering av de geistlige arkivene i og med prosjektet ”Ordning av geistlige arkiver” fra 1989 til 1993 (Bjerkås 1997, s. 17). I en bok om arkivkunnskap fra 1969 av Alf Kiil, heter det f.eks. at bortsett fra kirkebøkene, er det fra prestearkivene ”bare spredde ting som meir eller mindre tilfeldig har komme inn til statsarkiva” (Kiil 1969, s. 52). Som følge av de siste års nye innleveringer og arkivverkets innsats med å ordne arkivene, har man i dag en langt bedre oversikt over dette materialet enn tilfellet var på Kiils tid. Det skriftlige kildematerialet utgjør

²⁷ Der er åtte regionale statsarkiver, lokalisert i Oslo, Kongsberg, Hamar, Kristiansand, Stavanger, Bergen, Trondheim og Tromsø.

derfor i praksis en stor "ny" kilde til bygningshistorisk kunnskap som nå er gjort bedre tilgjengelig for forskningen. Dette gjelder i særlig grad større og bredt anlagte undersøkelser som for eksempel denne avhandlingen og bokverket *Norges Kirker*, der materialet ble brukt som kildegrunnlag helt fram til 2000-tallet.

Det bør understrekes at materialet det er snakk om ikke er ukjent eller ubrukt i tidligere forskning, men vektleggingen og sammenstillingen av det er ny. I større undersøkelser bør nevnes skolestyrer Bendix Bendixens arbeider med kirkene på Vestlandet i *Kirkene i Søndre Bergenhus Amt* fra 1904, og det upubliserte materialet til *Kirkene i Nordre Bergenhus Amt*, som foreligger som håndskrevet manuskript.²⁸ Det er i første rekke inventarlistene fra kirkeregnskapene som er brukt, selv om en del av regnskapenes vedlikeholdsutgifter enkelte steder blir referert. Han tok også med angivelser av kirkebygningenes mål og størrelse, slik disse fremkommer av synfaringforretningene for Vestlandet i 1686 og/eller 1721. Bendixen var imidlertid mest interessert i de stående kirkene og det bevarte inventaret, og nøyer seg i de fleste tilfeller med å fastslå at den tidligere kirken på stedet var en tømmerkirke eller en stavkirke. De samme arkivaliene har vært grundig gjennomgått på nytt i forbindelse med *Norges Kirkers* arbeid i det samme område, og har gitt et langt mer utfyllende bilde enn det Bendixen presenterte.

Mye av det samme kan sies om den lange rekken av lokalhistorisk litteratur som har benyttet disse kildene. Også her er det særlig inventarlistene som har vært det sentrale, og i noen tilfeller synfaringforretningene. Det er nærmest et standardisert trekk ved bygdebøker eller jubileumsskrifter for kirker at det refereres en inventarliste og/eller en regnskapsbolk fra 1600-tallet. Utnyttelsen er likevel ofte svak, noe som utvilsomt skyldes manglende kunnskap om dette kildematerialet: De ulike forfatterne nøyer seg gjerne med å lese arkivalia kun for en enkeltstående kirke, og har derfor svært begrenset innsikt i kildematerialets mer generelle karakteristika. Rene feillesninger og misforståelser er utbredt.

For Nord-Norges del er det særlig Johan Ernst Brodahl (1871-1948) som bør nevnes i forbindelse med arkivundersøkelser. Han var opptatt av områdene i det gamle Nidaros bispedømme, men konsentrerte seg særlig om kirkene i Nordland, Nord- og Sør-Trøndelag og Møre- og Romsdal. Det er litt uklart hvor mye han selv fant i arkivene, og hvor mye han har hentet fra andres nedtegnelser, men de mange hyllemetrene som utgjør Brodahllarkivet (nå i Riksantikvarens magasin) er uansett en svært verdifull materialsamling som også inneholder hans egne befaringsnotater fra kirkene (se for øvrig kapitlet "Forskningshistorie").

²⁸ Original i Riksantikvarens arkiv, kopi på Bergen Museum og fotokopi i *Norges Kirkers* håndbibliotek i Bergen.

De systematiske arkivundersøkelsene for Vestlandet i regi av *Norges Kirker* de senere år – i fremste rekke foretatt av kunsthistorikeren Anne Marta Hoff – har satt tydelige spor i forskningen på dette fagfeltet. Hoff har dessuten forfattet en artikkel om arkivmaterialet (Hoff 1995). Denne fungerer som en ”brukerveiledning” for arkivundersøkelser i forbindelse med kirkebygninger og kirkekunst, i stor grad basert på Hoffes egne erfaringer med kildene for kirkene på Vestlandet. Artikkelen er en god innfallsport til arkivmaterialet, men har størst gyldighet for Vestlandet. Spesielle forhold i Nord-Norge blir kommentert senere i dette kapitlet.

Det er grunn til å understreke dette arkivmaterialets utsagnskraft. Også om man utelater *Norges Kirkers* egen bruk av kildematerialet i det ”daglige” arbeidet med bokverket, kan det pekes på gode eksempler på materialets anvendelse når det gjelder større bygningshistoriske oversiker: Hans-Emil Lidéns artikkel om ”Forsvunne stavkirker i Bergen bispedømme” i *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers Årbok* (FNFB) for 1997, der det også i teksten framgår at dette kildematerialet nå endelig kan framlegges samlet for første gang (Lidén 1997, s. 126). Ola Storslettens artikkel ”2 smaa Tintinabula i Thornit paa Kirchen” fra *FNFB* for 1995 (Storsletten 1995) er et annet eksempel på at bruken av dette kildematerialet kan løse helt konkrete problemstillinger i forhold til de gamle kirkene – i dette tilfellet om hvorvidt det har hengt klokker i takrytterne på stavkirkene.²⁹ Det finnes også et eksempel på en ”motsatt” tilnærming, i og med tidligere statsarkivar i Bergen Egil Øvrebø, som skrev en monografi om Ålhus kirke der regnskaps- og synfaringsmaterialet står sentralt (Øvrebø 1995).³⁰

Materialets bakgrunn og tilkomst

I og med kirkens rolle som bærer av skriftkulturen, må man kunne anta at kirken allerede fra den tidligste perioden på norsk jord har produsert og oppbevart skriftstykker i forbindelse med den daglige driften, i tillegg til religiøse og liturgiske tekster. I første rekke må dette gjelde administrasjon av de jordeiendommer kirken etter hvert ble tillagt. Et fragment av en jordebok for Munkeliv kloster som kan være fra andre halvdel av 1100-tallet er bevart (DN XVI nr. 1).³¹ I *Sverressaga* nevnes den kongelige jordeboken kong Sverre lot føre i 1195 (Hamre u.å. s. 60; Hamre 1963, KLNLM (Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder) VII,

²⁹ Denne artikkelen gir et annet illustrerende poeng for viktigheten av *systematiske* arkivundersøkelser. Storsletten kommer i artikkelen inn på de nedrevne støpulene i Årdal og Rinde kirker, som han antar var av middelaldersk opprinnelse, og var eller ble sammenbygget med kirkeskipet. En gjennomgang av kirkeregnskapene i tiden etter Storslettens artikkel har vist at de i sin helhet ble oppført på nytt omkring 1700 – men med den middelalderske byggeteknikken.

³⁰ Øvrebø hadde imidlertid bygningshistorisk konsulenthjelp av Anne Marta Hoff ved *Norges Kirker*.

³¹ Hamre 1963, KLNLM VII, sp. 650: ”eit blad av ei jordebok for Munkeliv kloster som M. Hægstad meiner ikkje kan vera yngre enn 1175”.

sp. 647), og den kongelige administrasjonen har neppe ligget særlig forut for den kirkelige i dette henseende. Høgst trolig har verken denne eller fragmentet fra Munkeliv vært den første jordeboken i Norge. Men Munkeliv var en av de større jordeierne – hvordan forholdene har vært ved mindre, lokale sognekirker er mer usikkert. Det er sannsynlig at former for skriftlige oversikter også der har vært i bruk, særlig i og med oppdelingen av kirkens eiendomskompleks i *fabrica* og *mensa* (jordeiendom til henholdsvis kirkens utstyr og reparasjon, og til prestens underhold), kjent i Norge senest fra slutten av 1100-tallet.

Forvaltningen av *fabrica*, og dermed midlene til kirkens vedlikehold, har opplagt krevd en form for oversikt eller regnskapsføring. Disse har primært vært ført av kirkevergene. I Norge har benevnelsen variert noe – både ombudsmann og "kirkjufjármaðr" har vært brukt om den samme funksjonen, som på 1400-tallet blir kalt "kirkiu wærende" (Hamre 1963, KLN VIII, sp. 412). Men selv på 16- og 1700-tallet kan termen "ombudsmann" sees brukt om denne stillingen. Ordningen med kirkeverger kan følges i noe skiftende form ned gjennom middelalderen. Troels Dahlerup setter ordningen nettopp i sammenheng med "egenkirkeformuens opdeling i *mensa* og *fabrica*", og den finnes utbredt over store deler av Vest-Europa på 1200-tallet (Dahlerup 1963, KLN VIII, sp. 410-11). Han skriver videre at ordningen kan sees på som et kompromiss "hvorigennem kirken tillod en så vel uundgåelig som vel også rent praktisk ønskværdig lægmandsmedvirken under kirkelig kontrol" (Ibid.). Fabricagodset ved den enkelte kirke bestod for en betydelig dels vedkommende av gaver fra bygdas frie bønder og adelsmenn/kvinner – ved testamentariske gaver fikk som regel *fabrica* betaling for testators gravsted (*sepultura*), mens prestebordet (*mensalgodset*) fikk sin del av gaven som godtgjørelse for sjelemesser og innførsel i anniversariet (Hamre 1959, KLN IV, sp. 117). Dette må i seg selv ha medført ønske om lokalt innsyn og kontroll med *fabricainntektene*. Men i enda sterkere grad henger det lege kontrollbehovet sammen med den bygge- og vedlikeholdsplikten sognefolket hadde: Etter kanonisk rett var denne subsidiær, dvs. at den først ble aktuell dersom utgiftene til (ny)bygg og vedlikehold oversteg inntektene fra *fabricagodset*. I alle de eldre norske kristenrettene var vedlikeholdsplikten imidlertid prinsippal, det er først i erkebiskop Jons kristenrett fra andre halvdel av 1200-tallet at plikten sees som subsidiær. Innsyn i og påvirkning på forvaltningen av *fabricagodset* ble dermed ytterligere økonomisk viktig for den lokale befolkningen (Hamre 1959, KLN IV, sp. 117-119).

Kirkevergenes hovedansvar som forvaltere av kirkenes *fabrica* har gitt visse rettshistoriske konflikter angående *hvem* som skulle fungere som kirkeverger. I 1280 heter det i Erik Magnussons store rettarbot at det er forstandige bønder i sognet som skal være ombudsmenn (*Norges gamle Love indtil 1387* (NgL) III, s. 5), mens erkebiskop Eilif i et statutt

fra 1327 forsøkte å styrke kirkens egen rolle ved å forhindre at ombudsrollen ble tildelt andre enn prester (NgL III, s. 274). Fra og med 1400-tallet ser kirkevergeinstitusjonen med framstående, verdslige menn fra sognet å være gjennomført (Hamre 1963, KLN VIII, sp. 414). Kirkevergene – i hvert fall fra senere del av middelalderen to i hvert sogn – skulle kreve inn inntekter fra kirkens fabricagods, de hadde ansvar for kirkebygningene (blant annet er det spesifisert i erkebiskop Jons kristenrett at kirkene skulle tjærebres hvert tredje år), ansvar for kirkens inventar og utstyr, og de skulle avlegge regnskap overfor biskopen eller hans representanter (Hamre 1959, KLN IV, sp. 117). I Kirkeordinansen fra 1539 er prosten nevnt som den som skulle kontrollere kirkevergenes regnskaper (Bjerkås 1997, s. 42). Dette kan ha vært en fortsettelse av ordningen fra lenger tilbake i middelalderen, men det er usikkert hvordan revisjonen har vært ivaretatt i de nordligste fylkene, der inndelingen i prostier ikke ser ut til å ha vært gjennomført.

Hvordan regnskapene ble ført i middelalderen, og hva slags rutiner som forelå for evn. avlevering, kopiering og arkivering er ellers lite kjent. At kirkevergene selv har avlevert regnskaper på pergament, er kanskje mindre trolig – antagelig har kirkevergene holdt rede på løpende utgifter etc. og en gang i året satt opp regnskap sammen med presten og/eller biskopens representanter. Forseggjorte vokstavler er kjent fra kirkeutgravninger både i Norge (Hopperstad i Sogn) og Sverige (Edåsa kirke i Västergötland), og selv om de bevarte eksemplarene ikke inneholder kirkeregnskaper eller denne typen opplysninger, er dette trolig et medium som har vært utbredt til mer forefallende dokumenter og nedtegnelser. En islandsk prest ble omkring 1200 funnet død på Grønland med vokstavler der han hadde beskrevet ulykken han var utsatt for, og det er kjent at biskop Laurentius av Hólar på 1320-tallet tok notater på vokstavler mens han studerte bøker (Holm-Olsen 1990, s. 80).

Fra Hålandsdalen kirke i Hordaland er det bevart det eldste norske kirkeinventarium som kjennes, datert 1306 (Bing 1909).³² Det er skrevet på innsiden av et pergamentomslag fra en messebok – denne er selv nevnt i inventaroversikten (formuleringen "Þessæ legenda" er tolket som "nærværende" bok (Bing 1909, s. 5). I *Bjørgynjar Kalvskinn* (BK) er det innført inventarier fra Ylmheim kirke datert 1321 (BK 99b). Begge deler viser at det lokalt ved kirkene faktisk ble ført og oppbevart inventaroversikter, i Hålandsdalen ser det også ut til at nyanskaffelser er oppdatert på et senere tidspunkt, i og med at den siste delen av inventarlisten er ført inn av en annen penn (Bing 1909, s. 4). Dette er altså de første dokumentene med sikre spor av en lokalkirkelig forvaltning overhode.

³² DN XXI nr. 7. Originalen oppbevares i Statsarkivet i Bergen.

På sentralkirkelig hold og i klostrene er det klart at det fra tidlige tider har vært opprettet arkiver. Hamre peker i denne forbindelse på at ennå i 1479 ble originaleksemplaret av den pavelige fundasjonsbullen for erkesetet og den norske kirkeprovinsen (altså fra 1150-årene) oppbevart i Trondheim (Hamre u.å., s. 62-63; DN VIII nr. 406). Om, og eventuelt i hvilken grad kirken på sentralt hold oppbevarte originaler eller avskrifter av de lokale kirkenes regnskaper og inventarlistene, er ikke kjent. Først og fremst har vel de lokale kirkelige arkivene inneholdt brev om eiendomstransaksjoner og testamentariske gaver (se *Diplommaterialet* nedenf.).

I og med reformasjonen ble alt kirkenes gods og eiendom statlig. Det var enorme mengder eiendom som kom på kongens hender. I Nord-Norge ble krongodset "bare" doblet, mens det for eksempel i Trøndelag ble ellevedoblet (Fladby 1977, s. 34) – grunnen til denne forskjellen er selvsagt å finne i ulik næringsstruktur, der inntekter fra jordeiendommer var temmelig ubetydelige nord for Trondenes.³³ I tillegg fikk kongen den tidligere bispetienden, og hele tiendeskatten skulle fordeles på tre parter – konge, prest og kirke, mot tidligere biskop, prest, kirke og de fattige – slik at kongens del ble enda større. Men det var først og fremst det betydelige bispe- og klostergodset som kongen fikk umiddelbar disposisjonsrett over.³⁴ Det lokalkirkelige gods – mensalgodset og fabricagodset – skulle etter Kirkeordinantsen fra 1537/1539 fortsatt disponeres til henholdsvis avlønning av prestene og vedlikehold av kirkebygningene. Rolf Fladby peker på at prestene utgjorde et sterkt organisasjonsmønster som i katolsk tid var underlagt biskop og pave – mens kongen i og med reformasjonen overtok de sistnevntes rolle. At prestene på landsbygda fikk beholde disposisjonsretten over mensalgodset, ser Fladby som et forsøk på å oppnå lojalitet fra den stand som kunne komme til å utgjøre kongemaktens eneste synlige forgrening ut i lokalsamfunnene (Fladby 1977, s. 32). Etter hvert opptrer da også prestene som kongelige embedsmenn.

I Troms kompliseres forholdene noe. Både Trondenes og Tromsø kirker hadde i senmiddelalderen blitt hovedkirke i hvert sitt kannikgjeld, med samtlige kirker i fylket under seg. Disse prestegjeldene forble knyttet til Trondheim. Inntektene fra det svære Trondenes prestegjeld gikk direkte til biskopen, mens Tromsø prestegjeld ble innlemmet i domkirkens sogn ved opprettelsen av dette i 1584, slik at inntektene herfra gikk til sognepresten i domkirken. Tromsø ble skilt ut igjen i 1638, mens Trondenes fremdeles lå under biskopen fram til 1731. Så lenge Trondenes lå under biskopen er det ikke ført ordinære

³³ Trøndelag skiller seg imidlertid også ut i sørnorsk forstand, på grunn av de store mengdene gods som før reformasjonen lå til erkesetet. Gods under kronen ble firedoblet på Vestlandet, og åttedoblet på Østlandet (Fladby 1977, s. 34).

³⁴ Dette ble i lang tid beholdt samlet i jordebøkene som "stiftsgods".

kirkeregnskaper – det var ingen egen kirkekasse som skulle forvaltes. De tidligste bevarte regnskapene fra Trondenes er fra 1749.

Også når det gjelder fabricagodset fortsatte de gamle ordningene med kirkeverger, og de hadde i en periode også noe tilsyn med kirkens mensalgods. Situasjonen i årene etter reformasjonen har trolig vært mindre oversiktlig enkelte plasser, der mangel på jordebøker førte til at godsinntekter ble holdt unna kirke og prest – en rettarbot fra 1548 slo fast at alt bortkommet gods skulle føres tilbake (Fladby 1977, s. 31). Umiddelbart var dette praktisk lite gjennomførbart.

Men den etter hvert framvoksende embedsmannsstaten tok sterkere grep om kirkene, og innførte nye sentraliserende styringsmodeller. Verdien av det nye, store krongodset i form av økt landskyld steg ved den økte jordetterspørselen fra midten av 1500-tallet – gamle ødegårder ble gjenopptatt. I tillegg ble bøndene konfrontert med stadig nye og mer oppfinnsomme skattepolitiske trekk fra godseiernes/-forvalternes side. Den nordiske sjuårskrigen 1563-1570 hadde demonstrert en heller laber lojalitet til kongen i København fra norske bønder, og med utsikter til nye uroligheter ble det viktig for kongen å få den spredte norske befolkningen – og deres ressurser – under sentral kontroll (Fladby 1977, s. 87). Dette gjaldt også i forhold til kirken.

Fogden fikk en nøkkelrolle i oppebørselen av alt kongens gods, og kirkevergene fikk regnskapsplikt overfor fogden. I 1574 ble det opprettet tre stiftsskriverstillinger, "som skulle have Indseende paa Kirkens Vegne der sammesteds paa deres Tiender, at dem skeer Skjel og Fyldest efter Ordinantsen, og desligeste høre deres Regnskab og have Tilsyn, at Kirkerne blive bøgde og forbedret, saa at Kirkernes Gods, Rente og Herlighed ikke til Unytte, Kirkerne til Skade, bortkommer" (NRR II, s. 93). Stiftsskriverne skulle reise rundt til kirkene og føre regnskap etter opplysninger fra kirkevergene og presten (Bjerkås 1997, s. 42). Årlig skulle stiftsskriverne legge fram kirkeregnskapene for stattholderen, som i sin tur skulle sende regnskapene til Kjøbenhavn for endelig revisjon. (Stattholderembedet ble opprettet i 1572, og stattholderen var fram til 1660-årene samtidig lensherre i Akershus len (Hamre u.å., s. 64)). I 1576 ble det pga. de store reiseavstandene åpnet for at stiftsskriverne i Nord-Norge kunne avlevere regnskap til hovedlensherrene: "(...) Stiftsskriverne udi de Nordlendske Lande have saare vidt at omdrage og til med ond Vei, og at det vil falde dem besværligt med deres Regnskaber sig at begive did ned til Agershuus, hvilket og ikke heller skee kan uden stor Møde og Kirkernes Bekostning, tykkes derfor raadsomt, at Lensmændene sammesteds af hver sin Stiftsskriverne annamme deres Regnskaber med Jordebøger" (NRR II, s. 181). Lensherrene skulle så innsende kirkeregnskapene og jordebøkene sammen med deres egne

årlige regnskap. Det gikk ut brev om dette til lensherrene datert Fredriksborg 22. februar 1576, for Nord-Norges vedkommende Ludvig Munk i Trondheim og Mats Skeel på Vardøhus. I brevet påpekes det at kirkene i lengre tid har lidd under manglende kontroll med kirkenes "Rente og Indkomst" (NRR II, s. 182), og sentralmaktens ønske om innsyn i de lokalkirkelige forholdene må sees i denne sammenheng. Også arbeidet med Trondhjems Reformats i 1589 kan sees som et ledd i dette (se nedenf.). Arbeidsbyrden for stiftsskriverne var imidlertid nesten uoverkommelig, og stillingen ble i en tid opphevet i bl.a. Trondheim stift, samtidig med innførelsen av "noe lempeligere regnskapskrav" (NHL, s. 328). Etter hvert ble antallet stiftsskrivere økt.

Det ser ut til å herske en viss usikkerhet rundt den helt konkrete regnskapsførselen, avlevering og kopifunksjoner på denne tiden. Bjerkås skriver (som nevnt ovenfor) at regnskapene ble satt opp av stiftsskriverne på grunnlag av opplysninger fra kirkevergene og presten, mens en gjenpart eller referat av regnskapene ble ført i en kirkestol som ble oppbevart ved kirken, og en annen gjenpart ble innsendt til Rentekammeret for endelig revisjon (Bjerkås 1997, s. 42). Det er ikke klart hvorvidt Bjerkås mener at denne ordningen erstattes av en ny bestemmelse i Kirkeordinansen 1607, eller om denne bare stadfester den eldre ordningen. Ordinansens bestemmelser gjentas imidlertid i Store Recess 27. februar 1643, og i Norske Lov 1687 (Bjerkås 1997, s. 42).

De tidligste kirkeregnskapene som er bevart i Norge, er fra starten av 1600-tallet. På Statsarkivet i Bergen er den eldste kirkestolen for Kinsarvik kirke fra 1605 (Hoff 1995, s. 62). De tidligste har bare enkle oppgaver over samlet inntekt og utgift, men etter hvert blir regnskapene ganske detaljerte. For de fleste kirkers vedkommende starter regnskapsseriene etter midten av 1600-tallet. I Troms og Finnmark er de eldste bevarte kirkeregnskapene ført fra 1687, og i Finnmark finnes det bevart komplette regnskap for alle kirkene fra 1689 og til 1720, og for de fleste av kirkenes vedkommende videre fra 1733 og gjennom størstedelen av 1700-tallet. Kirkestolen for Vadsø kirke har en svært interessant referanse, da det i en inventarliste fra 1694 (og andre steder) henvises til en eldre og nå tapt kirkestol, som skal ha blitt ført fra og med 1575: "1 gl. kirckestoel som owenmelt er, som er skrewet udj til den 11 martj: 1689 ellers er begynt udj den at skrifwe 1575". Dette er i såfall trolig det eldste kirkeregnskap som kjennes i Norge – tidspunktet kan stemme overens med opprettelsen av stiftsskriverembedene i 1574 (se ovenf.). Utfra det som er kjent om de enkelte prestearkivers innhold tidlig på 1700-tallet, ser det ut til at det ble oppbevart svært få dokumenter som skrev seg fra 1500-tallet og tidligere (Bjerkås 1997, s. 19).

Det er uansett min oppfatning at de kirkeregnskapene som i dag er bevart fra 16- og 1700-tallet i stor grad må sees i sammenheng med kronens administrative behov fra midten av 1500-tallet av, og i henhold til funksjon, form og innhold særlig med forbilde i lensregnskapene. Regnskapssystemene i lensforvaltningen ble stadig utviklet i løpet av 1500-tallet, som et av flere virkemidler kongen tok i bruk for å sikre økte inntekter. Prinsippet bak den svært detaljerte regnskapsføringen var en oppdeling i separate inntektsregnskap og utgiftsregnskap, som til slutt ble avstemt for å komme fram til "beholdningen" (Fladby 1977, s. 93). Dette tilsvarer den standarden de bevarte kirkeregnskapene følger fra et stykke ut på 1600-tallet og framover. Med dette mener jeg at kirkeregnskapene slik de kjennes fra 16- og 1700-tallet trolig ikke kan sees som en direkte fortsettelse av en middelalderlig praksis. De sentrale kirkelige institusjonene hadde nok også i katolsk tid behov for en viss oversikt over kirkens faste inntekter i form av jordeiendom, men det detaljerte og sentralstyrte regnskapssystemet som sees i de bevarte kirkeregnskapene, er høgst trolig et etterreformatorsk fenomen med røtter i 1500-tallets lenssamfunn.

1660-tallet er en viktig periode for forvaltningen av kirkene. I 1661 nedsatte kongen "Den almindelige landkommisjon", som hadde til oppgave å registrere all jordeiendom i Norge. Kommisjonen fant kirkenes inntekter dårlig forvaltet, og selve kirkebygningene i dårlig tilstand. Det var trolig på denne bakgrunnen at dansken Titus Bülche ble tildelt en nyopprettet stilling som kommissarius i Norge, 20. april 1662. Han skulle ha tilsyn med kirkene og deres inntekter, undersøke kirkeregnskapene, og skulle innkreve kongens inntekter på avsides steder i Norge.³⁵ Bülche hadde fra starten av planer om å besøke alle kirkene i Norge. Målet ble ikke nådd, men Bülche satte merkbare spor etter seg. Han tiltrådte embedet i august 1662, og begynte med å inspisere kirkene i Setesdal, og forela prestene en rekke spørsmål om visse og uvisse inntekter (Sønstevold 1934).³⁶ Blant annet ble prestene spurt om hvor mange fulle, halve og øde gårder som lå til hver kirke. Han arbeidet seg i løpet av de nærmeste årene gjennom store deler av landet.

Fra dette arbeidet er det bevart en serie synfaringer forretninger fra årene rundt midten av 1660-tallet. I Bergen stift³⁷ er disse tidlige synfaringene ført med først hva kirken hadde av overskudd i 1661 (ant. forrige avholdte regnskap), deretter en oversikt og kostnadsanslag

³⁵ Titus Bülche er for øvrig mest kjent for de manntallslistene han førte, og som han raskt fikk innarbeidet i arbeidsinstruksene. Manntallet inkluderte etter hvert også gutter under 12 år, og er i så måte de eldste "fullstendige" manntallslistene i verden. Bülche ble som belønning for sin innsats i Norge innsatt som borgermester i København, en stilling han hadde parallelt med kommissariusstillingen i Norge.

³⁶ Formuleringen "visse" og "uvisse" inntekter var et innarbeidet skille som i praksis betyr landskyldinntekter som visse inntekter, og sakefall, tiende og lignende som uvisse.

³⁷ Jeg har her brukt synfaringer fra Bergen stift som eksempel, ettersom dette er materiale jeg fra andre sammenhenger er fortrolig med. Hva som er bevart, og hvordan synfaringene er ført andre steder i Sør-Norge er utelatt her.

over hva som måtte gjøres ved kirkebygningen. Titus Bülche er synlig i disse synfaringene, ført av stiftsskriveren, ved de tre riksdaler hver kirke hadde "Vdlagt til Kirche Commissarien".

Synfaringene fra Bülches tid er imidlertid ikke de aller eldste som er bevart. Statsarkivet i Bergen oppbevarer en "Kirkebesigtigelse" fra Hardanger og "Kirkeinnberetninger" for Nordfjord fra bispearkivet, begge fra 1641 (Hoff 1995, s. 229). Også fra Nord-Norge er det bevart besiktigelser forut for Bülches tid: Et skriv om "Hellelands Kierckers Brøstfeldighed" er skrevet i 1661. Det er verdt å bemerke at de senere kirkebesiktigelsene som er bevart fra Nordland, stort sett skrevet i 1666 i forbindelse med Titus Bülches undersøkelser, har en svært høy detaljeringsgrad. Særlig "Saltens Prousties hoffuid kircker med desen wnderligende Annexers besigigelser, forfattid Anno 1666" er rik på detaljerte beskrivelser av kirkenes bygningskonstruksjoner (RiA, Rentekammeret, Kirkeregnskaper i Trondheim stiftsskriveri Nr. 69). Innberetningene til Bülche fra prestene i Troms og Finnmark fra 1666 har derimot ikke like høy detaljeringsgrad (RiA, Rentekammeret, Prestenes manntall 1664-66, nr. 36).

De administrative forholdene rundt kirkene på lokalt og overordnet plan er sjeldent direkte synlige i de bevarte regnskapene, men regnskapene for Troms og Finnmark gir av og til et visst innblikk. I en "Extract over Findmarks Kirkers beholdne midler til Ano 1698 aars udgang" (SiTØ, Amtmannen i Finnmark, nr. 3006) er det innført en liste over samtlige kirkeverger i Finnmark dette året. Regnskapet har også tillegg av tilsettelsespapirer for kirkevergene. Av særlig interesse er dessuten biskop Peder Krogs kommentarer i forbindelse med en regnskapsrevisjon i 1708, der han setter kirkenes dårlige tilstand i direkte forbindelse med kirkevergene. Disse var for Finnmarks vedkommende i stor grad "slige fremmede handels folck, hvis blifwende er wed disse steder ubestandig", og biskopen anbefaler at kirkeverger skal rekrutteres fra den lokale, bofaste befolkningen. I det konkrete tilfellet biskopen tok utgangspunkt i – Hasvåg kirke – så svarte amtmann Erich Lorch at det var ikke kirkevergenes slette tilsyn som var årsaken til forfallet, men at håndverket i utgangspunktet var svært dårlig da kirken ble bygget.

Under *Den store nordiske krig* (1700–1721) hadde kongen først satt fram krav om å få låne kirkeformuene.³⁸ I 1710 krevde han også å få låne halvparten av kirketienden. Samme året ble det resolvert at denne halvparten skulle selges, sammen med kirkenes jordegods. Dette ble ikke gjennomført – et reskript om å forpakte bort kirketiendene kom i 1713. I 1718 og 1720 ble imidlertid kirkene i Nord-Norge med all formue og alle inntekter lagt til "Den

³⁸ Avsnittet bygger i hovedtrekk på et upublisert konferanseinnlegg av Gudmund Sandvik i *Norges Kirkers håndbibliotek* i Bergen. Den sentrale vitenskapelige framstillingen av kirkesalget er Liv Myklands avhandling *Guds hus under hammeren: En studie i kirkesalget i Norge i 1720-årene*, Bergen 1976.

nordlandske og finnmarkske Missionskasse” med det formål å finansiere misjonsvirksomhet, bl.a. i de østindiske koloniene, og Thomas von Westens virksomhet blant samene. Dette gjorde at kirkene i Nord-Norge unngikk å bli solgt, da et reskript kom i 1721 om å selge kirkene på landsbygda. Auksjoner begynte i august 1722, det første skjøtet er utformet 3. mai 1723. De fleste skjøtene er utstedt i årene fram til 1726. I denne forbindelse ble det utarbeidet nye kirkebesiktigelser for kirkene i Sør-Norge, de fleste fra 1721. På ny var det stiftsskriverne som utarbeidet besiktigelsene. Formålet med dette materialet må regnes som en viktig kildekritisk faktor: I og med at kirkene var planlagt solgt, er det en viss fare for at beskrivelsene i disse besiktigelsene er ment å fungere som ”salgsprospekter”. Stiftsskriverne som kongens representanter kan ha hatt en viss interesse av å skjule feil og mangler ved kirkebygningene for å ikke ”skremme bort” eventuelle kjøpere (interessentene var selvsagt først og fremst ute etter inntektene fra kirkenes jordegods, men overtok samtidig en forpliktelse i forhold til vedlikehold av kirken). Det er også et faktum at besiktigelsene fra 1721 oppgir andre mål på kirkene enn de som ble oppgitt på 1660-tallet (og, for Vestlandets del, i stiftsskriver Herman Garmans detaljerte synfaringer fra 1686), og disse kan ikke forklares utfra indre vs. ytre mål etc. Ettersom de nord-norske kirkene tidligere var overtatt av Misjonskollegiet, foreligger det ingen 1721-besiktigelser for denne landsdelen. Til gjengjeld er det her bevart løpende kirkeregnskaper ut gjennom 1700-tallet, et materiale som i Sør-Norge stopper ved kirkesalget (med enkelte unntak, se nedenf.). Regnskapene fra de nord-norske kirkene i perioden etter dette finnes delvis mellom skapsakene i Danske Kanselli, dels i Generalkirkeinspeksjonskollegiets arkiv, dels i Misjonskollegiets arkiv. Regnskapene er ført som ordinære kirkestolebøker.

I Sør-Norge ble stiftsskriverembedene overflødige i og med salget, og ble lagt ned. Regnskapsbøkene ble overtatt av de nye kirkeeierne, fram til 1734 da en forordning bestemte at regnskapsbøkene og andre av kirkens originaldokumenter skulle innsendes til stiftskisten, mens kirkeeierne skulle koste kopier av kirkestolene (Bjerkås 1997, s. 42-43). I Nord-Norge skjedde ikke disse innsendelsene, og kirkestoler ble ført gjennom hele 1700-tallet.

Kirkevergeinstitusjonen ble også nedlagt etter kirkesalget i 1720-årene (NHL, s. 157), men har fortsatt enkelte steder der menighetene selv kjøpte kirkene, og mange steder i Nord-Norge. Fra 1720 og fram til 1733 mangler det kirkeregnskap for Finnmark, etter dette er det stort sett prestene selv som fører regnskapene. I og med stiftsskriverembedets nedleggelse var kirkeregnskapene en periode uten kontroll. For Nord-Norges vedkommende ble amtmannen ansvarlig for regnskapsrevisjonen. Om og når ordningen har vært formalisert er uklart, men under sin visitasreise i 1759 beordret biskop Gunnerus samtlige prester og

proster til å forfatte kirkeregnskapene i tre eksemplarer ("in triplo") for at ett av dem skal forvares i Amtets arkiv, "og hworefter det paafølgende aars kirke-regnskab kand bliwe confronteret af leensmanden, som allernaadigst anbefallet at revidere kirkeregnskaberne, og som dette er det meste, og udi archivet skulle være, hworefter amtmanden kunde beholdningens rigtighed aar efter andet, saa welsom hwad forandring der kand skee og giøres udi regnskaberne aarligen (...)" (Amtmannen i Finnmark, nr. 3009). Året etter klages det på at kirkeregnskapene blir avlevert "in duplo", noe som kan være en ordning fra før 1759.

En fullstendig presentasjon av skriftlig kildematerialet til norske kirkers historie kunne fortsette med de løpende visitasmeldingene som finnes i bispe- og prostearkivene fra starten av 1800-tallet av. Ettersom kirkene som inngår i denne avhandlingen for en stor del var borte allerede i 1800, har dette materialet hatt mindre betydning, og nevnes altså med dette bare i korthet.

Nærmere presentasjon av kildematerialet

De geistlig-administrative arkivene – avlevert fra sogneprest-, proste- og bispearkiv – utgjør i dag en betydelig del av de enkelte statsarkivene. Enkelte serier, særlig i prestearkivet, hører til de som er i hyppigst bruk blant publikum (Nakken 1995, s. 7). Til en stor grad gjelder dette kirkebøkene, som materiale til slektsforskning.

De øvrige seriene, og da i særlig grad kirkeregnskapene, er sjeldnere i bruk. Bare en håndfull slike regnskaper er blitt trykt og publisert, og neppe noe kirkeregnskap foreligger trykt som kildeutgave i sin fulle form, med alle årganger og regnskapsposter. I lokalhistorisk litteratur kan enkelte årganger av regnskaper bli publisert og kommentert,³⁹ men i det store og hele er dette en lite brukt kildekategori. I et fåtall tilfeller kan bibliotekene være innehavere av papirkopier eller mikrofilmkopier av kirkeregnskap, for eksempel Flagstad kirkes kirkestol som finnes på Universitetsbiblioteket i Trondheim.⁴⁰ Til dette kommer at kompetansen blant arkivpersonalet er varierende, og forkunnskaper hos den enkelte bruker om arkivenes ordning er derfor en helt nødvendig forutsetning for effektive undersøkelser i de geistlige arkivene.

³⁹ Eks. har Ragnar Ørstavik publisert "Kyrkjerekneskapen for Volda hovudkyrkje 1668-70" i *Voldaminne* 1985 (Ørstavik 1985), og "Kyrkjerekneskapen for Volda hovudkyrkje 1668-1724" i *Voldaminne* 1984 (Ørstavik 1984). I *Romsdalsmuseets Årbok* har Herlof Grüner publisert kirkeregnskaper 1646–1700 for Rødven, Veøy, Eirinfjorden, Vistdal og Røed kirker i utdrag (Grüner 1971).

⁴⁰ Originaldokumentet ble for øvrig oppbevart på Universitetsbiblioteket i Trondheim fram til 1988, da det ble overlevert Statsarkivet i Trondheim.

Regnskapene

Kirkeregnskapenes utseende kan variere fra sted til sted og over tid, men i det store og hele følger de et gitt mønster. Særlig kan man for Nord-Norges del peke på en viss tendens til sterkere standardisering utover 1700-tallet, etter at kirkestolebøkene blir lagt fram for prost eller biskop med 5-10 års mellomrom for revisjon.

Ofte står et inventarium ved begynnelsen av regnskapsserien, for så å bli gjentatt og redigert med ujevne mellomrom. En nøyaktig datering av et inventarium kan av og til by på problemer, da de kan stå uten tidsangivelse. Som regel vil inventariet være skrevet ned sammen med den påfølgende regnskapsbolken, og vil dermed kunne dateres til det siste eller det nærmest påfølgende året i denne bolken. Disse listene omfatter i mange tilfeller ikke det kunsthistorisk mest interessante materialet, som altertavler, krusifikser, epitafier og lignende. Dette er ofte gaver, og det er i stedet de gjenstandene kirkekassen står økonomisk ansvarlige for som kan følges gjennom inventarlistene. I selve regnskapene kan man imidlertid finne enkelte slike inventarstykker nevnt, som regel dersom det måtte en snekker eller smed til for å få montert og satt opp gjenstanden i kirken, eller dersom en maler får betalt for "staffering".

De typiske regnskapsbolkene tar til med inntektene, og fører opp kirkens oppsamlede midler i kirkekassen som første post. Landskyldinntektene er også ført her. Landskylden var den faste avgiften som leilendingene betalte for å drive kirkens jordeiendommer. Denne ble opprinnelig betalt i gårdens produkter, men ble på 1500-tallet en fast avgift som bare kunne reguleres ved offentlig skyldsetting. Fra 1660-tallet og utover ble landskylden ytterligere standardisert, i forbindelse med registreringen av landets faste eiendom. Landskyldinntektene til kirkene i Nord-Norge ligger derfor fast i regnskapene fra 1700-tallet. Størrelsen på landskylden er selvfølgelig en viktig indikator for kirkens størrelse og økonomiske status.

Variierende poster er for eksempel betaling for begravelser, særlig i de tilfellene kister ble satt ned inne i selve kirken. Særlig omfattende, spesielt i de nord-norske regnskapene fra 1700-tallet, er oppgavene over tiendeinntektene. Her oppgis ofte en rekke detaljer, som hvilke fiske- og kornslag eller andre naturalia som kirken fikk, hvem som fraktet varene til salgsstedet – som oftest Bergen – og hva de fikk for "jekteleie", og til og med lønnen til "weiemanden" på Bryggen i Bergen. Slike detaljer er et særsyn i de sørnorske regnskapene. Forholdet er betinget av mangelen på jordegods ved finnmarkskirkene – tienden var her hovedinntekten, i motsetning til de fleste steder lenger sør.

I følge en forordning av 13. august 1734 kunne kirken ta betalt for klokkeringing i forbindelse med begravelser og bryllup. I kirkeregnskapene for 1700-tallet i Nord-Norge finnes et spennende personalhistorisk materiale tilknyttet listene over inntektene av denne klokkeringingen. I regnskapene er dette nøye ført inn, med hvem som betalte og hvilke klokker det ble ringt med – som i Trondenes, der de tre klokkene som hang her på 1700-tallet øyensynlig hadde ulik status: Man betalte mest for ringing med alle tre klokkene, mens de mindre bemidlede ofte bare betalte for en eller to små klokker. I Trondenes sluttet man å kreve betaling i en periode fra 1791-1792: "da almuen nyder klokkerne frie wed disse leyligheder andre steder her i landet, endog der, hvor kirkerne ere under forpagtning, saa synes almuen her ogsaa at burde forskaanes for denne udgift". I 1804-1805 startet man imidlertid ordningen igjen.

Utgiftssiden av regnskapet er som regel det mest interessante i forbindelse med bygning og inventar. Det er også en del faste utgifter: Cathedraticum, som var en avgift til biskopen, prestens lønn, og stiftsskriverens lønn i den perioden hvor dette embedet var i virksomhet.

Når det gjelder poster angående bygning og vedlikehold, er detaljnivået varierende. I noen tilfeller nøyer skriveren seg med å opplyse at det er blitt innkjøpt en viss type materiale (bord, tømmer, bjelker, etc), og oppgir enhetspris og/eller total kostnad for kjøpet. I andre (de fleste) tilfeller spesifiseres materialenes bruk – materialene er innkjøpt "til bruk på tårnet", "til takets reparasjon på koret", etc. Den generelle tendensen virker å være et høyere detaljnivå og strammere disposisjoner i materialet fra Nord-Norge. Dette kan sees på som en indikasjon på et velfungerende og ryddig offentlig embedsverk i landsdelen i denne perioden. Det er særlig regnskapsseriene fra Amtmannsarkivet i Finnmark fra 1689 og framover som utmerker seg – amtmann Hans Lilienskiolds sterke hånd synes å nedfelle seg også i kirkeforvaltningen. Så vidt jeg kan se er denne regnskapsserien en unik kilde i norsk sammenheng. I denne regnskapsserien finner man – i tillegg til oversikt over kirkestedene – bygningsbeskrivelser, inventarlistene, dateringer, reparasjoner og nyinnkjøp, ved siden av store personalhistoriske verdier. Til og med nedlagte kirkesteder er omtalt og datert.

Visitaser

Ovenfor er allerede nevnt flere kirkebesiktigelser og synfaringer – i forbindelse med Landkommisjonen i 1661, Titus Bülche videre i 1660-årene, stiftsskriver Garman på Vestlandet i 1680-årene, og synfaringene fra kirkesalget i Sør-Norge i 1721. De mer regelmessige synfaringene skjedde imidlertid i forbindelse med bispevisitaser. Forhold som berører bispevisitaser reguleres allerede i de gamle norske landskapslovene, der det foreskrives at biskopene skulle/kunne reise på visitas i hvert fylke (eller tridjung) hvert år

(Borgartingsloven presiserer at visitasen gjaldt hver kirke med gravplass, og at visitasen kunne skje hvert tredje år) (Gunnnes 1976, KLNMM XX, sp. 191). Gunnnes påpeker at visitas "identifiseres for øvrig i norske tekster med veitsle-begrepet, slik at v[isitationen]s aspekt av avgift og rettighet betones" (ibid., sp. 192). Visitasreisene var derfor ikke bare en kontroll med lokalkirkelige forhold, slik visitasene på 16- og 1700-tallet var, men hadde like mye form av innkreving av økonomiske goder. Ved kardinal Vilhelms besøk i Norge i 1247 klages det for øvrig over at biskopene ofte tok veitslene uten å ha besøkt fylkene (Lunden 1976, s. 291).

Den første biskopen som kom til Troms, var trolig biskop Sigurd i Olav Tryggvassons følge (se "Innledning"). Men dette var i en tid hvor biskopen(e) og kirken var så sterkt knyttet til det ambulierende rikskongedømmet at det ikke gir mening å snakke om noen "visitas". Første gang man kan sannsynliggjøre at det ble foretatt en visitasreise i Troms og Finnmark, er ved erkebiskop Jørunds innvielse av kirken på Vardø i 1307: Kildeteksten nevner ingenting om det, men det er usannsynlig at Jørund har reist helt til Vardø uten å utøve andre plikter og rettigheter som lå til bispesetet. Erkebiskopen kjøpte et spansleige smør i gården Utstrand i Kvæfjord av Torgil Skotbrot (se *Aslak Bolts jordebok* (AB) 167) – dette kan ha vært på en visitasreise, kanskje den i 1307. Det er ellers ikke mye som er kjent om biskopenes reiser i Nord-Norge i middelalderen. Aslak Bolt dro på visitasreise i 1432, der han på vei nordover møtte den venezianske adelsmannen Pietro Querini, som i januar 1432 hadde strandet på Røst: Querini oppgir at erkebiskopen hadde et følge på 200 mann, og to hvalfangerskuter på slep (AB, forordet, s. XI). Det virker klart at også i dette tilfellet var det økonomiske forhold knyttet til reisen – foruten hvalfangerbåtene har Jon Gunnar Jørgensen pekt på at et av formålene ved Aslak Bolts visitasreiser 1430-32 var å gjeninnføre to gamle avgifter (mikkelskorn og olavskorn), og å innføre en tredje avgift: erkebiskopsgjof (ibid., s. XII). Dette har trolig inngått i den samme økonomiske strategien som hans kjente jordbok (AB) var en del av.

Om Aslak Bolt nådde så langt nord som Finnmark, er uklart: I jordboken hans er det ingen oppføringer derfra. Men ved den andre kjente visitasreisen i Nord-Norge i middelalderen kom Olav Engelbrektsson til Finnmark i 1528. Gjennom et diplom går det fram at erkebiskopen "effter menige almwes begere giffuit seg ind i Findmarchen hart vnder Ryslantz grentz" (DN VII nr. 625). Det har blitt pekt på at denne reisen kan ha vært begrunnet av ønsket om å forhale kroningen av Fredrik I så lenge som mulig (Martinsen 1996).⁴¹ Men selve formuleringen skal kanskje også tillegges en viss vekt: For det første skjer reisen i den tidsperioden da den norske befolkningen på Finnmarkskysten er nær sitt tallmessige høydepunkt, og for det andre har det skjedd vesentlige endringer i forvaltningen av kirkens

⁴¹ www.katolsk.no/mn/erkebiskoper/27.htm

økonomi på denne tiden. Engelbrektsson er også kjent for sin rolle som først og fremst kirkens mann, i den betydning at det var kirkens tro han var mest opptatt av, ikke økonomi og rikspolitikk (Benedictow 1977, s. 373). For øvrig var han født på Trondenes omkring 1480, og må ha hatt god kjennskap til landsdelen.

I perioden fra reformasjonen og framover til bispesetet avhendet Trondenes i 1731 er det få spor av biskopens tilstedeværelse i området i arkivmaterialet, med unntak av korrespondanse angående de kirkene i Sør-Troms som biskopen hadde vedlikeholdsansvaret for. Den tidligste visitasen som er bevart i Generalkirkeinspeksjonskollegiet fra Troms og Finnmark er fra 1738, og denne er ganske fattig på bygningshistoriske opplysninger. Biskop Frederik Nannestads papirer fra visitasreisene i Nord-Norge fra 1749 til 1756 er derimot en av de rikeste kildene til kirkenes bygnings- og inventarhistorie som overhodet finnes fra perioden, også på landsbasis. Som nevnt i kapitlet "Forskningshistorie" er deler av materialet tilgjengelig i trykt form, men det utrykte materialet er av tilsvarende stor interesse. De øvrige (blant annet visitasen i 1786 fra Finnmark, og 1789 fra Troms og Finnmark) er som helhet svært knappe, men har naturligvis enkeltopplysninger av betydning.

For Finnmarks del er det for øvrig korte innledninger til regnskapsbolkene fra 1689 og framover som kan omtales som besiktigelser, eller "beskrivelser" av bygningene (se ovenf.), men dette er ikke bispevisitaser. Det ligger mye interessant stoff i disse beskrivelsene. For eksempel heter det om Stappen i 1689: "Kirken er af saugbord, er nogenledes goed, naar den blifwer repareret, mer er intet taarn til, saa klocken hafwer hengt i kirken, Wed denne kircke er ingen grafsted, ti ligene føris til Tune kirckegaard 1/4 miil wej, og er Tuenes kircke for rom tid siden blewen øde, at nu aleene siunes systerne af samme kircke". I denne knappe innførselen er det altså opplysninger om byggemateriale, tilstand, bygningsvolumer, kirkegård og nedleggelsen av Tunes kirke.

Oppsummering/delkonklusjon

I dette kapitlet er det i tillegg til en formell presentasjon av arkivmaterialet gjort et forsøk på å vise at kildene til undersøkelsene i avhandlingen også kan forstås eller tolkes i rammer utenfor den primære "jakt" på opplysninger om kirkesteder og -bygninger i kildetekstene. Arkivmaterialet er et "gjenstandsmateriale", der analyser av dets tilblivelseshistorie, syntaks og bevaringshistorie i seg selv gir viktig kunnskap om den konteksten kirkene stod i. Særlig er det her lagt vekt på å presentere forvaltningen av kirkene, og de aktører som har virket ved dette: Kirkeverger, stiftsskrivere, prester, fogder og hovedlensmenn, m.fl., og hvilken motivasjon som lå bak de enkelte tiltak. Analysen har vist at en overveiende stor del av det

bevarte, skriftlige kildematerialet er kommet til som svar på konkrete økonomisk-administrative utfordringer på ulike tidspunkt i middelalderen og tidlig nytid. En viktig erkjennelse er her det forhold at hoveddelen av arkivmaterialet – regnskapene – synes å være en kildekategori som oppstår som et svar på kronens oversiktsbehov etter overtagelsen av kirkegodset på 1500-tallet, og at de bevarte regnskapene i sin form peker tilbake mot lensregnskapsførselen på 1500-tallet – ikke en middelaldertradisjon. Samtidig er det pekt på visse kildekritiske forhold i materialet, der ulike økonomiske interesser kan ha påvirket sammensetningen av materialet, jf. kirkebesiktigelsene i 1721.

Kirkens etablering og organisering i Norge i tidlig middelalder – generell diskusjon

I dette kapitlet drøftes sentrale problemstillinger knyttet til etableringen av kirkesteder, og organiseringen av kirken som institusjon i Norge i tidlig middelalder, med utgangspunkt i senere års forskning innen Norge og dels Norden. Det trekkes også inn relevant materiale fra engelsk forskning. Helt sentralt står spørsmålet om hvem som valgte kirkesteder og fikk oppført bygningene, og hvordan kirken ble organisert på regionalt og lokalt plan i grunnleggingsfasen på 1000- og 1100-tallet – man kan kanskje kalle emnet for kirkenes og kirkestedenes sosio-geografiske kontekst. Skillet mellom denne generelle diskusjonen og den egne undersøkelsen er med nødvendighet ikke alltid like skarpt, og derfor vil det flere steder bli henvist til undersøkelsen i neste kapittel. Det er altså kirkens etablering i tidlig middelalder som diskuteres her, det vil si i den perioden da det kan hevdes at kirken spilte en viktig rolle som et instrument for kongemakten i rikssamlingsprosessene. Når det gjelder opprettelsen av kirkesteder både senere i middelalderen og i perioden 1500-1700, så er det slik jeg ser det helt andre prosesser som ligger bak, og som gjøres rede for fortløpende i teksten senere i avhandlingen.

Innledningsvis bør det pekes på at forskningen omkring kristningsprosessen i Norden de senere år har endret seg til dels sterkt fra tidligere framstillinger. Stefan Brink skriver: "Key expressions that are being employed in this new position are 'a slow process working from the top down', 'cultural change' and 'Europeanization'" (Brink 2005, s. 201). I dette ligger det blant annet at tidligere fokus på enkelthendelser og enkeltpersoners rolle nå er forsvunnet fra forskernes perspektiver. Brink nevner Ansgars besøk i Birka, Oluf Skötkonungs dåp og Adam av Bremens beretning om tempelet i Uppsala som eksempler på sentrale hendelser for tidligere forskere – i norsk sammenheng kan man føye til Olav Trygvassons landgang på Moster i 995 og slaget på Stiklestad i 1030. Den samme tendensen ser man også i tidligere arkitekturhistorieskrivning, hvor Olav Kyrres opphold på Orknøyene ble sett i sammenheng med de første bispekirkene av stein i Bergen og Trondheim, og erkebiskop Eysteins eksil i England ble beskrevet som avgjørende for den videre utformingen av Trondheim domkirke. I historiografisk forstand er dette uttrykk for en forskningshistorisk pendelsvingning fra et aktørperspektiv til et systemperspektiv (Trædal 1998, s. 14). Kristningen som en prosess, mer enn en rekke nøkkelhendelser er også et viktig perspektiv i den videre framstillingen i dette kapitlet, og man vil for eksempel se begrepene "kongen" og "kongemakten" brukt stort sett uten tilknytning til bestemte historiske personer – det er snakk om konge/kongemakt som institusjon i en historisk periode hvor både rikssamling og kristning var sentrale

elementer. Brink skriver videre: "Within this process, various saintly individuals and foreign missionaries are no longer looked upon as being the mediators who introduced the new religion. Instead the focus is placed on the uppermost stratum in society as well as the Continental Church, and its political activities in northern Europe" (Brink 2005, s. 201-202). Jes Wienberg har pekt på en del av det samme som Brink, men vektlegger enda sterkere at forskningen de senere år konsentrerer seg om elitens rolle i bl.a. kristningsprosessen og kirkebyggingen i tidlig middelalder (Wienberg 2006, s. 221ff).

Spørsmål omkring plasseringen av kirkene i middelalderen har vært i fokus i en rekke arbeider de senere år. To doktoravhandlinger (Skre 1996 og Brendalsmo 2001) er spesielt sentrale, mens en rekke artikler og magistergrads-/hovedfagsoppgaver gir utfyllende bidrag til diskusjonen, for eksempel Skre 1988, 1995, m.m.; Brendalsmo 1990; Ingvaldsen 1996; Buckholm 1997; Gabrielsen 1998; Anker 2000; Liepe 2001, og Birkenes 2004. Disse arbeidene, i stor grad skrevet av arkeologer, har hatt ulike metodiske tilnærminger til spørsmålet.⁴² De har også tatt for seg materiale fra ulike deler av landet – Østlandet for Skres del, Vestlandet for Ingvaldsen, Buckholm, Anker og Birkenes, Trøndelag og Vestfold for Brendalsmo, og Nord-Norge for Gabrielsen og Liepe. De norske bidragene i denne perioden har klare forgjengere og inspirasjonskilder i tidligere arbeider i de øvrige nordiske land, der særlig Ebbe Nyborgs arbeider i Danmark er viktige.⁴³ Men det må også, som andre har påpekt, vises tilbake til Magnus Olsens avhandling *Ættegård og Helligdom* fra 1926, ettersom han så tydelig understreket sammenhengen mellom kirken og *gården*, og gården som vikingtidens og middelalderens helt grunnleggende samfunnsøkonomiske enhet (Brendalsmo 2001, s. 5). Dermed blir også den historievitenskapelige – og etter hvert også arkeologiske – *gårdsforskningen* viktig som bakgrunn for kirkeforskningen, særlig i form av de analyseredskaper og metoder som ble utviklet av Andreas Holmsen og Halvard Bjørkvik, og etter hvert Tore Iversen, Dagfinn Skre og Frode Iversen.

Magnus Olsens hovedgrep var likevel stedsnavnsforskningen, hvor to hovedlinjer er sentrale: Han pekte på gårdsnavneklasser og deres mulige (kronologiske) utgangspunkt i sosiale strukturer og strata, og han forsøkte å påvise sammenhengen mellom teofore gårds- og stedsnavn og de senere kirkesteder. Den siste linjen har hatt et noe svakere etterliv i forskningen, selv om for eksempel Brendalsmo tar opp dette materialet i sin avhandling (Brendalsmo 2001). Dette blir diskutert nedenfor.

⁴² Liepe og Anker er kunsthistorikere, de øvrige er arkeologer.

⁴³ Bl.a. Nyborg 1979. Ettersom denne diskusjonen har nedfelt seg i et såpass stort og variert antall arbeider i Norge i de senere år, har jeg her valgt å forholde meg til disse.

Hvem lot bygge kirker i Norge i middelalderen?⁴⁴

Det er en rekke aktører som i utgangspunktet kan tenkes å ha tatt initiativ til, finansiert og stått som byggherrer til kirker i middelalderen. Kongen, kirkeinstitusjonen selv, storbønder og adelsmenn er ofte satt i forbindelse med kirkebygging i forskningslitteraturen. I tillegg hevder flere forskere at bygdas menn gikk sammen om å reise kirke, enten alle frie menn i et bygdelag eller sogn ("bygdekirke") eller de mest velstående av dem i et slags "andelslag". Det samme må da kunne gjelde i andre sosio-geografiske kontekster, for eksempel i fiskevær.

I de senere års forskning omkring kirkebyggingen i middelalderen i Norge er det bred enighet om at å grunnlegge en kirke innebar mer enn å peke ut et kirkested og å finansiere selve byggingen. Den eller de prester som ble satt til kirken skulle ha et regelmessig inntektsinntektstilførsel, og bygningen ville dessuten kreve løpende vedlikehold i tillegg til at messetjenesten og sakramentene krevde utstyr og midler. Det er alminnelig antatt at systemet med *inntektstiende* til kirken ikke ble introdusert før ut på 1100-tallet, og var neppe ferdig utviklet til en gjennomført og stabil ordning før på 1200-tallet.⁴⁵ Det betyr at de nevnte utgiftene i den tidlige kristne tiden måtte dekkes på annen måte, fortrinnsvis ved at kirkens byggherre(r) som kirkeeier(e) selv stod for kirkens vedlikehold, og at de lot presten(e) ta del i gårdens felles bordhold, eller ved at de doterte jordeiendom til prestens underhold og bygningens vedlikehold. I tillegg ble det trolig krevd betaling av folk for kirkelige tjenester. Alle disse måtene kan ha vært i bruk, om enn med noen forandringer over tid, og med ulik fordeling i forhold til hvem som var byggherre. Sentralt i denne diskusjonen er oppdelingen av kirkens jordegods og formue i *bona mensae* og *fabrica ecclesiae*, henholdsvis gods til de geistliges underhold ("mensalgods") og gods til kirkebygningens oppbygging og vedlikehold ("fabricagods"). Tidligere har man ment at en slik oppdeling av kirkegodset i Norge og Norden er svært gammel, i tråd med en utbredt oppfatning av at sognekirkene ble reist av sammenslutninger av bygdas bønder: "det er rimelig (...) å anta at den [oppdelingen] går tilbake til den opprinnelige dotasjonsakt" (Hamre 1959, KLNIV IV, sp. 116-118). I og med at senere forskning har vektlagt egenkirkevesenet og enkeltmannsbygging (se nedenf.) i langt

⁴⁴ Det er viktig for innholdet i dette kapitlet å understreke forskjellen på uttrykkene "bygget kirke" og "lot bygge kirke", selv om språkbruken av og til kan bli uklar. Det er her selvsagt snakk om hvem som initierte kirkebyggingen, ikke hvem som faktisk gjorde det fysiske arbeidet. Sistnevnte forhold drøftes heller i de senere kapitler.

⁴⁵ I norsk historieforskning har man gått ut fra sagatekstenes opplysning om at Sigurd Jorsalfar skal ha innført inntektstiende før sin død i 1130, men at en endelig lovfesting fant sted under Magnus Erlingsson (regjeringstid 1161-1184) (Hamre 1974, KLNIV XVIII, sp. 281). I kunst- og arkitekturhistorisk sammenheng har derfor 1120-årene ofte blitt holdt fram som starten på den store "(sogne)kirkebyggingsperioden" – underforstått at kirkeinstitusjonen og/eller menigheten selv fra og med denne tiden fikk styrket sin økonomi slik at en utstrakt kirkebygging var mulig (se for eksempel Bugge 1933, s. 206; Christie 1959 bind I, s. 42). Det er grunn til å betvile hvorvidt inntektstienden kunne være en fast og stabil inntektskilde for kirken på 1100-tallet, og videre hvorvidt kirkeinstitusjonen eller menighetene selv virkelig stod for byggingen av kirker.

sterkere grad, har også synet på dette endret seg. Byggherren og hans etterkommere har vært lovpålagt en vedlikeholdsplikt overfor kirken, og ettersom behovet må ha variert en del fra år til år, kan det fra kirkeieierens side ha framstått som upraktisk å legge jordegods til kirken til dens vedlikehold. Det kan imidlertid ha vært nødvendig å legge jord til prestens lønn og underhold, selv om han også kan ha inngått i byggherrens hushold (Skre 1988, s. 9). Det kan være grunn til å tenke seg at den selvstendige fabricaformuen ikke oppstår før mot slutten av 1100-tallet, for det første fordi tienden ble innført, og for det andre fordi retten til å gi kirken jordegods i gave begynte å slå igjennom. I begge tilfeller må lekfolk ha hatt behov for å kontrollere forvaltningen av disse midlene, og det må ha vært mest praktisk å skille dette fra prestens inntekter.⁴⁶ Tidligere doteringer av gods må altså først og fremst søkes i mensalgodset, ikke i fabricagodset, der hvor dette er mulig ut fra kildene (Skre 1995, s. 186-187).

Kongen som byggherre

I berettende kilder står kongemakten fram som en pådriver i kristningsprosessen, og sagalitteraturen ser ut til å holde fram kirkeorganisasjonen som et viktig redskap de tidlige rikskongene brukte for å holde riket sammen (Skre 1988, s. 8). På denne tiden, før etableringen av faste, kongelige residenser (fortrinnsvis i byene) må biskopene og prestene i stor grad ha inngått i kongens faste følge under utøvelsen av det som kalles det "ambulerende rikskongedømmet" på slutten av 900- og på 1000-tallet (Iversen 2004, s. 10; Brendalsmo 2001, s. 23; Lidén 1981, s.11). Det er flere uttrykk for dette i sagalitteraturen, blant annet da Olav Tryggvason dro nord til Åmd med biskop Sigurd, og fikk alle folkene der til å ta kristendommen (Snorre, "Stormutgaven", s. 165).⁴⁷ Sporene etter dette sees ikke minst ved at svært mange av de eldre kongsgårdene som er kjent som brohoder i dette styresettet er eller har vært utstyrt med kirker.⁴⁸ Disse er utvilsomt grunnlagte på kongelig initiativ, til bruk for de geistlige i hans følge, og som gårdskirke for kongens folk – eller som fylkes-/hovedkirke (se nedenf.). Da kongen utover på 1000-tallet anla byer og tok mer faste residenser der, ble også bispesetene mer fastlagte, selv om den endelige utformingen av domkirkeinstitusjonene ikke fant sted før på 1100-tallet. Men da måtte det allerede ha begynt å dukke opp andre kirker rundt om i landet. Det er alminnelig antatt at kongemakten også

⁴⁶ Se også om ombudstjenesten ved kirkene i kapitlet om kilder.

⁴⁷ Som nevnt i innledningskapitlet er tolkningen av stedsnavnet "Omd" eller "Åmd" usikkert. Det virker imidlertid lite sannsynlig at kongen skal ha lagt ut på en ren "misjonsferd" uten å ha hatt et etablert politisk støttepunkt i området, enten i form av en eller flere lojale stormenn, eller en tidligere anlagt eller konfiskert kongsgård.

⁴⁸ Iversen 2004, tabell s. 24 gir en oversikt over sikre, sannsynlige og mulige kongsgårder på Vestlandet. Alle de sikre, og flere av de sannsynlige, var kirkesteder i middelalderen. "Kongsgård" må for øvrig ikke forveksles med "krongods" – Iversen definerer en kongsgård som "en gård som kongen rår over og henter inntekter fra, og som på permanent basis tjener som residens for kongen og hans følge for kortere eller lengre perioder og som inngår som et administrativt, sosialt og økonomisk knutepunkt for å utøve makt over større geografiske områder" (Iversen 2004, s. 7).

stod for opprettelsen av en del av disse kirkene som et ledd i riksbyggingen og kristningen, gjerne omtalt som enten "fylkeskirker" eller "hovedkirker" (se nedenf.). Disse har trolig vært kirker beregnet på alle mennesker innenfor et geografisk og/eller administrativt område, for eksempel et fylke. Dette skulle sikre folk tilgang til kirkelige tjenester, det var altså i høyeste grad snakk om en "offentlig" kirkebygging. Kongen må ha stått bak byggingen av slike fylkeskirker – Brendalsmo viser til at i Trøndelag er fylkeskirkene plassert på gårder som inngikk i det konfiskerte krongodset (Brendalsmo 2001, s. 149).⁴⁹ Skre oppfatter også disse kirkene som for en stor del grunnlagt av kongemakten, men viser i tillegg til at det i England og på kontinentet er kjent at stormenn kunne grunnlegge denne typen institusjoner (Skre 1995, s. 8).⁵⁰ Jeg finner ut fra mitt materiale verken grunn eller grunnlag for å ta prinsipiell stilling til dette spørsmålet, men en diskusjon vil følge under gjennomgangen av de enkelte kirkestedene i neste kapittel. Det bør for ordens skyld også nevnes at kongemakten og det øverste aristokratiet stod for opprettelsen av en rekke klostre i Norge – det ble imidlertid ikke grunnlagt slike innenfor mitt undersøkelsesområde, og de diskuteres derfor ikke nærmere her.⁵¹

Stormenn som byggherrer

Samtidig som kongemakten eller den fremste samfunnseliten stod for byggingen av fylkes- eller hovedkirker, har også en annen kategori av byggherrer vært aktive – stormennene. "Stormann" er selvsagt en vag term. Her menes i utgangspunktet egentlig en hver fri mann som rådde over et visst produksjonsoverskudd – stort nok til å kunne bekoste bygging av kirke og underhold av prest. "Stormenn" vil da dekke flere lag av det stratifiserte vikingtids- og middelaldersamfunnet, fra det man må kalle "storbønder" ("haulden"), via "bygdehøvding" og lavadel, til de høgere profilerte adelsmenn og menn med rikspolitiske eller administrative funksjoner og ambisjoner. For eksempel er *lendmenn* nevnt i Gulatingsloven som en posisjon som var forbundet med kirkebygging.⁵² Lendmenn må under rikssamlingsprosessen ha fungert som kongemaktens viktigste støttepunkter på regionalt plan, og deres forhold og allianse med kongen tok forskjellige former i ulike perioder – det

⁴⁹ Brendalsmo benytter ikke begrepet "kongsgård" i sin analyse, selv om flere av fylkeskirkegardene av andre er identifisert som kongsgårder. Dette vil i så fall utgjøre en forskjell mellom Trøndelag og Vestlandet, der ingen av kirkene på kongsgårdene ser ut til å ha hatt varige sentrale funksjoner i (bisper)kirkeorganisasjonen videre fram i middelalderen. I stedet fikk flere av kongsgårdene på Vestlandet andre kirkelige institusjoner: På Huseby på Lista og på Avaldsnes ble det oppført kongelige kapeller, og på Utstein ble det grunnlagt et kloster. Dette forholdet bør egne seg for videre studier.

⁵⁰ Skre har dessuten et noe annet syn på konfiskasjoner enn Brendalsmo m.fl., og antyder at gods som er lagt til store kirkelige institusjoner kan ha kommet direkte fra en adelsmann/stormann, uten å ha tatt vegen om kongelig konfiskasjon, se Skre 1996, s. 165ff.

⁵¹ Som det vil framgå av neste kapittel, satt likevel Bakke kloster med betydelige jordeieendommer i Sør-Troms, flere av dem var utpregede storgårder. Bakke kloster lå i Trondheim, og var sannsynligvis et benediktinerinnekloster grunnlagt før 1150.

⁵² "Om einskildemenn byggjer kyrkje, anten lendmann gjer det eller bonde, eller kven det er som byggjer kyrkje, skal han halda henne istand og inkje øyda tufti" (Gulatingslovi I, 12).

kan ha dreid seg om gamle høvdingætter som gikk inn i kongens allianser av ulike grunner, frivillige og under press, og det kan ha dreid seg om andre folk i kongens tjeneste som overtok setegårder og gods fra kongens nedkjempede motstandere. Dette åpner også for at lendmennesenes kirkebygging kunne ha ulike motiv, og det kan også i noen tilfeller være vanskelig å skille det øverste aristokratiets kirkebygging fra kongemaktens.

Stormenn av ulike slag kan ha hatt flere og sammensatte påskudd for å bygge kirker på sine gårder. For det første kan kongen selv ha lagt et visst press på enkelte mektige menn for å få dem til å bygge kirker som et uttrykk for en allianse, eller som "et merke på sin politiske tilhørighet" (Skre 1988, s. 8; Skre 1995, s. 172). De kan for det andre ha hatt behov for å markere sin kongelige allianse og fremskutte posisjon i forhold til lokale rivaler ved å bygge kirke (Skre 1988, s. 8; Brendalsmo 2001, s. 20 m.fl.). Et tredje forhold er at stormennesenes gamle posisjoner som "bygdehovdinger" dels ble utfordret av det nye styresettet, dels av at den nye religionen kunne forskyve dem fra en sentral funksjon som lokale kultledere – et ønske om å opprettholde denne posisjonen kunne oppfylles ved å bygge kirke (Skre 1995, s. 175). For det fjerde kunne selvsagt også en egen religiøsitet spille inn – kanskje særlig i form av at man ønsket kontinuitet i gravleggingen av slektens døde hjemme på gården, slik det alltid hadde vært (Birkenes 2004, s. 1-2). Når disse funksjonene spiller sammen, er det klart at det må ha vært attraktivt å reise en kirke på gården, dersom man hadde et produksjonsoverskudd nok til å bekoste byggingen, og huse presten.

Det synet som her presenteres, levner sikkert for lite rom for en ren kristen fromhetstanke som motiv for middelalderens kirkebygging. Slike motiver har opplagt forekommet – det mest kjente eksemplet er kanskje Tjodhildes kirke på Grønmland, som hun fikk oppført mot sin mann Erik Raudes vilje. Det er etter min oppfatning likevel flere forhold som støtter tanken om kirkebygging som en sosial strategi, slik Brendalsmo legger det fram i sin avhandling (Brendalsmo 2001) – og i en undersøkelse av denne typen er det dessuten nær sagt umulig på metodisk grunnlag å skille ut kirker bygget primært av religiøs overbevisning fra andre.

Kirkeinstitusjonen som byggherre

Kirkeinstitusjonen selv ser ikke ut til å ha vært en særlig betydelig aktør som byggherre ved de norske kirkene i tidlig middelalder, med unntak av domkirkene. Kirkens ledere og prester har nok øvet et visst press for å få bygget kirker, men særlig i den tidlige fasen kan ikke kirken selv hatt verken økonomisk eller organisatorisk kraft til å stå for en planlagt og systematisk utbygging av kirker i landet (Antonsson 2005, s. 184). Og etter den tidligste kristne tiden, stod kampen om kirkens selvstendighet og løsrivelse fra sterke bånd til kongemakt og kirkeiere mer sentralt enn interessen for å reise egne kirker. Lovverket

preges klart av kirkeeiernes ansvar for vedlikehold av kirkene, og ansvaret for å bygge opp igjen kirken dersom den skulle ødelegges (Gulatingslovi I, 12). Utover i høg- og senmiddelalderen, da kirken i og for seg hadde sterk nok økonomi til å reise kirkebygg, var landet allerede forsynt med et nettverk av kirker. Befolkningsreduksjonen etter den store mannedauden midt på 1300-tallet gjorde snarere en rekke kirkebygg overflødige.

Det finnes noen få eksempler fra middelalderen på at kirkeinstitusjonen selv stod for byggingen av kirker. Domkirkene er et unntak, og i tillegg visse kirker med spesiell status eller funksjon: Brendalsmo peker bl.a. på Stiklestad kirke, der lokaliseringen var valgt etter stedet der Hellig Olav falt, og som dermed var en valfarts- eller pilegrimskirke (Brendalsmo 2001, s. 258). Skre peker på to eksempler der biskopen lot finansiere en hospitalkirke og et "fiskerkapell" (Skre 1988, s. 74). Det kan derfor være at kirkeinstitusjonen lot oppføre kirker særlig i forbindelse med steder hvor enten en sentralkirkelig institusjon eller dens klerker hadde økonomiske interesser. Dette utgjør en meget liten del av den totale mengden kirker som ble oppført. En kategori som kanskje kan komme i tillegg, er fiskeværskirkene – blant annet kirkene på Senjas vestkyst, i Nord-Troms og i Finnmark. Erkebiskopens økonomiske interesse er her klar, i og med nærværet av sytten setesveiner bare i Finnmark, på ni av elleve sikre middelalderske kirkesteder. Dette diskuteres mer detaljert i neste kapittel, men man kan fristes til å tenke at erkesetetets sterke nærvær til en viss grad må ha blitt legitimert ved å sørge for at de fastboende hadde kirke, kirkegård og tilstrekkelige kirkelige tjenester, selv om setesveinenes rolle var verdslig.⁵³ Brendalsmo mener også at fiskeværskirker i Trøndelag kan ha blitt forsynt med kirker av erkebiskopen der han rådet grunnen, men skriver samtidig at det er mer sannsynlig at fiskerne selv stod bak kirkebyggingen (Brendalsmo 2001, s. 258-259). Dette kan også ha vært tilfelle i Troms og Finnmark.

Et annet forhold i Troms og Finnmark kommer man ikke utenom ved vurderingen av kirkeinstitusjonen selv som en mulig byggherre: Nærheten til andre etniske grupper med en annen religion. Kan dette ha motivert kirkeinstitusjonen selv til å oppføre kirker på visse steder, enten som misjonskirker i eller nær samiske områder med tanke på å omvende hedningene, og/eller som arkitektoniske markeringer i periferien av det området som allerede ble ansett som vunnet for kristendommen? Kun ved et enkelt tilfelle er det en viss kildemessig dekning for å anta at misjonsvirksomhet blant samene var begrunnelse for oppføring av kirke (før 1700-tallet, se nedenfor). Det gjelder kirken på Tromsøya, et av kongens fjorten kongelige kapeller, som i 1308 omtales som "sancte Marie de Trums iuxta

⁵³ "Sammenlagt rådet presteskaper, erkestolen og setesveinene for en langt større del av Finnmarkshandelen enn borgerskapet i Bergen og Trondheim helt opp til reformasjonen" (Blom 1959, KLNIV, sp. 287). At setesveinene i tillegg ser ut til å ha vært rekruttert fra de øverste sosiale lagene, gir også grunn til å tenke seg at disse kan ha hatt sosiale motiver for å bekoste kirker – men konkrete tilfeller er vanskelig å peke på.

paganos” (Mariakirken i Tromsø, nær hedningene) (DN I, nr. 113). Men her er det altså kongemakten, og ikke kirkeinstitusjonen som var byggherre. Keth Lind peker på at bygging av kirker i de nykoloniserte fiskeværene langs Finnmarkskysten først og fremst var knyttet til innbyggernes behov for kirkelige tjenester, ”i langt mindre grad til en aktiv misjonering overfor en hedensk befolkning” (Lind 2003, s. 45). At konge/statsmakten kunne bruke kirken som en legitimering av sin virksomhet inn i områdene som var befolket av samer, er en annen sak: ”Når disse andre var hedninger (...) var det ikke ved hjelp av den kristne kirkas støtte vanskelig å bryte ned gamle hevdvunne og tradisjonelle barrierer i landskapet” (Lind 2003, s. 48). Det er i det hele tatt lite sannsynlig at kirkeorganisasjonen selv kan ha diktert plasseringen av kirker – gjennom hele den aktuelle perioden reises kirkene på steder der det allerede fantes en norrøn/norsk befolkning.

I og med reformasjonen ble kirken igjen underlagt kongemakten, og vokste sammen med denne i det som er kalt ”embedsmannsstaten”. Prestene fikk etter hvert stadig sterkere preg av å være kongens representanter i lokalsamfunnene. Når det gjelder kirkebygging etter reformasjonen kan det derfor være vanskelig å skille *kongen* fra *kirken* som byggherre – et hvert nytt kirkested og en hver ny kirke skulle i prinsippet godkjennes av kongen, som i hele perioden fra 1537 til 1800 satt i København. Samtidig oppfattet biskopen seg selvsagt som ansvarlig for kirkene i sitt bispedømme. Dette kunne vanskelig foregå sømløst og knirkefritt, og det ser ut til at kirkebyggingen særlig i Finnmark i perioder har vært styrt, administrert og dominert mer av kronens stedlige representanter enn av biskopen i Trondheim. På 1700-tallet kan man dessuten med rette begynne å snakke om ren misjonsvirksomhet blant samene, og kirker plassert strategisk i forhold til dette. Men her var det for det første en mer frittstående ”organisasjon” som stod for misjon og kirkebygging – Misjonskollegiet – og for det andre skjer dette først når misjonen er sikret finansiering via landskyldinntektene og/eller tiende fra de øvrige kirkene i Nordland, Troms og Finnmark i 1718 og 1720.

Fellesbyggeri og andelsbyggeri – bygdas bønder som byggherrer

Den kanskje viktigste skillelinjen i forskningen omkring byggherrer for middelalderkirkene, gjelder synet på andels- og fellesbyggeri som en mulig organiseringsform ved reisingen av kirker, der enkelte forskere har trukket i tvil hvorvidt dette virkelig har forekommet i Norge. Fellesbyggeri omfatter to typer av organisering: Enten at alle frie menn (”bygdas bønder”) har gått sammen om å reise og bekoste en kirke etter et slags dugnadsmønster, eller at enkelte – av de formodentlig mer velstående – har lagt til grunn en andelsfinansiering. Dette kan i så fall ha dreid seg om innskudd av parter i andelsmenneses gårder til kirkens mensalgods, mens ansvaret for kirkens vedlikehold gikk på rundgang mellom andelshaverne. Ideen om ”bygdekirker” som en gammel organiseringsform for kirkebyggingen har lange tradisjoner –

man har ment at den organisering i kirkesogn som kan sees i kildene i høgmiddelalderen kan føres tilbake til kirkens første tid i Norge, kanskje til og med tilbake til kultorganisering forut for kristendommen. Man oppfattet ordningen med kirkeverger som en rest av slike fellesskap, etter at en stadig sterkere kirkeorganisasjon hadde bekjempet dem (synspunktene er referert hos Skre 1995, s. 198-199; Skre 1996, s. 109). Som Skre påpeker er imidlertid kirkeverge- eller ombudsmannsordningen nyere, og stammer fra tiden da kirkegodsets fabricadel krevde innsyn og styring fra kirkens brukere (se ovenf.; Skre 1996, s. 110). Det tidligere synet på slike bygdefellesskap er et resultat av at man oppfattet samfunnet som langt mer egalitært strukturert enn man i dag anser. Tanken om "den frie norske bonden" har bakgrunn i de nasjonale strømningene som preget kultur og samfunn på 18- og begynnelsen av 1900-tallet, men også mer eksplisitt i en tysk rettshistorisk forskningstradisjon, den såkalte "germanismen" (se for eksempel Iversen 2004, s. 38ff., med ref.). Til tross for at vikingtidens og den tidlige middelalderens bondesamfunn ikke lenger oppfattes som egalitært, må spørsmålet kunne stilles om ikke ulike sammenslutninger kan ha stått bak reisingen av kirker i middelalderen. Skre mener at organisering i andelslag har forekommet på nordisk område. I følge Skre kan fra to til tre, og opp til 20 menn ha gått sammen om foretaket, og da kirken var ferdig eide hver deltaker en andel som stod i forhold til innskuddet, der andelene var knyttet til eiendomsrett til jord (Skre 1988, s. 9). Det er for øvrig særlig Ebbe Nyborg som har arbeidet med denne formen for byggeorganisering i Danmark (Nyborg 1979), og organiseringsformen er kjent fra Domesday Book (Skre 1995, s. 201). Skre hevder at andelsorganisering kan ha vært naturlig i områder med jevnstore, relativt små gårder. Videre mener han at det vil være et mønster ved slike andelsbygde kirker at de ligger nær sentrum i naturlige "bosetningsområder" (Skre 1988, s. 9). De kan dessuten ha en mindre tydelig tilknytning til gårdstunet enn kirker bygget som enkeltmannsbyggeri. Skre mente tidligere at disse kirkene trolig kan skilles ut kronologisk, og at de først begynner å opptre omkring 1150–1200 (Skre 1988, s. 77), mens han senere ser ut til å hevde at denne typen sammenslutninger kan ha forekommet allerede på første halvdel av 1000-tallet (Skre 1995, s. 205-207). Trolig vil disse kirkene utmerke seg ved å ha et relativt omfattende, men spredt fabricagods, i motsetning til enkeltmannsbyggerier der kirkeeieren ikke har behøvd å spesifisere en gårdpart til bygningens vedlikehold (Skre 1988, s. 76).

Lilli M. Ingvaldsen tar opp en del av tankegodset fra Nyborg og Skre. Hun bruker tre ulike organisasjonsmodeller: Enkeltmannsbyggeri, andelsorganisering og menighetskirke. Sistnevnte er yngst, helst fra tiden etter 1300, og skal ha vært etablert "i den mest fordelaktige avstand for flest mulig av de mennesker som anser seg som eiere av kirken, det vil her si menigheten eller sognet" (Ingvaldsen 1996, s. 91-93). Skillet mellom enkeltmannsbyggeri og andelsorganisering tilsvarer Skres oppfatning – hun regner med å

finne enkeltmannsbyggeri ”i områder hvor gårdsmassen er så sterk, økonomisk sett, at enkeltgårder kan forventes å ha finansiert kirkebygging på egenhånd. Motsatt regner jeg å finne andelsorganisering og eventuelle menighetskirker i områder hvor gårdsmassen er økonomisk svakere, og hvor storgårdene ikke kan forventes å ha hatt den tilstrekkelige kapital til egenhendig finansiering av kirke” (Ingvaldsen 1996, s. 93).

Det er etter min oppfatning klare svakheter ved et slikt syn, og det er også vanskeligheter metodisk ved identifiseringen av eventuelle slike kirker. Både Skre og Ingvaldsen opererer med relative størrelser på gårder, dvs. at gårdene i avgrensede deler av undersøkelsesområdet måles opp mot et gjennomsnitt av landskylden for dette området. På denne måten kan kirkesteds gårder i et område med lav gjennomsnittlig landskyld framstå som ”stor”, selv om den har langt lavere landskyld enn ”små” gårder i områder med gjennomsnittlig stor landskyld. Dette er i og for seg nyttig – det vil i en del tilfeller kunne peke ut sannsynlige ”ledende” gårder i et område, og sammenligninger på tvers av områder med ulike økonomisk-topografiske forutsetninger er avhengig av en slik metode.⁵⁴ Men det må samtidig være klart at dette ikke gir grunnlag for å peke ut kirker bygget på en gård i et område med jevnstore, relativt små gårder som ”fellesbygde”. Etter mitt syn kan ikke den økonomiske evnen til å reise en kirke relativiseres i særlig stor grad: Å oppføre en kirkebygning, og å huse en prest må ha vært en temmelig fast investering uavhengig av hvilket lokalområde dette ble gjort i. Bortsett fra at det kunne legges ned mer eller mindre ressurser for eksempel i kirkens utsmykning, må en teoretisk nedre grense for økonomisk overskudd nødvendig for kirkebygging ligge noenlunde fast fra område til område, uavhengig av hva det gjennomsnittlige produksjonsoverskuddet var. I tillegg foreligger det strengt tatt ingen beregninger av hva de reelle kostnadene ved kirkebygging kan ha vært – det er derfor ikke lett å vite hva som var ”tilstrekkelig kapital” for å bygge kirke.

Skre bruker i tillegg parameteren ”sentral” – ”usentral”, og mener at dersom kirkesteds gården er (relativt) liten, og dessuten ligger sentralt i et bosetningsområde, så tyder dette på andelsbygging (Skre 1988, s. 9). Grunnen til dette er at ved fellesbygging mener Skre det ville være naturlig å legge kirken slik at alle fikk kortest mulig kirkeveg (Skre 1988, s. 19ff.). Han legger inn flere parametere her, for eksempel at ”De større gårdene kan ha hatt mest å si, slik at deres kirkeveg kom til å telle mest”, og ender opp med en svært komplisert utregningsformel for ”gårdens økonomisk-geografiske indeks” (Skre 1988, s. 19-21). Det er etter min oppfatning en lang rekke usikre premisser i denne formelen. Man må for det første tenke seg at også enkeltmannsbyggeri ofte vil havne på ”sentrale” steder i en bygd, da dette

⁵⁴ For eksempel er det i neste kapittel anvendt en annen skala for å beregne størrelsen til gårder i Nord-Troms enn i Sør-Troms.

i mange tilfeller vil være det beste og eldste jordbruksområdet, og dermed en naturlig lokalisering for en storgård. For det andre er det, som også Ingvaldsen påpeker, vanskelig å benytte denne parameteren metodisk i andre deler av landet enn på Østlandet da kommunikasjon og ferdsel kan ha tatt helt andre former enn langs rideveger (Ingvaldsen 1996, s. 109). Særlig vanskelig blir dette i "opprevne" kyststrøk, slik som i Troms og Finnmark. Først i tilfeller der kirkestedsgården er liten i absolutt forstand, og der det eventuelle jordegodset ligger lokalt spredt på flere gårder – og der de øvrige partene i disse gårdene domineres av bondeie/-gods – kan det åpnes for muligheten av "fellesbygg".⁵⁵

Jan Brendalsmo er den forskeren som går lengst i å avvise andels- og fellesbygging som en mulig organiseringsform for kirkebygging i middelalderen: "(...) dersom det var slik at innbyggerne i ei bygd på 1000- eller 1100-tallet ville bygge kirke, ville et slikt tiltak – eller tanken på det – i det hele tatt ha vært politisk og sosialt mulig? Tvilsomt" (Brendalsmo 2001, s. 242). Dette henger sammen med synet på kirkebygging som først og fremst et foretak som angikk samfunnseliten, og at den jevne bonde og leilending ikke kan ha hatt særlig egeninteresse av å bygge kirke. Verken sagaene, lovtekster eller kirkelige dokumenter gir noen opplysninger om slike fellestiltak. Gulatingslovens formulering "dei menn som eig kyrkja" avviser Brendalsmo med å vise til at "eiga"-begrepet skal forståes som "forpliktelse/myndighet til/ansvar for" (Brendalsmo 2001, s. 246). Han har også for Trøndelags del tilbakevist tidligere antatte eksempler på fellesbygging av kirker, hvor Jørn Sandnes har argumentert med at kirker har eid en mindre part i "nær sagt hver gård" – dette stemmer ikke ved nærmere etterprøving (Brendalsmo 2001, s. 246, m.ref.). Brendalsmo vil videre se på små kirkestedsgårder som mulige setegårder i større gods, og mener disse gårdene kan ha vært små selv om eieren har disponert store økonomiske midler. Dette er det etter min oppfatning grunn til å sette spørsmålsteget ved – særlig i de tilfeller der godseieren har vært adelig, ettersom disse vel har hatt skattefritak for sine setegårder. Det vil derfor være naturlig å velge den største gården i godset som sin setegård, og dermed kirkested.

I hovedtrekk stiller jeg meg likevel bak Brendalsmos avvisende syn på fellesbygging, ikke minst med hensyn til at Frostatingsloven var gjeldende innenfor den samme kirkerettslige sonen som her undersøkes, og at de øvrige kilder Brendalsmo undersøker for Nidaros (erke)bispedømmes vedkommende også må ha gyldighet for Troms og Finnmark. Et forbehold skal likevel taes, i og med at jeg stiller meg mer tvilende til den sammenhengen Brendalsmo (og flere) mener å se mellom *kirke* og *hedenske gravfelt*, og som Brendalsmo

⁵⁵ Det må da selvsagt heller ikke foreligge indikasjoner på at gården kan være et delings- eller utskillingsprodukt fra en større gård.

ser som et argument for at kirkebygging i det store og hele hadde et "privat" preg helt opp mot 1200 (Brendalsmo 2001, s. 243). Dette diskuteres videre nedenfor.

I etterreformatorisk tid har fellesbyggeri utvilsomt forekommet, og gjelder en rekke av kirkene i Troms og Finnmark (se nedenfor, om betegnelsen "Korshus"). Som det vil fremgå av diskusjonen i de følgende kapitlene, er det mulig at enkelte av kirkene i fiskeværene på Senja, i Nord-Troms og Finnmark også oppstod eller var organisert på denne måten i middelalderen.

Andre byggherrer eller organiseringsformer – "bygdesamfunnets institusjoner"

Tingsamlinger ser ut til å ha spilt en vesentlig rolle i kristningsprosessen og i den videre organiseringen av kirken i Norge, og enkelte typer kirker har i lovverket navn etter verdslige territorielle inndelinger, som "fylkeskirke" og "herredskirke" (Skre 1995, s. 181). Dette kunne være en indikasjon på at tingforsamlingene har vært utgangspunkt for kirkebygging. Skillet mellom "fellesbygde" kirker og denne typen kirker kan i så fall ikke ha vært stort i praksis. Det er derfor naturlig å spørre seg hvorvidt fylkesting og mer lokale ting virkelig kan ha stått bak byggingen av kirker. Fra etterreformatorisk tid er dette kjent, ikke minst fra undersøkelsesområdet i denne avhandlingen: Omkring år 1700 er de lokale tingforsamlingene ("hjemmetingene") i Finnmark helt avgjørende i spørsmål om nybygging, nedlegging og flytting av kirker og kirkegårder. Spørsmålet er om dette er organisasjonsformer som kan føres helt tilbake til middelalderen. Den kunnskapen man har om tingsteder er ofte fra senmiddelalderen og etterreformatorisk tid – det er derfor trolig at det i mange tilfeller er kirkestedet som er utgangspunktet for kombinasjonen tingsted/kirke, og ikke tingstedet.

Skre finner enkelte eksempler i sitt materiale, da med kirker bygd etter den ovenfor nevnte "andelsorganiseringen" – et påfallende trekk er at han ikke finner "storgårdskirker" i de sogn der bygdesamfunnets institusjoner kan ha stått bak (Skre 1988, s. 79). Slike, og for så vidt alle "fellesbygde" kirker, bør også være kjent med navn etter en bygd eller et område, og ikke ved gårdsnavn (Skre 1988, s. 77).

Et annet mulig utgangspunkt for kirkebygging kunne være andre typer regionale eller lokale samlingsplasser eller institusjoner – for eksempel handelsplasser ("kaupang") og gilder. Sistnevnte er kjent fra Nord-Norge, i og med Gildeskål kirke i Nordland. Det er også her vanskelig å avgjøre rekkefølgen i etableringen av institusjonene kun ut fra en påvist samlokalisering, og hvem som var byggherre(r) for kirken gir seg ikke nødvendigvis selv –

det bør foreligge klare indikasjoner i eiendomsforhold og topografisk-geografiske forhold før man kan trekke en slik konklusjon.

Kirkeorganisasjonen – kirketyper nevnt i skriftlige kilder

Med opplagt fare for enkelte gjentakelser, skal det i dette avsnittet presenteres en kort oversikt over de forskjellige betegnelsene på kirker som brukes i lovverk og øvrige kilder i middelalderen. Flere av disse er nevnt ovenfor i forbindelse med gjennomgangen av byggherrer, men ettersom det ikke nødvendigvis er en entydig sammenheng mellom *hvem* som var byggherrer og *hvilke typer* av kirker som ble reist, skal de siste diskuteres begrepsmessig her. Det bør også understrekes at ettersom kirkeorganiseringen ser ut til å ha vært vedtatt av tingforsamlinger, og deretter nedfelt seg som kristenretter i de ulike landskapslovene, må man gå ut fra at forholdene kan ha vært noe forskjellige fra landsdel til landsdel.⁵⁶ Utviklingen av kirkeorganisasjonen har foregått kontinuerlig – og kanskje i ulik takt fra område til område. Det betyr at begreper kan ha et differensiert innhold både i ulike deler av landet, og i ulike perioder. Man må dessuten, som Skre har påpekt, være oppmerksom på at lovbestemmelsene er orientert mot konkrete situasjoner, og ikke mot abstrakte juridiske fenomener (Skre 1995, s. 182). Kristenrettene er uttrykk for gjensidige forpliktelser mellom tingforsamling og kirke – ”bestemmelsene gir ikke nødvendigvis uttrykk for kirkens egen prioritering av sin egen virksomhet. Vi kan derfor ikke vente at alle deler av denne virksomheten, kanskje ikke engang de som i kirkens øyne var de viktigste, gjenspeiles i kristenrettene” (Skre 1995, s. 211-212). Man må etter min oppfatning se lovverket som et forsøk på å skape orden i forhold som allerede eksisterte, framfor å se det som en beskrivelse av et vedtatt system. En og samme kirke kunne trolig omtales med flere begreper, og den kunne skifte ”status” både en og flere ganger i løpet av middelalderen. Fremfor et hierarkisk system med absolutte regler, bør man etter min oppfatning heller se for seg en form for matrise, der den enkelte kirke kunne inngå i vekslende grupper med ulike betegnelser alt etter hva forholdet gjaldt: Kirkene A og B kunne for eksempel svare et like stort beløp i katedratikum eller andre avgifter til sentralkirkelige institusjoner, og i den sammenheng ha en felles betegnelse. Samtidig kunne kirkene B og C ha overlatt vedlikeholdsplikten til lokale tingrepresentanter, og dermed hatt en annen felles betegnelse enn kirkene A og D, der kirkeeieren fremdeles hadde denne plikten. Man kan også se for seg at kirkene kunne ha ulike betegnelser etter hvilke funksjoner eller tjenester de faktisk tilbød befolkningen – det være seg for eksempel dåps- og/eller gravrett – men at dette ikke har noe

⁵⁶ Det er allminnelig antatt at hovedinnholdet i de tidligste kristenrettene ble utformet ved Olav den Helliges ”riksmøte” på Moster i Sunnhordland omkring år 1020, og at han senere dro rundt til de ulike lagtingene for å få bestemmelsene vedtatt der (Bøe 1964, KLNMI IX, sp. 297). Se også Sigrídur Júlíusdóttirs oversikt over kirketyper i de ulike lovdistriktene i artikkelen ”The oldest churches in Norway” (Júlíusdóttir 2005).

egentlig samsvar med betegnelsene i lovverket. Betegnelsen som kirken er gitt i skriftlige kilder er altså etter min oppfatning kontekstavhengig.

Av særlig interesse i forhold til denne avhandlingen er Frostatingsloven. Dennes virkeområde har opprinnelig vært de åtte eldre trønderfylkene, etter hvert supplert med Nordmøre, Romsdal og Namdal. Det er imidlertid klart at Frostatingslovens bestemmelser i hovedsak også har vært gjeldende i Hålogaland, selv om landsdelen hadde sitt eget lagting (Knudsen 1959, KLNIV IV, sp. 655-656). Det er dessuten klart at de overenskomster mellom kirken og tingforsamlingen som er nedfelt i lovverket, må utrykke forhold som også var gjeldende i resten av bispedømmet, som også omfattet Hålogaland. Jan Brendalsmo har i sin avhandling gjort rede for kirkesystemet og organisering i Trøndelag (Brendalsmo 2001, s. 153-159). I Frostatingslovens kristenrett nevnes bare to typer kirker, og dertil hørende to typer prestetjenester: Fylkeskirker og høgendeskirker.⁵⁷ I Trøndelag var det altså slik at i annen halvdel av 1200-tallet eksisterte det to typer sogn: Fylkeskirkenes sogn, og høgendeskirkenes sogn (Brendalsmo 2001, s. 154). På 1320-tallet er det nevnt noen flere typer prester og kirker, i et tillegg til erkebiskop Eilifs tredje statutt: "Hovedprester", "kapellprester", "sogneprester" og "fjordungsprest".⁵⁸ Slik Brendalsmo tolker dette, er hovedprester samsvarende med "fylkesprester" i Frostatingsloven – men omfatter i tillegg prester som inngår i (erke)biskopens organisasjon i kirker som ikke står på eldre krongods (Brendalsmo 2001, s. 156). Denne kirketypen må altså være en nyvinning fra perioden 1270 til 1320-tallet. Kapeller og kapellprester er heller ikke nevnt før i denne kilden, og må således være en ny organisasjonsenhet. Brendalsmo mener at kapeller var kirker som ble betjent fra en hovedkirke, og at presten dermed var kapellan under hovedpresten (Brendalsmo 2001, s. 156). Dette kan ha vært enten nyetablerte kirker under biskopens eller hovedkirkeprestens kontroll, eller det kan ha vært høgendeskirker der eierne hadde overlatt råderetten til biskopen. De to siste betegnelsene – sogneprest og fjordungsprest – skal trolig ikke forstås som egne typer prester (eller at det finnes tilsvarende egne "sognekirker" og "fjordungkirker"). "Sogneprest" er en prest med eget sogn, og betegnelsen utgjør derfor en distinksjon i forhold til kapellprest. Både hovedkirkepresten og høgendeskirkepresten var dermed "sogneprester". "Fjordungsprest" er trolig synonymt med hovedkirkeprest (Brendalsmo 2001, s. 156).

Man ser altså at det innenfor Nidaros bispedømme trolig bare eksisterte to typer kirker i tidlig kristen tid – fylkeskirker og høgendeskirker. I tiårene omkring 1300 skjer det en utvikling der

⁵⁷ Også Eidsivatingsloven opererer med to typer kirker: Hovedkirker og høgendeskirker. Forskjellen mellom "fylkeskirker" og "hovedkirker" diskuteres i teksten nedenfor.

⁵⁸ I en tekstutgivelse fra 1991 angir Trygve Lysaker dateringen på erkebiskop Eilifs tredje statutt til etter 1322, og før erkesbiskopens død i 1332 (Lysaker 1991, s. 5).

man står igjen med tre kirketyper: Det etableres enten nye "hovedkirker" med samme funksjoner som de eldre fylkeskirkene, eller noen av de gamle høgendeskirker fikk denne funksjonen. Samtidig blir enkelte høgendeskirker gjort til kapellkirker underlagt hovedkirkene, eller nye kapeller ble oppført. Denne tredelte organisasjonen ser ut til å holde seg stabil gjennom senmiddelalderen, og speiles i erkebiskop Aslak Bolts Jordebok på 1430-tallet (Brendalsmo 2001, s. 158-159). Disse forutsetningene er svært aktuelle for den videre diskusjonen av kirkesteder i Troms og Finnmark.

Hierarkiske strukturer?

Tidligere forskere har vært opptatte med å ordne kildenes ulike betegnelser på kirker i hierarkisk-geografiske strukturer, slik at fylkeskirker hadde rang under domkirkene, og så fulgte fjerdingskirker under fylkeskirken, åttungskirker under fjerdingskirkene, herredskirker under disse igjen, mens høgendeskirkene var lavest i rang, eller litt på siden av det etablerte systemet.⁵⁹ Dette ville i så fall forutsette en svært godt utbygd kirkeorganisasjon – og man kan spørre seg om hvilket formål som skulle kunne ligge til grunn for en slik utforming av organisasjonen. Skre advarer mot å tolke kildeteksternes ulike begreper som uttrykk for en hierarkisk ordning. Når det i lovtekstene vises til at "fylkesmennene" eller "tridjungsmennene" har plikter overfor kirken behøver ikke det å bety alle frie menn i fylket eller tridjungen, men heller de menn som representerte henholdsvis fylket eller tridjungen på lagtinget (Skre 1996, s. 112). Dette er etter mitt syn et viktig poeng. Når for eksempel Sigrídur Júlíusdóttir skriver at "The maintaining of these churches [fylkes-/hovedkirkene] was placed on the shoulders of everyone who lived in the *fylki*. The same can indeed be said about all the other churches tied to a specific area" (Júlíusdóttir 2005, s. 192), så høres det helt urimelig ut at hver enkelt som var bosatt innenfor Gulatingslovens juridiksjon skulle ha vedlikeholdsplikt for heradskirken, åttungskirken, fjerdingskirken og fylkeskirken. Det kan med andre ord være snakk om kirker som har hatt parallell "rang", og tilnærmet samme funksjon, men der for eksempel vedlikeholdsplikt har vært pålagt ulike grupperinger, eller der sognets utbredelse har samsvart med verdslig-administrative områder. Til dette må man også etter min oppfatning stille spørsmål ved om man i tidlig middelalder virkelig har hatt en overordnet plan om å bygge ut et "nett" av kirker i en geografisk-hierarkisk struktur. Slik jeg ser det virker det langt mer rimelig at man har for seg bygging av kirker som relativt enkeltstående hendelser, og at disse kirkene først senere er forsøkt innordnet i – ulike – systemer (jf. også Antonsson 2005, s. 180, som viser til en lignende oppfatning av den riktignok langt tidligere tilsvarende prosessen i England). Ikke minst må man ha med i betraktningen at dersom det virkelig var slik at kirken representerte et redskap for de aspirerende rikskongene, så må strategiske og

⁵⁹ For eksempel i Lidén 2003, s. 121: "Hamre kirke var sognekirke i middelalderen, men dessuten en av de fire fjerdingskirkene i fylket. Som fjerdingskirke hadde den rang og betydning ut over det en vanlig sognekirke hadde og måtte svare større avgifter til paven".

maktpolitiske hensyn ha veid langt tyngre enn hensynet til en velsmurt og ferdig uttenkt "masterplan" for kirkens etablering. Det er mer grunn til å understreke karakteren av mangfold når det gjelder kirke typer og ulike måter å etablere kirke på, enn tanken på et planlagt "nettverk" eller "system".

Biskop Audfinns anordning av pavetiendens beløp i Bergen bispedømme i 1329 (DN I, nr. 206) har vært brukt som argument for en kirkeorganisasjon på Vestlandet der Hamre, Kinsarvik, Ullensvang og Skåla (Kvinnherad) utpekes til "fjerdingskirker", ettersom de er ført med høgest beløp i pavetiende, 12 øre.⁶⁰ Voss kirke skulle svare 3 mark. Etter disse kommer en gruppe på ni kirker som skulle svare 10 øre: Eivindvik, Haus og Fana i Nordhordland, Ulvik, Øystese og Granvin i Hardanger, og Stødle, Framnes og Moster i Sunnhordland. Under disse kommer en gruppe i hvert distrikt som skulle svare 1 mark, og en gruppe i hvert distrikt (unntatt Voss) som skulle svare ½ mark. Felles for disse to gruppene er at kilden anfører 3-4 navngitte kirker under hver gruppe, men tilføyer "og tilsvarende kirker", som må bety at det fantes flere kirker i hvert distrikt som skulle svare en tilsvarende sum.⁶¹ Slik jeg ser det er det likevel ikke rimelig å tolke dette som en hierarkisk oppbygging, og kilden kan i alle fall ikke underbygge en hypotese om suksessive enheter som "går opp" i hverandre. Det er hele fem nivåer for avgifter; det lar seg vanskelig føre ut i en praktisk organisasjonsform dersom hierarkiet består av fem nivåer. Det ligger i begrepet "tiende" at det her dreier seg om en viss del av kirkenes inntekter, og det må derfor heller være disse som er differensiert i ulike grupper. Antagelig er det uttrykk for det samme når erkebiskop Aslak Bolt gjeninnfører katedraticum på 1430-tallet, og lar kirkene svare denne i forhold til kirkenes inntekt, først og fremst fra tienden: Fylkeskirkene skulle gi 2 spann årlig, alle andre kirker som tok tiende skulle gi 1 spann, og alle kapeller som ikke tok tiende skulle betale ½ spann (AB, s. XIX-XX). Hvilken distinksjon som ligger til grunn mellom de to laveste pavetiendesatsene i Bergen bispedømme, kan foreløpig bare bli spekulasjon. I Sunnhordland er den laveste satsen forbehold "prester a Tysnese oc allum adrum sma capellum", og man fristes dermed til å tro at det dreier seg om to ulike former for kapeller – trolig de som oppebar inntektstiende, og de som ikke gjorde det. Men det var tydeligvis vanlig at prestene (og kapellanene) residerte ved kirkene og kapellene i Bergen bispedømme på denne tiden.

⁶⁰ Et annet diplom (DN IV, nr. 188) er en direkte henvendelse til prostens ved Hamre kirke med beskjed om å samle inn midlene for Nordhordland. Det må dreie seg om de samme midlene – "Af því at herra pavenn hefir margfaldan kosnad mote gudz ovinum at veria heilaga kirkiu oc hennar þionosto-menn" – og listen over de enkelte kirkenes avgift tilsvarer den i DN I nr. 206, med unntak av at Austrheim kirke er nevnt istedenfor Alversund.

⁶¹ For eksempel på formen "En prester i Sæb/oe/ Lyghru oc Aalvidru oc adrum vidrlikum mork veghna firir sik oc kirkiur sinar" (DN I, nr. 206).

Etter min oppfatning kan ikke de ulike betegnelsene på kirkene brukes som indikasjon på ulik status, eller en komplisert over- og underordning av ansvarsforhold innen kirkeorganisasjonen. Disse kan neppe heller brukes til å skille ut entydige grupper av byggherrer i forhold til disse betegnelsene. At enkelte kirker har hatt overordnede funksjoner, er likevel klart: Det framgår tydelig at presten ved Hamre kirke (i allefall ved denne anledningen) hadde ansvaret for å samle inn pavetienden fra Nordhordland, og "hovedkirkene" i Nidaros bispedømme på samme tid hadde ansvaret for å oppnevne delegater til prestemøtet, og medbringe "peterspenningen" (Brendalmo 2001, s. 156).

Fylkeskirker og hovedkirker

Fylkeskirker må altså være en svært gammel institusjon. Flere forskere har pekt på muligheten for at *hovedkirker* var en parallell term, med funksjoner tilsvarende en fylkeskirke, men der dens virkeområde ikke tilsvarte et geografisk "fylke". Dette kan blant annet være en mulig modell på Østlandet, der Eidsivatingsloven opererer med hovedkirker og høgendeskirker som de eneste to kirketyper. I Trøndelag ser man altså at "hovedkirke"-begrepet kommer inn omkring 1300, og dels erstatter og dels supplerer det gamle begrepet fylkeskirke. Men i perioden før dette må både fylkeskirke og hovedkirke sees på som først og fremst sentrale brikker i rikssamlings- og kristningsprosessen: De må i overveiende stor grad være oppført av kongen selv, enten på gårder i hans eie, eller i det minste på gårder eid av eller forlent til hans sterkeste alliansepartnere. Indikasjoner på denne statusen vil være at kirken står på en gård som enten fremdeles er krongods i etterreformatisk tid⁶², eller er omgitt av slike eiendommer, eller har andre indikasjoner på å ha vært i kongelig eie i tidlig middelalder.⁶³ Kirkestedsgårder av en viss størrelse, men uten gravminner kan ha inngått i eldre godssamlinger – dersom det er mye krongods i området kan dette gi en viss pekepinn.

Etter hvert, og i alle fall i etterreformatisk tid, er "hovedkirke" ofte forbundet med alle kirker som hadde egen prest, og som fra denne kirken gjorde tjeneste i de øvrige annekskirker underlagt hovedkirken. Det er i denne betydningen man finner begrepet "hovedkirke" i TR.

⁶² Herunder må man også regne med gårder som er blitt delt opp på flere typer embedsmenn – eksempelvis halve gården som prestegård og halve delen som fute- eller lensmannsgård etc. Disse må ha vært tidligere krongods.

⁶³ I Brendalmos undersøkelse i Trøndelag velger han å bruke krongodsgårder som et helt nødvendig kriterium for å kalle en kirke for fylkeskirke. Dette har delvis bakgrunn i den rollen de gamle trønderske "bygdehovdingene" spilte som motstandere av rikssamlingsprosessen, slik at det i følge Brendalmo først og fremst var disses storgårder og gods som ble konfiskert av kongemakten (Brendalmo 2001, s. 149). Som det vil fremgå av neste kapittel, må kanskje konfiskasjonsteorien modereres noe, uten at dette egentlig spiller noen avgjørende rolle i forhold til å bestemme en kirkes opprinnelige status.

Når det gjelder det store antallet andre begreper – ”fjordungkirke”, ”tredjungkirke”, ”fjerdingskirke”, ”heradskirke”, ”åttungkirke” etc. så er altså disse mindre aktuelle innenfor denne avhandlingens undersøkelsesområde – men etter min oppfatning må flere av dem oppfattes på samme måte som fylkes- eller hovedkirke. Funksjonen kan ha vært tilsvarende, men betegnelsen kan ha bakgrunn i hvem som var pålagt vedlikeholdsplikten, for eksempel på tinget.

Høgendeskirker

Høgendeskirker betegner kirker som er oppført på en gård, bekostet av gårdens eier. Andre betegnelser i faglitteraturen har vært *egenkirker*, *bekvemmelighetskirker* og *stormannskirker*. Bakgrunnen for denne typen kirkebygging er beskrevet ovenfor. De kan i mange tilfeller ha blitt reist primært for gårdens folk og øvrige som stod i et avhengighetsforhold til kirkeeieren, men det kan ikke sees noen formelle begrensninger i forhold til hvem som kunne søke til en høgendeskirke. Eldre forskning har gjerne sett denne typen kirker som et mer marginalt fenomen, og utenfor biskopens kontroll – igjen på bakgrunn av den dominerende tanken om ”bygdekirker” reist i frivillig fellesskap av nykristnede bønder. Senere forskning viser at flesteparten av de tidlige middelalderkirkene ble reist som slike høgendeskirker, og selv om det etter hvert ble viktig for kirken å få kontroll med patronatsrett og inntekter, må disse kirkene ha vært et vesentlig innslag i kirkeorganisasjonen som helhet – at kirkeeierne ble bøtelagt for å la kirkene forfalle må sees som et tydelig uttrykk for dette (Brendalsmo 2001, s. 153). For å skille ut denne typen kirker i materialet, er det vesentlig å avgjøre hvorvidt gårdsstørrelsen kan ha gitt grunnlag for et produksjonsoverskudd stort nok til å bygge kirke og huse en prest. Kirkestedsgården vil som regel ha et relativt stort antall førkristne graver, ettersom det må forutsettes at gården har vært i ættens eie/besittelse også i førkristen tid.

Kapell

Kapell er et begrep med skiftende innhold, men må generelt betegne en kirke med en underordnet relasjon til en eller flere andre kirker. Kapellkirker er altså nevnt første gang i Nidaros bispedømme i tillegget til erkebiskop Eilifs tredje statutt fra ca. 1320.⁶⁴ Det må der betegne kirker som ble betjent fra en hovedkirke. I noen grad, særlig i kirkens ”nye” områder i Nord-Troms og Finnmark, må man regne med at disse kapellene kan være grunnlagt fra

⁶⁴ I alle fall som betegnelse på en kirkes status innenfor erkebiskopens organisasjon. Betegnelsen ”kapell” er selvsagt ellers brukt om bygningsdeler for eksempel i Trondheim Domkirke, og Snorre bruker ordet ”kapell” om den første kirkebygningen som ble reist over Olav den Helliges første gravsted, i ”sandmelen”, hvor Kristkirken senere ble bygd (Norges Kongesagaer, bind 2, s. 117). *Kapell* brukes dessuten om de kirker som i 1308 ble stadfestet som kongelige kapeller av paven – innebefattet kirken på Tromsøya, ”sancte Marie de Trums iuxta paganos” (DN I, nr. 113).

hovedkirkene – men det kan også dreie seg om eldre høgendeskirker som etter hvert kom under biskopens kontroll.

Et diplom fra 1488 omtaler ”kapellene” i Finnmark, som sognepresten i Trondenes de foregående tre årene hadde dratt under seg inntekten fra (DN XVII nr. 746). I brevet gir paven beskjed om at kapellene skulle besørges av erkebiskopen selv, og at inntektene fra kapellene skulle ligge til hans bord. Det kan her synes som om ordningen angikk alle kirkene i Finnmark, og at det dermed kun var kapellkirker her på dette tidspunktet. Det heter for øvrig i brevet at ordningen med at erkebiskopen hadde inntektene fra kapellene i Finnmark gikk lenger tilbake ”enn noen kunne huske”. Dette kan selvsagt være en overdrivelse fra erkebiskopens side – men at dette har vært en ordning med eldre opphav, synes sikkert. Om den går helt tilbake til kirkenes opprinnelse, er det ikke mulig å si noe om. Det som også er klart ut fra dette forholdet i Finnmark i 1488 er at kapellkirkene der høgst sannsynlig oppebar tiende, ettersom disse kirkene ikke hadde landskyldinntekter.

Brendalsmo oppfatter forholdene i Trøndelag slik at kapellprestene neppe residerte ved kapellene (Brendalsmo 2001, s. 156) – i noen tilfeller må de imidlertid ha gjort det i Troms og Finnmark, i alle fall om Reformatsen speiler eldre forhold: Både ved Torsvåg, Karlsøy og Skjervøy kirker satt det residerende kapellaner, som også hadde ansvaret for kirkelige tjenester ved andre kirker i nærheten (TR 1589, s. 91). Det er altså her snakk om at alle kapellenes inntekter er lagt til hovedkirken (Tromsø), og at kapellanene lønnes av disse midlene.⁶⁵ Som tidligere nevnt, er det også klart at kapellprestene i Bergen bispedømme på 1320-tallet residerte ved sine kirker. Etterreformatoriske jordebøker viser også at disse kapellene hadde landskyldinntekter og oppebar tiende. Det er for øvrig ingen muligheter for å skille ut kapeller rent metodisk i undersøkelsen – det er kun ved bruk av denne betegnelsen i skriftlige kilder at de kan fanges opp.

Korshus

Korshus er en betegnelse som brukes i Trondhjems reformats av 1589: ”Der vdi [Finnmark] ere 17 kircker och korszhus”. I Reformatsen gis det ingen forklaring på betegnelsen, og det opplyses heller ikke hvilke kirker dette gjaldt. I en kirkeoversikt i jordebøkene i Stattholderarkivet fra 1625 er det anført at ”I Nordlanden ere mange kircker som ellers kaldis korshus; som icke tager nogen tiende (...) men bønderne haffuer øfrighedens forloff at bygge dem paa dersis egen bekostning oc holde dem wed mact”. Hvilke kirker dette gjaldt konkret,

⁶⁵ Mer korrekt var det sognepresten ved Trondheim Domkirke som lønnet kapellanene, ettersom prestegjeldet var gitt ham av kongen (TR 1589, s. 91). Dette var altså ikke den opprinnelige situasjonen. Ettersom kirken på Tromsøya opprinnelig var et kongelig kapell, kan kirken ikke ha inngått i den ordinære (bispe)organisasjonen.

er diskutert i de følgende kapitlene. Korshusene kunne altså ha bakgrunn som mer "uoffisielle" kirker bygget av fiskere, bønder eller andre.⁶⁶ Fra Hordaland kjennes korshuset på Fedje, trolig oppført i senmiddelalderen. Det var "icke effter kircke fatzoon, men ligere til et fæhuus, om man saa maatte sige".⁶⁷ Da det ble erstattet av et nytt kapell i 1659, var det interessant nok en skipper på veg fra Finnmark til Bergen høsten 1657 som stod for finansieringen av byggingen, som takk for at han berget livet etter at skipet kom i havsnød. En rekke av skipperens kolleger bidro med penger, materialer og inventar til kapellet. Faktisk hadde skipperen også fortsatt tilsyn med kirkens inntekter og utgifter så sent som i 1702, 43 år etter byggingen av kapellet. Dette vitner om en kirke på siden av det ordinære sognekirkesystemet, selv om den er nevnt som anneks til Lindås i 1636. Ordinære kirkeregnskap er ikke ført, og den er heller ikke tatt med i biskopens synfaringsprotokoller og besiktelser før i 1788 (Trædal 2003, s. 75-76). Lignende forhold kan ligge bak det faktum at kirken på Bjarkøy – "Nergårds korshus" – ikke nevnes i kildematerialet i etterreformatorsk tid før i 1666.

Minsterkirker

Minsterkirker er et sentralt begrep i forskningen omkring organiseringen av den tidlige kirkeinstitusjonen i det anglosaksiske England. Termen er også trukket inn i diskusjonen rundt forholdene i Norge i tidlig middelalder, særlig av Skre, og av Hansen for Trondenes kirkes vedkommende (Hansen 2003). Ettersom det er lang tradisjon for å se den tidlige norske kirkeorganisasjonen som engelskpåvirket,⁶⁸ har de engelske minsterkirkene mer generelt vært sett på som et forbilde for fylkeskirke/hovedkirke-ordningen. Haki Antonsson oppsummerer både "minsterhypotesen", de senere års kritikk mot den, og relevansen for norske og skandinaviske forhold i en artikkel fra 2005. Ministerhypotesen går ut på at man på slutten av 600-tallet begynte utbyggingen av et system med kirker som utøvde kirkelig betjening i hver sitt "sogn", som kunne være opp til 10-15 ganger større enn de senere sognene i England (Antonsson 2005, s. 177). Kirkene hadde et flertallig presteskap. Systemet skal ha vært ferdig utbygd rundt midten av 700-tallet. Det var kongemakten, og til en viss grad adelen, som gjennomførte etableringen. De store sognene var ofte

⁶⁶ At kirkene i Troms og Finnmark i etterreformatorsk tid ble bygget, vedlikeholdt og bekostet av menigheten betyr ikke nødvendigvis at dette var deres opphav eller opprinnelse i middelalderen, se de følgende kapitler.

⁶⁷ Fra sognepresten i Lindås, Lytich Hansen Ovenstads innvielsespreken for det nye kapellet på Fedje i 1659 (SiB, Prestearkivene, Kirkestolebok for Fedje, løpenr. 101). Det heter videre: "Tommeret der udi icke med biile slet hugget, men alleene med øxe rubbet oc ruddet. Aabet, at sneefug oc regn haffuer der inddreffuet, oc liusene paa alteret ere udblæst. Huuset i sig selff waar oc meget snæffrt, at folck sig icke uden stor trengsel der udi kunde behielpe". Det var ikke prekestol i korshuset, og i stedet for altertavle hang det en malt lerretsdug festet på veggen bak alteret – som i seg selv var "nogle skrubbete støcker bord, sat op til weggen". Kirken hadde alterring, men denne var så liten at bare 5 eller 6 kommunikanter kunne få plass samtidig.

⁶⁸ At den anglosaksiske kirken var forbildet for kirkeetableringen i Norge har vært et utbredt syn siden Absolon Tarangers bok *Den angelsaksiske kirkes indflydelse paa den norske*, publisert i Kristiania i 1890.

sammenfallende med eksisterende, verdslige administrasjonsområder. På 800- og 900-tallet begynte systemet å gå i oppløsning – de store kongelige godsområdene ble brutt opp og omfordelt til et stort antall adelige gods. "A feature of this class was conspicuous consumption in both the realms of the sacred and the profane" – og resultatet var byggingen av tusenvis av stormannskirker og private kapeller (Antonsson 2005, s. 178). Rundt 1150 skulle så det nye sognekirkesystemet ha etablert seg, og tatt opp i seg både de gamle minsterkirkene og de private kirkene.

Antonsson peker på en rekke svakheter ved minsterhypotesen. Innledningsvis viser han til at selve termen "minster" er en moderne konstruksjon – den er ikke brukt i de skriftlige kildene fra perioden det er snakk om (650-1150). I den tungt tekstbaserte historikertradisjonen vedrørende anglosaksisk tid er det også et problem at systemet som sådan heller ikke har kildebelegg: "(...) not one historical source of the seventh or eighth century refers unambiguously to a system of well-ordered networks of minsters that served the Anglo-Saxon kingdoms" (Antonsson 2005, s. 182). Hypotesen synes videre å forutsette at mange av kirkene nevnt i Domesday Book (fra 1086) må være grunnlagt på 6- og 700-tallet, noe det ikke er øvrig kildemateriale som kan støtte (ibid.). Antonsson og andre kritikere av hypotesen peker på at de kongelige og adelige grunnleggelsene av kirker før 900-tallet neppe var en systematisk utbygging av et "landsdekkende system" – selv i den tidlige fasen må kirkebygging ha vært "privat av natur", og organiseringen av de allerede oppførte kirkene må ha skjedd senere. Et siste poeng er at selv tidligere forsvarere av hypotesen nå synes å enes om at tidlige kirker i England med flertallig presteskap ikke nødvendigvis utøvde kirkelige handlinger eller plikter i et omliggende "sogn" – det er trolig en anakronisme å skille mellom slike institusjoner og monastiske kirker, hvor det kontemplative religiøse felleskapet var viktigere enn utadrettet virksomhet (Antonsson 2005, s. 176, med henvisning til Blair 1985 og Foot 1992).

Man står likevel tilbake med bred enighet om at det ble etablert kirker av kongemakten i England før 900 som hadde et flertallig presteskap, og som i større eller mindre grad forsynte folk i et større område med kirkelige tjenester, selv om disse institusjonene for det første ikke var ledd i en samlet, strategisk organisasjon, og for det andre kunne ha sterke monastiske trekk. Antonsson diskuterer videre hvilken relevans dette har for Skandinavia og Island. Han finner at det på overflaten synes som om den norske modellen med hoved-/fylkeskirker grunnlagt på krongods, forut for framveksten av privatkirker/høgendeskirker, har likhetstrekk med minstermodellen (Antonsson 2005, s. 182-184). Men han peker på at man må skille mellom engelsk påvirkning, og generelle likheter og paralleller:

"A comparative exercise of this sort should not be pushed too far (---) those tempted to argue for church centres in early christian Scandinavia that were modelled on the Anglo-Saxon minsters should consider that this development would have occurred at a point in time when private churches had become the norm in England and the ministry of the old minsters had dramatically declined. This seems to run counter to any notion that a 'pre-packed' system of pre-parish ecclesiastical organisation was adopted in Scandinavia via perhaps English missionaries or itinerant bishops" (Antonsson 2005, s. 184). Skre skriver: "Oppsplittingen av de gamle minsternes virkeområde i faste sogn var langt kommet på 1000-tallet (Skre 1996, s. 104). Antonsson peker på at det snarere er strukturelle likheter ved styringssett og samfunnsforhold i England på 600–800-tallet og Norge på 1000- og 1100-tallet som også får kristningsverket til å framstå ensartet. Som det vil fremgå av neste kapittel, er det også store metodiske problemer knyttet til forsøkene på å vise direkte engelskpåvirkede "minsterordninger" i Norge, til forskjell fra en mer selvstendig "fylkes-/hovedkirkeordning".

Kirkenes plassering – gård, tun og gravfelt

Til slutt i dette kapitlet diskuteres kirkenes plassering og gårdskontekst nærmere. For mange av kirkeforskernes vedkommende har ulike maktperspektiver vært sentrale: Kirkene har vært sett på som indikatorer for nasjonale, regionale eller lokale maktkonsentrasjoner. Andre har enten isolert sett eller i kombinasjon med maktperspektivene forsøkt å knytte kirkestedet til førkristen religionsutøvelse, såkalt "kultstedskontinuitet".

Gjennom stort sett hele 1900-tallet var diskusjonen rundt kirkestedenes plassering på eller ved førkristne kultsteder sentral både innen arkeologi, religionshistorie og navnegranskning i Norden – og diskusjonen hadde også til tider klare forgreninger til kunst- og arkitekturhistorien i og med teoriene om stavkirkekonstruksjonens opphav i den norrøne, førkristne kultbygningen – *hovet*. Magnus Olsen hevdet i 1926, på språkhistorisk grunnlag, en klar sammenheng mellom valg av kirkesteder og eldre, norrøne kultsteder, og at dette hadde sammenheng med en bevisst kultstedskontinuitet (Olsen 1926). Denne tolkningen fikk stor utbredelse, ikke minst i lokalhistoriske miljøer opp i vår egen tid, men ofte også med et annet fortegn: "Kirken på hovets grunn" er et virkningsfullt bilde på kristendommens triumf over hedendommen. Helge Ljungberg forklarte derimot sammenhengen mellom eldre kultsteder og kirkesteder med "maktkontinuitet", altså at samfunnseliten kontrollerte religionsutøvelsen både i yngre jernalder og i tidlig middelalder (Ljungberg 1938). Olaf Olsen avfeide sammenhengen helt i sin avhandling fra 1966, både ved å avvise en del av de eldre navnetolkningene, og på arkeologisk grunnlag ved en lang rekke utgravninger under danske sognekirker – han forutsatte med andre ord at den norrøne kulten ble utøvd i egne, dertil tiltenkte bygninger (Olsen 1966). I senere år modererte han synspunktet noe, og la seg mer

på Ljungbergs linje (Olsen 1995). Tanken om kultbygningskontinuitet – at kirkene ble reist på hovets grunn – har etter Olaf Olsen falt nokså fullstendig ut av forskningslitteraturen, men Hans-Emil Lidéns tolkninger av "gullgubbehuset" etter utgravningene i Mære kirke nevnes fremdeles i faglitteraturen som et mulig eksempel på denne typen kultbygningskontinuitet (Lidén 1999).⁶⁹ For øvrig er det gjort en større forskningshistorisk utredelse av spørsmålene rundt kultstedskontinuitet i McNicol 1997, og delvis hos Qvale 1990.

Imidlertid har sammenhengen mellom kirkebygning og kirkestedsgårdens hedenske *gravfelt*, og den forfedrekult som disse representerer blitt stadig sterkere understreket av flere forskere. Dels kan man – innen kirkeforskningen – se på dette som et resultat av at det arkeologiske utbyttet i forhold til førkristne *kultbygninger* er heller magert, men det er samtidig klart at de postprosessuelle strømmingene innen arkeologifaget generelt har medført en mye sterkere vektlegging av de religiøse/kultiske aspektene ved gravminnene enn tidligere, da selve utviklingen i gravskikk, og markering av makt og status var de viktigste forskningsmessige aspektene. Det er innlysende at gravlegging i hauger og røyser må sees på som kultiske handlinger, og på denne bakgrunnen må en hver kirke som står i nærheten av slike gravminner være uttrykk for kultstedskontinuitet i en viss forstand. Spørsmålet man må stille er hvorvidt denne sammenhengen er intendert og/eller kausal – og i den forbindelse hvilke avstander i tid man må tenke seg mellom (den sist anlagte) gravhaugen og den tidligste kirken på stedet.

Dagfinn Skre tok i sin magistergradsavhandling (Skre 1988) som ovenfor beskrevet utgangspunkt i kirkestedenes beliggenhet i en bygdekontekst: Ligger kirkene på sentrale steder i forhold til bosetningens tyngdepunkt i bygdene, eller ligger de usentralt eller perifert i forhold til dette og til bygdens sentrale kommunikasjonsårer? Størrelsen på gården ble også vurdert, ut fra Skattematrikkelen av 1647. Ut fra dette mente Skre at det lot seg gjøre å regne ut om kirken opprinnelig var oppført av en enkelt byggherre (enkelt sagt kirker på store gårder som lå usentralt til i bygda, og gjerne med klar tilknytning til gårdens tun) eller var fellesbyggeri av bygdas bønder (kirker på mindre gårder sentralt i bygda, med mindre klar tilknytning til gårdstun). Det er altså i og for seg ikke nærhet mellom kirke og gravfeltet som vektlegges av Skre, men gravfelt anses å ha tilknytning til det eldre tunet – og det er forholdet mellom kirke og tun han er mest opptatt av. Skre avviser helt Magnus Olsens stedsnavnshypoteser i forhold til sitt materiale – ingen av gårdene med teofore navn var kirkested i Sør-Gudbrandsdalen i middelalderen (Skre 1988, s. 78).

⁶⁹ En tilsvarende forklaring presenteres også i forbindelse med de siste årenes funn av gullgubber i en hallbygning nær Vingrom kirke i Oppland (Aftenpostens nettutgave, 8. juli 2005).

Lilli M. Ingvaldsen tok i sin hovedoppgave fra 1996 om kirkestedene i Sunnhordland opp flere av de metodiske faktorene fra Skre. Hun diskuterte kirkestedenes plassering både i forhold til gårdenes hedenske gravfelt, og i forhold til den øvrige, antatte bebyggelsen på gården. Gravminnene er brukt som indikatorer på bosetning i jernalder, og altså som "kultindikatorer". Ingvaldsen synes å mene at størrelsen på gravfeltene kan brukes som indikasjon på at en gård har hatt en rolle som en religiøs samlingsplass for et større område i førkristen tid, dersom gravfeltet har mer enn fem gravminner (Ingvaldsen 1996, s. 102). Hun konkluderer imidlertid med at det generelle forholdet mellom gravminner og kirker er uttrykk for "maktkontinuitet", mer enn kultkontinuitet.

I Toril Gabrielsens hovedoppgave fra 1998 om kirkestedene mellom Bodø og Tromsø valgte hun i stor grad å se bort fra *gården* som en analytisk enhet, og brukte i stedet det førkristne gravmaterialet for å skille ut "områder" med maktkonsentrasjoner i yngre jernalder, for dermed å knytte kirkebyggingen til slike maktområder. Hun tok utgangspunkt i "soner" rundt kirkestedene, og telte antallet førkristne gravminner som var kjent innenfor disse sonene. Det er altså en helt annen tilnærming enn Skre, Ingvaldsen og Brendalsmo m.fl., og mangelen på eiendomshistoriske perspektiver virker i dag påfallende.⁷⁰

Jan Brendalsmos doktoravhandling fra 2001 om kirkebygging i Trøndelag har utgangspunkt i gård og gravfelt. Han finner at kirkene i overveiende stor grad er reist av representanter fra de øverste nasjonale, regionale og lokale samfunnslagene. Kongen har stått bak utbyggingen av fylkeskirkene, mens de øvrige kirkene representerer stormannsbyggeri, der byggherren har reist kirken i tilknytning til gårdens hedenske gravfelt. Han understreker denne sammenhengen svært sterkt: "Trolig burde vi heller snu problemstillingen: hvorfor kan det ikke dokumenteres kirkebygninger i tilknytning til nær sagt hvert eneste vikingtids gravfelt" (Brendalsmo 2001, s. 243). Brendalsmo skiller seg som nevnt fra Skre (m.fl.) på et vesentlig punkt: Han stiller seg så godt som helt avvisende til "fellesbyggeri" i middelalderen, og mener at samfunnsforholdene neppe har ligget til rette for "frivillige" sammenslutninger av bønder som reiste bygdekirker. De små gårdene med kirker forklarer han delvis som setegårder i lokale godssamlinger, slik at det likevel var stormenn som satt på disse.

Lars Øyvind Birkenes har i en hovedoppgave om kirkene i Hardanger-regionen også tatt utgangspunkt i gårdsstørrelse og hedenske gravfelt for å utsi noe om eventuelle byggherrer (Birkenes 2004). I de tilfellene der kirkestedsgårdene enten er små, og/eller har fravær av

⁷⁰ Sett ut fra dagens forskning om forholdet mellom gravminner og eiendomsrett bør man snarere snu tankegangen motsatt veg enn Gabrielsen: Et område med mange gravminner vitner heller om en egalitær struktur med mange selveiende bønder, mens en maktkonsentrasjon i mange tilfeller vil ha (mange) gravminner på en enkelt sentral gård, mens de om- og underliggende bosetningene er uten gravminner.

hedenske graver, trekke Birkenes også inn gårdsnavnene i forsøkene på å rekonstruere eventuelle større gårdsvald rundt kirken. Birkenes følger Skres modell når det gjelder fellesbyggeri, og finner noen fåtallige eksempler på kirker bygget midt i sognet, på små gårder uten gravminner.⁷¹ Han har interessante synspunkter på forholdet mellom gravfelt og kirke: "For mange både byrja og enda livet på garden. Her vart dei fleste òg gravlagde. I denne private sfæren, som ein kan kalla det som har med gardsfellesskapet å gjere, rådde eigne førestillingar. Kulten som høyrde med var gjerne basert på forfedredyrking, avlekraft og dei kreftene ein trudde omgav ein i det daglege livet" (Birkenes 2004, s. 2). Dette er også bakgrunnen for ønsket om å bygge kirke "hjemme" på gården i den tidlige kristne fasen.⁷²

Min oppfatning av forholdet mellom førkristne gravminner og kirkested er at forbindelsen er noe svakere enn tidligere forskere har en tendens til å mene. Man kunne fristes til å hevde at det fokuset man har hatt på dette forholdet til dels bunner i forskernes fagbakgrunn som arkeologer; man har kanskje tatt med seg en tradisjonell arkeologisk kildekategori for langt inn på et nytt forskningsområde.

Mitt syn på gravminnene er, som det framgår andre steder i avhandlingen, at de først og fremst er en indikasjon på at gården de ligger på var i den gravlagtes eie eller besittelse ved hans eller hennes død. Et stort gravfelt på en gård er ikke synonymt med at gården utgjorde en maktkonsentrasjon, eller at den hadde en kultisk funksjon for et større område – mange graver er først og fremst et uttrykk for at gården har vært selveid, eller besittelsen har gått i arv, over en lengre tidsperiode.⁷³ At dette kanskje fortrinnsvis har skjedd på større gårder, er opplagt sannsynlig. I de tilfellene der det er gjort betydelige, rike funn i gravene kan man selvsagt snakke om en maktkonsentrasjon, særlig når andre forhold som gårdsstørrelse etc. trekker i samme retning. Men ut fra dette perspektivet må gravminner sees på som først og fremst indikatorer på jernalderens selveiende bønder, dersom ikke andre faktorer peker ut en gård som "sentral" eller tilhørende en lokal, regional eller nasjonal elite. Også en rekke små gårder kan ha gravminner, og i enkelte tilfeller mange gravminner – disse gårdene vil ofte finnes igjen som bondeie i etterreformatoriske kilder.

Dette synet stemmer godt overens med forholdet gravminner/kirker – der en bonde har reist kirke på gården, er det stor sjanse for at gården har vært i (ættens) eie eller besittelse bakover i tid, og at hans forfedre derfor ble gravlagt med synlige gravmarkeringer. Her spiller

⁷¹ Dette gjelder for eksempel Granvin kirke. Det er imidlertid vanskelig å støtte dette synet, når man tar hensyn til den beskjedne størrelsen på kirkebygningen, slik denne kan rekonstrueres på grunnlag av arkivmateriale (se Lidén 1997).

⁷² Også Brendalsmo (2001) gir uttrykk for lignende oppfatninger av forholdet.

⁷³ Et gravfelt med opptil 15 gravhauger/røyser må kunne sies å ligge innenfor grensene for hva som kan regnes som et "gårdsgravfelt" (se Iversen 1999, s. 20).

sikkert forfedrenes tilstedeværelse i landskapet inn som en medvirkende årsak til valget om å oppføre kirke. Det er derfor større grunn til å tenke seg "fellesbyggeri" i de tilfellene der kirken ligger på små gårder, hvor det økonomiske grunnlaget ikke ser ut til å være stort nok til å kunne besørge en kirke, og hvor man ikke har andre indikasjoner på at kirkestedsgården er skilt ut fra en større gård.

Selve tilstedeværelsen av gravminner på en gård anses derfor her som langt viktigere data enn forholdet avstand/nærhet mellom graver(-felt) og kirke. Dette forholdet har vært forsøkt utredet i en rekke av de tidligere forskningsarbeidene, og konklusjonen har som regel vært at kirkene er lagt nær hedenske gravfelt, for eksempel med innen 100 m som avstandskriterium. Dette er etter min oppfatning vanskelig å få konkret utbytte av. I tillegg virker enkelte av de statistiske tolkningene å være strukket langt: I Ingvaldsens undersøkelse (Ingvaldsen 1996, s. 89-90) fant hun at i 83% av tilfellene hadde kirkestedsgårdene også hedenske gravminner, og i 56% av tilfellene hadde disse såkalt "punktuell" tilknytning, dvs. innenfor en 100 m radius. Dette er altså bare litt over halvparten av tilfellene, og nærmer seg det tilfeldige. Videre hadde kun 28% av kirkestedene det hun definerer som gravfelt, og kun i 11% av tilfellene var det punktuell tilknytning mellom disse og kirketomten.

Tallene som Brendalsmo kommer fram til i Trøndelag ligger nært opp til Ingvaldsens, og han har dessuten et mye større statistisk materiale. 87% av kirkene ble reist på/ved gårdstunet, mens 52,2% av kirkene kunne belegges positivt å være reist på tunet ved gårdens gravfelt (Brendalsmo 2001, s. 77). For meg virker disse tallene heller svake; det er heller ikke overbevisende at det mangler dateringer av gravmaterialet hos Brendalsmo, dvs. at en rekke av gravene/-feltene i teorien kan skrive seg fra eldre jernalder, og mange og lange generasjoner tidligere enn kirkene. Dette kommer enda tydeligere til uttrykk hos Ingvaldsen, som i motsetning til Brendalsmo har gått inn på dateringer av gravmaterialet: 39% av kirkestedene ligger tilknyttet gårder hvor det er datert gravminner fra yngre jernalder – og kun 6% av kirkestedene har punktuell tilknytning til gravminner fra yngre jernalder (Ingvaldsen 1996, s. 90). Jeg betviler ikke at en rekke udaterte gravminner – kanskje flesteparten – skriver seg fra yngre jernalder, og at det reelle tallet i Ingvaldsens tilfelle vil ligge høyere enn 6%. Men de tette båndene mellom grav(felt) og kirketomt som disse arkeologene mener å se er etter min oppfatning likevel nesten bemerkelsesverdig svake i forhold til de konklusjoner som trekkes. Jeg legger derfor ikke videre vekt på dette forholdet i den videre analysen.

For meg virker de individuelle valgene en kirkebygger kunne ta i tidlig middelalder som temmelig mangeartede, innenfor visse rammer. Han eller hun hadde råderett over gården; i mange tilfeller hadde gården vært i slektens eie i generasjoner, eller i det minste hadde

gården vært selveie. Det fantes gravminner på gården – av og til spredte, av og til samlet i gravfelt – som regel lokalisert i nærheten av tunet. Men når kirken skulle bygges, må flere faktorer ha spilt inn. Det kan ikke ha vært noen automatikk i å velge et sted nær de hedenske gravminnene, selv om dette også ble gjort. Kanskje gjorde praktiske hensyn det lite hensiktsmessig; kanskje måtte man ta hensyn til dyrket mark, eller ferdselsveger på gården; kanskje ønsket man å opprettholde de dødes plass i landskapet og hedre forfedrene, eller kanskje ønsket man å bryte denne linjen. Dersom gården for eksempel hadde skiftet eier ved kjøp og salg, kunne dette tenkes å være en grunn til at kirken ikke ble oppført ved de gamle gravene. Alt dette virker å være individuelle valg, som vanskelig lar seg fange opp metodisk i undersøkelsen av kirkestedene. Jeg vil derfor heller legge vekt på selve tilstedeværelsen (eller fraværet) av gravminner på en kirkestedsgård, fremfor å vektlegge nærhet/avstand mellom kirke og grav.

Ved Oddernes kirke i Vest-Agder stod en runestein, som angir hvem kirkens byggherre var: ”Eyvind, Olav den Helliges gudsønn, gjorde denne kirke på sin odel”.⁷⁴ Det er alminnelig antatt at innskriften er påført steinen på andre halvdel av 1000-tallet.⁷⁵ Slike vitnesbyrd er svært sjeldne i Norge – men dette eksemplet gjør selv med sin knappe form trolig rede for de helt essensielle forholdene ved den tidlige middelalderens kirkebygging: En fremstående mann i både lokal og rikspolitisk forstand, bygget kirke som merke på sin politiske tilhørighet. At det i tillegg står ”på sin odel”, satt i forbindelse med kirkebygging, kan gi grunn til å spekulere i hvorvidt de gamle førkristne gravminnenes karakter av eiendomsmarkering også til en viss grad ble overført til de tidlige kirkene: En gård med kirke betydde for samtiden en gård i slektens eie.

⁷⁴ Runesteinen stod tidligere øst for kirken; i dag er den oppbevart i våpenhuset. Kirken det siktes til, må ha vært en forgjenger for steinkirken som står i dag.

⁷⁵ Steinen har også bevart deler av en eldre innskrift: ”Nerids son stein denne”, som dateres til 900-tallet.

Bosetning og eiendomsforhold

Innledning

I det følgende kapitlet drøftes bosetning og eiendomshistoriske spørsmål med vekt på Sør-Troms, før de videre kapitlene ser nærmere på etableringen av de enkelte kirkestedene i Troms og Finnmark i middelalderen. Sentralt i dette kapitlet står en undersøkelse av gårds- og eiendomshistoriske forhold i middelalderen, og en diskusjon av disse forholdenes mulige opphav i førkristen tid. Å gå nærmere inn på eiendomshistoriske forhold er slik jeg ser det nødvendig for å følge den dreiningen kirkeforskningen har vist de senere år, for det første mot en mer lokal eller regional kontekst for diskusjoner rundt kirkene, og for det andre mot en mer allmenn kulturhistorisk fremgangsmåte – framfor en mer tradisjonell stil-, kunst- eller arkitekturhistorisk analyse. I den metodiske tilnærmingen som her er forsøkt, trekkes det dessuten inn nyere agrar- og eiendomshistoriske modeller, der også førkristne gravminner er brukt som en kilde til eiendomshistorisk kunnskap. Konkret er det studier og kartfesting av opplysninger i Trondenes Jordebok (TJ), Aslak Bolts jordebok (AB), skattelistingene fra 1567 (NRJ bind 4), jordebøkene i Stattholderarkivet fra 1620-årene, Skattematrikkelen fra 1647 (Fladby og Schou 1993), og Fornminneregisteret som er utgangspunkt for analysen (se nærmere presentasjon av disse i kapitlet "Det skriftlige kildematerialet i avhandlingen"). Dessuten trekkes det inn andre studier av eiendomsforhold i det aktuelle området (bl.a. Kårstad 1981 og Hansen 2000). Det som kan kalles "det sosiale landskapet" blir på denne måten kartlagt, og på bakgrunn av dette dannes det hypoteser om hvem kirkebyggerne var, og hvilke økonomiske og sosiale roller de fylte i Troms og Finnmark i middelalderen og tidlig nytid.

Trondhjems Reformats av 1589 (TR 1589) er en kilde som hyppig vil bli referert til. Dette utgjør den første kilden som nevner alle de da eksisterende kirkestedene i Nord-Norge samlet. Dokumentet er en kommisjonsakt, som inneholder en registrering av kirkelige og geistlige forhold som kommissærene fant på sine inspeksjonsreiser, og de nyordninger som det ble ansett nødvendig å foreta (Hamre i forordet til TR 1589, s. 2). Det ser ut til at reisen i Nord-Norge ble foretatt sommeren 1588, da lokale reformatser fra kommisjonen er bevart fra Rødøy datert 20. juli, og fra Brønnøy 23. juli dette året (ibid., s. 8). For Nord-Norges del er kirkene ordnet i to geografiske områder, "Nordlands Præstegjelder" og "Findmarcken". Under disse hovedinndelingene står kirkene nevnt prestegjeld for prestegjeld. Det ser videre ut til at en ordning med prostier ikke har vært i bruk – dette gjelder hele erkestiftet, og det er grunn til å tro at den ikke eksisterte her i middelalderen (ibid., s. 9). Prestegjeldenes rekkefølge ser ut

til å være bestemt av kommissærenes reiserute, som nok fulgte gamle reiseruter for bispevisitasene.

Kapitlet er bygget opp på følgende måte: Innledningsvis refereres diskusjonen om den norrøne bosetningshistorien i Troms og Finnmark, og kirkebyggingens rolle i denne slik diskusjonen framtrer utfra arkeologiske og historievitenskapelige ståsteder. Av særlig interesse her er Håvard Dahl Bratreins artikkel "Befolkningsforhold og kirkebygging nord for Malangen i tidlig middelalder" fra 1970, hans skrift *Bosetning og bosetningskontinuitet i Karlsøy i middelalderen belyst gjennom et studium av jordeie- og jordleiesystema på 1600-tallet* (1981), og Lars Ivar Hansen artikkel "Politiske og religiøse sentra i Nord-Norge. Sentrumsfunksjoner i en flerkulturell kontekst" (1999).

Deretter redegjøres det for min egen undersøkelse av eiendomsforholdene i Sør-Troms, og det presenteres noen generelle hypoteser om det sosiale landskapet i området i overgangen mellom yngre jernalder og middelalder. I det neste kapitlet gås det tettere inn på de enkelte kirkene/stedene, hvor eiendomsforhold, kirkenes byggherrer og datering, og de arkitekturhistoriske problemstillingene diskuteres. Resultatene blir særlig drøftet i forhold til Lars Ivar Hansens hypoteser om organiseringen av kirkene i Sør-Troms, slik han presenterer dem i artikkelen "Trondenes kannikgjeld" (2003).

Norrøn bosetning og samfunnsutvikling i Troms og Finnmark – en forskningsoversikt

Innen den historiske og arkeologiske faglitteraturen har det gjennom lang tid vært gjort koblinger mellom utbredelsen av en norrøn etnisk befolkning nordover gjennom Troms og Finnmark, og kirkebyggingen i de samme områdene – dette viser seg for eksempel i tittelen på Håvard Dahl Bratreins klassiske artikkel fra 1970, "Befolkningsforhold og kirkebygging nord for Malangen i eldre middelalder" (Bratrein 1970). Før kirkens rolle kan diskuteres, må den eldre bosetningshistorien kort drøftes – hvilke bosetningsforhold i jernalderen lå som forutsetning for kirkens utbredelse i middelalderen?

I 1962 pekte Povl Simonsen på Nord-Norges antatte "manglende bronsealder"; den bosetning som sees i Nordland og Troms i eldre jernalder var ikke en forlengelse av tidligere bosetning, men en større innvandring fra Sør-Vestlandet fra ca. 150 AD til ca. 400 AD. Denne koloniseringen skal ha strukket seg så langt nord som til dagens Harstad-område.

Bosetningen var først og framst en jordbruksbefolkning, med faste gårder – "Deres kultur atskiller seg altså bare i uvesentlige detaljer fra den samtidige på Bergen – Stavanger-strøket" (Simonsen 1962, s. 12). I folkevandringstid (400–600 AD) sprer bebyggelsen seg innover i fjordene, og nordgrensen for bosetningen trekkes opp til Finnsnes. I løpet av

merovingertid (600–800 AD) sprer bosetningen seg videre: ”på den indre seilrute til Tromsø, på den ytre helt til Vannøy i Nord-Troms, og i vikingtid (800–1050 AD) helt opp til Vest-Finnmark og med spredte forposter hele Finnmarkskysten rundt” (Simonsen 1962, s. 12). Han omtaler de ”stjerneformede tun” fra jernalderen som er funnet flere steder i Nord-Norge som mulige kaserner for lokale høvdingers eller ”småkongers” militære styrker.⁷⁶ Den samiske befolkningen holdt til i innlandet i Troms, og befolket alt land nord for Tromsø, og betalte skatt til ”nordmennene”. Når det gjelder maktforhold og politisk organisering, fremmer Simonsen det syn at det helt fra koloniseringstiden eksisterte småkongeriker, og at det i vikingtiden kan lokaliseres et visst antall politiske sentra ”som ikke hadde noe fellesskap og politisk var helt selvstendige” (Simonsen 1962, s. 16). Metodisk bygget Simonsen sine oppfatninger mest på funn- og gravdistribusjon, der rike funn og importfunn gjerne ble knyttet direkte til politisk makt, mens det øvrige gravmaterialet i stor utstrekning ble tolket som rene bosetningsindikatorer.

Historikeren og arkeologen Håvard Dahl Bratrein diskuterte disse spørsmålene videre og drøftet også den norrøne ekspansjonen i Nord-Troms og Finnmark. I en forelesning fra 1970 (Bratrein 1970b) tok Bratrein opp bosetningen og dens organisering i lys av mer eksplisitte samfunnsvitenskaplige innfallsvinkler enn for eksempel Simonsen hadde gjort. Han presenterte Nord-Norges økonomiske historie som ”a) en kamp mellom produsenter og økonomiske entreprenører om disposisjonsretten til de økonomiske ressurser, eller overskuddet av disse ressurser, og b) en kamp mellom de lokale og exlokale entreprenører” (Bratrein 1970b, s. 1). I en første hovedfase, i jernalderen, vokste de lokale høvdingsetene fram og konsentrerte alle økonomiske ressurser på få hender. Han viser som eksempel til den store bronsekjelen fra Bjarkøy, som ”må ha representert en enorm formue” (Bratrein 1970b, s. 2).⁷⁷ Han fremhever de marine ressursene som basisen i økonomien (hval, sel, hvalross, egg, dun og sjøfugl i tillegg til fisk), og mener ekspansjonen fra ”det gamle hålløygske kjerneområdet” ved Vågsfjordsbassenget mot Finnmark (og enda lenger, mot Kola og Kvitsjøen) var en konsekvens av dette. Finnmarksferdene begynte i en tidlig fase (400-tallet), mens det var på 7-800-tallet at en spredt, fast norrøn bosetning i Finnmark fant sted, samtidig med at pelsvarehandelen tok til. I vikingtid fant man dermed et stort nordnorsk aristokrati, spredt på flere høvdingseter, som hadde lagt naturressursene under seg: ”De var store jordherrer, ishavsredere og eksportører, og finnehandelen og finneskatten var en viktig basis for deres økonomi” (Bratrein 1970b, s. 3). Fram til ca. 900 var det en slags ”fristatstid”,

⁷⁶ I senere tid er disse tunanleggene oftere omtalt som ”ringformede tun”, etc. Det er flere slike tun i Nordland, mens anlegget på Bjarkøy er det eneste som ligger innenfor undersøkelsesområdet for denne avhandlingen.

⁷⁷ Bjarkøykjelen er regnet som Europas største ”Vestlandskjel”, og ble trolig laget på 500-tallet e.Kr. Mest sannsynlig har den vært brukt i rituelle handlinger, og ble funnet i en myr på Bjarkøy. Den er pr. i dag utstilt på Trondarnes Distriktsmuseum.

der disse lokale høvdingene stod politisk selvstendige, og trolig uten noe samlet politisk organ for landsdelen. "Håløyjarlene" kan ha representert et forsøk på en slik region- eller statsdannelse, men de forsvant ut av Nord-Norge og fikk nytt sete ved Trondheimsfjorden. Forholdet mellom disse og bjarkøyætta er ukjent.

I den påfølgende hovedfasen begynte rikskongemakten å inkorporere Nord-Norge i riket. Ettersom makt og ressurser allerede var samlet på få hender, var det om å gjøre for kongemakten å få kontroll med disse: "Den økonomiske og politiske makt blei for en del tatt fra høvdingene, som til gjengjeld blei lendmenn og kongelige sysselmenn" (Bratrein 1970b, s. 5). Fram til Malangen skjedde dette på 1000-tallet, mens Nord-Troms ble innlemmet i rikets politiske system "visstnok under Håkon Håkonsen ca. 1250" – Finnmark enda senere. All ubebygde jord ble lagt under kronen (almenninger), og etter hvert konfiskerte kongen gods fra stormennene.

Da kirkelige institusjoner kom på banen, overtok også disse tilgangen til lokalprodusert overskudd, i all hovedsak via de lokale stormenn, eller via kronen. Bratrein mener at det samtidig skjer en omlegging av næringsvei fra jordbruk og feavl mot mer fiske, "med ei bosetingsbølge mot kysten, og konsentrert værbebyggelse i Lofoten, Vesterålen, Senja, Nordtroms og på Finnmarkskysten" (Bratrein 1970b, s. 6). Etterspørselen etter tørrfisk økte på 1200-tallet, i og med hanseatene og deres organiserte nordeuropeiske handel. Bratrein diskuterer i denne forbindelse en artikkel av Kåre Lunden (i *Historisk Tidsskrift* 2/1967), hvor Lunden er kritisk til hypotesen om at hanseatenes tørrfiskhandel innvirket på folketall og bosetning – omsetningen av tørrfisk var ifølge Lunden begrenset, og da landsdelen opplevde en eksplosiv folkeøkning på 15- og 1600-tallet samtidig med at fiskeprisen gikk ned (eller snarere at bytteforholdet mellom korn og fisk ble forskjøvet), så tyder dette på at det var utnyttning av ressursene til direkte forbruk som bestemte folketall og bosetning. Bratrein påpeker at folketallet på 15- og 1600-tallet tvert imot gikk ned i de strøk av Nord-Norge der det ikke var muligheter for å kunne legge om til jordbruk, og dette må bety at Hansa-handelen hadde stor innvirkning (Bratrein 1970b, s. 6-7).

I senmiddelalderen forsvinner ellers det gamle aristokratiet – Bjarkøyætten flyttet også ut av landsdelen. De fleste ressurser var nå på det Bratrein kaller "exlokale eieres" hender, noe som viser seg i den senere jordeiestrukturen: I Finnmark hadde staten alt land under seg (med unntak av noen få vær som lå til bjarkøygodset), mens kirkelige institusjoner eide om lag 50 % av jorda i resten av Nord-Norge – "meget av det var før samla av kongen, adelsfolk og lokale høvdinge og gitt videre til kirka" (Bratrein 1970b, s. 7). Om lag 25 % var krongods, der deler også trolig var konfiskert fra lokalhøvdinge, og må ha vært større i tidlig

middelalder. De ubebodde almenningene inne i fjordene var også statlig eiendom. 15 % var adelsgoods, mesteparten rester av det gamle bjarkøygodset. Bare ca. 4 % av jorden var selveid i 1660, mens ca. 10 % var "bonde- og borgergoods" (Bratrein 1970b, s. 7-8). Store deler av kirkegodset (biske- og klostergoods) ble krongods ved Reformasjonen. Bratrein redegjør videre i artikkelen for handelsmonopolene på 16- og 1700-tallet, og den tredje hovedfasen i utviklingen der kontrollen med ressursene igjen kom på lokale "entreprenørers" hender, bl.a. ved at tidligere krongods ble kjøpt opp av lokale kjøpere, mens andre kjøpte de store almenningene inne i fjordene for å utvikle kommersiell skogdrift.

I sin artikkel fra samme år, "Befolkningsforhold og kirkebygging nord for Malangen i eldre middelalder", tar Bratrein mer direkte opp spørsmålet om bosetningsutviklingen, og relaterer denne til kirkebyggingen. Innledningsvis diskuterer han problemene rundt bosetningens utbredelse nordover i tidlig middelalder. Arkeologisk materiale (graver og gravfunn) godtgjør en norrøn vikingtidsbosetning helt nord til dagens grense mellom Troms og Finnmark. De islandske komputistiske avhandlingene som går under fellesbetegnelsen *Rímbeġla*, antas å gjengi forhold fra tiden opp mot 1200. Det er disse som inneholder den kjente opplysningen "Þá er fjorðr, er Malangr heitir, hann skilr Finmork við búmenn". Dette må bety enten at den norrøne befolkningen trakk seg tilbake i løpet av vikingtiden, slik at bosetningen i tidlig middelalder hadde en nordlig utstrekning lengre sør enn i vikingtid, eller at *Rímbeġla* tar feil, eller er misforstått. Gjennom en grundig diskusjon stiller Bratrein seg kritisk til *Rímbeġla*, både på rent kildekritisk grunnlag, men også i forhold til selve tolkningen – blant annet er det mulig at utsagnet henspiller mer på statsterreitorielle forhold enn på befolknings- eller etniske grenser (Bratrein 1970, s. 39-42). I senere arbeider har Bratrein også foreslått at de norrøne bosetningene nord for Malangen ble assimilert – "samifiserte" – i yngre jernalder og tidlig middelalder (Bratrein 1989, s. 201-205).

Bratrein har et viktig poeng angående tinglagsgrensene i Nord-Troms, som synes å ha "rot i befolkningsforhold og administrative forhold i tidlig middelalder eller alt i forhistorisk tid" – tinglagsgrensene skjærer til dels kirkesogngrensene (Hillesøy – Helgøy – Skjervøy), og dette tyder på et opphav forut for da kirkesogngrensene festet seg (Bratrein 1970, s. 43). Og dersom tinglagene i Nord-Troms først ble dannet i høgmiddelalderen, ville man vel forvente at "kirkesenteret Tromsø" ble basisen for ett av dem (Bratrein 1970, s. 44).

Et siste hovedpunkt i Bratreins argumentasjon for kontinuerlig, norrøn bosetning i hele Troms også i tidlig middelalder, er eiendomsforholdene. Han argumenterer her mot Axel Coldevin, som mente at Nord-Troms i likhet med Finnmark var dominert av helstatlig eie i tidlig middelalder (Coldevin 1943). Bratrein mener innslaget av privatgoods i Nord-Troms er

undervurdert i Coldevins framstilling. Eiendomsstrukturen i Nord-Troms vil bli drøftet mer inngående nedenfor – men Bratrein konkluderer med at det har vært ”ikke så lite” privatgods i Nord-Troms.

I en artikkel fra 1999, ”Politiske og religiøse sentra i Nord-Norge. Sentrumsfunksjoner i en flerkulturell kontekst”, tar historikeren Lars Ivar Hansen opp utviklingen av de politiske strukturene i Nord-Norge. Han godtar tilsynelatende *Rímbeglas* grensesetting ved Malangen i tidlig middelalder: På 1000-tallet omfattet ”det organiserte norske kongedømmet” Nordland fylke, mens Sør-Troms utgjorde ”et slags grenseområde”. Grensen ble flyttet nordover i løpet av 1100-tallet, ”og skal vi tro det islandske kompilatoriske håndskriftet *Rímbegla* gikk den ved år 1200 om lag ved Malangen” (Hansen 1999, s. 72). I en oversikt over antatte ”sentrumsdannelser” i jernalderen, trekker han igjen inn de spesielle ringformede tunanleggene (Simonsens ”stjerneformede tun”), og tolker dem som innkvartering for gjester, eller en slags kaserner for militære styrker tilknyttet en høvding (Hansen 1999, s. 75).⁷⁸ Men også andre, fortrinnsvis arkeologiske kriterier trekkes inn for å lokalisere disse sentrumsfunksjonene, ”for å kunne sannsynliggjøre at man i enkelte områder har hatt å gjøre med sentra, hvor forskjellige varer og produkter er blitt kanalisert inn, hvor man har disponert store fartøy for videre transport, og hvor gravminner og gravfunn utenom det vanlige signaliserer høy sosial status” (Hansen 1999, s. 78). Sentraene har vokst fram gradvis i løpet av folkevandrings- (400-570 AD) og merovingertid (570-800 AD). I sagamaterialet trer noen av dem fram i tidlig middelalder, der de sees å spille rollen som sete for enten medhjelpere eller motstandere av rikssamlingsprosessene – særlig gjelder dette Bjarkøy og Trondenes. Hansen refererer de to motstridende synene på høvdingdømmenes maktgrunnlag: På den ene siden de forskere som har sett pelsverkhandel og administrative roller i handel med fiske og fangst (og skattlegging av samene), og på den andre siden de som har vektlagt betydningen av jordbruksressursene. Hansen påpeker at vektleggingen kan ha variert over tid, og at næringsretningene kan ha stått i et komplementært forhold til hverandre: Høvdingsetene kan ha fungert som det Hansen kaller ”redistributive sentra”, der ressurser og overskudd blir samlet, for så å bli omfordelt blant medlemmene under høvdingsetet. Dette gjelder særlig om man tenker seg at systemet var bygget på en viss arbeidsdeling, der

⁷⁸ Denne tolkningen synes nå å være den mest utbredte, selv om disse tunene tidligere også har vært oppfattet som en slags landsbyer (for eksempel hos Magnus og Myhre 1976, s. 261-265). En mer spenstig tolkning ble lansert av Niall John Armstrong i en artikkel fra 2000, der han påpeker likheten mellom de ringformede tunanleggene, og romerske amfiteatre. Den sterkt diffusjonistiske tolkningen bør etter min oppfatning ikke skygge for Armstrongs poeng om at ”kaserneteorien” (og for så vidt ”landsbyteorien”) ikke gir noen tilfredsstillende forklaring på tunanleggenes relativt ensartede arkitektur og form over et svært stort tidsspenn; det lar seg med vår nåværende viten vanskelig hevde at den karakteristiske formen skulle ha særlige funksjonelle egenskaper som kaserner eller midlertidig inkvartering, og det lange tidsspennet taler også for at dette ikke er rene ”nyttebygninger”. Men om tolkningen her forblir uviss, så er anleggene likevel utvilsomt knyttet til de maktstrukturer Hansen m.fl. skisserer.

”undersåttene” leverer komplementære produksjonsoverskudd, som høvdingen organiserer, samler inn og deler ut. Et system av denne karakteren kan det finnes støtte for i sagamaterialet, der store gjestebud, gaver og materielle ytelser til høvdingenes allierte ofte omtales (Hansen 1999, s. 82-84). Høvdingfunksjonen har i tillegg trolig vært sterkt knyttet til religiøse funksjoner. Hansen sammenfatter dette med å sette opp en modell for redistribusjonssystemet, inndelt i tre soner: Yttersiden av Senja har trolig vært befolket med hovedsakelig fiskere. Rundt Vågsfjordbasenget og sørover mot Tjeldsundet har det i overveiende grad vært jordbruk, mens i de innerste delene av regionen har høvdingmakten hatt et institusjonelt ”samarbeid” med den samiske befolkningen – Hansen knytter de mange Laberg-lokalitetene i dette området til denne kontakten (Hansen 1999, s. 88-89).⁷⁹ Slike systemer som Hansen her skisserer, er en nordnorsk tilpassning av det som i internasjonal sammenheng gjerne omtales som *multiple estates* – ”gods med et bredt og variert ressursgrunnlag omkring en ledende bosetning” (Iversen 2004, s. 380).

Det de ulike forskerne altså synes å enes om i stor grad, er at Sør-Troms ved inngangen til middelalderen hadde et sterkt aristokrati – navngitt som Bjarkøy-Trondenes-ætten – som stod for organiseringen av næring og religion, og trolig også ledet større militære ressurser. Deres innflytelse strakte seg nordover langs Senja, i form av fiskerbosetninger. Håvard Dahl Bratrein har argumentert for en kontinuerlig, norrøn bosetning – mer eller mindre sammenhengende – opp til den sørlige delen av Finnmark, med enkelte spredte bosetninger også lenger nord gjennom hele yngre jernalder og tidlig middelalder – og også i dette området mener han å se spor etter Bjarkøy-Trondenes-ætten i de senere eiendomsforhold. I hvor stor grad det også i (yngre) jernalder var andre større eller mindre sentre i Sør-Troms – selveiende bønder og/eller mindre ”høvdingdømmer” eller stormannsseter som helt eller delvis stod utenfor det redistributive systemet Bjarkøy-Trondenes representerte – har blitt mindre diskutert. Dette må i såfall søkes i de tidligste eiendomsforholdene som kan kartlegges. Dette er en viktig diskusjon, når man vil komme nærmere et helhetssyn på faktisk og mulig kirkebygging i området i middelalderen.

En retrospektiv tilnærming til eiendomsforhold i Sør-Troms

I det følgende skal sentrale trekk ved eiendomsforholdene i Sør-Troms kartlegges, beskrives og analyseres. Det vil etter hvert rettes skarpere fokus mot eiendommene til den enkelte kirke, men jeg har valgt å starte på et mer overordnet plan, ved å undersøke Sør-Troms som region. Bakgrunnen for dette er denne regionens forskningsmessige status som den nordligste, og mest perifere del av det norrøne/norske bosetningsområdet i jernalderen, og

⁷⁹ En undersøkelse av stedsnavn rundt Vågsfjordbassenget kan muligens kaste lys over det ”redistribusjonssystemet” Hansen tenker seg.

dermed også et grenseområde for de aspirerende rikskongenes primære interesse. I forhold til hva som i forrige kapittel ble sagt om kirkebygging, både den ”instrumentale” bruk av kirken i rikssamlingsprosessen, og stormenns bygging av kirker som et alliansedannende tiltak, så er det nødvendig å avklare hvorvidt de sosiale, økonomiske og maktbærende strukturene i denne regionen bærer de samme kjennetegn som det norske kjerneområdet lenger sør. Resultatet av en slik undersøkelse gir en oversikt på makroplan over det sosiale landskapet, og kan si noe om romlig-økonomisk samfunnsorganisering i yngre jernalder og middelalder, og dermed også si noe om hvilke betingelser dette landskapet og samfunnet stillte for opprettelsen av kirkesteder og kirkebygging. I den neste delen av kapitlet brukes resultatene av denne undersøkelsen på et mer spesifikt nivå, et mikroplan, knyttet til den enkelte kirkes eiendom.

Jeg vil presentere tre stadier i denne eiendomshistoriske gjennomgangen. Det første er eiendomsforholdene slik de fortøner seg på første halvdel av 1600-tallet, da de skriftlige kildene gir langt nærmere ”komplette” gårdsoversikter enn middelalderkildene. Det andre stadiet er et forsøk på å rekonstruere gårds- og eiendomsforhold i middelalderen, og det tredje er en drøfting av disse forholdene i overgangen mellom jernalder og middelalder. Disse stadiene vil her bli presentert som tre kart, med kommentarer. Jeg har valgt å skille ut dokumentasjonen, i form av tabeller i et eget tillegg kalt Appendix 1.

Skriftlige kilder

Dateringen av de fire dokumentene som utgjør Trondenes jordebok (TJ) har lenge vært diskutert (se Kårstad 1981 og Hansen 2003), men det er på det rene at samtlige er avskrifter av dels eldre forelegg, og dels hverandre, slik at opplysningene i dokumentene gjelder forhold av eldre dato enn selve dokumentenes tilblivelsestid på slutten av 1300-tallet.

Dokumentene er fortegnelser over jordeiendommen til Trondenes, lbestad, Sand, Bjarkøy, Kvæfjord, Tranøy og Lenvik kirker. Det er også klart at dokumentene inneholder to klare ”tilvekstlister”, av gårder eller gårdparter som kom på Trondenes kirkes hender, henholdsvis mens Ivar Frugge var prest i Trondenes (trolig en gang i perioden 1291–1321)⁸⁰, og mens Gudmund Petersson var prest (trolig på 1330- og 1340-tallet).⁸¹ Erkebiskop Aslak Bolts jordebok er en oversikt over eiendom tilhørende erkesetet i Nidaros. Den ble til på 1430-tallet, og har med tilvekster til erkebispegodset fra samtiden. Erkebiskop Olav Engelbrektssons jordebok er fra begynnelsen av 1530-tallet, og er en fortegning over det samme godset som Aslak Bolt førte som erkestolens gods.⁸² En fjerde middelalderkilde til

⁸⁰ Hansen 2003, s. 260.

⁸¹ Ibid.

⁸² Forskjeller i de to eiendomsregistrene har tidligere vært diskutert av flere historikere. De til dels store avvikene ble av P.A. Munch forklart som at AB dreide seg om det godset som lå til erkebiskopens underhold, mens OE førte opp det ”egentlige kirkegods”. Dette ble avvist av utgiverne av OE i 1926 – forskjellene lot seg forklare

eiendomshistorie i Troms er skiftet etter junker Hans Sigurdssøn fra 1490 (DN VIII nr. 426). Dette gir en oversikt over gårder i det såkalte "bjarkøygodsset": Jordegods og andre inntekter som var i bjarkøyættas eie eller besittelse.

Leidangsskattelistingene fra 1567 nevner skatteytterne på så godt som alle gårder som var i bruk. Det er imidlertid ikke spesifiserte eieropplysninger for hver enkelt gård, med unntak av at det samtidig blir opplyst hvilke gårder som gav landskyld til kongen, og hvilke gårder som gav landskyld til "Stichten" (dvs. gammelt erkebispegods, se nedenf.). Oversikten over krongodsset er derfor noenlunde komplett i 1567. De første "altomfattende" kildene til eiendomshistorisk kunnskap, i den forstand at eierforholdet til alle gårder i et område nevnes, stammer fra 1600-tallet. I denne undersøkelsen er jordebøkene i Stattholderarkivet fra 1620-årene benyttet, sammen med Skattematrikkelen fra 1647.⁸³ Her opplyses det om gårdenes størrelse, eierforhold, hvem som byglet gården, og hvem som drev den.

De yngre eiendomsforholdene i lys av de skriftlige kildene

Totalt har jeg funnet 364 gårder omtalt i Sør-Troms – i TJ, AB, OE, skiftet etter junker Hans, leidangsskattelistingene fra 1567, jordeboken fra 1626 og skattematrikkelen av 1647.⁸⁴ Disse er listet opp i Appendix 1. Noen generelle trekk ved eiendomsforholdene og kildene skal nevnes, før jeg diskuterer tidligere stadier. Jevnt over er sammenhengene i eiendomsmassen relativt klare gjennom det kronologiske forløpet. Man kunne selvsagt ha ønsket seg en tidligere oversikt over krongodsset enn skattelistingene fra 1567, men samlet sett er kildene ganske fyldige.

Bispegodsset

Gårdene som lå til biskopen på første halvdel av 1600-tallet består av det lokalkirkelige godsset som nevnes i TJ, og en stor del nyere tilvekster. På kartes sees bispegodsset å ha et klart tyngdepunkt fra Dyrøy og nordover i Sørreisa og langs Gisundet. Dette er i all

ved erkesetetts stadige avhending og nyervervelse av gods (se OE, innledning, s. 9-11). I den nyeste utgaven av AB heter det dessuten at OE bare i liten grad førte opp jord som ikke var inntektsbringende lenger, i motsetning til AB (AB, innledning, s. XVI). Diskusjonen er uansett av mindre interesse når det gjelder Troms, hvor overensstemmelsen mellom de to kildene er god.

⁸³ Det er imidlertid enkelte gårder som ikke er nevnt i skattematrikkelen, men som utvilsomt var i drift i 1647. Disse har det mest trolig vært skattefritak for, for eksempel adelige setegårder. Med unntak av Trondenes er alle kirkestedsgårder og prestegårder i Sør-Troms nevnt.

⁸⁴ I dette tallet er ikke oppdelte navnegårder slått sammen – Nordsand og Sørsand etc. regnes som to gårder. En helt konsekvent sammenslåing til "opprinnelige navnegårder" er vanskelig, men det kan antydes at nærmere 50 gårder er oppdelingsprodukter fra et tjuetalls opprinnelige gårder. I tillegg har jeg i Appendix 1 også tatt med en del "konstruerte" gårder, der hvor gårdsnavn indikerer en gårdsdeling, uten at de øvrige delingsproduktene kjennes fra de skriftlige kildene: For eksempel antyder navn som Meby, Medby og Nordvik at det har eksistert to eller ett annet gårdsvald fra en opprinnelig samlet gård. Det kan være verdt å merke seg at gårdene som er delt i all overveiende grad får tillegg til det opprinnelige gårdsnavnet som "nordre", "søndre", "nedre", "øvre", "indre", "ytre", "store" og "lille" – og skal vel derfor helst sees som delingsprodukter fra middelalderen, ut fra en nokså allmenn oppfatning om at gårdsdelinger i jernalderen oftere fikk nye navn.

overveiende grad gårder som kom til i kirkegodset etter 1350, og da også i etterreformatorsk tid. I TJ (DN VI nr. 302) står det at jord som var gitt "eptir stora mandaudan" er innført i årtidebøkene og messebøkene "der nord". Eirik Kårstad (1981) og Lars Ivar Hansen (2000) har også vist at tilveksten fortsatte i etterreformatorsk tid.

Gårdene hvor de enkelte lokalkirkene hadde parter i følge TJ, finner man altså igjen som bispegods i 1626 og 1647. Godset "oppviser en forbausende stabilitet", i følge Kårstad (1981, s. 456). Det er ikke særlig mange parter som er tapt, og disse var ofte små. Tapene må i stor grad sees i sammenheng med at gårdene har hatt ødetid i senmiddelalder og tidlig nytid. Noen av de tapte gårdene eller partene kan også være bevart i gjenrydninger under andre navn.

Erkebispesgodset fra AB og OE

Erkebiskopens gods som er ført i AB fikk en noe mer broket skjebne. En god del var borte, enten øde eller solgt, før middelalderens slutt, jf. OE. Erkebispesgodset som ennå fantes i OE ble beslaglagt av kongen etter reformasjonen, men ble holdt samlet som "stiftsgods" i 1567. Det gjelder bare en håndfull gårder, og de ligger ganske spredt – men man finner et par i Kvæfjord, et par på Dyrøy, noen langs Tjeldsundet, og Kila-gårdene nær Harstad. I 1626 finner man dette godset ført som krongods. Ingenting av det øvrige godset som erkebiskopen hadde ifølge AB har gått inn i krongodset. På 1600-tallet lå disse gårdene til biskopen (altså slått inn under "lokalkirkegodset") i stort sett alle tilfeller hvor gården ellers er nevnt med lokalkirker som eiere (av parter) i TJ. Igjen kan ødetiden ha spilt inn, og de(n) lokalkirkelige parten(e) har vel da helst vært større enn erkebiskopens. Den håndfullen gårder som verken ble stiftsgods eller gikk inn i bispegodset er relativt jevnt fordelt mellom adelsmenn, odelseiere og Bakke kloster på 1600-tallet. Trolig ligger det gamle eierforhold til grunn for de fleste av disse. I tillegg lå to av gårdene fra AB til lagmannen Jørgen Henriksen i 1626, mens de samme lå til adel og odel i 1647. En siste av gårdene lå til kapellanen ved Vår Frue kirke i Trondheim, og denne hadde tidligere lokalkirker som eiere i tillegg til erkesetet.

Bjarkøygodset

Adelsgodset på 1600-tallet hadde sitt tyngdepunkt på Bjarkøy og videre nordover på ytterkysten av Senja. Det stikker "bjarkøygods" i mye av dette. Bjarkøygodset, slik dette fremstår i skiftet etter junker Hans i 1490, kan følges i bestemte retninger. I skiftet ble bjarkøygodset delt i tre deler. Luten som i 1490 tilfalt Alf Knutsson og hans søsken gikk

senere inn i giskegodset, og ble i 1626 disponert av rentemester Axell Arnfeld.⁸⁵ Adelspartene i luten som tilfalt Fru Ingerd og søsteren Fru Sigrid i 1490 var i Rosenkranzenes eie på 1600-tallet. Luten til Otte Matsson Römer og hans søsken var i 1626 fordelt på Rosenkranzene, Gunde Lange og Jens Bielche. De to førstes parter ble igjen samlet, og var i Nils Pedersens arvinger i Bergens eie i 1647. Tre store fiskevær på Senja (Torsken, Gryllefjord og Øyfjordvær) ble fordelt på alle tre luter i 1490. I 1626 hadde Rosenkranzene Gryllefjord og Torsken alene, mens Øyfjordvær står oppført uten eierskap – trolig ved en inkurie. Mefjordvær var allerede med i luten fra 1490 som Rosenkranzene fikk hånd om, og i tillegg hadde de hånd om Berg, som hadde havnet i Römer-luten i 1490. Trolig er overtakelsen av Berg, og eneeierskapet til værene som tidligere var delt, en bevisst arrondering ved makeskifter, som gjorde at Rosenkranzene hadde hånd om stort sett alle de viktige fiskeværerne på Senjakysten.

Øvrig adelsgoods

Adelsgodset på 1600-tallet er mer omfattende – i hvert fall i antall gårder – enn det godset som regnes opp som bjarkøygods i skiftet etter junker Hans i 1490. Hva var bakgrunnen for dette godset? Totalt gjelder det 24 gårder som adelen eide helt eller delvis i 1626. Mange av de samme eierne går igjen også for disse gårdene, og det er i stor grad samme beliggenhet som for bjarkøygodset. Holmsen mente at ødegårder ble utelatt i skiftet fra 1490, og at bjarkøygodset derfor hadde vært større (Holmsen 1980, s. 39). Han anslo, i analogi med giskegodset, at om lag en tredjedel av gårdene var øde, og at det reelle antallet gårder i bjarkøygodset i 1490 var nærmere 25, mot de 18 som er nevnt. Dette synet kan støttes med bakgrunn i skattelistingene fra 1567. Seks av adelsgårdene i 1626 er ikke nevnt i 1567, tre av dem på eller utenfor Senja. En av dem, Hekkingen, er dessuten nevnt i 1626 som rosenkranzgods – men "gifuer ingen landskyld", øde og forarmet. Opphavet til noen andre adelsgårder i 1626 kan kanskje forklares, i og med at TJ oppgir Bjarkøy kirke som partseier i disse gårdene – den ene av dem (Austnes) ligger på selve Bjarkøy. Disse kunne ha opphav i gammel adelseie. Videre ligger gården Vestnes på Bjarkøy, og Akkarnes, Helløy og Sundsvoll i nokså umiddelbar nærhet. Jeg mener dette taler for at disse også kan ha tilhørt bjarkøygodset i middelalderen. Av de ti gårdene som gjenstår som "uforklarte", er to av dem oppgitt med ukjent eier i 1626, for deretter å inngå i adelsgodset.

Man kan derfor merke seg at det meste av adelsgodset som nevnes på 1600-tallet trolig hadde opphav i et middelaldersk bjarkøygods. Etter reformasjonen har gårder havnet på

⁸⁵ Som det vil fremgå av tabellen i Appendix 1 har jeg også regnet gårdene Bogen og Flesnes i Kvæfjord som tilhørende det "gamle" bjarkøygods, i luten som tilfalt Alf Knutsson, selv om gårdene ikke er nevnt i 1490. Holmsen redegjør for forholdet, og forklarer utelatelsen i 1490 med at den beskjedne landskylden på 1600-tallet tyder på at gårdene var øde i senmiddelalderen. Dette kan godt stemme, da Bogen ikke er nevnt i skattelistingene i 1567.

adelens hender bare i svært beskjeden grad. Det er også verdt å merke seg at det er så godt som ingen sammenheng mellom erkebiskopens gods slik det fremtrer i AB, og bjarkøygodset slik dette beskrives i 1490. Det eneste unntaket er Ørja, men ellers er det ingen spor av at bjarkøyætta har gitt gårdparter til erkesetet. Erkesetet kan selvsagt på et tidspunkt ha overtatt hele gårder fra bjarkøyætta, men disse kan knapt nok sees i AB. Samtidig er det flere eksempler på at gårder i hel eller delvis adelseie på 1600-tallet er delt mellom adel og Bakke kloster, eller i følge TJ var delvis i lokalkirkelig eie i middelalderen. Jeg tror derfor at bjarkøyætten ikke overdro særlig mye gods til erkesetet i middelalderen.

Krongodset

Den første oversikten over krongodset i Sør-Troms gis i 1567, hvor kongens landskyld fra gårdene er spesifisert. For øvrig er ikke eiendomsforhold oppgitt i detalj i 1567, hvis man ser bort fra det tidligere nevnte stiftsgodset – erkebispegodset – som kongen også holdt hånden over. Overensstemmelsen med senere kilder er god. 96 gårder er oppgitt som krongods i 1567. Av disse er det bare en enkelt gård – Kårvik – som ikke har kongen som (del)eiер i 1600-tallskildene. Men krongodset øker på 1600-tallet: Ti gårder som er kongens i 1626 er ikke nevnt i 1567, og i 1647 er ytterligere ni gårder krongods. Tre av de sistnevnte er oppført som øde i 1647, første gangen de nevnes. Om de også før ødetiden tilhørte krongodset, eller om flere av gårdene har hatt ødetid er vanskeligere å besvare. På kartet sees krongodset å være temmelig spredt, men er nokså fraværende i områdene som domineres av adel. Konsentrasjoner av krongods finnes på denne tiden nordøst på Senja, i Dyrøy-traktene og noe omvekslende med bispegods i de indre fjordene, og i Gullsfjorden og Grovfjorden i Kvæfjord, samt nord for Tjeldsundet.

Odelsgods og selveie

I 1626 var 19 gårder helt eller delvis i odelseie. Ytterligere en gård som ikke nevnes i 1626 var odelseie i 1647. Sju gårder var partseie, mens resten var heleie (eller hadde bare odelsparter). Mange flere gårder var selveie/bondegods i middelalderen, som jeg skal komme tilbake til. I den grad man kan snakke om geografiske konsentrasjoner, er det et knippe slike gårder på sørøst-siden av Grytøy, sør i Tjeldsundet (ikke alle er med i kartutsnittet), og ved Sifjorden på Senja.

Bakke klostets gods

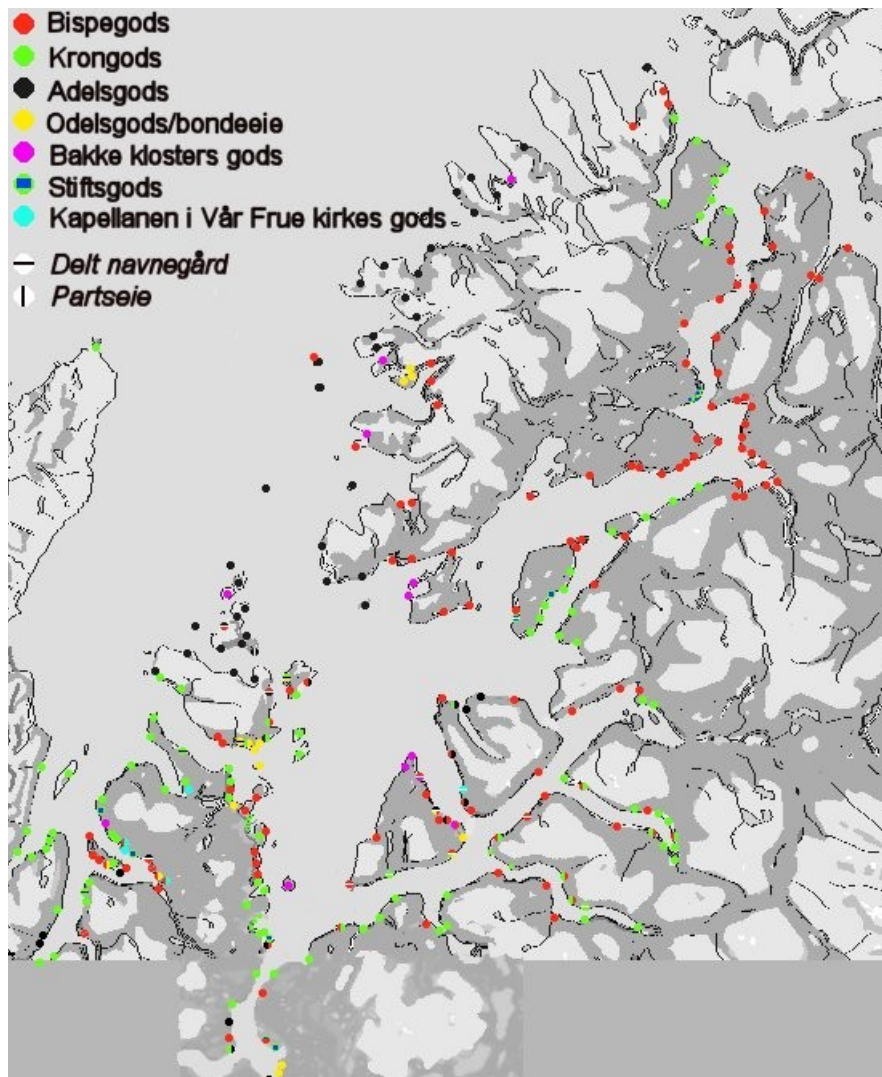
Jordebøkene og skattematrikkelen fra 1600-tallet er de første kildene til oversikt over Bakke klostets gods i Sør-Troms. Nonneklosteret i Trondheim er det eneste klosteret som er kjent som eiere av jordeiendom i Troms, med to mulige unntak: Lemmingvær er i 1626 oppgitt som "Lung gaars gods", og kan derfor kanskje være en indikasjon på at Nonneseter kloster i Bergen tidligere satt med gården (Vincent Lunge overtok klostergodset på 1500-tallet, og

bygget sin setegård på den gamle klostertomten). I AB heter det at erkesetet kjøpte en part i gården Seter på Dyrøy (kanskje Sæter på fastlandssiden?) av "de på Elgeseter" – det er mulig det siktes til augustinerklosteret i Trondheim. Lars Ivar Hansen har i bygdeboken for Astafjord pekt på at mange av de danske adelsmennene som satt med klostergodset fra Bakke som forlening har makeskiftet, kjøpt og solgt gårder og parter for å konsolidere eiendomsmassen (Hansen 2000, s. 182-183). Dette mener jeg det er klare spor etter, hvis man sammenligner jordeboken fra 1626 med skattematrikkelen fra 1647. I 1626 satt "welbyrdige" Christen Hansen med en rekke eiendommer, hvor en del av dem har tillegget "kalles Bakke klostergoods". Men i 1647 er også de av Christen Hansens gårder som *ikke* hadde dette tillegget i 1626 ført som bare Bakke klostergoods, og det er derfor grunn til å tro at Christen Hansen slo klostergodset sammen med andre eiendommer. Et poeng som kan pekes på er at alle Bakke klosters eiendommer i Sør-Troms i følge jordeboken fra 1626 er heleie – og jevnt over store og svært store gårder (ni av gårdene er på tre våger skyld eller mer). Bare klosterets eiendom i Ibestad og Bolla er partseie – og diskuteres videre ifm. Ibestad kirke. På kartet sees Bakke klosters gods godt spredt, på store gårder rundt Vågsfjordbassenget, men også andre steder.

Kapellanen i Vår Frues kirkes gods

Tre gårder i Kvæfjord, og en i Astafjord (Indre og Ytre Å) lå i 1626 til inntekt for kapellanen ved Vår Frues kirke i Trondheim. I 1647 er det lagt til "Canickerne" i Trondheim, og det er mulig at forholdet kan forstås som om disse gårdene i middelalderen var domkapittelgoods. I to av gårdene i Kvæfjord ervervet erkebiskopen seg parter i Aslak Bolts tid, i de øvrige er det kjent lokalkirkelige parter fra TJ. Jeg vil derfor helst se forholdet som en etterreformatorsk ordning.

En foreløpig delkonklusjon må være at eiendomsforholdene i Sør-Troms har vært relativt stabile. Det kan ikke påvises noen store, omfattende og/eller systematiske makeskifter – om man ser bort fra at Rosenkranzene har fått hånd om det godset på Senja som i 1490 ble delt på alle tre lutene, og en del gårder der som ellers må ha vært på hendene til andre adelsfolk. Det er også klart at ødetid ved en stor mengde av gårdene har ført til at de forsvinner ut og inn av kildene. En del av gårdene må også være tatt opp for første gang etter middelalderen.

Kart over eiendomsforholdene i Sør-Troms på første halvdel av 1600-tallet. Det er tatt utgangspunkt i jordeboken fra 1626, supplert og korrigert med skattelistedene fra 1567 og skattematrikkelen fra 1647. En håndfull gårder er ikke lokalisert, og mangler derfor på kartet, men er listet i Appendix 1.

Høgmiddelaldergårdene

For å kunne danne seg et inntrykk av det sosiale landskapet forut for og samtidig med etableringen av kirkene i Sør-Troms, er det av vesentlig betydning å diskutere kontinuiteten i gårdsmassen. Mer konkret formulert: Hvor mange av gårdene som er nevnt på 15- og 1600-tallet eksisterte i middelalderen, og hvilke eksisterte enda tidligere? Her forsøker jeg i første omgang å kartlegge hvilke gårder som var i drift på det tidspunktet den store mannedauden satte inn omkring 1350, og deretter hvilke eiendomsforhold som er kjent før dette tidspunktet. Videre vises hvordan kirkenes eiendommer var fordelt.

Eirik Kårstad behandler deler av denne problematikken i en artikkel fra 1981. Kårstad er mest opptatt av landskyldutviklingen og ødetiden i senmiddelalderen, men har i denne

forbindelse synspunkter på når en del av gårdene i Sør-Troms ble tatt opp. For Astafjords vedkommende har Lars Ivar Hansen diskutert spørsmålet inngående i første bind av sin bygdebok (Hansen 2000). Slik jeg oppfatter det, mener Kårstad i noe større grad enn Hansen at gårdene som dukker opp i kildene på 15- og 1600-tallet er gjenrydninger fremfor nyrydninger (Kårstad 1981, s. 460). Det virker klart at gjenrydning etter ødetiden kom tidligere – det vil si før 1567 – i de sørlige og sentrale deler av Sør-Troms enn i Norge for øvrig, mens det bare er i den nordre delen av området at gjenrydning foregår parallelt med Sør-Norge. Jeg vil her i stor grad støtte meg til Hansens oppfatning når det gjelder gårdene i Astafjord – men vil trekke frem noen tvilstilfeller – og ellers forsøke å anvende Hansens metodikk sammen med Kårstads kartlegging for å skille ut yngre gårder også lenger mot nord.

Et gjennomgående trekk ved bosetningsutviklingen i Sør-Troms er at gode jordbruksområder i sør og sør-vest var ledende. De sentrale områdene omkring Vågsfjordbassenget, og i Kvæfjord må være tidlig bosatt. Også øyene langs skipsleia, med gode jordbruks- og fiskemuligheter, må ha gammel bosetning. Det stiller seg annerledes med innlandet på fastlandet i de dypere fjordene hvor den samiske tilstedeværelsen var sterkere. Å skille ut yngre gårder i Sør-Troms dreier seg derfor mest om disse indre områdene.

Lars Ivar Hansen har gjort rede for de kronologiske skiktene av gårdryddinger i Astafjorden fram til 1570 (Hansen 2000, s. 216-224). Han skisserer en utvikling i fire faser etter 1350, med den umiddelbare reaksjonen på pestkatastrofen frem til 1400, og en kulminasjon av ødetiden mellom 1400 og 1440. I denne perioden nådde bosetningen et bunnivå, og Hansen peker på at den trakk seg tilbake til kjerneområdene og -gårdene, det vil si de gårdene som først ble tatt opp i eldre jernalder. Men det ble også ryddet et lite antall nye gårder i samme periode. Her støtter Hansen seg delvis til arkeologiske dateringer, og delvis til rekkefølgen på gårdene slik de trer frem i en jordebok over kirkens gods fra 1666. I den neste fasen frem til om lag 1500 foregikk en omfattende gjenrydding og nyrydding av gårder, og i den siste fasen dominerer nyryddingene fremfor gjenrydding. I følge Hansen ble det ikke ryddet nye gårder i Astafjord mellom 1540 og 1567 (Hansen 2000, s. 222). Mellom 1400 og 1540 omtaler Hansen følgende gårder som nyanlagte: Hilleshamn og Løksa før 1440, Meby og Foldvik før 1500, og sannsynligvis Store Grøsnes i samme periode, mens Balteskard, Lille Grøsnes, Store og Lille Lauvdal, Røkenes, Hesjevik, Gamvik, Grøtland, Rongsa, Laberg, Kjeiprød, Lotternes, Tennevoll, Kråkrø og Fornes ble ryddet før 1540.

Enkelte av gårdene Hansen nevner, mener jeg kan diskuteres. Røkenes er delt mellom konge og biskop i 1626/1647, og jeg mener det er noe tvilsomt om en nyanlagt gård ville få

skylddeling. Delingsprodukter, som Løvdal (Lille og Store), finner jeg også grunn til å stille spørsmål ved om kan være nyanlagt. Landskylden var til sammen på 1 ½ våg, ingen stor skyld, men likevel verdt å peke på. Enda klarere er Grøsnes (Lille og Store), som må ha vært en samlet gård, og hvor landskylden er på til sammen 2 ½ våg i 1647. Det er dessuten registrert en gravrøys på gården, i følge Fornminneregisteret. Jeg vil derfor betrakte disse gårdene som middelalderske (og da fra før ca. 1350), eller i enkelte tilfeller enda eldre.⁸⁶ Man kunne jo også spekulere i forholdene i Salangen, hvor det ligger en "Innergård" og en "Medby", og hvor gården Magesås utenfor Medby er registrert med to gravrøysen i Fornminneregisteret.⁸⁷

Eirik Kårstads studie av ødegårdene i Sørreisa kan legges til grunn for å skille ut nye gårder her. Som nevnt mener Kårstad at flertallet av gårdene som dukker opp i kirke- og krongodset som "nye" gårder, egentlig dreier seg om gjenrydninger. Han regner følgende gårder som høgmiddelaldergårder i Sørreisa: Solberg, Russevåg, (Vestnes)Klauva, Hemmingsjorda, Grunnreisa, Tømmervik, Forøya, Gottersjorda, Nordstraumen, Røyrsetta, Sørstraumen, Bakkejord, Skøelva, Smørsgård og Bjørgen, i tillegg til de forsvunne gårdene i området, "Riodrum", "Vesope" og "Finnevik" (Kårstad 1981, s. 454-456).⁸⁸

Videre opp i Gisund og Dyrøy tinglag kan man diskutere bosetningen etter lignende kriterier, og inkludere Kårstads studie av tilveksten i kirkegodset i nordre del av Senja fogderi (Kårstad s. 454ff). Men her kommer altså gjen- og nyrydding av gårder senere enn i Astafjord, og det er ikke umiddelbart klart ut fra Kårstads fremstilling hvilke gårder han mener var i drift allerede i høgmiddelalderen. Det er like fullt mulig å gjøre noen beregninger. Gårder nevnt i TJ må anses som høgmiddelaldergårder. Sikre gravminner og gamle navnetyper (særlig -stad) er viktige, og høg skyld kan indikere en eldre gård. På bakgrunn av dette regner jeg følgende gårder som høgmiddelaldergårder: I Dyrøy tinglag er det Berg, Brøstad, Djupvik, Dyrøyklauva, (Stonglands)Eidet, Espejord, Finland, Forså, Frovåg, Hals, Havn, Hofsøy, Holm, Kastnes, Lekangen, Lien, Miklebostad, Rubbestad, Seter, Skatvik, Skog(shavn), Stangnes (Ytre og *Indre), Sørfjord (i Faksfjord), Tranøy, Vik, Vinje (Lille og Store), Å, og forsvunne Væstarsvagam. I Gisund tinglag er det Eidet i Aursfjorden, Finnnavik, Finnfjord, Finnsnes, Forøya, Gibostad, Giøy, Gressmyr, Kårvik, Laukhella, Leiknes, Lenvik, Sandvik,

⁸⁶ I tillegg har jeg ikke funnet noen forklaring på hvorfor gården Lund, eller Rye som den kalles i 1647, så vidt jeg kan se ikke nevnes av Hansen. Den er nå matrikulert som et bruk under gnr. 91 Vik, men gav hele tre våger skyld i 1647 (men to var øde). Dette var neppe en nylig anlagt gård.

⁸⁷ Innergård er ikke nevnt i 1567, 1626 eller 1647, da den var en kystsamisk gård (Hansen 2000, s. 77). Den er derfor ikke tatt med i Appendix 1. Bunndateringer i gårdshaugen gir imidlertid merovingertid, selv om det selvsagt ikke sier noe om etnisitet. Merk også den påfallende skyldsettingen av Magesås i 1647 (2 ½ våg + ½ pund).

⁸⁸ Merk at Sørreisa dekkes delvis av tinglaget Dyrøy, og delvis av tinglaget Gisund i min oversikt i Appendix 1.

Skarsvåg, Skeystad, Straumen, Tenskjær, Thyrifjord, Trollvik, Tømmervik, Vang, Øyjord og forsvunne Fludruvik og Digranese.

Man kan merke seg at dette gjelder flesteparten av gårdene som i 1626 og 1647 nevnes i Gisund og Dyrøy tinglag – bare henholdsvis femten og sju gårder er ikke regnet som høgmiddelaldergårder. Tallet kan være noe høgt – bl.a. sees en håndfull gårder med ødeindikerende navn med endelsen -jord, som ikke nødvendigvis er nøyaktig det samme gårdsvaldet som i middelalderen. Men beliggenheten er mer "sentral" i forhold til Astafjord med hensyn til at bosetningen langs leia mellom Senja og fastlandet nødvendigvis er eldre enn bosetningen i de indre fjordene i Astafjord. Kårstads konklusjon om at gjen- og nyridding i den nordligste delen av Senja len var mer samtidig med Norge for øvrig, kan også trekkes inn her. Samlet sett gir disse forholdene grunn til å tro at gårdene som nevnes frem til 1647 i det store og hele var i drift i høgmiddelalderen, selv om ødeleggingen i nettopp dette området var svært omfattende i senmiddelalderen. Det var med andre ord nok av jord å ta av da befolkningen igjen økte.

Nord på Senja, i det som er Baltestad tinglag i 1647, er det bare en håndfull gårder – de fleste var bosatt i fiskeværret Balstadvær. Gavl, Stunesbotn og Sand har gravminner, og Gavl er nevnt i T.J. Balstadvær selv må gå langt tilbake i tid, om ikke som fiskevær. Hekkingen og Giske var øde i 1626, førstnevnte i Rosenkranzenes eie med to våger i landskyld. Det er derfor bare gården Laukvik som ikke har tegn på høgmiddelalderopphav.

Videre sørover på Senja er det ikke videre enkelt å sette skillet ved 1350, ettersom hovedtyngden av bosetningen snarere må ha etablert seg i senmiddelalderen. Men det virker for meg som om det er allerede etablerte gårder, vær og boplasser som har "svelget" den økte folkemengden her på 14- og 1500-tallet. Berg, Bø og Helleland er det på grunnlag av navnene grunn til å føre langt tilbake i tid. Steinfjord har gravminner. To av gårdene lå til Bakke kloster, og selv om det ikke med sikkerhet daterer dem til høgmiddelalderen, er de såpass store at de taes med her. De to resterende gårdene som omtales i 1647 er trolig fra senmiddelalderen.

Tilsvarende er forholdene vanskelige å avklare sikkert i Gryllefjord tinglag. Selv om man her ser en god del av gårdene/stedene som lå til bjarkøygodset i 1490, er det ikke sikkert at bosetningen på alle disse stedene strekker seg tilbake til høgmiddelalder. Jeg har likevel valgt å la disse stå som sannsynlige høgmiddelaldergårder, sammen med odels/bondeeide gårder, og gårder som har gravminner. Gårdene som ikke regnes som høgmiddelaldergårder, er små gårder som lå til bispegodset på 1600-tallet, og Halvordsøy

som lagmannen hadde hånd om. Ballesvik, Giske, Grundfarnes, Gryllefjord, Holmen (Indre og Ytre), Kaldfarnes, Kjerringvik, Leikvik, Meby, Sandvik, Sifjord, Teistevik, Veidmannen, Veidmannsbotn og Ørja er derfor regnet som trolige høgmiddelaldergårder. Mefjordvær, Øyfjordvær og Torsken, som var egne tinglag i 1647, hører også trolig med til disse.

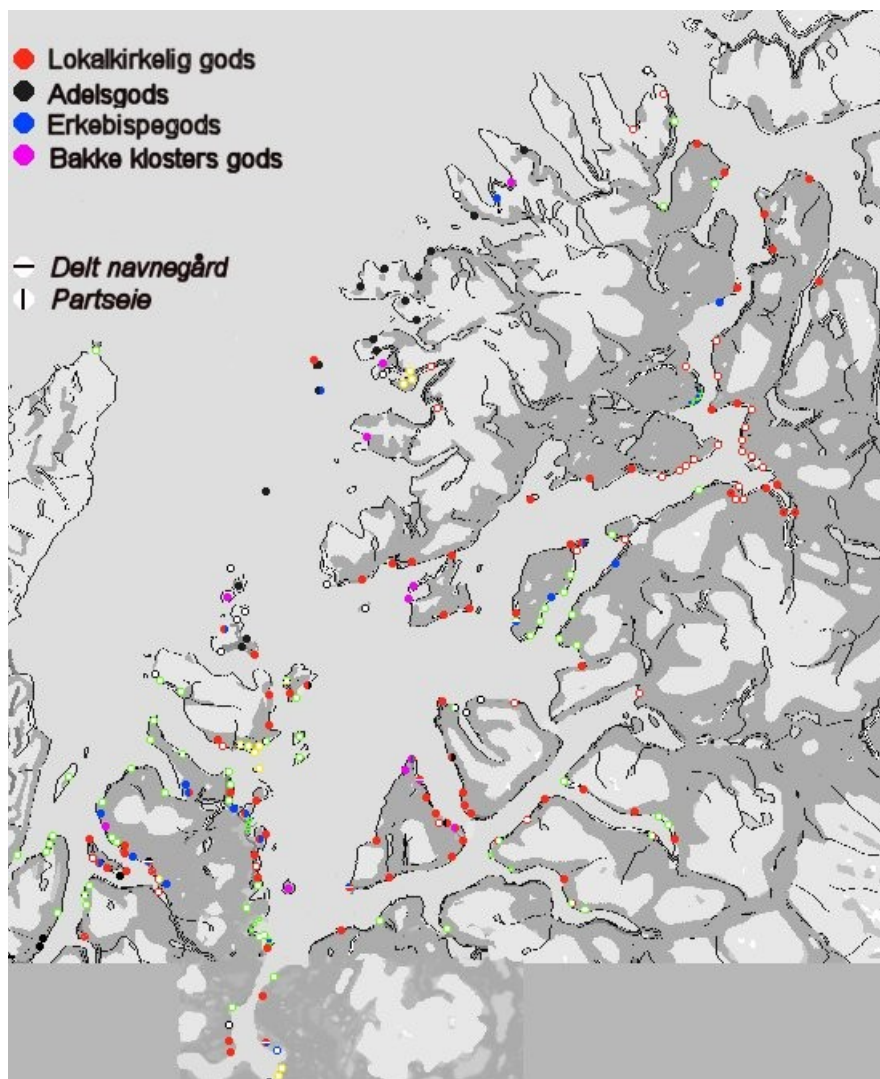
I Sand tinglag er forholdene trolig noe klarere. I dette tinglaget – og videre i Fauskevåg og Kvæfjord – ligger store, sentrale jordbruksgårder, og i det hele tatt hovedområdene for gammel bosetning i Sør-Troms. Her var det trolig mindre nyrydding før 1626, ettersom også ganske sentrale gårder lå øde i lang tid, og gjen- og nyrydding skjedde ganske sent. Kårstad oppgir at antallet navnegårder i Trondenes hovedsogn var omtrent det samme i 1661 som det var i middelalderen – 66 mot 68 sikre og 5 sannsynlige i høgmiddelalderen (Kårstad 1981, s. 454). I Sand er det for eksempel bare en av i alt sju gårder eller parter som lå til biskopen på 1600-tallet uten at det kan forklares med innførsler i TJ. Det gjelder Varmedal, som både gjennom størrelse og gravminner utmerker seg som en eldre gård. En håndfull gårder i adelsgodset er trolig senmiddelalderske – Lyngøy, Sjursvik, Akkarvik og Dypingen, og trolig også Skjerstad (et nyere navn for Skersteen?). Dette er bare fem av de 52 gårdene i Sand tinglag.

I Fauskevåg tinglag må de fleste navnegårdene i 1567, 1626 og 1647 ha vært i drift i høgmiddelalderen. Blant de 51 gårdene jeg har listet opp, finner jeg bare noen enkeltstående tilfeller av små gårder uten noe kildedekning i middelalderen. Det gjelder Tovik, Tennevik, Forhamn og Leikvik, og dessuten "Huirnes" og Sandvikbøe som kun nevnes i 1567. Alle var krongods.

Til slutt er det i Kvæfjord en del flere gårder som kan trekkes i tvil som høgmiddelaldergårder. Igjen dreier det seg om små gårder som er uten middelalderkilder, og som lå til krongodset når de dukker opp i kildene. Det gjelder Myrland, Lyså, Våtvold, Rørvik, Bømark, Finnseter, Bjønrrå og Forøya, og den odelseide Indre Huseby. Dette er ni gårder av 52 i Kvæfjord. Av de 364 gårdene som er nevnt i tidlige etterreformatoriske kilder i Sør-Troms, kan dermed 72 antas å være fra senmiddelalderen eller senere.

På kartet nedenfor er det avmerket alle sikre og sannsynlige høgmiddelaldergårder, på grunnlag av drøftelsene i forrige avsnitt. Der hvor det ikke er kjent eiendomsforhold fra middelalderkilder, er gårdene markert med en ring – den markerer senere kjente eiendomsforhold, jmf. kartet over eiendomsforhold på 1600-tallet ovenfor. Kartet viser fordelingen av lokalkirkelig gods slik dette er listet opp i TJ, sentralkirkelig gods slik det fremgår av AB, og adelsgodset fra 1490, samt gårder nevnt som adelseie i TJ og AB. Jeg har

også markert Bakke klostets gods, selv om dateringen av disse eiendomsforholdene kan diskuteres (se ovenf.). Det er her ikke markert noen forskjell på heleie og deleie, og hva som er tilvekster, og hva som er opphavelig eller eldre eierforhold (se nedenfor, under den enkelte kirke). Ut fra denne oversikten ser man at de sentralkirkelige eiendommene – erkebispegodset – ligger ganske spredt, men med en liten konsentrasjon i Kvæfjord og omkring Trondenes. Sørspissen av Senja står fram nærmest som en kile, som deler eiendomsforholdene i adelseie langs vestkysten av øya, mens det lokalkirkelige godset dominerer sterkt innover mot Dyrøy og videre oppover Gisundet. Lokalkirkelig gods er også sterkt representert i Astafjord.

Kart over gårder og eiendomsforhold i Sør-Troms i (høg)middelalderen.

Gårdene i Sør-Troms i overgangen mellom jernalder og middelalder

Forsøk på å rekonstruere gårds- og eiendomsforhold før høgmiddelalderen, og ned i forhistorisk tid, er både vanskelig og delvis metodisk omstridt. Jeg vil derfor understreke at rekonstruksjoner av eldre jordeiendomsforhold i så stor skala med nødvendighet har preg av å være modeller, hvor ulike metodiske forutsetninger og begrensninger bygges inn i modellen. Disse er basert på forståelsen eller oppfatningen av en rekke mekanismer og prosesser i jernalderens og middelalderens samfunn, særlig hvordan oppdeling, overdragelser og avhending av eiendom foregikk. Dette hører til en historievitenskapelig forskningsdisiplin. I tillegg vil jeg her argumentere for at arkeologisk kildemateriale og tolkninger av dette også kan være en kilde til eiendomsforhold i jernalderen – særlig forståelsen av hva førkristne gravminner egentlig representerer.

En del av de viktigste prinsippene og forutsetningene for min analyse skal nevnes her. Når det gjelder gårdene, behandler jeg heretter såkalt "kløyvde navnegårder" som én samlet gård. Det må i de aller fleste tilfeller dreie seg om en opphavelig navnegård, som i begynnelsen hadde en enkelt eier (eller eierinstitusjon). Det er dessuten mest sannsynlig at gårdskløyvinger hvor delingsproduktene har tilføyelser som Store og Lille (Store Skånland/Lille Skånland), Øvre og Nedre (Øvergård/Nergård), Nordre og Søndre (Nordsand/Sørsand) er delt opp i løpet av middelalderen. Gårdskløyvinger i jernalder fikk gjerne nye navn.

I tradisjonell retrospektiv metode har heleie og heleieblokker vært et sentralt punkt for analysene. Særlig dersom flere tilgrensende gårder har samme (og bare en) eier, mener man at forholdet kan ha opphav i en godsstruktur med kongelig eller adelig eier. Hvor mange gårder som må til for å definere en slik heleieblokk, kan imidlertid variere fra forsker til forsker. I Sør-Troms må man også ta i betraktning at sjøen har vært den klart viktigste kommunikasjonsåren, og at gårdene rent generelt – uten tanke på eierforhold – sjeldent ligger i klare blokker, og i hvert fall ikke om man snakker om "innmark mot innmark". Man kan jo peke på Bjarkøya som et eksempel – man må anta at dette er et sentralt adelsgodsområde, men det er bare to andre adelseide gårder på øya på 1600-tallet (i tillegg til den kløyvde setegården Øvergård og Nedergård). I den grad et jernalder- eller tidligmiddelaldersk gods har vært arrondert med tanke på både økonomisk utbytte og regional kontroll, så demonstrerer bjarkøygodset at heleieblokker ikke nødvendigvis var måten å oppnå dette på i Sør-Troms. Jeg vil likevel hevde at en samling gårder som ble lagt til kirkelige institusjoner før 1350 hver for seg bør være heleie dersom det skal sannsynliggjøres at det dreide seg om en samlet dotering til kirken fra en enkelt godseier – og særlig fra kongen – også hvis man ser bort fra geografisk/topografisk spredning.

Gårder som regnes som opprinnelig bondeeie:

Med *opprinnelig bondeeie* menes en gård som opphavelig og over en lengre tidsperiode ikke inngikk i en større godssamling, verken som krongods eller adelsgods, og hvor brukeren av gården selv eide jorden, og kunne disponere den fritt. Dersom det er bondeparter i en gård i 1626/1647 (minst én bygselsinnehaver var bonde/selveier), regnes gården som regel for opprinnelig bondeeie. Grunnen til dette er at det må ha vært ytterst sjeldent at gårder eller parter i kongens, adelens eller kirkens eie ble avhendet til bønder. Jeg regner også gården som opphavelig bondeeie dersom den er betegnet som "odelsgods", dvs. at eieren ikke nødvendigvis bodde eller drev gården, men var bonde på en annen gård. Det er lite trolig at dette godset kom utenfra bondestanden (se for eksempel Iversen 1999, s. 23). Her gjelder videre det prinsipp at dersom det er kjent bondeparter i den ene av gårdene i oppsplittede navnegårder (Store/Lille, osv.) i middelalderen, så regnes hele gården som opprinnelig bondeeie i jernalder.

"Oppsplittet" eie (partseie) som et tegn i seg selv på opprinnelig bondeeie er noe mer omdiskutert blant forskerne. Tanken er at gårder som har inngått i godssamlinger har vært mer sikret mot oppsplittinger – dersom de er overdratt til kirkelige institusjoner, har store godseiere kunnet gi hele gårder. Derfor *kan* oppsplittet eie peke tilbake på opprinnelig bondeeie, selv der det ikke var bondeparter igjen i kildene fra 1600-tallet. Dette gjelder særlig dersom kirkelige institusjoner sitter med parter i gården. Det er mer usikkert hvordan man skal tolke gårder som er splittet på flere kirkelige eiere, der disse til sammen sitter med alle parter i gården. Dette er ikke uten videre enkelt å ta stilling til, men jeg tar opp diskusjonen noe senere. På kartet nedenfor er gårder avmerket som bondeeie etter tre kriterier: 1) Den er i bondeeie i 1626/1647. 2) Det opplyses om donasjoner fra bønder i TJ eller AB. Her kan det være en viss feilkilde i at det ikke alltid er like klart om donatoren skal regnes som adelsmann eller bonde, og grensene mellom storbønder og adel kan da også ha vært noe flytende. Det viktigste å merke seg er at disse gårdene i hvert fall ikke var krongods. 3) Til slutt har jeg også regnet kløyvde navnegårder, som i seg selv et tegn på opprinnelig bondeeie når man unntar den delte setegården på Bjarkøy. Slike kløyvinger må etter mitt syn ha opphav i en oppsplitting av eierrettigheter, enten i forbindelse med donasjoner til kirke, bøter, eller rett og slett oppsplitting ved arv. Et konkret eksempel er gården Hemmestad i Kvæfjord, som er delt i Øvre og Nedre Hemmestad. Det første kjente eierforhold man får tak i her, er at begge lå til krongodset i 1567. En splitting i to matrikelgårder virker lite sannsynlig dersom kongen alltid har vært eier. Jeg har merket disse gårdene særskilt på kartet.

Gårder som regnes som opprinnelig adelseie:

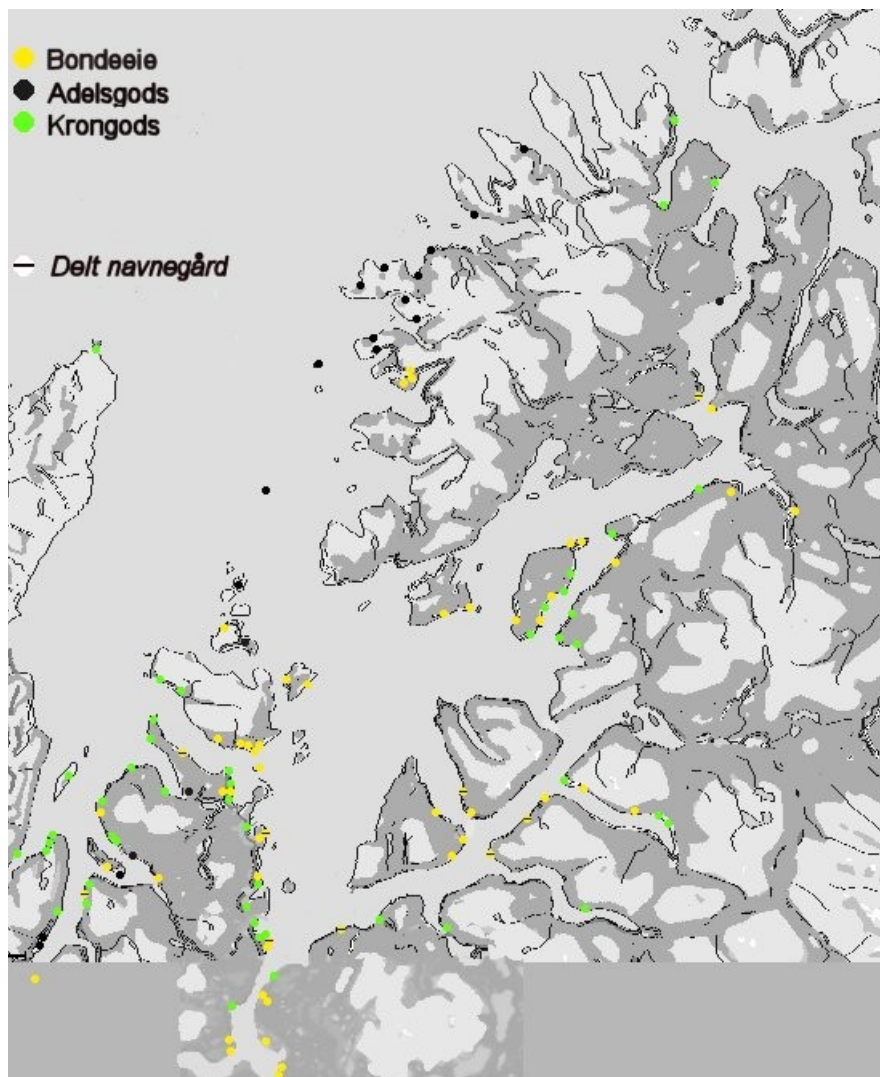
Med *opprinnelig adelseie* menes enten gårder hvor adelsfolk hadde hovedsete, eller gårder som adelsfolk eide, og hvor brukeren av gården ikke fritt kunne disponere den. "Opprinnelig" adelseie er en vanskelig term – den bør egentlig forbeholdes de gårder og eiendommer som ble tatt opp og etablert under kontroll av en (adelig) setegård, for eksempel av ufrie eller frigitte trelle. I første omgang vil opprinnelig adelseie her også omfatte gårder som forut for innlemmelse i kirkelig gods eller krongods ser ut til å ha vært i adelseie, uansett hva opphavet til dette eiendomsforholdet var lengre tilbake i tid – adelen må også ha tatt til seg bondeide gårder på andre måter (kjøp/salg, inngifte, m.m.). Det er to hovedkriterier for å regne en gård som adelseie: For det første regnes de gårder og eiendommer som er nevnt i skiftet etter junker Hans Sigurdsson i 1490 (DN VIII, nr. 426) som "bjarkøygods". For det andre er de høgmiddelaldergårdene (se ovenf.) som i 1626 og 1647 oppgis som adelseie regnet til denne gruppen.⁸⁹ Som vist ovenfor, er det ikke særlig mange adelsgårder på 1600-tallet som ikke kan settes i forbindelse med bjarkøygods. Adelen kan ha fått hånd om bondegods i relativt sen tid, men det kan i praksis ikke dreie seg om mange tilfeller i Sør-Troms. I enkelte tilfeller kan også de eldre jordebøkene gi opplysninger om adelseie, i form av titulering av donatorer – for eksempel de eiendommer erkebiskopen fikk av "fru Elisabeth". Men igjen er det slik at prinsippet om partseie som tegn på opprinnelig bondeide må vurderes nøyere i en del tilfeller. Som eksempel kan man ta gården Laupstad i Astafjord som i 1490 var bjarkøygods, samtidig som Bjarkøy kirke eide en part. Etter prinsippet om partseie bør denne derfor regnes som opprinnelig bondeide. Nå kan det virke opplagt at dette må være en gård bjarkøyætta har skjenket en part av til sin egen kirke, og at gården derfor var adels(hel)ieie forut for donasjonen. Men Laupstad er, også ut fra -stadsnavnet og sin sentrale beliggenhet en gammel gård, som trolig opprinnelig ble etablert som en selvstendig selveiergård. Den har flere gravminner – som jeg altså mener er et trekk ved bondeide. Jeg vil derfor forsøke å vise denne typen tidsdybde når eiendomsforholdene skal diskuteres, og benytte gravminnene, navn og beliggenhet til dette.

Gårder som regnes som "opprinnelig" krongods:

Krongods er også en vanskelig eiendomskategori, ikke minst fordi kildene bakenfor 1567 er så godt som tause – bortsett fra at området ved Kila i Fauskevåg nevnes som "kongens jorder" i TJ, og gjenfinnes som krongods i 1567. Det kan være grunn til å tvile på hvorvidt det fantes et "opprinnelig" gods som kongemakten hadde hånd om, og som ikke først hadde vært bonde- eller adelsgods. Det kan være mange årsaker til at en gård havnet på kronens hender før 1626/1647, som for eksempel betaling av bøter eller ren konfiskasjon i jernalder

⁸⁹ Også gårdene som har oppført Niels Pedersens arvinger i Bergen er oppfattet som adelsgårder, selv om Niels strengt tatt ikke var adelig. Han slo seg på 1600-tallet opp bl.a. ved oppkjøp og overtakelse av tidligere adelseiendom: Størstedelen av eiendommene Nils eide på Vestlandet var nettopp eiendommer junker Hans eide på 1400-tallet, og gammelt giskegods (Iversen 1999, s. 53).

eller tidlig middelalder. Videre kan gårder som lå øde under agrarkrisen i senmiddelalderen, og hvor eierskapet gikk tapt, være lagt inn under kronen. Særlig må dette være tilfelle, som også Kårstad har vist, for gårdene i de indre fjordstrøkene i Sør-Troms. Når områder står frem som nærmest massive krongodsområder i 1567, må nyryddinger, og gjenryddinger hvor tidligere eierskap var tapt, være en medvirkende årsak til dette. I denne undersøkelsen er hovedpoenget med å studere krongodset at deler av dette kan ha blitt omfordelt til kirkene ved grunnleggelsen av disse, og det er sporene etter slike gårder som er hovedpoenget her. På kartet nedenfor har jeg merket gårder som krongods dersom det ikke er kjent partseie i gården (eller andre eierforhold) i middelalderen, og de var krongods i 1567.

Rekonstruerte eiendomsforhold for en del gårder i Sør-Troms, forut for donasjoner til kirkelige institusjoner.

Denne kartleggingen viser at jevnt over må bondeieiet ha stått en del sterkere, og krongodset noe svakere i yngre jernalder/tidlig middelalder enn det man kan få inntrykk av i senere kilder. Man kan for eksempel legge merke til at Dyrøya i etterreformatorisk tid står frem som dominert av krongods, men at kjente donasjoner av parter til flere lokalkirker endrer dette

bildet. Også sentrale området omkring lbestad i Astafjorden utmerker seg som bondeeeie, i tillegg til området sør i Tjelsundet, og det man kanskje kan kalle "sonen mellom Trondenes og Bjarkøy", det vil si Grytøya og Sandsøy. Bondeeeien er etter disse kriteriene mer sparsom i Kvæfjord, særlig i det sentrale området hvor kirken lå.

Nyere arkeologisk forskning har fokusert på synlige førkristne gravminners betydning som markører av eiendoms-, odels,- eller arverett (Skre 1996, for eksempel s. 289ff; Iversen 1999, s. 19; Iversen 2004, s. 65ff.). I motsetning til tidligere arkeologers betoning av rikdom, monumentalitet og høvdingmakt, vil man nå se de "vanlige" gravhaugene⁹⁰ og -røysene som indikatorer på eiendoms- eller råderett; Skre konkretiserer dette ved å hevde at "Den døde arvinger kan ha fått bygget haug som et synlig vitnemål om sin legitime rett til de besittelser de har arvet. Haug ble dermed trolig reist etter den som det var arv etter" (Skre 1996, s. 290).⁹¹ Dette kan ikke forstås i et 1:1 forhold – trolig må det også ha eksistert noen andre kriterier for rettighet til synlig grav, og graden av formalisering av slike rettigheter kan opplagt diskuteres.⁹² Det generelle bildet vil likevel være at gårder som har gravminner mest sannsynlig var i selveie/bondeeeie på det tidspunkt gravminnet ble reist. Videre vil det innenfor eldre godsdannelser være færre gravminner enn innenfor områder preget av bondeeeie, fordi brukeren på en gård i et gods ikke hadde noen form for arverett til jorda.

Nå er det selvsagt slik at en gård kan ha skiftet eier – fra bondeeeie til adels- eller kongseie – før den ble helt eller delvis gitt til kirkelige institusjoner. Jeg vil likevel trekke inn gravminner i den videre diskusjonen av opphavet til gårdene i lokal- og sentralkirkelig eie i middelalderen. Som kilde til distribusjonen av gravminner er her brukt Fornminneregisteret/Fornminnebasen, slik denne var operativ fram til 31. oktober 2003.⁹³

Spørsmålet om hvorvidt "bygdegravfelt" kan være en mulig feilkilde vil naturlig nok melde seg ved slike inndelinger av materialet, og en slik tolkningsmodell som her er foreslått. Man kan tenke seg at enkelte bygdelag har opprettet egne, samlede gravfelt der "alle" i området ble begravd. Frode Iversen diskuterer dette spørsmålet bl.a. i hovedoppgaven sin, hvor han

⁹⁰ En "vanlig gravhaug" er på Vestlandet, slik Frode Iversen definerer den, opp til 15 meter i tverrmål og mellom 0,3 og 1,5 meter høy (Iversen 1999, s. 19).

⁹¹ Dette forklarer i så fall fenomenet "tomme" gravhauger – et visst antall gravhauger har beviselig aldri inneholdt lik. Selve gravleggingsritualet har altså ikke vært det eneste viktige ved gravhaugene.

⁹² Som for eksempel at godseier eller "høvding" har kunnet gi særlig betrodde menn rett til markert grav på gården de bodde på.

⁹³ Registeret er tilgjengelig på adressen <http://www.dokpro.uio.no/arkeologi/fornminner/fornminn.htm>.

Registeret, slik dette var tilgjengelig på internett, ble stengt for oppdateringer 31. oktober 2003 i påvente av Riksantikvarens nye kulturminneregister Askeladden. Registeret er imidlertid fortsatt søkbart, og er benyttet her fordi Askeladden ikke har innført forsvunne kulturminner, i hvert fall ikke like konsekvent som i Fornminneregisteret. Gravrøys/hauger, bautasteiner og gårdshauger som er kjent, men senere fjernet, er altså ikke registrert i Askeladden.

skriver at "normale" gårdsgravfelt kan telle opp til femten graver (Iversen 1999, s. 20). I mitt materiale er det kun et lite mindretall av gårdene som teller så mange graver. I min gjennomgang er det funnet over ti gravhauger/røyser ved et tjuetalls av gårdene. Men det må samtidig understrekes at min undersøkelse i denne omgang ikke kartlegger gravenes og -feltenes beliggenhet innenfor gårdsvaldet, og at dette vil være et viktig steg ved videre undersøkelser.⁹⁴ Ved gjennomgangen av de enkelte kirkesteder er dette derimot tatt hensyn til.

Nær halvparten av gårdene i Sør-Troms som var i drift i høgmiddelalderen har gravminner fra jernalderen. Da er eventuelle gravminner på "forsvunne gårder" naturlig nok ikke tatt med, og det er ikke tatt hensyn til gårdskløyvinger. At utbredelsen er så stor, tyder etter min oppfatning på at selveie/bondeeie har vært enda mer utbredt enn det de skriftlige kildene antyder. I fortsettelsen trekkes gravminnene inn i analysen av de enkelte kirkesteder, og det lokalkirkelige godset.

På et makroplan tegner disse resultatene et bilde av det sosiale landskapet i Sør-Troms, der man i overgangen mellom yngre jernalder og middelalder hadde et gammelt, sterkt aristokrati, men også et betydelig innslag av selveiende bønder. Undersøkelsen kan ikke si noe om hvilke immaterielle eller uformelle over- og underordningstrekk som kan ha eksistert mellom adelen – representert først og fremst av bjarkøyætta – og bøndene. Men adelen kan ikke formelt ha lagt under seg så store deler av ressursene at det kan kalles en total dominans. At bjarkøyætta satt på gårder av mer signifikant betydning i strategisk forstand – militært og økonomisk – er hevet over tvil. Men undersøkelsen synes å tyde på at bjarkøyætta eiendom har vært samlet i lang tid, og at tilveksten ikke behøver å ha vært av stort omfang sent i yngre jernalder og tidlig i middelalderen. Det kan derimot ligge et visst innslag av slik tilvekst i det som viser seg som store og svært store gårder med stort innslag av gravminner.

Som en hovedkonklusjon etter denne delen av undersøkelsen vil jeg hevde at Sør-Troms – i det minste rundt Vågsfjordbassenget – er å oppfatte som en fullt ut "norrøn" region, hvor de maktpolitiske og økonomiske forholdene kan sammenlignes med det bildet andre har tegnet av regioner i Sør-Norge. En studie av kirkeetableringen i Sør-Troms i tidlig middelalder kan altså derfor gjøres ut fra samme kriterier som tilsvarende undersøkelser på Østlandet, Vestlandet og i Trøndelag. Karakteristikkene av regionen som en "periferi" eller et

⁹⁴ Blant annet utgjør de såkalte "gravholmene" i Nord-Norge en mulig feilkilde. Disse er skrevet om av Børge Evensen i en hovedoppgave fra 2003, og er tolket som fellesgravfelt fra et større område. Selv om hans materiale ikke ligger innenfor mitt undersøkelsesområde, så kan enkelte av registreringene jeg benytter meg av, dreie seg om "holmegraver". Se Evensen 2003.

grenseområde, underforstått med trekk som skiller den vesentlig fra det øvrige norrøne samfunnet, kan ikke støttes ut fra eiendomsforholdene.

Dette sosiale landskapet blir i det følgende studert mer inngående, først og fremst med utgangspunkt i de enkelte kirkenes eiendom. De foreløpige konklusjonene danner premisser for hvordan kirkestedenes grunnleggelse og byggherrenes bakgrunn kan forstås ut fra et eiendomshistorisk perspektiv.

Kirkene i Troms og Finnmark i middelalderen

Kart over kirkesteder fra middelalderen i Sør-Troms.

Trondenes

Trondenes like ved dagens Harstad utgjør utvilsomt det kirkelige tyngdepunktet i Nord-Norge, enten man legger historiske, kunsthistoriske eller arkeologiske kriterier til grunn. Den middelalderske steinkirken er den nordligste i Norge, og har en betydelig størrelse. Inventaret, som domineres av tre senmiddelalderske alterskap *in situ* er blant de mest intakte middelalderinventar i landet, til tross for at historiske kilder godtgjør at selv dette egentlig er fragmentarisk. I historisk forstand er stedets sentrale posisjon som sete for stormenn i yngre jernalder vel belagt i sagamaterialet – en kjensgjerning som på sjeldent godt vis understøttes av arkeologien, særlig i form av de to nausttuftene på gården som kan være spor etter bygninger som nevnes i Olav den Helliges saga. Også stedets rolle som kirkested belyses i sagamaterialet, i dét *Morkinskinna* anfører kong Eystein Magnusson (død 1123) som grunnlegger av kirken (se nedenf.). Men bortsett fra denne opplysningen er det fortsatt svært mye som er uavklart med hensyn til kirkestedets tidlige historie: Hvorfor ble kirken lagt her, var det virkelig kong Eystein som grunnla den, hva slags rolle var kirken opprinnelig tiltenkt, og hvilken posisjon hadde kirken i forhold til de øvrige kirkene i Sør-Troms? Foruten dokumentene i *Trondenes Jordebok* (TJ), er det først i senmiddelalderen at kirken dukker

opp igjen i kildene, da som et kannigjeld under dekanen ved Trondheim domkirke, og med de øvrige kirkene i Sør-Troms som underliggende kapeller. Men i det følgende er det kirkestedets tidligste historie som skal undersøkes ut fra eiendomsforholdene. Sentralt i dette står spørsmålet om hvorvidt en kongelig dotering av jordegods kan spores i eiendomsforholdene i middelalderen, slik bl.a. historikeren Lars Ivar Hansen har hevdet (Hansen 2003).

Trondenes kirke ligger på gården Trondenes (gnr. 64)⁹⁵, som navnet tilsier på et nes som stikker ut i Vågsfjorden fra den nordøstre delen av Hinnøya. De nærmeste gårdene ligger for en stor del innenfor grensene av dagens bykommune Harstad. Bydannelsen i og rundt Harstad er ikke gunstig med tanke på å kartlegge eldre gårds- og eiendomsforhold. Det har opplagt funnet sted store endringer i dette området, og i tillegg er flere av gårdene som nevnes i middelalderkildene enten forsvunnet, eller i det minste vanskelige å rekonstruere. Dette skyldes ikke minst omfattende ødelegging under agrarkrisen i senmiddelalderen.

Dagens matrikelgårder i Trondenes kirkes nærområde.

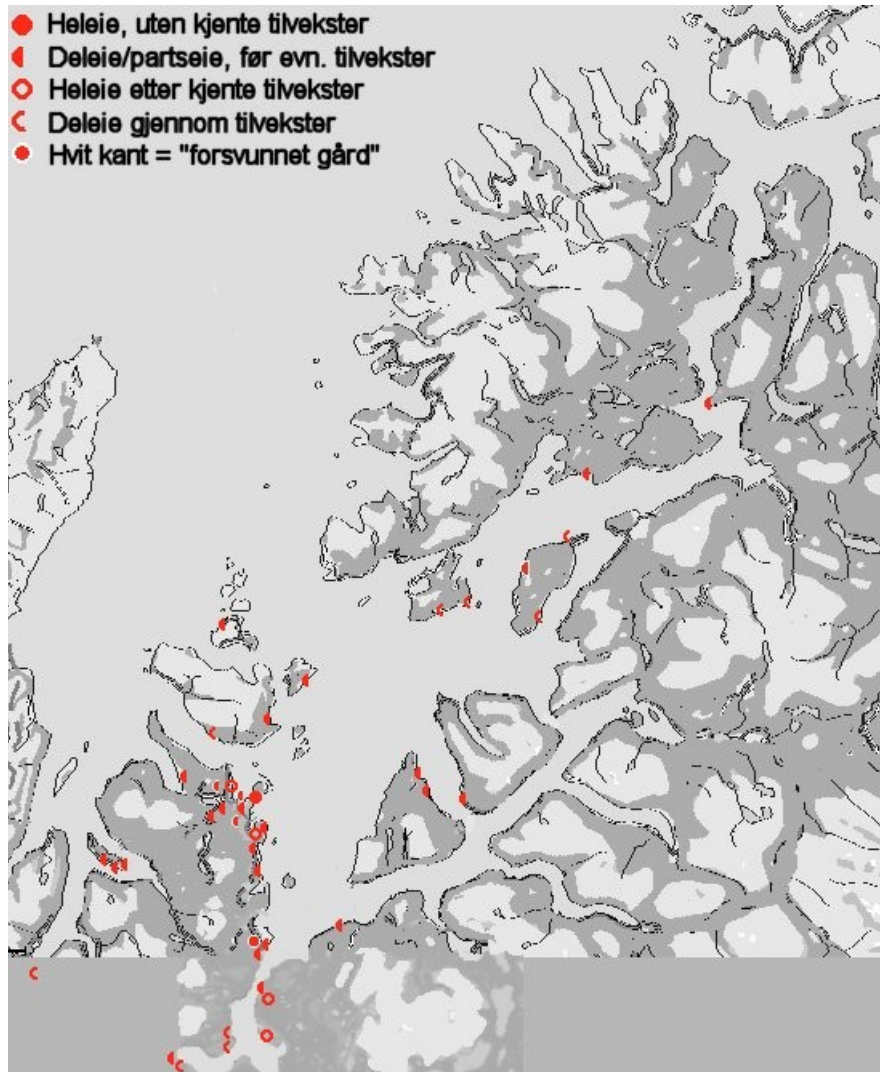
⁹⁵ Om ikke annet er oppgitt, refererer alle gårdsnumre i avsnittet om Trondenes til gårder i Harstad kommune.

Foruten selve Trondenesgården er ingen av gårdene i umiddelbar nærhet kjent som heleide gårder i kirkens eiendomsmasse, med unntak av et par gårder som ble heleie etter senere tilvekster/donasjoner. Men erketet eide hele gården "Berge (...) vid Throndanes" på 1400-tallet, som var en stor gård med 12 spann skyld (AB 167). Dette må jo sannsynligvis dreie seg om dagens Berg, men den gjenfinnes ikke i OE, og Berg var i 1647 ett bruk i oppsplittet privat eie (riktignok med Trondenespresten som eier av en part), og dette rimer dårlig med at gården skal ha vært i sentralkirkelig heleie i middelalderen: Den burde da kunne gjenfinnes som stiftsgods eller krongods i 1567.⁹⁶ Erketet eide også 9 ½ spann i Nedre Harstad, som lå til bispen i 1647. Det er viktig å merke seg at all annen eiendom i dette området som lå til Trondenes kirke på et tidlig stadium, synes å være partseie: Kirken eide noen spann i Bergseng (gnr. 68), og et halvt spann i *Saurbekken. Mer komplekst blir forholdene ved gårdene Sama og *Biargum, hvor sammenhengene kun kan legges fram som vage hypoteser. I det dokumentet i TJ som framstår som den sannsynligvis eldste oversikten over eiendommer som lå til Trondenes (DN 6 nr. 302), eide kirken (foruten i Bergseng og Saurbekken) en femtedel i gården "Midbiorghom", som var ett spann.⁹⁷ I et senere dokument i TJ er kirken også oppført med eiendom i "Samabiargum" (2 spann mot tidligere 4). I enda et dokument i TJ, som virker å være satt opp av en skriver med stor lokalkunnskap på begynnelsen av 1400-tallet, står følgende: "j Sama som liger nest Thronda nes ther eiger kirkia j iiii iarder. Fyrsta æiter Gætha uik annwr gammaberga tridia Midhberga iiiide Øfrabergha ok ligia alle østan ath annæ". I Aslak Bolts jordebok fra omtrent samme periode er erketet oppført med en femtedel av "Samabiargum (...) vid Bergh" og fire spansseier i "Midbiargum (...) vid Bergh", som da var øde. Det mest problematiske ved disse utsagnene er sammenkoplingen av navnene Berg og Sama, som i dag altså gjenfinnes på hver sin side av Bergselva. I DN 6 nr. 302 virker navnet Sama å være et "områdenavn" – eller en opphavelig gård – for gårdene Geitavik, Gammaberga (som kan være en feilskrift for Samaberga, men ikke nødvendigvis), Midtberga og Øvreberga – og alle disse gårdene lå "øst for elven". Det er to mulige forklaringer: I NG har man foreslått å se Geitavik i sammenheng med gnr. 77, Viken. Til dette kan man føye beliggenheten under fjellet "Geitberget" som ligger på dagens gnr. 76 Berg. Videre foreslår NG at Gammaberga kan stå i sammenheng med gnr. 78 Gamnes. Midtberga og Øvreberga måtte i såfall ha en sammenheng med dagens gnr. 76 Berg. Problemet med denne tolkningen er at disse gårdene vitterlig ligger vest for Bergselva, og ikke øst for den – med mindre det dreier seg om en feilskrift, eller at "elven" henspiller på Ervikelv, slik det foreslås i NG.

⁹⁶ Da som *konfiskert* bispegods.

⁹⁷ Jeg presiserer at det her er snakk om gårdene i "umiddelbar nærhet" til Trondenes – det er også kjent andre eiendommer på dette tidspunktet, som jeg kommer tilbake til senere. Det er situasjonen nær kirkestedet som er mest interessant med tanke på å finne belegg for kirkens byggherre.

En annen tolkning presenteres av Lars Ivar Hansen, som mener dagens Berg er forskjellig fra gården *Bjargir, og sistnevnte har vært opphavsgård for delingsproduktene Samaberga, Midtberga og Øvreberga, og at disse i dag er gått inn i gårdene Sama og Harstad (Hansen 2003, s. 263 m. noter). I såfall må navnet "Gammaberga" i DN 6 nr. 198 være feilskrevet for "Samaberga". Denne tolkningen virker nok mer sannsynlig.

Eiendom som lå til Trondenes kirke i TJ. Merk at kirken også kunne få tilvekster i gårder hvor de tidligere hadde hatt parter, uten at dette går frem av kartet.

Det mest interessante spørsmålet i denne sammenhengen er hvordan gårds- og eiendomsforholdene tok seg ut fram mot grunnleggelsen av Trondenes kirke, og hva dette eventuelt kan si om hvem som lot bygge (den første) kirken på stedet. En rekke av gårdene i området er store – det er kjent høge skyldtall fra middelalderkildene på i alle fall Trondenes selv (12 spann), Berg (12 spann), Nedre Harstad (> 9 ½ spann), "Midbiargum" og "Samabiargum" (til sammen 10 spann), og Bergseng (6 spann). I og for seg er det økonomisk grunnlag for kirke på alle disse gårdene, og det er derfor ikke overraskende å

finne en kirke på en gård som Trondenes. Men med den store steinkirken som ser ut til å ha vært planlagt, og trolig påbegynt, senest i siste del av 1100-tallet (Eide 2005), må det ligge noe annet bak enn "bare" en stormannskirke. Det er helt andre dimensjoner over denne, enn over alle andre nordnorske kirker, også om man inkluderer de største steinkirkene i Nordland.

Den eneste historiske opplysning fra berettende kilder man har om Trondenes kirkes grunnleggelse og opprinnelige jordegods finnes i *Morkinskinns* versjon av den berømte "mannejevningen" mellom brødrekongene Sigurd og Eystein magnussønner. I følge dette sagaverket uttalte Eystein ved denne anledningen: "A Thrandarnesi let ek oc kirkiu gøra oc lagðag fe til" (C.R. Ungers utgave 1867, s. 187). Den historiske holdbarheten av denne opplysningen har vært diskutert, ettersom ingen av de øvrige sagaverk som omtaler Eysteins innsatser nevner dette. Håvard Dahl Bratrein har på et tekstkritisk grunnlag påpekt muligheten for at *Morkinskinns* opplysning likevel kan være korrekt, bl.a. ettersom den også er alene om å fortelle at Eystein overdro gods til Munkeliv kloster i Bergen – et forhold som bekreftes i diplomaterialet (DN XII nr. 12; Bratrein 1970, s. 71). Men hva bestod Eysteins dotering egentlig av, og hvordan var eventuelt dette godset i Sør-Troms kommet på kongens hender? Det er kjent at en grein av bjarkøyætta hadde tilhold på Trondenes i yngre jernalder – dette er belagt hos Snorre. Dersom det virkelig var kong Eysteins dotering som utgjorde kjernen i den senere Trondeneskirkes gods, så er det naturlig å tenke seg at kongemakten må ha fått hånd om deler av bjarkøyættas gods på et tidligere tidspunkt. Flere historikere har pekt på "Selsbane-episoden" – den omfattende historien som fortelles i Snorres Olav den Helliges-saga om Asbjørn Sigurdsson (Asbjørn Selsbane) fra Trondenes som drepte kongens årmann, og som selv ble drept i et senere oppgjør. Lars Ivar Hansen, og før ham bl.a. Trygve Lysaker, ser det som overveiende sannsynlig at Trondenes-delen av Bjarkøygodset på bakgrunn av dette ble konfiskert av kongen, og at det var (deler av) dette godset som Eystein doterte ved byggingen av en kirke på Trondenes (Lysaker 1958, s 74; Hansen 2003, s. 262).

Det er her på sin plass å trekke selve kirkebygningen inn i diskusjonen. Den svært kompliserte bygningshistorien, og de senere års omfattende diskusjon omkring dateringen av anlegget er gjort rede for og diskuteres i avhandlingens katalog. Noen hovedpunkter må likevel omtales her. Det gjelder for det første dateringen av byggestarten, og for det andre utbyggingstakten. Det er utbredt enighet om at anlegget, med skip, kor og sakristi, må være planlagt og trolig påbegynt under ett, et synspunkt som først og fremst hviler på det gjennomgående sokkelprofilet som omkranser hele bygningen. Men det er også stor enighet om at anlegget neppe har vært påbegynt i kong Eysteins tid: Ole Egil Eide daterer

byggestarten til slutten av 1100-tallet, eller tidlig 1200-tall (Eide 2005, s. 23). Riktignok er den omtalte sokkelprofilen av en type som ligger svært nær opp til det klassiserende rhinsk-lombardiske formspråket som dominerte kirkebyggingen i Bergen på første halvdel av 1100-tallet. Det er imidlertid ingen andre trekk ved Trondenes som peker så langt tilbake – selv om det er fristende å peke på at dette formspråket med stor sannsynlighet første gang opptrådte i klosterkirken i Munkeliv, som (også) var grunnlagt av Eystein. Men forutsatt at det var et relativt stort tidssprang mellom Eysteins grunnleggelse av kirken og byggestarten på kirken som i dag står, kan man ikke gå ut fra at kirkens tiltenkte funksjon ved grunnleggelsen speiles i byggeprosjektet som ble satt i gang henimot 50 år senere.⁹⁸ Slik kirkens bygningshistorie nå kan forståes, i tråd med Eides oppfatninger, ble bare kor og sakristi murt opp i første byggetrinn. Ettersom korets østgavl har et tydelig murskille i innerlivet, er det ikke en gang sikkert at koret kom under tak før etter 1250 – Eide mener dagens korgavl stod ferdig senest 1270-80, kanskje samtidig med at korets vinduer ble flyttet/endret (Eide 2005, s. 22). Selv om de nedre murskiftene av skipet kanskje ble murt samtidig med denne gavlen, virker det klart at skipet neppe stod ferdig og ble tatt i bruk før 1400-tallet. Det er altså også et sprang mellom bygningens tiltenkte funksjon ved oppstarten av prosjektet, og det som i virkeligheten ble utført før 200 år senere. Dette gjør det risikabelt å diskutere både hva kirken var planlagt som, og hvordan den faktisk fungerte, før man i senmiddelalderen finner den i kildene som en kollegiatkirke i et kannikgjeld med underliggende kapeller.

Slik jeg ser det, kan man altså ikke trekke det stående anlegget inn i en diskusjon om kirkens tiltenkte – eller faktiske – funksjon på grunnleggelsestidspunktet på tidlig 1100-tall. Dersom Eystein/kongemakten stod bak denne grunnleggelsen, er det derfor mest nærliggende å anta at kirken ble ansett som en fylkes- eller hovedkirke, og at det er slik kirkestedet skal forståes. Hva som skjedde da det stående anlegget ble påbegynt, hvem som var byggherre, og hvorfor planene ikke ble realisert er problemstillinger som unndrar seg klare svar. På det rent bygningstekniske planet kan det se ut som om man tok hensyn til en stående trekirke, som stod der skipet i dag står: En mulig indikasjon kunne være den store høgdeforskjellen mellom tomtens østre del, hvor koret står, og vestfronten i skipet – særlig tydelig ved et sprang i sokkelprofilen like øst for skipets langveggportaler. På grunn av dette kunne man gjette på at da steinkirken skulle bygges, måtte man på en eller annen måte forholde seg til en allerede stående (kirke)bygning, i tråd med den praksis som er påvist i flere andre middelalderkirker, som for eksempel Mære kirke (Lidén 1999b, s. 19-24). Det viktigste spørsmålet omkring den stående kirken er hvorfor koret ble planlagt så stort (med dertil hørende stort sakristi). Koret er langt større enn ved for eksempel fylkeskirkene i Trøndelag, og må som Eide påpeker ha

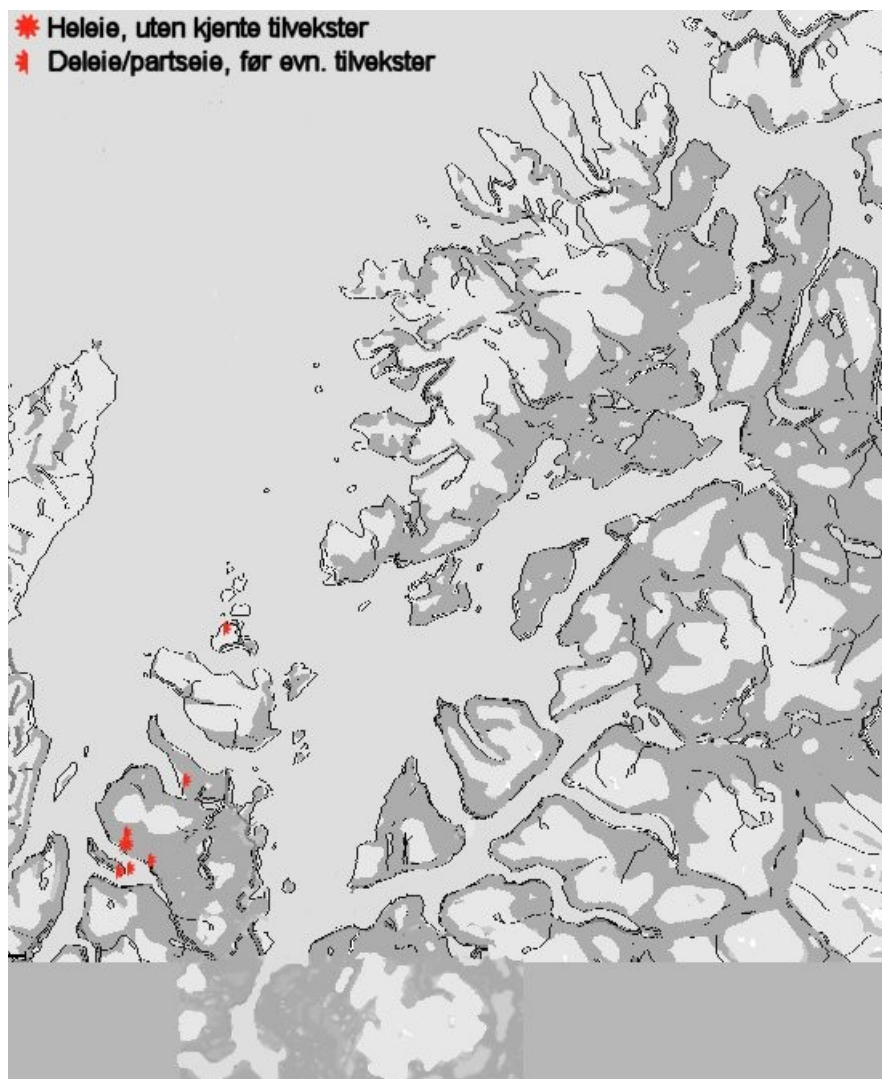
⁹⁸ Et poeng som selvsagt må understrekes er at kong Eysteins ”grunnleggelse” på ingen måte forutsetter at det ikke stod kirke på Trondenes fra før av – det er heller sannsynlig at gården har hatt et kapell fra 1000-årene, uten at det kan kildebelegges her (se nedenf.).

vært planlagt for et flertallig presteskap (Eide 2005, s. 6), selv om Trondenes neppe fikk et slikt flertallig presteskap før i senmiddelalderen. Svaret ligger trolig i hvorvidt kongemakten fortsatt hadde patronatsretten – og skal ansees som byggherre – eller hvorvidt kirkeinstitutionens løsrivelsesprosess som en mer selvstendig samfunnsmakt var gjennomført da kirken ble påbegynt. I det siste tilfellet må man forutsette at kirken allerede var utstyrt med et så stort fabricagods at byggeprosjektet på den måten lot seg finansiere, hvilket kan synes tvilsomt. Det virker rimelig, slik også Eide har antydnet, at de lengre opphold man ser i byggingen må være forårsaket av endrede vilkår for finansieringen. En slik endring kan ha vært kongemaktens overgivelse av patronatsretten ved fylkeskirken, samtidig med en klarere fordeling av godset til mensa og fabrica. Jeg ser med andre ord også den påbegynte steinkirken som et kongelig tiltak, uten at man av den grunn kommer nærmere en begrunnelse for det flertallige presteskabet den ble planlagt for. Spørsmålet berøres også senere i avhandlingen.

Kvæfjord kirke

De sentrale gårdene i Kvæfjord ligger som et belte langs fjorden fra Voktor og Vik innerst i fjorden, og ut til gårdene Utstrand og Elda ved fjordens innløp, samt gårdene på Kvæøya. Disse gårdene ligger side om side: De er naturlig avgrenset av fjell- og utmarksområder ”i bakkant”, og av fjorden på nedsiden. Særlig ved Gåra opptre et særegent kulturlandskap, med omfattende avgrensninger av små jordteiger med et intrikat system av steingarder. Gårdene her er jevnt over store. Området er også i dag kjent som et godt område for jordbruk.

Kvæfjord kirke ligger på gården Rå, og kirken bar gårdens navn i middelalderen, selv om den også kalles Kvæfjord kirke: Både i TJ (DN VI nr. 198) og i AB 166 er kirken kalt Rå kirke, og navnet var i bruk om kirken også i matrikkelen av 1647. Den vestre kirkegårdsmuren går ved Råelva, som i dag danner grensen mellom gårdene Rå og Huseby. En diskusjon av gårds- og eiendomsforhold her må etter min oppfatning ta hensyn til Huseby-institusjonen, og hva den kan ha representert i Kvæfjord. Dette kommer jeg tilbake til nedenfor.

Kvæfjord kirkes eiendommer i Tj.

Når det gjelder eiendomsforholdene er det for Kvæfjords vedkommende (i likhet med Bjarkøy og lbestad kirker) bare i DN VI nr. 302 at kirkens eiendommer er innført i Tj. Kvæfjord kirke er oppført med kirkestedsgården Rå, som var heleid, og kalles "åbøl" – den lå altså til prestebordet. Gården hadde en opprinnelig skyld på 12 spann, altså like mye som Trondenes. Videre eide kirken 4,5 spann i nabogården Huseby, hvor også Sand kirke eide en part på 1 spann. I Hokland på Kvæøya eide Trondenes kirke 2 spann og Kvæfjord kirke 4 pund.⁹⁹ "Gotastadhom", som trolig var utgangspunktet for dagens Gåra, har en noe mer komplisert eiendomshistorie, men er i senmiddelalderen tydeligvis delt mellom Kvæfjord kirke og erkebispestolen etter at sistnevnte har kjøpt en part i det som ser ut som en av tre gårdsenheter. Videre eide Kvæfjord kirke parter i "Backa",¹⁰⁰ Vebbestad, der Trondenes også

⁹⁹ Hansen (2003, tabell s. 264) oppgir Huseby og Hokland som "kombinert heleie", altså at det ikke var andre parter i gårdene enn de som kirkene eide. Dette framgår ikke av kildene, så langt jeg kan se.

¹⁰⁰ Mulig identisk med Harbakken i Kasfjord, i så fall eide Kvæfjord og Trondenes kirker hele gården.

var partseier,¹⁰¹ og Leirvåg (på Bjarkøy) hadde også Trondenes som partseier.¹⁰² Av disse partene er det for Kvæfjord kirkes del særlig eiendommene i "Gotastadhom", Huseby og Hokland (foruten kirkestedsgården/prestegården Rå) som utgjør en viss størrelse. Eiendommene ligger i kirkens naturlige nærområde, utenom de mindre partene i "Backa" og Leirvåg.

Når det gjelder de øvrige gårdene i Kvæfjord er det i AB og i 1626/1647 at eiendomsforholdene først trer fram i skriftlige kilder. Utstrand var delvis eid av erkesetet, etter at Torgil Skotbrot solgte 1 spann her til erkebiskop Jørund (1287-1309). Dale var i Bakke klostres eie. Sannsynligvis var det her den "Ragnhild på Dale" satt som i AB er oppgitt å ha gitt 5 spann i "Vestrand" til erkesetet, som trolig er et eldre navn på Strand. Trastad var krongods, trolig også Berg slik det ser ut i skattelistene fra 1567. Huseby og Rå er allerede nevnt – og Strand var altså eid i stor grad av erkesetet, som først hadde 9 spann her, deretter de 5 spann som Ragnhild gav, og i Aslak Bolts egen tid fikk erkesetet ytterligere eiendom her av "fru Elisabet" – gården hadde altså med stor tydelighet adelig bakgrunn. I 1723-matrikkelen er også Andenes kirke eier av en part her, og dette eierforholdet er også høgst sannsynlig middelaldersk.¹⁰³ Gåra var i allefall delvis i adelseie i 1539 (se nedenf.) – i 1626 var gården delt i de to "moderne" matrikkelgårdene, med tre brukere – Ytre Gåra var adelsgoods i 1626, mens biskopen bygslet Indre Gåra. Vikeland var eid av Dvergberg kirke (i Nordland) i 1647.¹⁰⁴

Kirkestedsgården Rå var altså like stor som Trondenes, og det øvrige nærliggende godset i Kvæfjord gjør det etter mitt syn naturlig å se de to kirkenes gods som relativt jevnstore når det er snakk om gods som kan være dotert ved grunnleggelsen. Rå og Huseby ligger inntil to andre gårder som i kildene kun er kjent som krongods – Trastad og Berg. Videre vestover lå Dale, som var heleie under Bakke kloster – det må derfor kunne kalles et "heleieområde", også i "sør-norsk målestokk". Denne konstellasjonen er etter mitt syn en indikasjon på at kirken er grunnlagt av kongemakten. I motsetning til forholdene i Trondenes kirkes nærområde er det få eksempler på gårder som virker å være bondeie forut for innlemmelsene i det sentral- og lokalkirkelige godset – det kan kanskje gjelde Utstrand, og

¹⁰¹ Trondenes, med 1 spannsleie, eide halve Vebbestad. Samtidig eide Kvæfjord kirke "meira pund. var span", og erkebiskopen satt senere(?) med 1 spannsleie, "er Sigurdher tinder kjøpte", hvilket kan bety at Vebbestad kom i "kirkelig, kombinert heleie". Et slikt hendelsesforløp er sannsynlig også i andre tilfeller, selv om man ikke kjenner proveniensen.

¹⁰² Også her finner man erkebiskopen som senere eier av 2 spann – da halve eiendommen – etter en gave fra Peter Gjøna. I DN VI nr. 198 og nr. 274 er Trondenes kirkes part kalt søndre Leirvåg, mens det i nr. 302 framgår at Trondenes hadde fått en tilvekst på et halvt spansleie av Haldor i Kasfjord. Også Sand kirke eide en part på to spann i Leirvåg.

¹⁰³ Trolig er denne parten "kamouflert" som benefisert bispegods i 1647, mens det tidligere erkebispegodset da (og senere) var krongods.

¹⁰⁴ Men gården er heleid av Andenes kirke i matrikkelen av 1723 – forholdet er vanskelig å forklare.

det kan gjelde Vikeland. Ellers er adel og kongemakt representert ved gårdene – komplekset "Gotastadhom" er vanskelig å tolke ut fra senere grenser og eiendomsforhold, men også her var adelen representert på eiersiden.¹⁰⁵

Et annet forhold som peker ut kongemakten som grunnlegger av kirken, er gården Huseby. Gårdsnavnet Huseby (eller varianter som Husby, Husabø, etc.) har en egen klang i nordisk navne- og gårdsforskning. Særlig har forskningstradisjonen omkring dette temaet stått sterkt i Sverige, mens Asgaut Steinnes' bok fra 1955 var den vesentligste norske innsatsen på feltet, til tross for at resultatene er omdiskuterte. Nylig har Frans-Arne Stylegar og Christer Westerdahl tatt opp diskusjonen, og kommet fram til et noe annet syn enn Steinnes representerte. Men det er uansett utbredt enighet om at navnet Huseby har vært knyttet til gårder med en viss funksjon i forhold til kongelig administrasjon – for eksempel gårder der kongen og hans menn har hatt tilhold på sine reiser, gjerne knyttet til veitsle- eller vistingsinstitusjonen (Rosén 1962, KLN VII, sp. 95; Steinnes 1955). Det er også fristende å nevne at Oluf Skötkonung i følge tradisjonen ble døpt – og muligens gravlagt – på en av sine Husebyer, selv om kildene til begge påstander er heller usikre (Brink 2005, s. 205-206). Stefan Brink mener for øvrig at Husebyene spillte en viktig rolle i kristningen av Sverige: "The first churches were in many cases built at a farm or manor belonging to the king, often known as *Husaby*; these sites were constituting the bulk of the *bona regalia* for the medieval Swedish kingdom" (Brink 2005, s. 208).¹⁰⁶

Stylegar og Westerdahl knytter Huseby-gårdene til rikssamlingsprosessen, og påviser en geografisk spredning av Huseby-gårdene (i Norge) i de områder hvor motstanden mot rikskongene var størst, mens det gamle kjerneområdet (Vestlandet) hadde svært få. De mener kongen har nedkjempet motstanderne: "I tillegg oppviser fenomenet alle tegn til en tvangsmessig konfiskering av langt tidligere etablerte jordegods. Motvillige stormenn og regionale herskere har blitt tvunget til å underkaste seg gjennom at de har blitt fratatt sitt jordegods" (Stylegar og Westerdahl 2004).

Selv om Husebyenes opphav og funksjon ikke er fullgodt avdekket, må det være klart at Huseby-gården i Kvæfjord i sin struktur er lik mange av de øvrige norske Huseby-gårder, og

¹⁰⁵ Øst for Strand ligger det som i dag er matrikulert som ytre og indre Gåre. Denne gården må ha sammenheng med komplekset "Gotastadhom", "Nedregården" og "Øvregården" som nevnes i AB som delvis erkebispegods, og også med parter tilhørende Kvæfjord kirke. Enheten Gotastadhom var øde i AB. I 1539 er "Garde" nevnt i den såkalte "arvetretten" mellom Hr. Truid Ulfstand til Giske og Fru Ingegerd Ottesdatter (Rømer) som en av gårdene deres venner skulle undersøke og avgjøre hvem av dem som hadde rettigheter i (DN II nr. 1131). Flertallsformen "Gåre" må mest trolig henspille på den oppdelingen av gården i små, smale rektangulære enheter som ennå er tydelig i landskapet her, særlig på Ytre Gåre.

¹⁰⁶ *Bona Regalia*: Den eiendom eller jordegods som ligger til kongemakten som institusjon, ikke som kongens private eiendom.

må ha hatt den samme funksjon som disse. Dette peker ut området som et gammelt "sentralsted", som har hatt administrative funksjoner for kongemakten, i alle fall fram til det man kan se som en avvikling av krongodset (eller omfordeling av større deler av det) i tidlig middelalder (se Iversen 2004, s. 10).

I Norge finner man Huseby-gårdene påfallende ofte i tilknytning til kirkene: Av de 46 gårdene Steinnes regner som "gamle" Huseby-gårder¹⁰⁷, er ti kirkestedsgårder, mens tolv er – som Huseby i Kvæfjord – nabogård til kirkestedsgården (Steinnes 1955, s. 32). I de siste tilfellene tenker han seg at den gården kirken er bygget på, tidligere har vært en part av eller et underbruk av Huseby-gården (Steinnes 1955, s. 40). I Kvæfjord må det heller være omvendt, da et av brukene på Huseby i dagligtale kalles "Norrå" (Nordre Rå).

Jeg skal her begrense meg når det gjelder diskusjonen av Kvæfjord-området tidligere historie, altså spørsmålet om hvordan kongen fikk hånd om Rå og de andre gårdene her. Men jeg vil kort nevne at det er trekk både ved arkeologiske funnsammensetninger og lokaliteter, gårdsgrenser og eiendomsforhold som peker ut det sentrale området som det jeg oppfatter som et eldre, samlet ressursområde, kanskje med utgangspunkt i gården Strand.

Når det gjelder gravminnenes fordeling i området, er det Strand som peker seg ut. Det skal her ha vært et gravfelt med ni gravrøys, i tillegg til en enkelt grav.¹⁰⁸ På Rå er det registrert en enkelt gravrøys. På Huseby er det ikke kjent gravminner. Det er heller ikke kjent gravminner på Berg. På Trastad er det derimot kjent et gravfelt med tre graver, pluss ytterligere en grav. På Dale er det ikke kjent graver, mens Utstrand har fire-fem gravrøys, i tillegg til bautasteinen. På østsiden av Strand er det to-tre gravminner på Ytre Gåra, mens det ligger en gravrøys på Indre Gåra. Vikeland har et gravfelt med fire graver, i tillegg til to bautasteiner (borte). Det er færre gravminner – og færre gårder med gravminner – innenfor det ovenfor nevnte "heleieområdet" Rå – Huseby – Berg – Trastad – Dale, enn i områdene utenfor.

Det er ingenting bevart av selve kirken i Kvæfjord. Bygningen ble revet senest i 1647, men det er ingen opplysninger om den, og man vet selvsagt heller ikke hvorvidt dette var den opprinnelige kirken på stedet. Etter min oppfatning skal Rå kirke oppfattes som i første rekke

¹⁰⁷ Asgaut Steinnes skilte mellom ekte ("gamle") og uekte Huseby-gårder. Westerdahl og Stylegar avviser disse distinksjonene, og teller derfor noen flere Huseby-gårder (54 stk.). Det er også en annen "Huseby"-gård lenger sør i Kvæfjord (i Gullsfjorden), men denne er av ubetydelig størrelse, og Steinnes regner den ikke til de eldre (Steinnes 1955, s. 31). Jeg har for min del valgt å ikke diskutere dette, da den sydlige Huseby-gården i Kvæfjord ikke er videre sentral for diskusjonen av kirkestedene. Trolig ble denne gården tatt opp i senmiddelalder eller tidlig nytid.

¹⁰⁸ Stedsangivelsen i Fornminneregisteret er dårlig, så det framstår noe uklart hvor røysene egentlig lå. Men de har i hvert fall ligget på strandsiden av dagens bebyggelse, og ikke langt fra gårdshaugen.

et "gårdskapell" tilknyttet Huseby-institusjonen, trolig oppført på kongelig initiativ. Det daterer i så fall kirken tilbake til 1000-årene. Huseby gjenfinnes jo også i TJ som kirkelig eiendom, med størsteparten i Rå kirkes eie, og en part i Sand kirkes eie. Dette er med stor sannsynlighet et yngre forhold enn byggingen av kirken, slik det trolig har vært for et flertall av "huseby-kirkene" – gården har nok vært kongens eiendom så lenge den har hatt administrative funksjoner for det ambulerende kongedømmet. At eierforholdet i tillegg splittes opp, er etter min oppfatning også et tegn på at overføringen til kirken ikke har skjedd ved grunnleggelsen av kirken(e). Det er selvsagt likevel ikke enkelt å forklare Sand kirkes lille eiendomspart på 1 spann i gården, langt fra kirkestedet. Sand kirke diskuteres nedenfor – men dens eiendomsstruktur preges av slike småparter, mange av dem langt fra kirkestedet. Den hadde for øvrig også en like stor part i Øynes på Kvæøya.

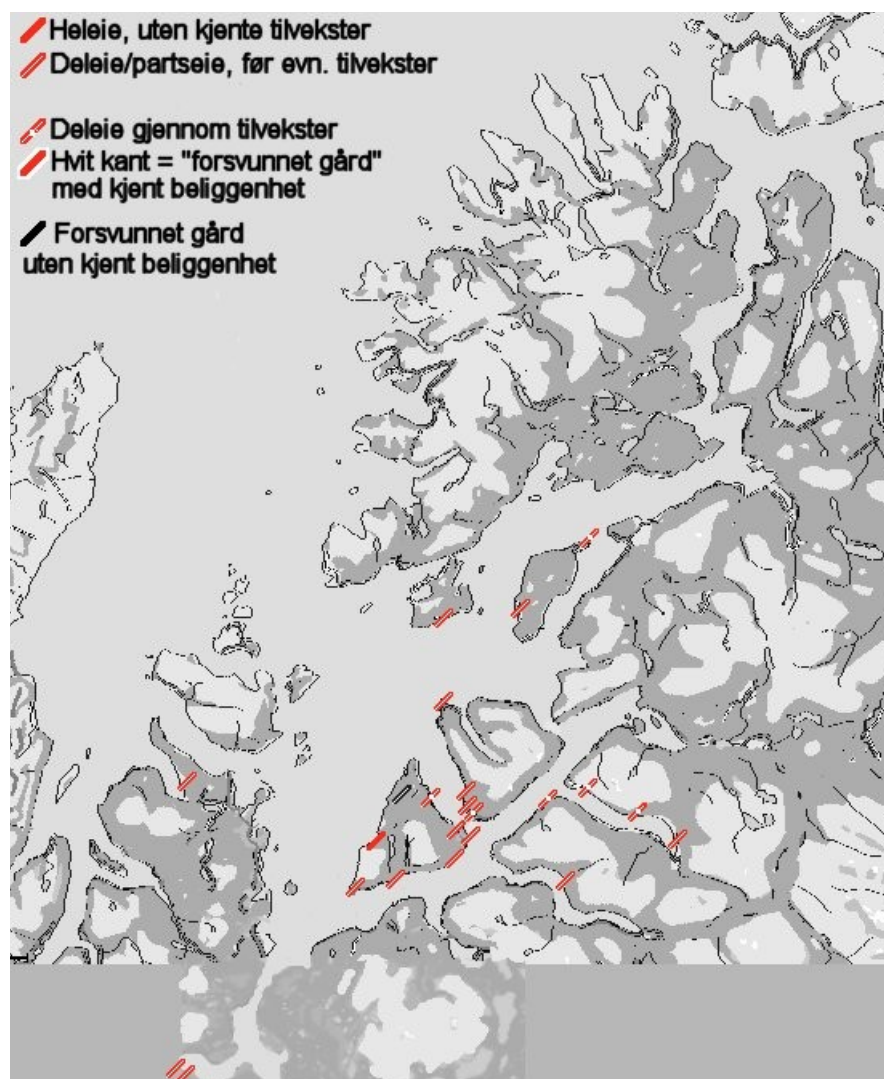
Ibestad kirke

Ibestad utmerker seg som et kirkested med en noe annerledes beliggenhet enn de andre middelalderkirkene i Troms. Topografisk kan kirkestedet virke mer rettet mot det indre fjordlandskapet enn mot Vågsfjordbassenget. At det ble bygget en steinkirke på stedet (revet i 1880), som den eneste i Troms utenom Trondenes, gjør at kirkestedet pådrar seg ekstra oppmerksomhet. Landskapet her – tinglaget – bærer navnet Astafjorden, som kirken også av og til nevnes som. Selve fjordnavnet betegner i dag først og fremst fjorden som skiller Rolla og Andørja fra fastlandet; men navnet ("Arnastadfyrd") har sin opprinnelse i gården Ånstad ("Arnastad") som ligger på Andørja, rett nord over sundet for Ibestad. Man må dermed regne med at gården Ånstad fra gammelt av må ha spilt en sentral rolle i området. I Astafjord var det imidlertid Bolla/Dyrstad på Rolla som var selve tingstedet. Et jordstykke nær kirken bar navnet "Gildeskålåkeren", og vitner om at kirkestedet i hvert fall på et tidspunkt var et sentralt samlingspunkt (Eriksen 1962 (1981), s. 36; Hansen 2000, s. 159).

TJ oppgir at "abølet" var på ni spann, som godtgjør at kirkestedsgården var stor (DN VI nr. 302). Det kan imidlertid diskuteres hvorvidt disse ni spannene egentlig var hele gården Ibestad (Ivarstad). Dette sies ikke direkte i TJ, men man kan merke seg at for Trondenes vedkommende står "Abølet Trondenes alt", mens det for Ibestads vedkommende bare står "abølet" uten gårdsnavn.¹⁰⁹ Viktigere er det at alle senere eiendomskilder viser en delt gård, hvor biskopen eide halvparten (tre våger fisk) og Bakke kloster eide den andre halvparten i

¹⁰⁹ Jan Brendalsmo har en utredning om åbøl, deres benevning i kildematerialet, og hvordan benevningene står i forhold til kirkestedsgård og senere prestegårder (Brendalsmo 2005, s. 41-46). Her hevder han bl.a. at jordeboksinnsførslene av typen "Abølet ix spanna leiga" uten at gårdsnavn nevnes (slik som tilfellet er med Ibestad i DN VI nr. 302) refererer til et prestebol som ligger på kirkestedsgården, men uten å være skilt ut fra denne. Han mener altså at kirkestedsgården alltid omfattet mer enn det som i slike tilfeller oppgis å være prestebol (lagt til prestens bordhold). Jeg har i min framstilling ikke vektlagt denne typen tilnærming utfra rent språklige argumenter, men i tilfellet med Ibestad tyder altså senere eiendomskilder på at prestebølet ikke omfattet hele gården.

1626. I 1666 var klosterparten kommet i privat eie igjen, og inntektene var fremdeles delt i to like store parter på bonden og på "Præstebolet". I manntallet fra 1701 er brukene kalt "Ibestad prestegaard" og "Ibestad bondegaard". Dagens prestegård på Ibestad, like over vegen fra kirken, er en relativt ny utskilling (1800-tallet), og har ingen historisk "fysisk" forbindelse med det "prestebol" som lå til kirken i middelalderen og senere. Om de ni spannene smør som lå til Ibestad i TJ bare var halvparten av gårdens verdi målt i landskyld, så var Ibestad en meget stor gård – langt større enn Trondenes og Rå, hvor gårdene var skyldsatt til tolv spann i TJ.¹¹⁰ Middelalderkirken har ligget kloss inn i gårdshaugen på Ibestad. Det er bare registrert en tvilsom gravhaug på gården – en naturdannelse som i følge Fornminneregisteret har blitt oppfattet som en gravhaug. Den skal ligge om lag 120 SSØ for driftsbygningen på dagens prestegård.

Ibestad kirkes eiendom i TJ

¹¹⁰ Et ytterligere argument, om enn ikke udiskutabelt, er at skyldforhold/-reduksjon lar seg sammenligne med andre eksempler – gården Tranøy, skyldsatt til ni spann i middelalderen, var skyldsatt til tre våger fisk i 1647.

Eiendommene som tilhørte Ibestad kirke er ført i diplommet DN VI 302. Siste del av listen inneholder flere tilvekster i form av gårder der giveneren er oppført, og disse holdes foreløpig utenfor i denne sammenheng. De fleste av de 22 gårder og gårdparter som synes eldre er lokalisert i kirkens nærområder, særlig på Rolla og Andørja. Men kirken har også hatt eiendom i Hol og Stokke ved Tjeldsundet, i Harbakken i Kvæfjord og i Berg på Dyrøya. Hallevik var heleie. Både Ibestad og Tranøy kirker hadde parter i Berg på Dyrøy, mens Ibestad hadde part i Hol (der Trondenes og Tranøy også var partseiere), Harbakke (der Trondenes og Kvæfjord hadde parter), Stangnes (der Sand kirke hadde en annen part), Rollnes (der Sand hadde en part), Ånstad (der Trondenes eide en part) og i Dyrstad (der Sand og Trondenes kirker eide parter). Ibestad eide også halve gården "Biargum" – hvilken gård dette var er usikkert.¹¹¹ Kirken hadde for øvrig eiendomsparter i Stokke, Forså, Lille Skoge, Breivoll, Selset, Igeland, Å, Engenes, Selnes, Soløy, Hesjeberg og "Fiillsbeins viik".

Distribusjonen av gravminner er slik at gårdene i kirkelig eie i dens eget nærområde har ingen eller få gravminner: Det er ikke registrert gravminner på Forså, Storskog, Breivoll, Selset og den "trippeleide" storgården Dyrstad, og heller ikke på Å. På Hallevik, som var heleid av kirken, er det en enkelt gravrøys. På Ånstad og Igeland er det registrert et fåtall graver. Men både Engenes og Åndervåg har store gravfelt, i likhet med tidligere nevnte Sør-Rollnes der det er gjort funn fra yngre jernalder. (Også på Nord-Rollnes er det gjort flere gravfunn som dateres til yngre jernalder/merovingertid, men disse stammer fra flatmarksgraver). Alle disse tre gårdene ligger ut mot Vågsfjordbassenget. Det er betimelig å spørre seg om hvorvidt det kan dreie seg om former for "bygdegravfelt" eller lignende, særlig ved Åndervåg og Engenes som begge har omkring tjue kjente gravminner. Gravene ligger imidlertid ikke samlet – det største gravfeltet på Engenes har/hadde sytten kjente graver, og dette er ingen voldsom overrepresentasjon om man regner opp til femten graver som normalt for et gårdsgravfelt (Iversen 1999, s. 20). Det dreier seg dessuten om store og svært store gårder, hvor i alle fall Åndervåg og Sør-Rollnes bærer preg av å ha vært bondeie (senere oppsplittet eierskap), og trolig også Engenes hvor Ibestad kirke eide sjettedelen av gården.¹¹² Av andre gårder i nærheten er det særlig Laupstad – der Bjarkøy kirke eide 5 spann, og hvor bjarkøyætta for øvrig hadde eierskap – som utmerker seg med flere graver.

¹¹¹ Hansen (2003, tabell s. 264 og kart side 265) ser ut til å mene at den halve "Berg"-gården Ibestad kirke eide, er Berg på Dyrøy. Det virker rimeligere å oppfatte DN VI nr. 302 slik at parter i Berg (*Bærgi*, *Bergi*) på Dyrøy riktignok er eid av Ibestad og Tranøy kirker, men at den *halve gården* Ibestad eide, var del av det omtalte "Biargum"-komplekset (kalles *Biargum* i DN VI nr. 302). I NG 17, s. 65, er det imidlertid stilt spørsmål om Biargum her kan være identisk med Bjørgja (gård nr. 37 i Sørreisa).

¹¹² I 1647 er riktignok ikke Engenes en stor gård – den var da skyldsatt til to pund. Men i middelalderen var gården skyldsatt til seks spann.

Når det gjelder kirkestedets opphav kan man for det første merke seg fraværet av krongods i området. I 1567 er det riktignok en del krongods i fjordene innenfor Astafjorden, men dette er ikke nødvendigvis gammelt, og på Rolla og Andørja er det bare et fåtall gårdparter som er krongods i etterreformatorisk tid. Kirken ligger heller ikke i et typisk (senere) heleieområde. Det er kjent en del adelseie i området, men jeg mener også det er grunnlag for å si at det stikker bondeie i en god del av gårdene som ligger nærmest kirken. Dersom det er slik som tidligere antydte, at prestebolet for det første bestod av bare en del av gården, og at dette kanskje ikke heller var skilt ut som et eget bruk, så gjør dette at lbestad stikker seg frem som en "storgårdskirke".

Det kan bemerkes at Bjarkøy kirke eide gården (Øvre) Selset, og at både Vik og Laupstad i Astafjorden var deler av bjarkøygodset. Slik Lars Ivar Hansen tidligere har antydte, kan nok bjarkøyættas tilstedeværelse i dette området være knyttet til kontroll og utnyttelse av de ressursene som kunne hentes ut av de indre fjordene, i form av både handel og skattlegging av den samiske befolkningen (Hansen 1999, s. 88). Han ser likevel kirkestedets etablering og plassering som et "offentlig" tiltak fra "kongens og kirkens styringsmenn", særlig knyttet til misjonsframstøt overfor den samiske befolkningen, og kanskje med tanke på lbestad som en slags halvfylkeskirke (Hansen 2000, s. 148). Jeg heller altså mer mot å oppfatte lbestad som en storgårdskirke: Kirken lå helt inn på tunet, gården var svært stor, og det kan synes som om prestebolet ikke var skilt ut som noen egen, fysisk driftsenhet.

Det stod en steinkirke fra middelalderen på lbestad, som ble utvidet med murte tilbygg på 1700-tallet – det eneste "kirkebyggeriet" i stein i Troms etter reformasjonen før i nyere tid. Å trekke selve den middelalderske steinkirken inn i diskusjonen om kirkestedets bakgrunn er ikke uten videre lett; om det har stått en tidligere kirke på stedet er ikke kjent, og dateringen av steinkirken som ble revet i 1880 er uviss. Lena Liepe daterer den til annen halvdel av 1200-tallet, eller tidlig 1300-tall; det samme gjør Lars Ivar Hansen, visstnok etter at Hans-Emil Lidén ut fra foto har datert en profilert stein som må stamme fra kirken til "1200-tallet eller seinere" (Liepe 2001, s. 34; Hansen 2000, s. 142-143). Steinen oppbevares i kirken i dag. På foto kan den riktignok se ut som tilhugget og profilert, men steinen er utvilsomt en naturdannelse, og følgelig ikke grunnlag for noen datering. Øystein Ekroll oppfatter imidlertid kirken som senmiddelaldersk ut fra "dimensjonane og forma", og mener at den brede og lave formen på kirkebygget er felles med andre senmiddelalderske kirker i erkestiftet, for eksempel Dolm og Logtun (Ekroll 1997, s. 302). Den gamle bygdebokforfatteren Hilmar Eriksen mente derimot at kirken kunne være bygget i 1160–70-årene (Eriksen 1954, s. 209ff; Eriksen 1981 (1962), s. 30-31). Hans teori om at byggherren skulle være Nikolas Skjaldvorsson (Magnus Barfots nevø, og dermed Eystein Magnussons søskenbarn) kan i

dag virke som en noe langsøkt hypotese for på bygdebøkers vis å knytte kirken til en navngitt stormann – men selve dateringen, med et visst slingringsmonn, er plausibel nok.¹¹³ Kirken hadde rundbuet inngang i vest og rundbuede vinduer med innoverskrådde vanger. Dette virker mer romansk enn gotisk. Grunnplanen må også tillegges vekt; den opprinnelige kirken hadde ikke separat korutbygg, og hadde en bred/kort form i et tilnærmet 3:2-forhold (18,7 x 12,4 m). Steinkirker med skip og kor i ett, og som er oppført i høg- og senmiddelalder har gjerne grunnplaner i tilnærmet 2:1-forhold, som for eksempel Eidfjord kirke i Hardanger, fra om lag 1300. Men Eidfjords nabokirke – Kinsarvik – er en interessant parallell til Ibestad. Den blir gjerne datert til 1100-tallet eller senest omkring 1200,¹¹⁴ den var opprinnelig uten separat kor, og skipet fyller målene 20,2 x 14,6 m. Beliggenheten er spesiell: Da den ble oppført, må den ha vært den eneste steinkirken på Vestlandet som ikke lå i den ytre skipsleia – med svært lang avstand til de andre steinkirkene. Kirkestedet knytter seg utvilsomt til handelsaktivitet og kommunikasjoner videre over fjellet. Kongemakten kan ha hatt representanter her i form av aristokratiet. Det er min oppfatning at også gården Ibestad kan sees i sammenheng med utnyttelsen av ressursene i fjordlandskapet innenfor den, kanskje med kongemakt i bakgrunnen, men utvilsomt sterkere knyttet til den lokale/regionale sosiale elite. Både ”misjon” og kristen-kulturell manifestasjon av ”makt” er etter mitt syn i beste fall underodnet, og trolig fraværende. Dette spørsmålet blir diskutert mer sammenfattende senere i avhandlingen.

Ved en befaring på Ibestad 23. mai 2007 ble krypkjelleren under koret i dagens kirke undersøkt av Marius Opdahl Larsen og Vidar Trædal. Koret står fundamentert på en bruddsteinsmur, opp til 50-60 cm høg, på øst-, nord- og sørsiden. Langs innsiden av disse murene ligger det ytterligere en lav mur eller såle, som på enkelte punkter gir støtte for steiner hvorpå gulvåser for dagens gulv hviler. Denne muren/murene har kalk som bindemiddel, og skriver seg dermed trolig fra den eldre kirken på stedet. Det kunne dreie seg om tilbyggene fra 1700-tallet, men for det første tilsier dimensjonene på rommet (8 meter bredt) at det neppe er snakk om disse, og for det andre virker murverket middelaldersk: Det er brukt rektangulære stein lagt på flasken, med klar skiftegang og minimalt med pinning, om noe i det hele tatt. Murverket virker for meg utpreget romansk, med en datering til senest første del av 1200-tallet.¹¹⁵ Ved den søndre muren, om lag fem meter vest for østmuren sees

¹¹³ Når det gjelder hypotesen om at ”ingen andre enn Nikolas Skjaldvorsson til Steigen, død 1176, [kan] komme i betraktning” (Eriksen 1954, s. 210), så er Eriksens argument at ”den kongelige finneferd” ikke lå til lendmannssetet på Bjarkøy, men til Steigen. Tanken er interessant, men det er ingenting i eiendomsforholdene slik disse kan kartlegges som tyder i denne retningen – eierskap til kirkestedsgården må man etter mitt syn ha som en forutsetning.

¹¹⁴ Mer nøyaktig kan den dateres til omkring 1170 (Ole Egil Eide, pers. med.)

¹¹⁵ Muremåte kan imidlertid være helt avhengig av hva slags stein som var tilgjengelig. Når det gjelder tilbyggene til Ibestad kirke på 1700-tallet, så må det være klart at stein fra den delvis nedrevne østgavlen i middelalderkirken var tilgjengelig, og kan derfor gi inntrykk av middelaldermur. I så tilfelle kunne man likevel

begynnelsen på et tverrgående rullesteinsfundament, om lag to ganger to meter. På grunn av moderne inngrep og tildekking med plast kunne det ikke sikkert avgjøres om dette fundamentet går helt tvers over til nordmuren, men om lag i samme avstand fra østmuren er det et brudd i nordmuren i form av en smal nisje. Det er usikkert om dette har sammenheng med fundamentet, eller om det har oppstått i nyere tid, i forbindelse med ventilasjon i kjelleren. I alle fall viser denne åpningen at det er snakk om en kistemur på ca 1,5 meters tykkelse. Det er også bygget opp et tydelig rullesteinsfundament midt mellom nord- og sørmuren, i to–tre meters avstand fra østmuren. Dette kunne man tenke seg som et fundament for middelalderkirkens hovedalter, men det bærer i dag en tilhugget ”grunnstein” for den nåværende kirken (med innskrift ”1880”), og det er derfor mulig at fundamentet har sammenheng med denne – selv om det er vanskelig å se poenget med et så stort fundament til dette formålet. Alt i alt mener jeg altså at dagens kor i lbestad kirke er fundamentert på de nederste murskiftene av den middelalderiske delen av steinkirken som ble revet i 1880, og at murverkskarakteren indikerer en datering av middelalderkirken til senest første del av 1200-tallet.

Sand kirke

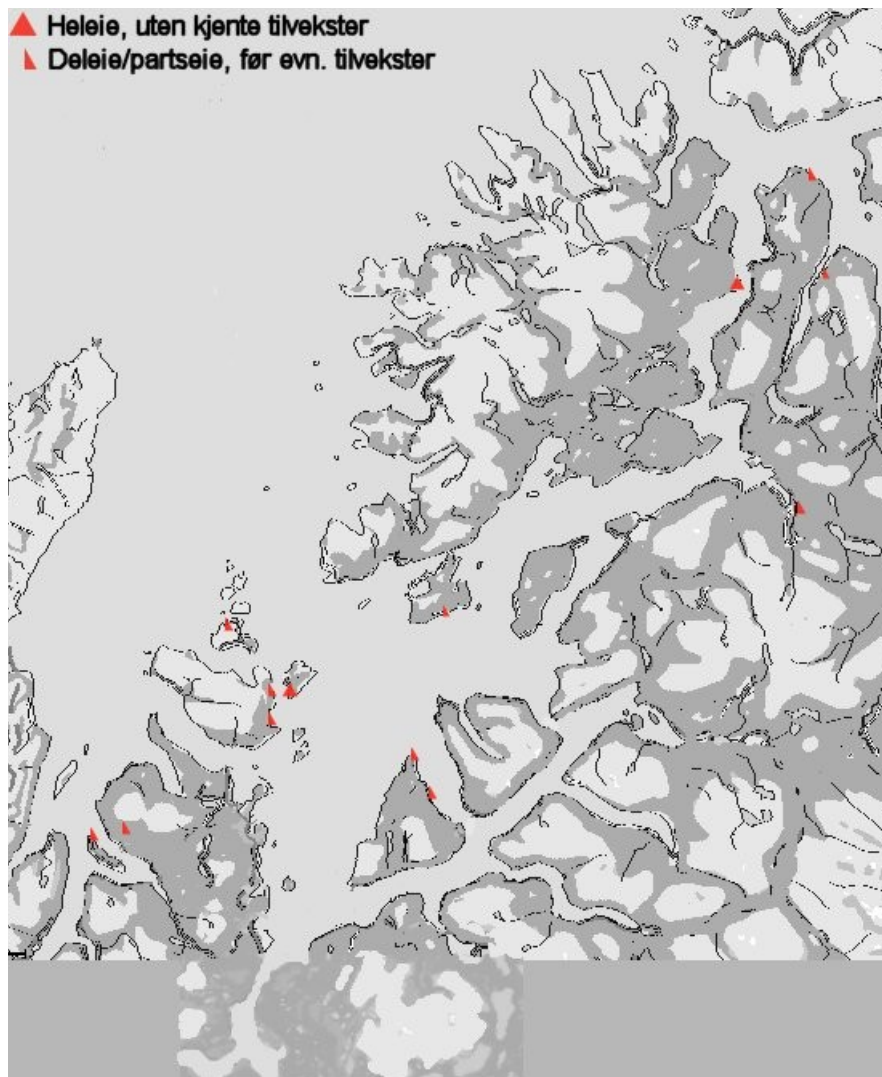
Sand kirke ligger på gården (Nord)Sand på Sandsøya, inn mot sundet mellom Sandsøya og Grytøy. Både som en tidligere, samlet gårdsenhet og hver for seg utgjør Sør- og Nordsand store gårder. Det er flere førkristne gravminner på Sand, enn på noen annen kirkestedsgård i Sør-Troms. Gravene er temmelig spredt ut over hele den eldre Sand-gården, uten å samle seg i klare, større felt. Dagens kirke, som trolig står på samme sted som middelalderens kirke, ligger akkurat på grensen mellom de to gårdene. Kanskje har den ligget ved et tun som ble sprengt ved gårdskløyvningen – men det er heller ikke i dag noen betydelig avstand til tunområdene verken på Nord- eller Sørsand. Kirken med kirkegården ligger ved bruk nr.1 på Nordsand – et lavt bruksnummer er som regel en indikasjon på nærhet til et eldre tun. Høg skyld, bondeparter i navnegården på 1600-tallet, mange gravminner og nærhet til tunet gir stedet karakter av en storgård med kirke. I 1490 var Sand innlemmet i bjarkøygodset, men det er usikkert hvorvidt dette var hele, eller en av de to gårdene (DN VIII nr. 426). I 1647 var Nordsand krongods, mens Sørsand var bondeie. Ingenting er kjent om selve kirkebygningen, som ble erstattet av en ny kirke i årene etter 1643.

Eiendommene som tilhørte Sand kirke er belagt i to av diplomene i TJ (DN VI nr. 198; DN VI nr. 302). Det er ingen klare opplysninger om tilvekster i de to listene. Verken Nord- eller Sørsand inngikk blant eiendommene som lå til kirken, mens Sørsands nabogård i sør – Altevåg – senere ble prestegård. Sand kirkes eiendomsstruktur er klart avvikende fra de

mistenke at kirkens opprinnelig murverk hadde mer romansk enn gotisk karakter.

kirkene som hittil er omtalt. Kirken eide parter i tolv gårder, men disse ligger svært spredt, fra Øynes på Kvæøya og Huseby i Kvæfjord i sørvest, til Tennskjer helt nord ved Malangen. Foruten Altevåg, er det lite eiendom i nærheten av kirken; fem spann i Skjellesvik (hvor Trondenes også hadde eiendom) og et spann i Fenes(våg). Bare Altevåg var heleie; Kirken hadde en liten part i Huseby som ellers var eid av Kvæfjord kirke, Sør-Rollnes var eid sammen med erkesetet, og Nordstraum sammen med Tranøy kirke. I Leirvåg hadde både Sand, Kvæfjord og Trondenes kirker eiendom. Videre hadde Sand kirke parter i Øynes, Dyrstad (på Rolla), og videre nordover i Stangnes, Gibostad og Tennskjer.

Gårds- og eiendomsforholdene kan tolkes som en ganske typisk høgendeskirke – gårdskirke – som på et tidspunkt har blitt en regulær sognekirke i bispeorganisasjonen. Den store gården med mange gravminner, nærheten mellom tun, kirke og førkristne gravminner, og det forhold at en mindre nabogård er lagt til prestebordet tyder på at presten i tidlig tid har vært i storgårdens felles bordhold, før et eget mensalgods – prestegården – ble opprettet. Kanskje ble denne også skilt ut fra Sand. I motsetning til prestebolene ved de øvrige kirkene som nevnes i TJ, er ikke Altevåg kalt "abøl", og er derfor trolig først blitt "prestegård" senere. Det øvrige godset er som nevnt lite, og spredt som parter over store deler av Sør-Troms. Partene er imidlertid ikke så mange at man kan legge avgjørende vekt på dette – de kan neppe stamme fra noen samlet donasjon, og er vel helst sjelemessegaver og lignende.

Sand kirkes eiendommer i TJ.

Bjarkøy kirke

Bjarkøy er et velkjent sted i norsk historie, og gjennom arkeologiske funn så vel som litterære og andre skriftlige kilder kan stedets sentrale rolle i Nord-Norge belegges gjennom om lag 1000 år. Som nevnt tidligere er både det ringformede tunanlegget, et stort gravfelt og funnet av bjarkøykjelen klare indikasjoner på stedets sterke status allerede fra eldre jernalder av. Tore Hund fra Bjarkøy personifiserer ættens og området motstand mot rikskongedømmet i og med hans rolle i slaget på Stiklestad i 1030. Imidlertid sees ætten som "kongetro", og etter hvert på baglernes side, ut over på 1100-tallet, da stedet var lendmannssete. Særlig i hundreårsperioden ca. 1250–1350 sees herrene til Bjarkøy å ha hatt helt sentrale roller i rikspolitisk sammenheng. Bjarkøy ligger sør for det bredeste innløpet til Vågsfjorden, og har en strategisk beliggenhet i både militær og økonomisk forstand (se tidligere i kapitlet). Gården har på et tidspunkt blitt delt i to, Nergård og Øvergård, men begge var eid av junker Hans Sigurdsson før 1490 (DN VIII nr. 426), og i 1647 tilhørte gårdene henholdsvis

adelsmannen Jens Bielche og Rosenkrantzene. Man bør vel helst se for seg Øvergård som det eldre tunet, hvor man i dag finner gårdshaugen og tilknyttede gravfelt og nausttuffer.

Kirkens plassering på Bjarkøy er ikke fastslått sikkert. En rekke etterreformatoriske kilder slår fast at det stod kirke på Nergård, og Bratrein har pekt ut tomten ut fra muntlige opplysninger, uten at andre forhold stadfester dette (Bratrein 1967, s. 27-28). Det er heller ikke kjent opplysninger om bygningen, med unntak av at Bratrein fant tømmer i et stabbur på Nergård som han mente virket middelaldersk. Mange har antatt at kirken brant ved karelenes angrep på Bjarkøy i 1323 og/eller 1349, men dette er ikke direkte oppgitt i de skriftlige kildene.

Bjarkøy kirkes eiendommer er oppført i DN VI nr. 302, med opplysninger om tilvekst i tre gårder/parter. Situasjonen for Bjarkøy kirke ligner en god del på Sand. Bare fem spann i nabogården Austnes ligger til kirken i dens eget nærområde, mens det øvrige godset ligger spredt: Bjarkøy virker å ha hatt en part i Steinsland,¹¹⁶ men har ellers en liten konsentrasjon av eiendom ved sørenden av Senja (Buvik, Å, Frovåg, Lemmingvær), i tillegg til Sørfjord i Faksfjorden øst for Dyrøy, og en annen mindre konsentrasjon i Astafjorden (Vik, (øvre) Selset, og Laupstad). I tillegg hadde kirken en part i Dale på Grytøy. Buvik, Øvre Selset og Å var heleide. Bare eiendommen i Steinsland kan ha vært i fullt sameie med andre kirkelige institusjoner.

Eiendommene under Bjarkøy kirke ligger i stor grad innenfor det som må betraktes som et kjerneområde for bjarkøyættas gods fra gammel tid av. Ved å trekke inn de eiendommer som lå til Bjarkøygodset ved skiftet etter junker Hans Sigurssønn i 1490 (DN VIII nr. 426), ser man at gårdene i dette godset lå fra selve Bjarkøy og nordover, langs kysten av Senja, og enkelte gårder i Astafjorden – junker Hans eide blant annet deler av Vik og Laupstad.¹¹⁷ Kirkens eiendommer ligger altså innen de samme områdene. Man kan også merke seg at flere av gårdene er heleie – det understøtter den generelle hypotesen om at gårder som tilhørte gods, lettere ble overført til kirkelige institusjoner i sin helhet. Også gravminnedistribusjonen ser ut til å støtte opp under dette bildet. Setegården på Bjarkøy har et større antall gravminner. De to heleide gårdene på Senjas sørside (Buvik og Å) har ikke gravminner, Frovåg har en enkelt gravhaug, mens mange av de bondeide gårdene på Stonglandet har graver – til dels mange (Hofsøy, Stonglandshals, Hals og Bakken). Både på Stangnes og Senjahesten er det registrert gravfunn fra vikingtid eller yngre jernalder. Verken Vik eller Øvre Selset i Astafjorden har gravminner, men Laupstad har trolig hatt flere.

¹¹⁶ ”Steinslande” i DN VI 302 etterfølges av et åpent felt.

¹¹⁷ Gårdene i Astafjorden er ikke identifisert i diplommet – Holmsen har identifisert dem som Vik og Laupstad (Holmsen 1980, s. 37).

Bjarkøy kirkes eiendom i TJ

Alt i alt virker det som om man her står overfor en gårdskirke på setegården Bjarkøys grunn, som i en noe senere fase har fått tillagt jordegods fra herren(e) til Bjarkøy. Opprinnelig har presten hatt felles bordhold med gården for øvrig, mens det senere ble lagt gårder til kirken. At det lå tre heleide gårder til kirken, alle i områder med øvrig bjarkøygods, peker mot at godset kom fra bjarkøyætten. Dette jordegodset ser ut til å ha vært på ættens hender i lang tid forut for donasjonene.

Man må likevel sette noen spørsmålstegn ved Bjarkøy kirke. Det første spørsmålet er beliggenheten på Nergård, det andre er hvorfor kirken på Nord-Norges mektigste gård ikke ble bygget i stein. At det lå en kirke på Nergård er helt klart ut fra etterreformatoriske kilder. Det finnes imidlertid også en lokalitet på Øvergård, i utkanten av gårdshaugen og nedenfor det gamle gravfeltet på Frihågen, hvor det i følge sagn skal ha stått kirke – stedet omtales som "Kjerkebakken", og i skråningen opp mot Frihågen ligger "Kjerkesteinen". Jeg kan se to

mulige forklaringer. Den første er at det kan ha stått to kirker på Bjarkøy i middelalderen. Setegården på Bjarkøy har på et tidspunkt vært splittet opp i to like store gårder, hver av dem med en landskyld like stor som (den rekonstruerte) landskylden på den nest største gården i Troms – lbestad. Hvor gammel denne delingen kan være, er usikkert – men i og med navnene "Øvergård" og "Nergård" er det sannsynlig at delingen har skjedd i middelalderen, ut fra en tanke om at delingsprodukter i jernalder ofte fikk nye gårdsnavn. Bautasteinen "Pila" står i utkanten av Øvergårdstunet, akkurat på grensen mellom Øvergård og Nergård – dersom den er satt der som grensemarkering kan splittelsen neppe ha skjedd særlig senere enn 1200, da bautasteiner normalt ikke forekommer senere enn dette. Om det da var slik at det stod en gårdskirke knyttet til det antatt eldre tunet på Øvergård, så er det mulig at eieren, eller han/hun som kom til å disponere storgården Nergård også etablerte en gårdskirke tilknyttet det nye tunet. Det var denne kirken som etter hvert kom til å gå inn i den framvoksende bispe-/sognekirkeinstitusjonen, og som fikk tillagt eget jordegods – mens den eldre gårdskirken på Øvergård gikk ut av bruk, kanskje i forbindelse med at de siste stormennene flyttet fra Bjarkøy etter karelenes herjinger på midten av 1300-tallet.

Den andre forklaringen er kanskje mer sannsynlig: At kirken på Bjarkøy (Øvergård) ble lagt ned i forbindelse med plyndringene og/eller oppgivelsen av setegården(e), og at en ny kirke (Nergårds korshus) ikke ble anlagt før langt senere, kanskje så sent som opp på 1600-tallet. Det faktum at den ikke nevnes verken i 1589 eller i kirkeoversikten i Stattholderarkivet fra 1625 – som eksplisitt sies å omfatte også "korshus" – mener jeg kan tyde på dette.

At kirken på Bjarkøy ikke ble bygget i stein kan også ha mange årsaker. For det første er det ingen regel at den øvre samfunnseliten bygget i stein.¹¹⁸ Også kong Eystein ser i følge Snorre ut til å ha latt oppføre høgstatusbygninger (trolig også kirker) i tre i kongsgården i Bergen tidlig på 1100-tallet. Man kan også tenke tanken at gårdsdelingen på Bjarkøy, og (hypotesen om) kirken på Nergårds raske innlemmelse i sognekirkesystemet etter sin etablering i tiden før 1200, førte til at bjarkøyætten aldri reiste et virkelig høgstatusbygg som kirke på sin gamle storgård. Men en tredje forklaring er også verdt å ta med: Byggingen av Trondenes – med sin utvilsomt svært lange og kompliserte byggeperiode – kan ha demonstrert et klimatisk problem. Bygging i stein krever en lang, frostfri sesong for at kalkmørtelen skal tørke, og kanskje erfarte man at Trondenes og lbestad representerte en nordlig grense for hvor det var fysisk mulig å reise et større bygg i stein.¹¹⁹

¹¹⁸ Det er liten tvil om den høge statusen slekten på Urnes i Sogn hadde, og de kunne utvilsomt ha finansiert en kirke i stein – men valgte tre.

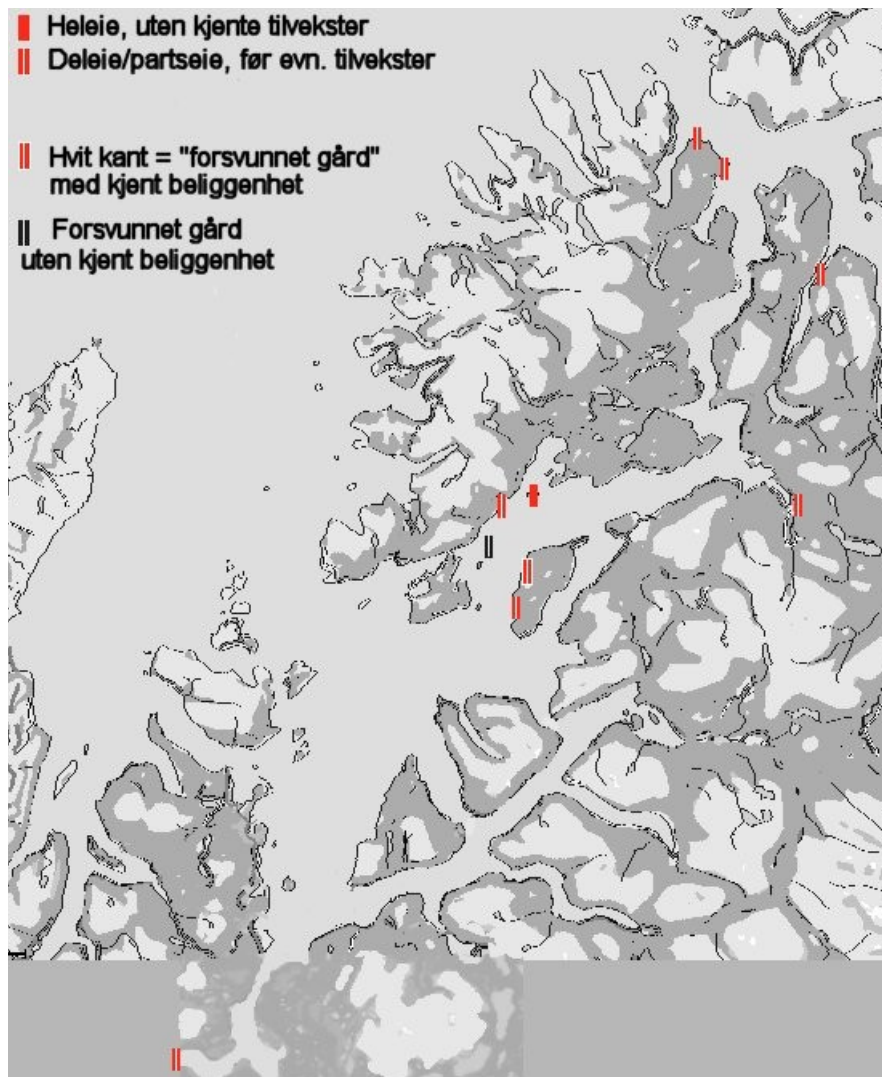
¹¹⁹ Reidar Bertelsen, muntlig meddelelse.

Tranøy kirke

Tranøy ligger ved Senjas sørøstlige side, vest for innløpet til Gisundet. Prestegården med kirken er den eneste eldre bebyggelsen på øya. I dag ligger kirken med kirkegården helt inntil tunet, men det er på det rene at den eldre kirken ikke stod på samme plass (se katalog) – det er likevel naturlig å anta en viss tilhørighet mellom kirken og tunet. Kirken som står i dag ble bygget i 1775, og bygningen som ble revet omtrent samtidig kan ha stammet fra middelalderen. Den var en langkirke i tømmer, med smalere kor og et våpenhus i vest. Kirken hadde et lite tårn med spiss hjelm. Taket var tekket med torv. I 1750 var gulvet dårlig, på grunn av en stor mengde innvendige begravelser. Det er opplagt mulig at bygningen var fra etter reformasjonen, men det må understrekes at dette er den eneste trekirken i Troms og Finnmark som trer fram fra kildene som en mulig middelalderkirke.

Ved en befarig 22. mai 2007 ble den eldre kirkegården lokalisert om lag 150–200 m nord for den stående kirken, kirkegården og gårdstunet. Prøvestikk med jordborr viste en rekke beinrester i dette området. Det ble også påvist en tuft mellom dette området og dagens kirkegård. Tuften var tydelig orientert ØV, men ellers vanskelig å avgrense. Det kom opp trerester i prøvestikkene, som indikerer at det har stått en bygning her. Beliggenheten til tuften kan også stemme overens med lokale opplysninger om at kirken skal ha ligget seksti meter nord for dagens kirkegårdsgjerde (se Larsen in prep.).

Eiendommene under Tranøy kirke er belagt i DN VI nr. 302, 274 og 198. Det kan ikke skilles ut yngre tilvekster ut fra listene. Kirken er oppført med ni eiendommer utenom det heleide åbølet: Berg på Dyrøy i kombinert heleie med lbestad kirke, "Væstarzwaghom" sammen med Trondenes kirke, og (Nord) Straumen sammen med Sand kirke – dessuten parter i Hol sammen med Trondenes og lbestad, parter i (Sør) Straumen, og i Gavlen og Vang helt nord ved Malangen, Jøvik på Senja, og den her ikke identifiserte "Helgaholme"/"Holghaholme". Eiendomspartene er da særlig konsentrert på Dyrøya, og spredte parter nordover. Foruten åbølet på 9 spann, var den største parten i Vang (5 spann), som var halve gården. Også parten i Gavlen var relativt stor (3 spann) – foruten en like stor part i Jøvik var de nærliggende gårdpartene mindre. I 1567 var en mindre part (1/2 våg fisk) av Vang på kronens hender, ellers er det svært lite krongods i kirkens nærhet.

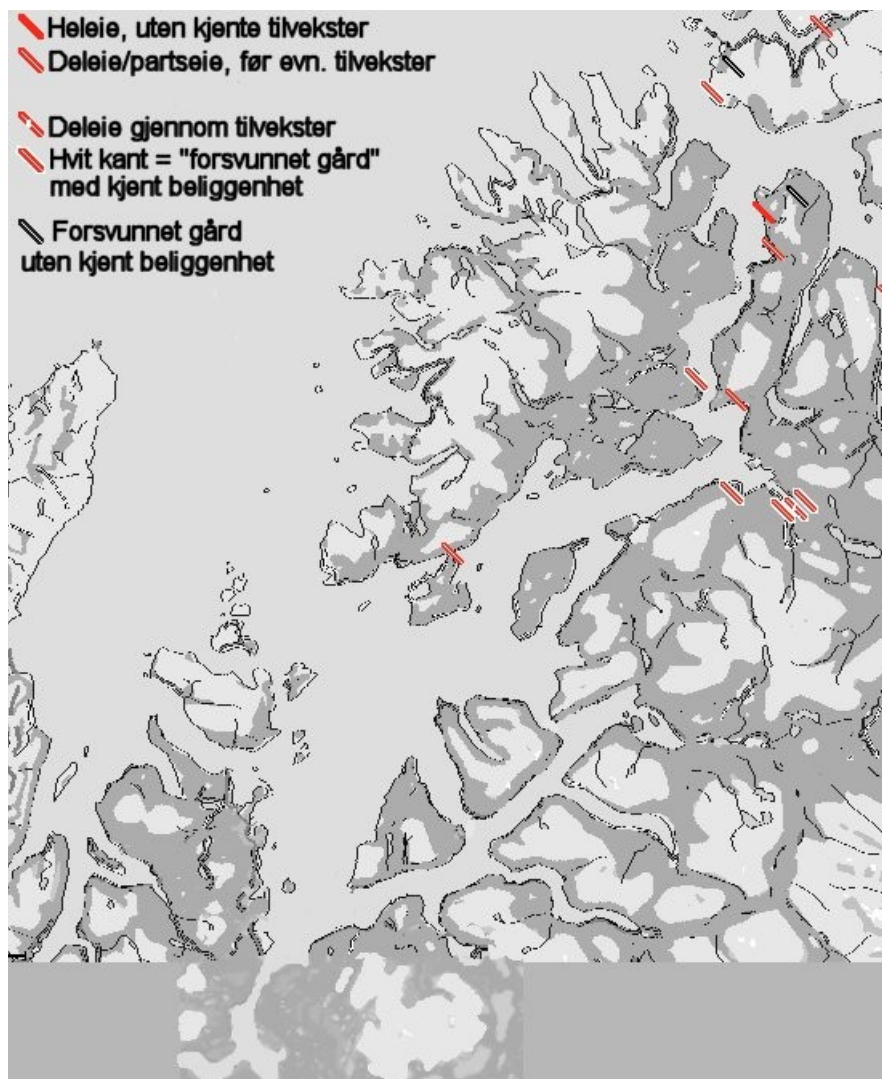

Tranøy kirkes eiendommer i TJ.

Det er registrert gravhauger og -røyser på flere av disse gårdene, men uten at noen peker seg særlig ut. På selve prestegården ligger et fint gravfelt med fire-fem gravrøyser, kanskje også flere, et par hundre meter sør for tunet, i overgangen mellom innmark og skråningen ned mot sjøen. På Vang finnes en gravhaug med et mulig merovingertidsfunn, og to gravhauger på Gavlen. Berg og Straumen er uten kjente gravminner. At kirkestedsgården er stor – ni spann skyld – og at det finnes et gravfelt på gården, gjør det mest sannsynlig at det dreier seg om en høgendeskirke. Det er ingenting som tyder på kongelig initiativ.

Lenvik kirke

Lenvik har lenge spilt en sentral rolle i diskusjonen om kirkebygging i Nord-Norge på grunn av *Rimbeglas* utsagn på begynnelsen av 1200-tallet om at Lenvik kirke var den nordligste i verden. Lenvik lå på fastlandet på østsiden av Gisundet, en del lenger nord enn dagens Lenvik kirke (Bjorelvnes).

Lenvik kirkes eiendom i TJ.

Godset under Lenvik kirke er oppgitt i tre av diplomene i TJ, DN VI nr. 302, DN VI nr. 274, og DN VI nr. 198. Flere av dem oppgir rene tilvekster, hvor en av dem – 18 merker i gården Maranese yttra gitt av Bærdor skræppohæster "Aa kirkia til vpheldis" – er datert til 1347. Dette er den siste innførselen under Lenvik kirke i dette dokumentet (DN VI nr. 274). De gårder og gårdparter som synes eldre, er 12 foruten kirkestedsgården: Nordfjord, "Maranese", Buvik og "Hofdingiahwsom" på Kvaløya, Kårvik, "Digranese" og Sandvik¹²⁰ langs Gisundet og Finnfjorden, "Finnaviik", "Vesope" og "Reisu" i Sørreisa, og Eid sør på Senja, foruten den her uidentifiserte "Fludruvijk". Godset er særlig konsentrert til sørvestre del av Kvaløya, og til gårdene i Sørreisa, der kirken også senere mottok gaver. Det er i sistnevnte område at de største gårdpartene ligger, foruten Kårvik. Det er her ellers verdt å merke seg det store antallet helt eller delvis forsvunne gårder, som tyder på større strukturelle endringer ved denne godsmassen i senere tid, og Kårstad peker også på at disse områdene må ha

¹²⁰ NG oppgir Sandvik ved Finnfjorden som den gården som er omtalt i DN VI nr. 302 – et like sannsynlig alternativ er vel Sandvik sørvest for Buvik på Kvaløya.

vært nærmest folketomme etter ødeleggingen i senmiddelalderen (Kårstad 1981, s. 447-448). Gården "Hofdingiahwsom", der kirken eide et halvt spann, var øde allerede da listene i TJ ble ført. Det er mulig at den her dels nordlige, dels indre beliggenheten til mange av disse gårdene gjorde dem mer sårbare for ødelegging. Når det gjelder sistnevnte gård, "Høvdingsetet/husene", må dette være et gammelt stormannssete som tidlig har blitt slått under krone eller helst Bjarkøy.

Lenvik kirke ser ikke ut til å ha hatt noen sameiegårder med andre kirkelige institusjoner. Gården Lenvik er noe over gjennomsnittlig stor med sine åtte spann skyld, og selv om gården bare har relativt få bevarte gravminner, er det mulig at man også her står overfor en opprinnelig gårdskirke/høgendeskirke. Det er ikke krongods av betydning i kirkens nærhet.

Sammenfattende diskusjon: Bosetning, eiendom og kirker i Sør-Troms i Middeltalderen

Eiendomsforhold har bare i liten grad vært brakt på bane i tilknytning til kirkene og kirkestedene i Sør-Troms før i den senere tid. Trygve Lysaker tok opp eiendomsforhold mer generelt omkring Trondenes i *Trondenes Bygdebok* fra 1958. Men som bakgrunn for å forstå kirken og kirkeorganisasjonen i området er det først Lars Ivar Hansen som har publisert betydelige bidrag, både i bygdeboken for Astafjord (Hansen 2000), og i artikkelen "Trondenes kannikgjeld" fra 2003. Da Hansens hypoteser om disse spørsmålene – i alle fall de han legger fram i den siste artikkelen – skiller seg ganske sterkt fra min egen oppfatning, vil jeg bruke noe plass på å diskutere disse synspunktene.

Hansens hypotese har flere ledd. Et utgangspunkt er *Morkinskinns* utsagn om kong Eystein Magnusson som kirkens grunnlegger (se ovenf.). Hansen mener Eystein ved denne anledningen overførte en større mengde jordegods til kirken, eller snarere til kirkeinstitusjonen/bispestolen. Dette relativt omfattende godset skulle på et tidligere tidspunkt ha tilhørt bjarkøy-/trondenesætten, for så å bli konfiskert av kongemakten, kanskje i forbindelse med "Selsbaneepisoden" allerede tidlig på 1000-tallet. Hansen ser kjernen av dette godset i de gårder som i TJ og AB er oppført som kirkelig heleie, enten til Trondenes eller til erkesetet – men han innfører også begrepet "kombinert heleie", som vil si at to eller flere kirkelige institusjoner eier hver sin(e) part(er) i en gård, og at dette til sammen utgjør hele gården. Ved Trondenes var kirkestedsgården heleie, det samme gjelder Berg, som i hvert fall på 1400-tallet var i erkebispens eie (AB 165). Erkebiskopen eide også to tredjedeler av (Store) Skånland, samt deler av den omtalte "Bjargir" sammen med Trondenes-kirken. Trondenes eide videre Hokland sammen med Kvæfjord kirke, og "Væstarzwaghom" sammen med Tranøy kirke. Hansen forsøker på denne måten å vise en mulig kjerne i et tidligere gods: "Det er i første rekke regionens sørvestre hjørne, rundt selve Trondenes-gården,

nedover i Tjeldsundet og i den sentrale delen av Kvæfjord som peker seg ut som interessant, i tillegg til enkelte gårder rundt Vågsfjordbassenget. Det er tydeligvis her vi må søke kjernen i kong Eysteins dotering” (Hansen 2003, s. 263).

Hansen retter videre særlig oppmerksomhet mot ”hopehav” i eiendommer mellom Trondenes, Kvæfjord og Sand kirker, og erkesetet. Dette tolkes som om godset opprinnelig er overdratt til kirken og bispestolen under ett, og at en mer eksakt fordeling har skjedd senere (Hansen 2003, s. 263). Forklaringen på eiendomsforholdene ”synes å være at minst to av kirkene i Sør-Troms også i grunnleggingsfasen fungerte som underordnede kapeller under Trondenes-kirken, etter at den var blitt etablert og utpekt som kirkelig sentrum i fylket” (Hansen 2003, s. 265). Han mener videre at Trondenes dermed kan ha hatt en funksjon tilsvarende de engelske minsterkirkene (se forrige kapittel), som ble drevet av et flertallig presteskap som også forettet i ”underliggende” kirker, før man fikk en oppdeling i klare geografiske og administrative ansvarsområder – sokn. Hansen regner opp tre forhold som gir grunn til å anta at det har eksistert en slik struktur. For det første skal det eiendomsmessige ”hopehavet” være typisk innenfor minster-systemet, slik dette er studert i England. For det andre mener Hansen å se et påfallende trekk i kirkenes navngivning: ”Mens kirke og prestegård i de fleste tilfeller har sammenfallende navn, er dette ikke tilfelle for Kvæfjord og Sands vedkommende” – der prestegårdene er henholdsvis Rå og Altevik – ”De to kirkene synes altså ikke å ha hatt egen prestegård i starten” (Hansen 2003, s. 266). For det tredje var det bare Kvæfjord og Sand ved siden av Trondenes som hadde kombinert heleie i gårder sammen med erkesetet.

Hansen bruker dette videre til å sette opp en mulig kronologi for kirkeetableringene i Sør-Troms. Trondenes ble anlagt først, og fikk under seg kapellene Sand og Kvæfjord før det geografisk avgrensede soknesystemet ble gjennomført, trolig mellom 1150 og 1200. I den perioden ble Sand og Kvæfjord etablert som selvstendige kirker, og kan ha fått skilt ut gods som opprinnelig ble lagt til Trondenes (eller til (erke)bispestetet). Tranøy, Ibestad og Lenvik ble grunnlagt ”kanskje nettopp i denne rekkefølgen – med klart avgrensede sokn etter hvert som de [ble] etablert” (Hansen 2003, s. 267). Den tidligere høgendiskirken på Bjarkøy må også ha blitt innlemmet i soknekirkesystemet, og erkebiskopens gods skilt ut fra Trondenesgodset – evn. i forbindelse med opprettelsen av erkesetet.

Som det vil ha fremgått av diskusjonen rundt de enkelte kirkestedene i Sør-Troms tidligere i dette kapitlet, deler jeg ikke dette synet. Slik jeg ser forholdene er Trondenes og Kvæfjord høgst trolig tidlige, kongelige anlegg, men med noe forskjellig funksjon (henholdsvis som hoved/fylkeskirke og som kapell for Huseby). I tillegg virker Ibestad å kunne være et anlegg

med en litt annen bakgrunn, kanskje med tilknytning til handel og skattlegging i de indre fjordstrøkene. Bygningen er i seg selv vanskelig å datere, men kan etter mitt syn være vel så gammel som Trondenes, eller i det minste fra samme periode. Bjarkøy og Sand er utvilsomt "storgårdskirker", eller høgendeskirker om man vil. Ved Tranøy og Lenvik kirker er ikke tendensene like overbevisende som på Bjarkøy og Sand, men gårdene er blant de største i sitt område, de ligger ikke i utpregede krongodsområder, og de har gravminner – dette gjør at jeg også her mener "gårdskirke" er den mest sannsynlige bakgrunnen. Ut over dette er det imidlertid en del poenger i Hansen fremstilling som krever ytterligere kommentar. Det gjelder *konfiskasjonsteorien, dotering av gods til kirkelige institusjoner, "minsterkirkemodellen", og hypotesen om Kvæfjord og Sand som kapeller under Trondenes før sokneorganisasjonens tid.*

Om kongemaktens konfiskasjon av nedkjempede motstanderes gods

I de tidligere refererte diskusjonene om politisk organisering og eiendomsstruktur i Sør-Troms i førkristen tid har de ulike forfatterne vært forsiktige med å antyde omfanget av gods under høvdingslektene, og videre *hva* og *hvor mye* som eventuelt ble konfiskert av kongen i løpet av rikssamlingsprosessen. Dette er spørsmål som er nyttige å diskutere i sammenheng med det senere kirkelige godset, ikke minst fordi flere forskere i nyere tid har stilt seg kritiske til tidligere historikers forenklete syn på konfiskasjon som historisk fenomen. Særlig har Dagfinn Skre tatt opp dette problemet til diskusjon. Skre problematiserer også selve opphavet til godsene i forhistorisk tid: Han refererer kritikken av "Gemeinfreie"-teorien – oppfatningen av en eldre "idealtilstand" av likestilte og selveiende bønder som rundt forrige årtusenskifte mistet innflytelse og eiendomsrett til den framvoksende adelen (Skre 1996, s. 44, med ref.; se også forskningshistorien hos Iversen 2004, s. 38-49), og gjengir videre: "Men kritikerne viste at det aristokratiske samfunnssjiktet ikke hadde vokst gradvis fram og etter hvert suget makten fra folk og konge mot slutten av den karolingiske perioden, slik Gemeinfreie-teoretikerne mente. Aristokratiet hadde helt siden Det Romerske Imperiets tid utgjort det ledende samfunnssjikt som konger baserte sin makt på" (Skre 1996, s. 45). De godsdannelser man finner i Norge, har oppstått ved at bønder på store gårder i eldre jernalder ved hjelp av trelles og ufrie har dyrket opp ny jord (nye gårder) i gårdens utkanter, som har stått i et avhengighetsforhold til sentralgården. Større godssamlinger danner seg for eksempel ved allianser eller giftemål mellom oppsitterne på slike sentralgårder.

Men viktigere i denne sammenheng er Skres og andres oppfatning av krongodsets opprinnelse forut for de store donasjonene til kirker og kirkelige institusjoner i middelalderen. Det tradisjonelle synet, særlig representert ved Andreas Holmsen og Halvard Bjørkvik, var at det store jordegodset som var på kongens hender i tidlig middelalder (før de store

overføringene til kirken) først og fremst var tilkommet gjennom rikssamlingsprosessen, der kongen konfiskerte godset til nedkjempede motstandere (se drøftingene hos Skre 1996, s. 73, og Iversen 2004, s. 43), slik tolkningen av "Selsbane-episoden" altså er et eksempel på. Audun Dybdahl har pekt på at denne teorien har det han kaller "ufortjent forskningsmessig status, all den stund det med rimelig grad av sikkerhet (...) kan vise seg umulig å bekrefte eller avkrefte den" (Dybdahl 1989, s. 18). Skre på sin side legger fram alternative hypoteser for hvordan kongen kunne komme til å kontrollere disse godsmengdene, først og fremst i form av at godseieren selv overdro herredømmet over sin arvejord til kongen for så å motta den fra ham som en forlening (Skre 1996, s. 74). At kongen deretter kunne fjerne illojale stormenn fra deres arvegods, er så sin sak – men Skre peker altså på denne type forleninger som en vesentlig kanal for å samle krongods, og ikke minst mener han at "forholdet mellom kongens rett og kongsmennenes rett i jordegods kan ha vært ganske flytende" (Skre 1996, s. 78). Han oppgir også eksempler fra sagamaterialet på at gods som har vært inndratt av kongen etter konflikter med lokale stormenn i neste omgang er blitt forlent til de rette arvingene av godset (Skre 1996, s. 78-79). I tillegg til dette kan man se grunn til å betvile hvorvidt kongen i praksis skulle ha mulighet til å holde på store landområder eller eiendommer i en fjern del av riket dersom han stod i skarp konflikt med den dominerende høvdingætten i regionen.

Det er ingen kildeutsagn om at kongemakten beslagla noe av bjarkøy-/trondenesgodset etter "Selsbaneepisoden" – antagelsen hviler først og fremst på utsagnet om at Eystein senere la gods til kirken. Gjennom 1100-tallet er herrerne til Bjarkøy lendmenn – Vidkun Jonsson (død 1140) var Eysteins lendmann her, og dermed hans fremste støttepunkt. At kong Eystein skal ha omfordelt større mengder av sin lendmanns gamle slektsgods virker for meg lite trolig.

Om dotering av gods til kirkelige institusjoner

Uavhengig av krongodsets opphav, må man regne *Morkinskinns* opplysning som ganske sannsynlig – grunnleggelsen av Trondenes av en konge må bety at den ble utstyrt med jordegods.¹²¹ Spørsmålet er bare hva dette godset bestod av – og ikke minst hvor stort det egentlig var. At kongemakt og stormenn på 1000- og særlig 1100-tallet overførte betydelige godsmengder til sentralkirkelige institusjoner er uomtvistelig. Det gjelder særlig klostrene – og bispesetene – slik Frode Iversen har gjort rede for, særlig på Vestlandet, i sin avhandling fra 2004. Disse godsene er store, de er godt arronderte, og de sees som klare *blokker av heleide gårder*. Men saken stiller seg ganske annerledes når det gjelder det lokalkirkelige godset, inkludert de antatt kongelig grunnlagte fylkes-/hovedkirkene. Disse kirkene har gjennomgående små (eller kanskje rettere sagt få) eiendommer i nærheten, og selv om man

¹²¹ Om det var Eystein eller en annen konge – eller en stormann i kongens allianse – som i praksis grunnla kirke og la eiendom til den, er her egentlig underordnet.

på et tidspunkt finner at fylkes-/hovedkirkene eide mye jord, så er dette i form av "strøgods" av større og mindre parter – og en og annen heleid gård – innenfor et ganske stort geografisk område. Dette gjelder ikke minst om man ser nøyer på fylkeskirkene i Trøndelag – som Sigrídur Júlíusdóttir skriver: "They were grand in size but with a meagre income" (Júlíusdóttir 2005, s. 193). I Trøndelag hadde ikke fylkeskirkene store, nærliggende godsområder – tvert i mot valgte kongen tilsynelatende å bli sittende med eiendomsretten til kirkestedsgården, slik at denne gjenfinnes som krongods i senere kilder. Eiendommene til fylkeskirkene i Trøndelag er "strøgods", med svært spredt distribusjon (Brendalsmo 2001, s. 199ff.), og tolkes gjennomgående som sjelegaver etc. fra adel og bønder.

Jeg vil på bakgrunn av dette hevde at søket etter en omfattende jordegodsdotering til Trondenes er lite fruktbart. Ser man på eiendomsforholdene, er det etter min oppfatning bare ett trekk som skiller dem nevneverdig fra eiendomsforholdene ved fylkeskirkene i Trøndelag: Kongen beholdt kirkestedsgårdene i Trøndelag som krongods, mens Trondenes ble lagt til prestebordet. At Trondenes-gården faktisk ble avhendet, kan kanskje ha sammenheng med tidspunktet: Fylkeskirkene i Trøndelag må være et gjennomgående 1000-tallsfenomen, mens Eysteins grunnlegging av Trondenes må ha funnet sted tidlig på 1100-tallet. Eystein var i høy grad en representant for kongemaktens nye styringssystemer på 11- og 1200-tallet, der store eiendomsbesittelser i rurale strøk mistet sin betydning i forhold til de nye maktsentre i byene (Iversen 2004, s. 388). Eystein førte en aktiv donasjonspolitikk, ikke minst overfor kirken. Ut over dette, ligner jordeierstrukturen ved Trondenes kirke svært mye på de kjente fylkeskirkene i Trøndelag. Heller ikke i dette henseende skiller Sør-Troms seg som region fra Norge for øvrig.

Før jeg forlater spørsmålet om kongelig dotering av jordegods til kirkelige institusjoner, bør det også pekes på et annet forbehold som spiller inn i jakten på et større, opprinnelig dotert jordegods. Både i denne avhandlingen, og hos tidligere forskere, har *Morkinskinnas* utsagn om kong Eystein Magnussons dotering blitt sannsynliggjort ved å vise til at denne berettende kilden også er alene om å fortelle om Eysteins doteringer av gods til Munkeliv kloster – og at dette kan bekreftes ved hjelp av diplomaterialet. Kildesituasjonen for Munkelivgodset er unikt i norsk sammenheng, og godset kan følges helt tilbake fra 1100-tallet og framover. Her kommer man på sporet av et fenomen med en viss interesse for diskusjonen omkring Trondenes. Litt under halvparten av de eiendommer som lå til Munkeliv kloster i 1180-årene "forsvant" før 1328, og da trolig i løpet av de første 70-80 årene av 1200-tallet (Iversen 2004, s. 96, med ref.). Senere finner man i hovedsak en rekke sentralkirkelige institusjoner som eiere av dette godset. Iversen peker på mulighetene for at det dreier seg om en *forlening* av gods; krongods har blitt stillt til klosterets disposisjon, for senere å bli omfordelt til andre

kirkelige institusjoner (ibid.) Kanskje omfordelte kongen godset da tilveksten av gaver og donasjoner var blitt så stor at klosterets økonomi var sikret. Forlening av krongods som et eiendomshistorisk fenomen har vært lite undersøkt i norsk sammenheng. Men dersom slike former for organisering har vært vanlige, er det vanskelig å påvise dette i andre tilfeller enn Munkeliv, hvor kildesituasjonen er svært heldig. Nå er det imidlertid stor forskjell på Munkeliv og Trondenes. I perioden fram til erkebispesetet ble opprettet i Trondheim i 1152/53, må man kunne kalle Munkeliv for landets viktigste kirkelige institusjon, og klosteret var så viktig for kong Eystein at det ble prydet med et stifterportrett av ham. Trondenes var tross alt "bare" en fylkeskirke med stor avstand til andre, sentralkirkelige institusjoner. Forbeholdet som altså må påpekes, er at et eventuelt forlent gods til Trondenes ikke vil være oppført i TJ. Men man burde samtidig se spor etter dette i form av eiendomsblokker nær Trondenes i enten kronens eller sentralkirkelige institusjoners eie – og som det vil ha fremgått ovenfor, mener jeg at dette ikke er tilfelle, hvis man snakker om virkelige storgods. Men: De to byggestoppene som kan påvises i kirkens bygningshistorie (se Katalogen, og Eide 2005), hvorav det ene synes å komme i løpet av 1200-tallet, er det naturlig å sette i forbindelse med endringer i finanstillgangen. Kanskje var det likevel slik at kongen trakk seg tilbake, og omfordelte noe gods på 1200-tallet? Storgården Berg ved Trondenes, som var heleid av erkesetet i AB kunne jo tenkes å ha et slikt opphav.

Om minsterkirkemodellen

Minsterkirkehypotesen er drøftet i forrige kapittel, og dens applisering på norsk og skandinavisk materiale ble også berørt. Kjernen i denne modellen er altså at kongemakten etablerte kirker med ansvar for et svært omfattende sokn, ved hjelp av et flertallig presteskap som også forrettet i "annekskirker" eller underliggende kapeller. Som vist må man for det første nyansere dette bildet en del – byggingen av de tidlige, kongelige kirkene i det anglosaksiske England var neppe snakk om et samlet tiltak med et formål om et nettverk av kirker som skulle yte pastoral betjening til alle innenfor et stort område. For det andre er det forskjell på å påvise likheter mellom et slikt system og fylkeskirkesystemet på norsk grunn, og å hevde at det engelske mønsteret ble "importert" og iverksatt i Norge.

I norsk sammenheng er det Dagfinn Skre som har gått lengst i å hevde en "minstermodell" i bruk på Østlandet – men uten, så vidt jeg kan se, at Skres modell inneholder komponenten "underliggende kapeller" (Skre 1996, s. 104-108). Av vesentlig interesse – i forhold til diskusjonen omkring Trondenes – er det at Skres forsøk rent metodisk hviler tungt på tiendeordningen slik den framtrer i *Rødeboken*, og ikke på eiendomsforhold. Hans tese er at ettersom en del lokalkirker kun mottar redusert tiende fra en rekke gårder i sitt sokn, så er det fordi den gamle hoved/fylkes/minsterkirken mottar den resterende tienden, som en "rest"

av tiden den forsynte hele fylket med kirkelige tjenester. Som Eldbjørg Haug senere har påpekt, er Rødeboken et forsøk på å bringe orden i kirkens økonomi etter den store mannedauden, og den reduserte tienden kan forklares med at gårdene drastisk hadde fått redusert sin inntekt (Haug 2001, s. 151; Júlíusdóttir 2005, s. 195-196). Det foreligger uansett ikke samme type kildemateriale for Trondenes og Sør-Troms vedkommende som Skre har benyttet på Østlandet.

Mer generelt er jeg skeptisk til det kronologiske spørsmålet minsterhypotesen medfører: På det tidspunktet Trondenes ble grunnlagt (dersom Eystein virkelig stod bak) var minsterordningen på retur i England, og kirkeorganisasjonen var dominert av stormennenes privatkirker – "private churches had become the norm in England" (Antonsson 2005, s. 184). Har virkelig kongemakten organisert kirken i Sør-Troms, så sent som begynnelsen av 1100-tallet, med et grep som var utdatert i England? Dette spørsmålet melder seg med enda større styrke når man trekker inn dateringen av det stående anlegget på Trondenes, som i følge Ole Egil Eide ikke kan være påbegynt særlig før 1200 (Eide 2005, s. 23). Her er det også viktig å understreke at selv om bygningen bærer preg av å ha vært planlagt for et flertallig presteskap, så har Trondenes kirke ingen likhetstrekk med de kirker som angivelig skal ha vært gamle minsterkirker i England (Eide 2006, pers. med.). Slik bygningshistorien i Trondenes nå oppfattes, omfattet aldri det ferdigstilte anlegget mer enn koret, før skipet ble ferdigstilt i senmiddelalderen. Kirkens grunnflate i bruk i den tidlige perioden kan dermed ikke ha vært markert større enn for eksempel Ibestad, Alstahaug og Herøy. Jeg konkluderer derfor med at det presteskapet kirken øyensynlig var planlagt for, neppe noen gang arbeidet på Trondenes i tidlig middelalder.

Om Sand og Kvæfjord som kapeller under Trondenes før sokneorganiseringen

I Hansens framstilling vies kirkestedene Sand og Kvæfjord ekstra oppmerksomhet, og pekes ut som "underliggende kapeller" til Trondenes i den minsterkirkeordningen Hansen mener å se. Bakgrunnen er dels det forhold at disse kirkene inngår (sammen med erkesetet) i "kombinerte heleierskap" til en håndfull gårder, og dels trekk Hansen mener å se ved selve kirkestedene. Blant disse trekkene er at Sand og Kvæfjord kirker i følge Hansen har "områdenavn" og ikke gårdsnavn, og at Sand ikke ligger på sin egen prestegård (som var Altevåg). Hansen mener dessuten at opprettelsen av Sand "kan muligens oppfattes som tiltak for å markere den "offentlige" kirkeorganisasjonens tilstedeværelse og nøytralisere egenkirken på Bjarkøy" (Hansen 2003, s. 266). Så vidt jeg kan se, er det lite hold i dette. At de to kirkene har "områdenavn" framfor navn etter gården, er ikke korrekt: Kvæfjord kirke kalles "Raa kirkio j Quidia fyrdin" i DN VI nr. 198, og "Raakirkio" i AB 166 – og så sent som i Skattematrikkelen av 1647. Sand er utvilsomt et gårdsnavn, i dag delt i matrikelgårdene

Nordsand og Sørsand. At Sand ikke hadde egen prestegård i den tidligste perioden, og at denne kom til å bli nabogården framfor kirkestedsgården selv, er etter mitt syn heller et tegn på at kirken fra først av var en privatkirke, hvor presten deltok i gårdens bordhold. Jeg er også skeptisk til tanken om at Sand i tidlig middelalder skal ha vært et samlet, institusjonelt strategisk "tiltak" i retning av å nøytralisere gårdskirken på Bjarkøy; private kirker var en helt sentral del av den tidlige kirkeorganisasjonen – det viser seg også i kristenrettene. Jeg kan ikke se noen parallelle situasjoner andre steder i Norge i dette tidsrommet, og en konfliktsituasjon mellom "offisiell" kirke og privatkirke er vanskelig å få øye på. Tvert imot er den relativt korte avstanden mellom Sand og Bjarkøy kirker lettere å forstå i lys av gårds- eller privatkirkebyggingen slik den framtrer i Sør-Norge: Bortsett fra for eksempel kirker på kongsgårdene, og muligens visse fylkeskirker, virker svært mange av de senere sognekirkene å være opprinnelige gårds-, "høgendis"-, eller stormannskirker.¹²² Jan Brendalsmo har dessuten pekt på stormennenes kirkebygging som dels allianseskapende virksomhet overfor kongemakten, og dels som "sosialt påfallende forbruk" overfor andre stormenn (Brendalsmo 2001, f.eks. s. 12-22).

Dersom dette er riktig, må Sand kirkes prestegård være tillagt kirken en tid etter opprettelsen av kirkestedet, antagelig da presten ikke lenger skulle lønnes av gårdens felles bordhold. Bakgrunnen for Kvæfjord som kirkested er gjort rede for tidligere.

Kirkene på Senjas vestsida

I tillegg til kirkene som er nevnt i TJ, må det i løpet av middelalderen ha blitt oppført en håndfull andre kirker i Sør-Troms, som første gang finnes nevnt i TR 1589. Det gjelder kirkene på Senjas vestsida – Torsken, Gryllefjord, Berg, Mefjord, Øyfjord og Baltestad (Baltsfjord/Balstadvær), i tillegg til Dyrøy kirke som også nevnes første gang ved dette tidspunktet. Det mangler altså tidligere skriftlig kildemateriale som kan belyse opprettelsen av disse kirkestedene. Bevart middelalderinventar fra flere av dem indikerer at kirkene ble oppført før reformasjonen – det dreier seg stort sett om senmiddelalderske alterskap eller deler av slike fra Berg (C 2911 og C 2912, kanskje opprinnelig fra Mefjord, og en messehagel på Trondarnes Distriktsmuseum), Dyrøy (Ts/K 18), Mefjord (C 2913 og C 2914), og Torsken (krusifiks i dagens kirke, og C 2686).¹²³ Det kan altså være grunn til å tro at disse kirkene ble oppført etter at redaksjonen av TJ var avsluttet.

¹²² I det materialet Lars-Øyvind Birkenes legger fram fra Hardanger i sin avhandling, virker det å være slik at kirkene enten ligger på store gårder med et signifikant antall gravminner, eller sentralt i det senere sognet – den siste gruppen tolkes da som "fellesbyggeri" fra perioden etter at faste sognegrenser er blitt til (Birkenes 2004).

¹²³ Historisk museum i Oslo har C-nummerserien, mens Tromsø Museum har Ts/K.

I leidangsskattelistingene fra 1567 kommer det klart fram at befolkningen på Senjas vestsida i hovedsak var bosatt i fiskevær, og ikke på gårder.¹²⁴ De seks kirkestedene langs denne kysten er de værene som hadde klart flest innbyggere i følge skattelistingene (antallet skattebetalere i parentes): Torsken (17), Gryllefjord (18), Berg (18), Mefjordvær (15), Øyfjord (25) og Baltsfjord/Baltestad (13). I arveoppgjøret etter junker Hans Sigurdsson i 1490 tilhørte disse værene bjarkøygodset, med unntak av Baltestad (DN VIII nr. 426). For tre av værene – Øyfjord, Gryllefjord og Torsken – går det direkte fram av dokumentet at eierens økonomiske interesse i været var *landvaren*, og det er høgst trolig at Berg og Mefjordvær skal forstås på samme måte. Landvaren var en fast avgift som væreieren hadde krav på fra hver båt hvert sesongfiske (men gikk i løpet av 1600-tallet over til å bli en ren personskatt eller grunnavgift) (NHL, s. 194). Bjarkøygodset inneholdt også en rekke mindre fiskevær og gårder på Senja, og lenger nordover. I 1490 utgjorde nok landvaren en betydelig større inntektskilde for Bjarkøygodsets eier enn landskylden: Holmsen mener landskyldinntekten på dette tidspunkt lå på om lag 40 våger fisk (= 20 lauper smør), mens landvaren gav minst om lag 350 våger fisk (tilsvarende 175 lauper smør) (Holmsen 1980, s. 40). Spørsmålet blir hvor langt bakover i tid man kan strekke fiskeriets betydning, bjarkøyættas kontroll, bosetning i fiskeværerne – og ikke minst på hvilket tidspunkt i historien kirkene kommer inn i dette bildet. Både Holmsen og andre er klare på at de virkelig store inntektene fra fiskeriene må være knyttet til det kommersielle fisket som tok til i høgmiddelalderen, men nådde sitt største omfang i senmiddelalderen – selv om utbyttet av sel- og hvalfangst nok kan ha utgjort et adskillig større inntektsgrunnlag enn landvaren tidligere i middelalderen (Holmsen 1980, s. 40). Bratrein har, som tidligere nevnt, satt den konsentrerte værbebyggelsen i forbindelse med en omlegging av næringsstrukturen fra jordbruk til mer fiske i perioden etter at kirken begynner å etablere seg i nord, og særlig på 1200-tallet (Bratrein 1970b, s. 6).¹²⁵ Hansen har på sin side sett høvdingdømmene i yngre jernalder som "redistributive system", der yttersiden av Senja allerede på denne tiden inngikk i høvdingøkonomien som leverandør av hovedsakelig fisk (Hansen 1999, s. 88-89). Begge disse tankene gjør det naturlig å se for seg steder langs Senjakysten med konsentrert bebyggelse også forut for tilblivelsestiden til T.J.

Jeg har tidligere i dette kapitlet argumentert for at de fleste gårder/steder langs ytterkysten av Senja kan ha vært bosatt i høgmiddelalderen, om man dømmer etter gravminner, senere landskyld, og stedsnavn. Fremveksten av fiskevær har trolig hatt utgangspunkt i allerede

¹²⁴ Skillet mellom "gård" og "vær" er imidlertid flytende. Man må forutsette jordbruk eller husdyrhold som en integrert del av næringsvirksomheten i fiskeværerne, men det siktes her til bosetninger hvor et flertall av innbyggerne ikke hadde jord eller dyrehold som sitt primære inntektskilde. Stedsnavnet "Baltestad", med -stad- endelsen, indikerer vel i alle tilfeller en jernaldergård.

¹²⁵ Det hører også med til dette bildet at bunndateringer i gårdshauger i fiskevær (som man vel burde kalle "værhauger") også i Finnmark har gitt sent 1100-tall som resultat, se for eksempel Lind 2003, m. ref.

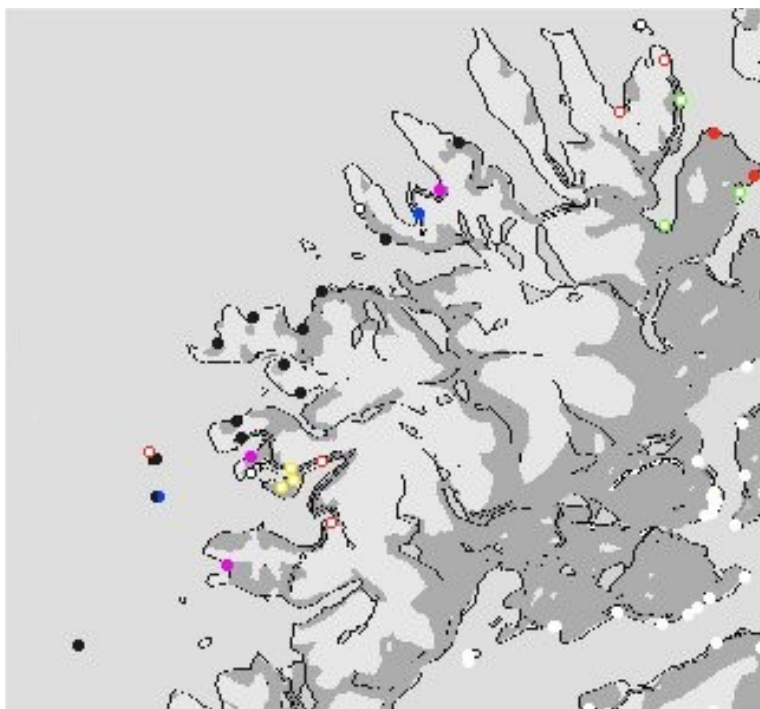
etablerte gårder. Argumenter som taler mot dette, er både det forhold at man da burde finne minst én kirke langs den lange kyststrekningen allerede på et tidligere tidspunkt, og kanskje særlig at det i TJ ikke er oppført en eneste gård eller gårdpart fra yttersiden av Senja i noen av lokalkirkenes gods. Men i alle fall det siste forholdet kan skyldes at bjarkøyætta dominerte så sterkt på eiersiden. Da donasjoner av eiendom som sjelegaver etc. til kirker ble aktuelt, kan veksten i fiskeinntektene ha vært i gang. Når man ser en fortetning av adelens (bjarkøyættas) interesser på Senja, kan det ha ligget forventninger om stadig større inntekter her. Når bjarkøyætta donerte gods til kirker, tok de det fra andre områder.

Ser man mer samlet på eiendomsforholdene på 1600-tallet for de antatte høgmiddelaldergårdene i tinglagene Gryllefjord, Berg og Baltestad (som mer eller mindre dekker hele Senjas vestsida) finner man igjen det meste av bjarkøygodset fra 1490 som adelseie. Som nevnt hadde særlig Rosenkranzene konsentrert sitt gods her, i tillegg til at Bakke kloster satt med noen gårder. Sju gårder var bispegods, hvor fem av dem ikke kan sees i kirkelig eie i tidligere eiendomskilder. Krongodset bestod av tre gårder, i tillegg til en gård hvor Tranøy kirke eide en part i middelalderen. Alle gårdene/stedene var heleie. Tre gårder ser ut til å være bondeie. Ingen av kirkestedsgårdene/værene er nevnt i 1647, med unntak av Baltestad (bispegods, benefisert krongods), som altså var den eneste av Senja-kirkene som ikke stod på bjarkøygodset. Det er mulig at gården var i Baltestad kirkes eie, og at det er derfor den framstår som bispegods i senere kilder.

I den grad eiendomsforhold i 1647 kan speile bakgrunnen for kirkestedene her, så er det i dette tilfellet et klart skille mellom Baltestad/Balstadvær og de øvrige fem kirkene. Ved Baltestad var kirkestedsgården – med det karakteristiske *-stad*-navnet – i biskopens eie i 1647, og den ligger nær et heleieområde med andre gårder eid av biskopen og kongen. De andre kirkene på Senjakysten ligger på adelsgårder, og uten at det opptrer verken bispegods eller krongods i nærheten. Torsken ligger for så vidt like nord for et område med et mer sammensatt eiendomsbilde.

Det er altså Baltsfjord/Baltestad/Balstadvær som skiller seg ut blant kirkene på Senjas vestsida. "På papiret" virker eiendomsforholdene som en indikasjon på kongelig initiativ, hvor kirkestedsgården og de to nærmeste gårdene er lagt til kirken, kanskje til prestebordet. Til sammen er ikke dette godset (to våger fisk) like stort som prestebølet ved de øvrige kirkene i 1647, men ikke betydelig mindre, særlig tatt i betraktning av at landvaren kan ha vært en vel så viktig inntektskilde som jord. At disse gårdene i matrikkelen av 1723 er oppgitt som "benefisert gods" tilsier at dette er en ordning fra før reformasjonen. En eventuell kongelig grunnleggelse av en kirke her kan etter mitt syn neppe ha skjedd etter at kirkeorganisasjonen

ble "selvgående" på 12- og 1300-tallet – og i alle fall ikke etter personalunionen i 1319. En del reservasjoner må man likevel hevde: Det er ingen andre forhold ved kirken som tyder på at denne spilte noen spesiell rolle i kirkeorganisasjonen som en "fylkes-/hovedkirke". Den har vel strengt tatt heller ingen sentral eller strategisk beliggenhet i forhold til skipsleia, selv om den lå bra til i forhold til ferdsel langs den ytre leia fra nord.

Eiendomsforhold for de antatte høgmiddelaldergårdene på Senjas vest- og nordkyst.

Problemstillingen omkring byggherrer for disse kirkene – og videre fiskeværskirkene i Nord-Troms og Finnmark – er altså komplisert. Som nevnt i et tidligere kapittel, og i forbindelse med Bjarkøy kirke, opplyses det i 1625 at mange av kirkene i "Nordlanden" kalles *korshus*, og at disse ikke tar noen tiende – "men bønderne haffuer øffrighedens forloff at bygge dem paa deris egen bekostning oc holde dem wed mact".¹²⁶ Hvilke kirker dette gjaldt rent konkret er ikke opplyst, men andre dokumenter fra første halvdel av 1600-tallet gir trolig svaret. I 1618 skrev prestene i Senja len om ordningen med at biskopen hadde ansvaret for Trondenes, lbestad, Sand og Kvæfjord kirker, mens annekskirkene var menighetenes eget ansvar.¹²⁷ Det må være disse ti anneksene (Senjakirkene, Dyrøy, Bjarkøy, Tranøy og Lenvik) som kalles *korshus* i 1625. Videre heter det om annekskirkene at "Huilcke och bonderne dennem och Sielffuer vdj fordum dage, haffuer paa dieris egenn bekostningh, Opbygett", altså et utsagn som kan tolkes som om disse kirkene var fellesbyggeri. En supplikk fra allmuen i Senja len fra 22. juni 1641 sier det samme. Her heter det at etter "en Reformatz"¹²⁸ skulle biskopen holde kirkene Trondenes, lbestad, Kvæfjord og Sand "wed heffd och lige", mens allmuen var ansvarlig for de øvrige kirkene, som foruten Senjakirkene inkluderte Tranøy, Lenvik og Dyrøy kirker. Det heter i supplikken: "De andre Annexer, som allmuen for en

¹²⁶ RiA, Stattholderarkivet, Jordebøker (Katalognr. 1111/51), arkivsignatur 4A00223, pakke nr. 16.

¹²⁷ RiA, Danske kanselli, Skap 15, pk. 82.

¹²⁸ Konteksten viser at det er snakk om Trondhjems Reformatz av 1589 (TR), men ettersom bestemmelsen ikke er innført i TR, er det sannsynligvis snakk om ordninger som ble utarbeidet "på grunnlag av" TR.

hundrede aar och meer, da allmuen waar wed nogen formuffue haffue siellfue ladet bekoste, och bygge” – og videre at allmuen selv hadde lønnet ”deris Predicanter”. Det er altså klart at man før midten av 1600-tallet oppfattet disse kirkene som yngre enn biskopens kirker, men særlig oppfattet man dem som bygget og bekostet av befolkningen i værene i fellesskap. Det er selvsagt mulig at dette medfører riktighet. På den annen side er det ikke sikkert at allmuens ansvar for bygning og prest strakte seg tilbake til middelalderen, og til kirkenes grunnleggelse. Det er for eksempel på det rene at både Lenvik og Tranøy var langt eldre kirker, og hadde vært utstyrt med et eget jordegods – ordningen er i alle fall yngre for disse kirkenes vedkommende (se også nedenfor, om Trondenes kannikgjeld).

Etter mitt syn kan det være flere forhold som taler for at en væreier har hatt interesse av å bygge kirke. For det første var kirke og kirkegård del av den infrastrukturen grunneieren kunne tilby befolkningen. Det måtte ligge i væreierens interesse å tiltrekke seg flest mulig innbyggere som kunne betale landvare. I konkurranse om den labile befolkningen kan kirke og kirkegård ha vært et komparativt fortrinn. For det andre kan kirken ha befestet stedet som en arena for handel og omsetning av varer, ettersom tiende og andre kirkelige avgifter også fra kirkens omland kan ha blitt samlet og omsatt i ”kirkeværet”.¹²⁹

Når fem av seks kirker på vestkysten av Senja ligger på steder som i økonomisk henseende var kontrollert av adelen, må det antas at også kirkebyggingen har foregått i adelig regi – enten som faktiske byggherrer, eller i det minste som de som avsto tomt i været til kirken og kirkegården. Ettersom det ikke ligger eiendom til noen av disse kirkene, må man tro at prestelønn og vedlikehold har hvilt på væreierne i starten, og at fisketienden i senmiddelalderen utgjorde en betydelig inntekt for kirken.

Dyrøy kirke har en annen beliggenhet enn fiskeværskirkene på vestkysten av Senja, men er i likhet med disse første gang nevnt i TR 1589. Kirken lå på krongods, uten at det var lagt jord til kirken – gårdene i nærheten hadde parter eid av andre kirker i Sør-Troms, selv om det ellers i tinglaget (i 1647) var gårder med biskopen som eier, uten at noe tidligere eiendomsforhold er kjent. Den virker å være lagt i det som kan synes som et naturlig geografisk ”sogn” til Tranøy kirke, og ettersom den ikke er nevnt i TJ er den neppe fra tidlig middelalder. Det er fristende å se Dyrøy som en tidlig etterreformatorisk kirke, men det er bevart middelaldersk inventar (en biskopshelgen fra et alterskap, Ts/K 18 ved Tromsø Museum), datert til begynnelsen av 1500-tallet. Kirken er vanskelig å vurdere, men hører trolig med til ”fiskeværskirkene” fra senmiddelalderen.

¹²⁹ Dette vil også gjelde der kirken/kapellet ikke selv hadde tienderett, som i Finnmark.

Andre kirker i Sør-Troms?

Har det vært flere kirker i Sør-Troms i middelalderen enn de kirkene som nevnes i TJ og TR 1589? I AB nevnes en "Peter prester j Throt" som betalte tre spann til erkesetet av gården Erikstad i Kasfjorden. Stedet Throt har aldri vært sikkert identifisert, men flere har omtalt Erikstad som et mulig gammelt kirkested, bl.a. på bakgrunn av opplysningen i AB. Th. Winther skrev i 1874 at "Ovenfor Gaarden under Fjeldet er Levninger af en Mur, ca. 35 Alen lang; her skal have staaet en Kirke" (FNFB 1875, s. 103). Sagnet var utdøende da Bratrein befarte stedet i 1967, og muren ble ikke gjenfunnet (Bratrein 1967, s. 26). Presten Peter "j Throt" er dessuten nevnt på annet sted i AB, da i forbindelse med en gård i Nordland (AB 156).¹³⁰ Erikstad har tre registrerte gravrøyser, og den var en stor gård i 1647, med skyld på tre og en halv våger fisk. I seg selv er ikke en slik gård usannsynlig som kirkested, og på ØK-kartbladet kan man se en tydelig mur, dog noe lenger enn "35 alen", om lag 150–200 meter nord for gårdshaugen, og med tilsvarende avstand til de førkristne gravminnene under fjellsiden. En noe langsøkt hypotese kunne være at den til dels uoversiktelige eiendomssituasjonen ved nabogården Harbakka, hvor Trondenes kirke, lbestad kirke, erkesetet og kanskje også Kvæfjord kirke hadde parter, kan skyldes en tidlig nedeleggelse av en kirke, og omfordeling av dennes prestebol. Bare arkeologiske undersøkelser kan gi et sikrere svar på om det virkelig stod kirke på Erikstad i tidlig middelalder. Det er også et mulig opphav til sagnet at det kan ha stått et forsamlings-/skolehus i Kasfjorden på 1700-tallet (Storm in prep. 2007).

Det er også belagt et sagn om kirke på Ørja. En utpekt tuft etter denne ble undersøkt av Bratrein i 1967, men den så ikke ut til å stamme fra en kirke (Bratrein 1967, s. 34-35). Beliggenheten av en kirke her ville stikke seg noe ut fra de øvrige kirkene inne på selve Senja, men lokale stedsnavn skal heller ikke undervurderes – særlig at man finner navnet "Kjerkekeila", i tillegg til "Kjerkevollen" og "Kjerkemyra" på øya. Ørja var del av bjarkøygodset, og en eventuell kirke kan ha hatt samme status og opphav som Torsken, Gryllefjord, Berg, Mefjordvær og Øyfjordvær. Men også erkebiskopen hadde part av inntektene i Ørja i følge AB, som det eneste eksemplet på "samrøre" mellom erkebispegods og adelsgods. I likhet med Erikstad kan det jo være en viss mulighet for at erkebiskopsparten hadde bakgrunn i et nedlagt prestebol.

¹³⁰ At "Throt" kan være en feilskrift eller forkortelse for Trondenes virker ikke urimelig, uten at denne antagelsen har eksplisitt støtte i språkhistoriske forhold.

Senmiddelalderen og Trondenes kannikgjeld

Nedgangstidene etter den store mannedauden og andre pestbølger på 1300-tallet falt sammen med uroen som stadige angrep fra kareler og russere skapte fra slutten av 1200-årene. Befolkningsreduksjonen etter pesten i Nord-Norge er regnet å være stor, og dette medførte både at prestestanden ble mindre, og at prestenes og kirkenes inntekter i form av landskyld ble redusert. Dette kan ha vært hovedårsakene til at driften av kirkene i Sør-Troms ser ut til å ha endret seg kraftig på annen halvdel av 1300-tallet, slik bl.a. Lars Ivar Hansen har hevdet (Hansen 2003). I et av diplomene som inngår i TJ er de øvrige kirkene omtalt som kapeller som ligger under Trondenes (DN VI, nr. 302). Alle kirkene som nevnes i TJ, kanskje med unntak av Bjarkøy, må allerede før mannedauden (og høgst trolig i løpet av 1200-årene) ha overdratt patronatsretten til biskopen, uavhengig av deres tidligmiddelalderske opphav som stormannskirker. Opprettelsen av egne prestegårder kan ha vært et ledd i denne omorganiseringen, som skjedde over hele landet i samme tidsrom. Kirkene i TJ fikk dermed en relativt kort periode som selvstendige sognekirker med egen prest i den biskopsstyrte organisasjonen, før de ble lagt inn under Trondenes som kapeller. Selv om det mangler skriftlig kildebelegg fra før reformasjonen, er det mange grunner til å tro at prestene i det nye, store Trondenes prestegjeld bodde samlet på Trondenes, og at denne kirken fungerte som en kollegiatkirke. Det var i alle fall et prestekollegium på Trondenes fram til omkring 1560, da biskop Hans Gaas oppløste det.¹³¹ Om det kan føres helt tilbake til annen halvdel av 1300-tallet er usikkert. Det er uansett naturlig å se kollegiet i sammenheng med de store byggarbeidene som gikk for seg på Trondenes under dekanen Svein Erikssøn på begynnelsen av 1400-tallet, da koret fikk nytt tak, og skipet ble ferdigstilt. De innredningsarbeider som samtidig foregikk i det store koret innbefattet tolv ”korstoler” som vel gir en rimelig sikker indikasjon på at kirken nå fikk et flertallig presteskap.

Svein Erikssøn var dekan ved domkapitlet i Nidaros. Første gang Trondenes er nevnt som et kannikgjeld er i 1404 (DN XVII, nr. 338), men ordningen kan være eldre. Om det er en sammenheng mellom kollegiatkirkeordningen og Trondenes som kannikgjeld, eller om dette var to mer eller mindre parallelle prosesser er vanskelig å avgjøre. Tilsynelatende er forholdet paradoksalt: Kollegiatkirkeordningen kan ha kommet som resultat av nedgangstider og svekkede inntekter av kirkenes jordegods, mens det åpenbart er de økonomiske mulighetene som det kommersielle fiskeriet gav som gjorde Trondenes så attraktivt som kannikgjeld. Det var særlig fisketienden som gjorde prestegjeldet interessant, ettersom innehaveren av et kannikgjeld satt igjen med halvparten av den – både kirke- og presteluten (Hansen 2003). Dette utgjorde i senmiddelalderen langt større verdier enn jordegodset.

¹³¹ Biskopen i brev av 1556 og 1561, RiA, Danske kanselli, skap 14. Lysaker 1958, s. 157 henviser til pakke 158, Litt. H., brevene er også nevnt i et brev fra 1642 i pakke 157 Litt. H.

Vestsiden av Senja må ha vært den viktigste økonomiske sonen i så måte – det var først og fremst her de store fiskeværerne lå. Som diskutert ovenfor, må det være ved framveksten av disse fiskeværerne i senmiddelalderen at kirkene der ble bygget. Hvordan det formelle forholdet var mellom disse kirkene og Trondenes, er vanskeligere å få tak på. Det er åpenbart at tienden fra fiskeværsbefolkningen tilfalt kanikkgjeldet, men om kirkene selv hadde den formelle retten til tiende, som så ble overført til Trondenes, eller om innbyggerne betalte tiende ”direkte” til Trondenes er mer usikkert. Det synes i alle fall som om det var kollegiatprestene på Trondenes som betjente disse kirkene, og de andre eldre kirkene i prestegjeldet. Først etter reformasjonen, i 1556/1561 gav biskop Hans Gaas tillatelse til at kollegiet ble oppløst (se ovenf.). Visepastoren på Trondenes mottok deretter en (liten) del av inntektene fra prestegjeldet, mens kapellanene i Ibestad, Kvæfjord og Sand fikk beholde landskylden av prestegårdene (Lysaker 1958, s. 157). I følge TR av 1589 lå Tranøy, Dyrøy og Lenvik til Ibestad, og disse fire kirkene ble betjent av to prester. Jeg er ikke kjent med hvorvidt de gamle prestebolene til Tranøy og Lenvik også inngikk i disse kapellanenes inntekter, men sannsynligvis ble de bare innlemmet i det samlede bispegodset: Det kan være forklaringen på at Tranøy og Lenvik utover på 1600-tallet omtales på samme måte som de senmiddelalderske fiskeværskapellene, mens Trondenes, Ibestad, Sand og Kvæfjord fremdeles var biskopens ansvar. Verre var det med kapellanene i de øvrige kirkene, ettersom biskopen frasa seg alt ansvar for deres lønn etter at de flyttet fra Trondenes. Allmuen hadde gått med på å yte et visst tilskudd til disse kapellanenes bordhold, men dette var egentlig ment å være et lite tillegg til en grunnlønn fra biskopen (ibid.). Da både kirke- og prestelut av tienden fremdeles gikk til biskopen, er det klart at disse prestene og kirkene ble satt i svært trange økonomiske kår. Vedlikeholdet av kirkene var dårlig, noe som medførte at kun et fåtall av bygningene klarte seg gjennom de neste hundre årene (se neste kapittel, og Lysaker 1958, s. 155-162).

Kirkesteder fra middelalderen i Nord-Troms.

Nord-Troms

Som allerede vist tidligere i dette kapitlet, har utbredelsen av en norrøn befolkning og kultur nord for Malangen i tidlig middelalder vært diskutert i en årrekke. Bakgrunnen for problemstillingen er at det er gjort flere funn av klar norrøn karakter fra yngre jernalder i regionen, mens det samtidig mangler funn fra tidlig middelalder – dessuten kan *Rimbegla* opplysninger om Malangen som skille mellom "bumenn og finner" tolkes dithen at det ikke bodde nordmenn nord for Malangen da *Rimbegla* ble nedtegnet, trolig mot slutten av 1100-tallet. Håvard Dahl Bratrein argumenterte i sin artikkel fra 1970 for at denne tolkningen av *Rimbegla* ikke var riktig – det måtte ifølge Bratrein ha eksistert en sammenhengende norrøn befolkning helt nord til den sørlige delen av Finnmark, og mer spredt hele vegen rundt Finnmarkskysten (Bratrein 1970, s. 47). I senere arbeider har Bratrein moderert denne konklusjonen noe, særlig etter de store arkeologiske utgravningsprosjektene innen "Helgøyprosjektet". Han har pekt på muligheten for en "samifisering" av den norrøne befolkningen i området i tidlig middelalder (Bratrein 1989, s. 201-205). Andre har mer direkte godtatt *Rimbegla* opplysninger: "Disse utsagnene bør tillegges stor vekt. Dette var nemlig en tid med ekspansjon fra karelsk–novgorodsk side. Da ville man neppe fra islandsk eller norsk side, underslå norsk bosetning eller norske institusjoners tilstedeværelse lengre nord" (Pedersen 1994, s. 16).¹³²

Det skriftlige kildematerialet for Nord-Troms vedkommende har ikke den samme fylde som for Sør-Troms: Opplysninger om eiendomsforholdene finnes stort sett i etterreformatoriske

¹³² Steinar Pedersen forholder seg da til en datering av *Rimbegla* til 1200-tallet, basert på de eldste bevarte nedtegnelsene, mens Bratrein forholder seg til den opprinnelige kildens tilblivelsestid, trolig slutten av 1100-tallet.

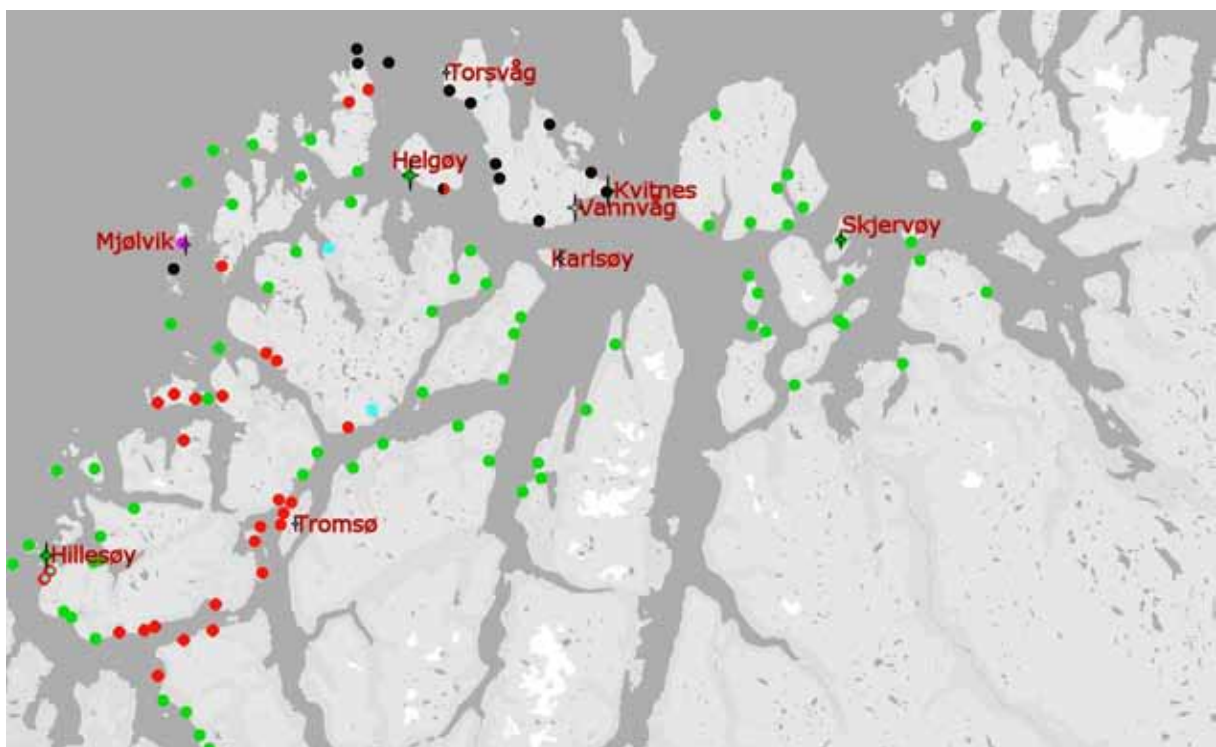
kilder, og retrospeksjon er ikke umiddelbart enkelt. Gårdene/stedene nord for Malangen er ikke skyldsatt på samme måte som gårdene lenger sør. I 1647-matrikkelen er gårdens eier oppgitt som hevder av "gresleige", og ikke som bygselsinnehaver, jf. Sør-Troms. Dette kan tolkes som et tegn på mer labile bosetninger i Nord-Troms. Et hovedtrekk ved eiendomsforholdene i Nord-Troms slik de framtrer i 1647 er at skylddeling/partseie er så godt som fraværende, og det er minimalt med spor etter bondeie i de eldre eiendomskildene. Krongods dominerer bildet, men det lokalkirkelige godset er også stort, og alt dette lå til Tromsø kirke og prestebol. Et sentralt spørsmål vil være hvilke retrospektive slutninger dette materialet kan bære.

Innledningsvis er det verdt å peke på oppsettet, eller rekkefølgen av gårder i Skattematrikkelen av 1647 når det gjelder Nord-Troms. På et overordnet plan følger den tinglagene (Skjervøy, Helgøy og Hillesøy) men innenfor hvert tinglag er rekkefølgen styrt av eierforhold: I Skjervøy er det bare krongods, i Helgøy nevnes først krongodset, så stedet Sandsvær (delt mellom kongen og Tromsø kirke), så nevnes Rosenkrantzenes gods (altså adelsgods), gården Innerby som var delt mellom Rosenkrantzene og Tromsø kirke, og deretter "Tromsøe kierche och presteboels gresleige". I Hillesøy tinglag nevnes først krongodset, så bispegodset, og til slutt Tromsø kirkes gods. Dette kan tyde på at man i 1647 hadde tilgang til egne jordebøker over dette godset, og at det er oppsettet fra disse man finner gjenklang av i matrikkelen. Et annet forhold som tyder på det samme, er de manglene som finnes i matrikkelen, og misforholdene mellom denne og eldre eiendomskilder. Fra TJ er det kjent at Lenvik kirke hadde eiendommer også nord for Malangen, men disse finner man ikke igjen i matrikkelen. Den før omtalte "Hofdingahwsom", hvor Lenvik kirke hadde eiendom, var øde allerede i TJ, og er ikke nevnt i 1647. "Maranese" (som trolig har sammenheng med dagens gård Marsletten) og Nordfjord, hvor Lenvik kirke hadde eiendommer, er heller ikke nevnt i 1647. I TJ nevnes Lenvik med eiendom i Buvik – men i 1647 er både Indre og Ytre Buvik i kongens eie.

Mye av det samme gjelder erkesetets gamle eiendommer i Nord-Troms, om man sammenligner AB og OE med matrikkelen av 1647. Laksefisket i Ringvatn, Skogsfjord og "Wlføy" ved Håja er ikke oppgitt som verken bispe- eller kannikgods i 1647. Mjølvik, som kom på erkebiskopens hender etter at en mann ble utleg, lå i 1647 under Tromsøkirkes gods. Sandsvær, hvor erkebiskop Aslak hadde fått 1/3 av fru Elisabeth på 1430-tallet var i 1647 delt mellom konge og Tromsøkirken. Faktisk er det bare to eiendommer i hele Nord-Troms som oppgis som bispegods i 1647: Brensholmen og Austein sørvest på/ved Kvaløya. Det er mulig at disse eiendommene er identisk med det udefinerte godset – "det han eide på Kvaløya" – som Sigurd Sar gav til domkirken i følge AB. Ut fra dette er det altså grunn til å

være litt forsiktig med retrospektiv bruk av 1647-matrikkelen i Nord-Troms. De få, eldre kildene man kan kontrollere, tyder tross alt på at det har vært oppsplittet eierskap ved en del gårder, og mer generelt at gamle eierforhold er tapt til en viss grad.

Ved kartfesting av gårdene er en håndfull ikke gjenfunnet,¹³³ mens tre gårder i kongens eie er utenfor kartutsnittet i sør.¹³⁴ Skogsfjord og Ringvatn er markert som erkebispesegods ut fra AB, selv om disse stedene ikke er nevnt i 1647. Sandvær er markert som adelseie, ettersom erkebiskopen fikk eiendom her av fru Elisabeth – selv om den i 1647 altså er delt mellom kongen og Tromsøkirken. Mjølvik er markert som selveie ("bondeeie") ettersom man her vet at eiendommen kom på erkesetets hender som bot.

Eiendomsforhold i Nord-Troms, med utgangspunkt i Skattematrikkelen av 1647. (Rødt: Tromsø kirkes gods. Grønt: Krongods. Sort: Adelsgods. Turkis: Erkebispesgods i AB. Lilla: Bondeeie.

I 1647 er altså krongodset, Tromsø kirkes mensal- og fabricagods, og adelsgodset så godt som enerådende i Nord-Troms. Adelsgodset dominerer lengst nord, med Vanna som et tyngdepunkt. Kirkegodset er sterkest representert nær Tromsøya, langs Straumsfjorden, og med en slags konsentrasjon nordvest på Kvaløya. Krongodset dominerer nordøst for Tromsøya, og ligger spredt langs kysten. I samlet inntekt satt kongen med over 68 våger fisk,

¹³³ Balsnes, Bradtberig, Hualsoe, Gonsaas, Kalleslet, Engvik og Skjoldfjord.

¹³⁴ Hamnvåg, Nordby og Aursfjord.

Tromsø kirke og prestebol med 29 våger,¹³⁵ mens adelen hadde i overkant av 19 våger fisk. Adelsgodset bestod likevel av gjennomgående større gårder: Gjennomsnittlig gressleige pr. adelsgård var 1,46 våger, mens Tromsøkirkens og kongens gårder gav henholdsvis 0,94 og 0,85 våger pr. gård.

Bratrein diskuterer bakgrunnen for eiendomsforholdene i sin artikkel fra 1970, og refererer der også tidligere oppfatninger representert ved Axel Coldevin (1943), N. A. Ytreberg (1946), og Andreas Holmsen (Bjørkvik og Holmsen 1952). Et nokså gjennomgående syn er at det store krongodset hovedsakelig har opphav i nyrydding i kongsallmenning i tidlig middelalder. Men de ulike forfatterne peker også på andre alternativer: Krongodset kan delvis være gammelt bjarkøygoods (Coldevin), gjenryddete ødegårder (Holmsen), eller til og med eldre krongods fra Hårfagreættas tidlige tid (Ytreberg). Bratrein selv poengterer muligheten for at krongodset dels bestod av eldre bondeie, med bakgrunn i Sandøy/Mjølvik (se ovenf.; Bratrein 1970, s. 46, m. ref.). Når det gjelder adelsgodset – bjarkøygodset – er Bratrein klar på at dette har opphav langt tilbake i tid, og at det snarere var større i middelalderen enn det framstår som i etterreformatoriske kilder: ”det er usannsynlig at ikke bjarkøyætta skulle først ha sikra seg eggvær og selveider som Hersøy, Hattøy, Grøttøy, Mekta og Sør-Fugløy i Helgøy, og Nord-Fugløy i Karlsøy, som vi seinere først møter som krongods – når de ellers sikra seg lokaliteter som Hekkingen, Auvær og Røssholmen i Hillesøy, Måsvær, Ryten, Flatvær, Lyngøy og Torsvåg i Helgøy, og Burøy, Grimsholmen, Skorøy og Spenna i Karlsøy” (Bratrein 1970, s. 46). Holmsen hadde ment at bakgrunnen for adelsgodset her var bjarkøyhøvdingenes fangst og fiske forut for den faste bosetningen i området. Bratrein peker på at dette nok kan være riktig når det gjelder stedene på ytterkysten, men at særlig Vanna må ”ha vært gjenstand for annekasjon etter at den var bebygd” (Bratrein 1970, s. 47). Han begrunner dette med at Vannereid har tegn til bosetning tilbake til folkevandringstid, og at gården ikke ligger særlig bra til for utror. Eiendommene som Tromsø kirke satt med på 1600-tallet, mente Coldevin og Holmsen dreide seg om krongods som var benefisert kirken. Bratrein peker imidlertid på at deler av godset, lokalisert til ytre øyer, og dels ”isprengt gammelt Bjarkøygoods”, kunne ha opphav i nettopp bjarkøygodset (Bratrein 1970, s. 46, m. ref.).

Det må etter mitt syn være grunn til å tro at nyryddinger og gjenryddinger etter ødetiden i senmiddelalderen har fulgt mye av det samme mønsteret som i de indre fjordene i Sør-Troms, og opp langs Gisundet. Kårstad peker på at gjen- og nyryddinger i Sør-Troms ser ut til å ha fått samme eier som nærmerste nabogård, særlig dersom ryddingen lå mellom to

¹³⁵ I TR 1589 er den samlede landskylden under Tromsø kirke og prest 28 våger fisk, og indikerer altså at kirkens gods var temmelig stabilt fram til 1647.

gårder med kirken eller kongen som eier (Kårstad 1981, s. 460). Gårdene må ha blitt regnet som utskilling, og dermed oppstod det store områder hvor gårdene lå til kirken eller kronen. Når det gjelder de massive krongodsområdene og kirkegodsområdene i Nord-Troms, må de delvis også ha opphav i dette fenomenet. Både tidligere adelsgods og tidligere bondeei kan ha havnet på kirkens og kongens hender på denne måten. Men som nevnt ovenfor er kirkegodset stabilt mellom 1589 og 1647.

De førkristne gravminnene har så vidt jeg kan se ikke vært trukket inn i diskusjonen rundt eiendomsforholdene i Nord-Troms tidligere. Det er imidlertid ikke enkelt å skaffe seg et klart bilde av den førkristne, norrøne gravminnedistribusjonen i Nord-Troms, og årsaken ligger både i metodiske og empiriske problemer. Kjersti Schanche har behandlet det som gjerne kalles "den funntomme perioden" i Nord-Troms og Finnmark, det første årtusen e.Kr. (Schanche 1992). Det virker for det første klart at området inneholder en rekke kulturminneelementer som ikke finnes lengre sør, og for det andre kan svært få av disse utfra naturvitenskapelige eller formale metoder og kriterier dateres til denne perioden (og i hvert fall ikke utelukkende til det første årtusen). Mye ser ut til å kunne knyttes til samisk kultur, der bostedene ikke har vært av like permanent basis som de norrøne i sør. I tillegg blir nå flere typer kulturminneelementer som tidligere ble tolket som graver (det være seg både norrøne og samiske) ikke lenger tolket på denne måten – det gjelder særlig de såkalte "hellegravene" og "assebaktegravene" (Schanche 1992, s. 7). Også små steinrøyser (1–2,5 m. diam.) har tidligere vært tolket som graver, men kan også ha vært ulike typer sjømerker, være knyttet til reinsdyrjakt, eller annet (Schanche 1992, s. 20). Disse problemene sees tydelig i Fornminneregisteret, der steinkonstruksjoner ofte omtales som "uvisse", "usikre", "tvilsomme", osv. mens det i andre tilfeller ikke er lett å lese av den knappe dokumentasjonen hvorvidt registrator har stått overfor samiske eller norrøne kulturminner – eller hvorvidt han/hun selv har en formening om dette. Når dette materialet i det følgende blir brukt, så er det derfor også brukt en mer skjønsmessig vurdering av opplysningene i registeret.

I Nord-Troms er det 37 gårder som ifølge Fornminneregisteret har gravminner fra jernalderen som her tolkes som norrøne (usikre gravminner, gravminner der dateringen er oppgitt som "uvisse", og gravminner som utfra beskrivelsene virker å være såkalte "hellegraver" eller smårøyser, er her utelatt – de skjønsmessige vurderingene står for min regning). Dette utgjør i overkant av 31 % av gårdene som nevnes i 1647. Når det gjelder distribusjonen av gravminnene, så er det særlig på den sørlige og sørvestlige delen av Kvaløya det er registrert mange lokaliteter med graver, og det er også her at det ligger gårder og steder med mange gravminner pr. sted. Særlig kan nevnes Greipstad, Buvik (Indre og Ytre), Torsnes, Brensholmen, Austein, Storslett, Vasstrand og Tussøy, som nærmest ligger "på rekke og rad"

sørvest på Kvaløya. Flere av disse gårdene er markant rikere på gravminner enn mange av de store gårdene lenger sør i Troms. De øvrige gravminnelokalitetene ligger langt mer spredt, og som oftest med langt færre gravminner pr. lokalitet. En liten konsentrasjon kan kanskje anes i området rundt Vengsøyfjorden, og det er flere gravminner på Vanna. I tillegg er det en jevn spredning av gravminner innen dagens Skjervøy kommune og i deler av Nordreisa. Men det er svært få lokaliteter med mange gravminner i disse områdene: Unntakene er Vannareid på Vanna og Rødgammen på Nord-Kvaløy.

Jeg har tidligere pekt at jernalderens markerte begravelser kan sees i sammenheng med arve- eller eiendomsrett til jord – eller andre former for rettigheter til, og kontroll over naturressurser. Tilstedeværelsen av slike gravminner er altså utfra dette synet i seg selv en styrking av hypotesen om et mer betydelig innslag av bonde- eller selveie i Nord-Troms forut for de kjente eiendomsforholdene, i tråd med hva Bratrein har hevdet (Bratrein 1970, s. 47).

Ser man nærmere på fordelingen av gravminnene i forhold til eierkategorier i 1647, så ligger tallene forholdsvis jevnt. 20 av 68 krongodsgårder hadde gravminner (29,4 %), 5 av 19 adelseide gårder (26,3 %), og 10 av 29 gårder i det kirkelige godset (34,5 %). De to gårdene i bispegodset i 1647 hadde begge gravminner, men dette er ikke egnet for statistiske slutninger. Størst er altså utslaget mellom adelseide gårder, med minst gravminner, og de kirkeide gårdene med flest. I utgangspunktet er det derfor grunn til å tro at kirkens eiendomsmasse virkelig hadde innslag av opprinnelig bondeide gårder. Det store spørsmålet er derimot om kontinuitetet i eiendomsmassen er sterk nok til å tåle slike konklusjoner. Som allerede vist, virker det å ha skjedd store endringer i eiendomsforholdene fra middelalderen og til 1647. I tillegg er det grunn til å trekke fram Bratreins hypoteser om en "samifisering" av den norrøne befolkningen i Nord-Troms i tidlig middelalder. I tråd med dette vil jeg hevde muligheten for at steder og gårder som i yngre jernalder ble sett på som eiendom eller besittelse i norrøn forstand, i tidlig middelalder ble oppfattet annerledes – og at kongen (og for den saks skyld adelen) har kunnet kreve gressleige her uten altfor omfattende protester fra befolkningen. Den "klassiske" gården Greipstad er et konkret eksempel: En gård med navn av norrøn type – og som indikerer relativt høg sosial status – med en rekke gravminner og en bautastein, men som i 1647 er en del av krongodset.

Tromsø kirke

Diskusjonen omkring kirkene i Nord-Troms må nødvendigvis ha sitt utgangspunkt ved Tromsø kirke, slik det i Sør-Troms er naturlig å starte med Trondenes. Det er også like mange sentrale spørsmål knyttet til Tromsø kirkes grunnleggelse og funksjon, og forholdet mellom denne og de øvrige kirkene i Nord-Troms. Som nevnt ovenfor, har kirken på

Tromsøya lenge vært tilskrevet Håkon Håkonsson, ettersom det til slutt i sagaen om ham nevnes at han lot bygge en kirke ”i Troms” (*Norges kongesagaer*, bind 4, s. 341). Dette er, i kildekritikkens navn, verken sikkert eller utvetydig. Men hypotesen om Håkon Håkonsson – eller kongemakten generelt – som byggherre for Tromsø kirke styrkes unektelig ved at kirken i 1308 nevnes som et av landets fjorten kongelige kapeller – ”sancte Marie de Trums iuxta paganos” – Mariakirken i Troms, ”mot (eller ”nær”) hedningene” (DN I nr. 113).

De kongelige kapellene var i og for seg en videreføring av hirdprestinstitusjonen, som hadde vært betydningsfull alt fra misjonstiden av (Hamre 1963, KLN VIII, sp. 256-261). I den tidlige fasen under det ambulerende kongedømmet var det hirdbiskoper i kongens følge. I og med fastsettelsen av geografiske bispedømmer på 1100-tallet var hirdprestene ikke lenger biskoper, men like fullt viktige i kongens stab. I 1246 gav pave Innocents IV kongen – Håkon Håkonsson – patronatsrett over de kirker han anlegger i områder hvor han bekjemper hedningene nær/ved grensen av hans rike (DN I nr. 37; RN I nr. 769). Ved grensen av hans kongedømme bodde mennesker som var ”etterlatt i billed/idoldyrkelsens skittenhet” (*relictis ydolorum spurcitiis*). Det er neppe tvil om at det siktes til nordområdene. Året etter stadfester paven at kongen skulle ha patronatsretten til de kirkene han hadde stiftet ved tre av kongsgårdene, og til de kongen senere funderer (DN I nr. 43). I 1308 nevnes i alt fjorten kapeller inkludert Tromsø, da paven gikk med på at disse ble samlet som en egen institusjon, med prosten i Apostelkirken i Bergen som leder – ”magister capellanum” (DN I nr. 113). Han fikk begrensede biskopsrettigheter, som bl.a. innebar visitasrettigheter ved kapellene. Det var da kongelige kapeller både på kongsgårdene i Oslo og Bergen (henholdsvis Mariakirken og Apostelkirken), og på de eldre rurale kongsgårdene Huseby på Lista, Huseby i Egersund, og på Avaldsnes. Katharinakirken og Allehelgenskirken i Bergen, Fana kirke sør for byen, og Stefanskirken i Tønsberg var tilknyttet hospitaler. Både disse og de øvrige kirkene som ble kongelige kapeller hadde utvilsomt sterke bånd til kongemakten allerede tidligere. Samtidig med denne organiseringen skjenket paven ”de botferdige” avlat for å besøke de kongelige kapellene til visse tider (DN I nr. 114).

Patronatsretten var altså trolig en av de sentrale sidene ved ordningen. Klerkene ved disse kapellene var økonomisk avhengig av kongen, og han var i denne perioden avhengig av en stab med prester som kunne brukes i statstjenesten – og som var til å stole på (Hamre 1963, KLN VIII, sp. 259). Grunntanken var å styrke kongedømmet (Bjørkvik 1970, s. 51). Denne funksjonen ble muligens noe svekket i og med at kongemakten flyttet utenlands kort tid etter at ordningen trådte i kraft.

Reidar Bertelsen har pekt på at byggingen av Tromsø kirke kan sees i forbindelse med avtalen mellom Håkon Håkonsson og storfyrst Aleksander Nevski av Novgorod i 1250/51 (Bertelsen 1994, s. 237). Her ble det satt grenser dem imellom for hvor de kunne kreve inn skatt. Bertelsen ser kirkebyggingen i mer symbolsk forstand som en markering av norsk overherredømme over denne regionen: "Vi kan derfor framsette den hypotesen at kirkebygginga på Tromsa skjedde på grunn av den avtalen kongen gjorde i 1250/51 om at Lyngstuva var grensa for hvor kongen kunne kreve skatt av den befolkningen som ikke var samer" (Bertelsen 1994, s. 237). Det egentlige misjonskall, og kirkens status som kongelig kapell vektlegges dermed ikke i særlig grad av Bertelsen.

Det virker klart at Tromsø kirkes stilling som kongelig kapell, og dermed kongens patronatsrett er begrunnet i beliggenheten "nær hedningene", men det er ellers ikke enkelt å konkret vise sammenhengen mellom kirkens beliggenhet og funksjon på den ene siden, og kongens patronatsrett på den andre. Ragnhild Høgsæt har pekt på dette: "(...) det er mulig at årsakene til at kongen sikret seg retten til å bestemme hvem som skulle innsettes som sokneprest, ikke hadde så mye å gjøre med konkurransen om makta i nordlige grenseområder" (Høgsæt 1994, s. 257). Med all from retorikk satt til side, framstår de kongelige kapellene som en høgstatusbærende institusjon, som finansierte kongens mest lojale embedsmenn. Verken Håkon Håkonssons kirke i Ofoten – også den i høg grad "nær hedningene" – eller kirken som i 1307 ble innviet i Vardø var kongelige kapeller. Dersom det var økonomiske forhold som lå bak, må inntektene som kunne legges til Tromsø – eller forventningene til de inntekter den kunne komme til å gi – ha vært markant større enn ved Ofoten og Vardø. Den kongelige kapellinstitusjonen satt med enorme inntekter – Bjørkvik har beregnet den samlede godsmengden til å ha vært i underkant av 6000 markebol, hvilket ikke var særlig mindre enn det øvrige, samlede krongods (Bjørkvik 1970, s. 76-77).

Det kan altså være grunn til å holde de ulike aspektene ved kirken på Tromsøya fra hverandre: Årsaken til at den ble anlagt her var rikspolitiske ambisjoner i forhold til Novgorod, mens statusen som kongelig kapell bør sees i sammenheng med kongens mulighet til å holde lojale klerker i statsadministrasjonen nordpå. Om dette er riktig, er det kanskje mulig å komme nærmere en eksakt datering for kirken på Tromsøya, eller i hvert fall Håkon Håkonssons befatning med den. Ettersom paven i desember 1247 tilstår kongen patronatsretten til *alle* kirkene han funderte, spillte beliggenheten "nær hedningene" mindre rolle etter dette. Jeg vil også hevde at kirkebygging som en symbolsk statsrettslig identitetsmarkør etter at grenseavtalen med Novgorod var inngått, framstår som mindre sannsynlig enn at stedet/regionen ble "tatt i bruk" først – med bygging av kirke – og at grensefastsettingene skjedde siden, for eksempel med henvisning til nettopp kirken som

argument for å innlemme stedet i det norske riket. Jeg mener derfor at kirken på Tromsøya ble oppført før 1250, og trolig også før desember 1247. Rekkefølgen – først bosetning, så kirke – er så langt jeg kan se helt klar, dersom man mener at noe av godset som senere lå til kirken var gitt av kongen allerede ved grunnleggelsen. Uten bosetning var det ingen leilendinger å kreve landskyld av (jf. Bratrein 1989, s. 198-199).

Beliggenheten til det kongelige kapellet på Tromsøya – bare Tromsø ligger nord for Hordaland – er ikke det eneste som skiller det fra de øvrige tretten kapellene. Samtlige andre kirker var eller ble bygget i stein. Det er ingen indikasjoner på at middelalderkirken på Tromsøya var en steinkirke. Den tidligste kirkebygningen man kjenner til i bygningshistorisk forstand – om enn svært beskjedent – ble besøkt i 1661. Opplysningene som da ble gitt gir ikke grunnlag for slutninger om byggeteknikk, og heller ikke om datering av bygningen (se Katalog). Men det er lite sannsynlig at en steinkirke kan ha stått der så sent som i 1661 uten at det er påvist noen rester av den senere.

En formodentlig beskjeden trekirke i Troms står i skarp kontrast til de øvrige kongelige kapellene. I tillegg til at disse var i stein, kan man se tegn til at kongen oppgraderte den arkitektoniske utsmykningen i forbindelse med at kirkene ble gjort til kongelige kapeller. Både i Fana, på Avaldsnes og på Herdla ble det satt inn nye, store grindverksvinduer i de eksisterende kirkene på begynnelsen av 1300-tallet, og Hans-Emil Lidén ser dette i sammenheng med den nye statusen som kongelige kapeller (Lidén 1999, s. 130; Lidén 1997b, s. 155; Eide 2006, s. 170-171). I Herdla ble trolig også den eksisterende bygningen for øvrig ombygget ved samme anledning. At de kongelige kapellene ved kongsresidensene i byene – Mariakirken i Oslo og Apostelkirken i Bergen ("Apostelkirken III") – var svært påkostede, er det heller ingen tvil om. Det er altså mulig å spore en påtagelig ressursbruk i forbindelse med de kongelige kapellene. Dette forbruket er det ikke spor av i Tromsø, verken i form av noen kjent kirkebygning eller inventar. Man kunne jo ha forventet for eksempel en døpefont i stein – slik som fra Evenes, den andre av Håkon Håkonssons kirker i nord – men det er altså ikke spor av dette. Den "manglende" døpefonten kan kun bli emne for spekulasjoner, men man fristes til å se det som et tegn på at Tromsø kirkes pastorale ansvar var heller beskjedent i den tidlige fasen. At kirken ikke var en steinkirke, kan skyldes klimatiske vurderinger (se ovenfor).

Om lag 100 år etter at Tromsø kirke nevnes første gang, oppgis imidlertid den administrative betegnelsen "Trumpsar kirkiu sokn" i et diplom fra 1405 (DN I, nr. 604). Kirken må med andre ord da ha spillt en rolle med pastoral betjening i området. I mars 1419 bevilget paven en ansøkning om en "union" mellom soknekirken Tromsø ("parrochialis ecclesie Trums") og

Ilevolden hospital i Trondheim (DN XVII, nr. 386, 387 og 978). Bakgrunnen var opprettelsen av et dekanat ved domkirken i Trondheim. Høgsæt har forklart sammenslåingen med at de to inntektskildene hver for seg ikke var store nok til et kannikgjeld (Høgsæt 1994, s. 259). Ved dette tidspunktet, om ikke før, ser kirkens status som kongelig kapell ut til å være helt underordnet – samtidig som sammenstillingen av kirke og hospital altså ikke var uvanlig i den kongelige kapellorganisasjonen. I 1486 grep imidlertid kongen inn, og la fram pavebrevene som beviste hans patronatsrett for erkebiskopen, som anerkjente denne og kongens rett til "all renthe och rettugheith som ther bør till ath liggjæ", mot at kongen skulle presentere en "bequemligh och inlensk klerk", som skulle være erkebispens lydige (DN I, nr. 950). Tidspunktet er neppe tilfeldig. Slutten av 1400-tallet og tiårene rundt 1500 må ha vært en gullalder for tørrfiskeriet i Nord-Troms og Finnmark, og da kongen grep inn for å sikre sine rettigheter her overfor domkapitlet i Trondheim, gjorde han det nesten samtidig med at erkebiskopen gjorde det samme i 1488 i forhold til kapellene i Finnmark (se nedenf.).

De øvrige kirkene i Nord-Troms

Det er kjent åtte andre kirker mellom Malangen og dagens grense mot Finnmark som kan ha opphav i middelalderen: Hillesøy, Mjølvik, Helgøy, Karlsøy, Skjervøy, Kvitnes, Vannvåg og Torsvåg, som alle nevnes i TR 1589. Det er kjent forholdsvis omfattende senmiddelalderisk kirkekunst (treskulptur) fra Hillesøy, Helgøy, Karlsøy og Skjervøy, men dette kan også stamme fra de øvrige av disse kirkene, som ble nedlagt på 1600-tallet. I 1589 lå disse åtte kirkene i Tromsø sokn, med unntak av Hillesøy som lå under Trondenes. Et spørsmål som melder seg umiddelbart, er hvorvidt det har ligget eiendom eller rettigheter til noen av lokalkirkene, eller om alt det kirkelige godset lå til kirken på Tromsøya? I 1647 er det kirkelige godset i Nord-Troms oppført som "Tromsøe kierche och presteboels gresleige", med unntak av de to gårdene som lå til biskopen (se ovenf.). Godset er forholdsvis godt arrondert i forhold til Tromsø. Den geografiske beliggenheten er også slik at man vel må utelukke at godset skulle bestå av komponenter som opprinnelig var lagt til kirkene på Vanna (Kvitnes, Vannvåg og Torsvåg), Karlsøy og Skjervøy.

På *Helgøy* er det verdt å være oppmerksom på kirkestedets nabogård Indreby, som i 1647 var en av de få gårdene med delt eierskap – den var delt mellom Tromsøkirken og Rosenkrantzene. Ute på Nordkvaløy ligger gårdene Sørskard og Nordskard, som var eid av Tromsøkirken i 1647. Slik Bratrein tidligere har foreslått, kunne disse eiendommene kanskje ha sammenheng med et tidligere lokalkirkelig gods omkring Helgøy kirke (Bratrein 1970, s. 78), men hypotesen svekkes noe av at kirkestedsgården selv er krongods.¹³⁶ Det er antatt at

¹³⁶ I motsetning til om gården hadde vært lokalkirkelig gods, da det hadde vært sterkere grunnlag for å hevde at Helgøy tidligere var et selvstendig kirkested. Det kan opplagt være en rekke "naturlige" forklaringer på at kirkestedsgården i senere tid har blitt krongods, men det er ingen kilder som opplyser noe om dette.

kirken lå på gårdens innmark i likhet med de senere kirker på stedet, selv om en utgraving i 1976 påviste rester av en kirkebygning fra 1660-årene, men ikke spor av middelalderkirken (se Katalog m. ref.). Gården var temmelig stor (2 ½ våger i 1647), det er en liten gruppe (noe usikre) gravminner der, og gården har også gitt navn til det store tinglaget. I tillegg indikerer navnet et sted med lange tradisjoner for gudsdyrkelse. Det er ikke mulig med en sikker konklusjon, men det må sies at Helgøy byr seg fram som det mest sannsynlige stedet i Nord-Troms for en "tidlig" kirke utenom Tromsø.

Også ved *Mjølvik* kirke er det lokalkirkelig gods i nærheten – Mosvik sør på Rebbenesøya, som i tillegg har plassen "Prestnes". I 1647 er også selve Mjølvik Tromsøkirkenes gods, men må være kommet til fra bispegodset i senere tid, all den tid AB oppgir at stedet tilfalt erkebiskopen som bot for utlegd (se ovenf.). Dateringen av kirkestedet har Povl Simonsen satt til perioden 1450–1475 etter de omfattende arkeologiske undersøkelsene i Kirkeværet (Simonsen 1980, s. 93-98). Dateringen er noe diskutabel, all den tid han kun setter opp en relativ kronologi der den øvrige bebyggelsen på stedet er utgangspunktet – hans tolkninger av denne bebyggelsen har i den senere tid vært diskutert bl.a. i Ramberg 2005. Det er likevel overveiende sannsynlig at kirkestedet tilhører senmiddelalderen, med det sterkt konjunkturavhengige fiskeværet som utgangspunkt. Det er særlig denne kirken – eller senere tolkninger av den – som har dannet grunnlaget for den utbredte forestillingen om at de tidlige fiskeværskirkene i Nord-Norge var såkalte "torvkirker". Simonsen påviste tre suksessive bygninger på samme tomt, i form av salkirker med et "bislag" eller våpenhus i vest. I den første kirken var østveggen – i alle fall nedre deler av den – bygget som en metertykk tørrmurt skallmur fylt med sand. Kanskje var vestveggen tilsvarende. Langveggene har bestått av en trekonstruksjon på en syllsteinsrekke, men det ble ikke funnet trerester som indikerer hva slags konstruksjon det dreide seg om. Slik jeg oppfatter Simonsen, mente han at de opp til to meter tykke torv- og jordvollene langs langveggene har vært lave, og først og fremst beskyttet fundamentet og svill – de har neppe vært bærende vegger opp til bygningens raftehøgde. Den neste kirken daterte Simonsen til perioden mellom 1530 og ca. 1565 (Simonsen 1980, s. 93-98). Dateringen hvilte på funnet av grovt, grønt vindusglass som han mente måtte være senere enn "det meget fine inventar i de nordnorske kirker" (ibid.) – etter mitt syn en nokså diskutabel påstand. Selve bygningen så stort sett ut som den tidligere, men var noe bredere – den gamle syllmuren ble underlag for et tregulv, mens veggene ble flyttet lenger ut på den gamle jordvollen. Den tredje kirken daterte Simonsen til 1600-tallet (se nedenf.).

Hillesøy kirke var lokalisert ved det sørvestre hjørnet av Kvaløya, hvor det som nevnt er mange og tydelige spor etter et norrønt samfunn i yngre jernalder, og med en administrativ

tilknytning til Trondenes kunne Hillesøy tenkes å være en tidligmiddelaldersk kirke. Bratrein har datert kirken til før 1250 (Bratrein 1970, s. 76-78). Det er imidlertid ingen trekk ved kirkestedet som ellers peker i denne retning: Gården var krongods i 1647, den var liten, og det er ikke funnet førkristne gravminner her (med unntak av en vikingtids flatmarksgrav). En kirke fra før 1250 må forventes å enten ha eget jordegods, eller kunne knyttes til en storgård. Den administrative tilknytningen til Trondenes, og ikke til Tromsø, burde også etter min oppfatning ha nedfelt seg i TJ dersom kirken hadde betydelig alder – selv om dette selvsagt er en "negativ slutning". Hillesøy har mye klarere strukturelle likheter med fiskeværskirkene på Senjakysten, og sees som en typisk fiskeværsbosetning med åtte skattebetalere i 1567. Når det gjelder selve kirkebygningen er lite kjent – den eldste bygningen det er kildedekning av ble revet kort tid før 1770, og var en tømmerkirke. Den administrative tilknytningen til Trondenes mener jeg kan ha bakgrunn i at den sterkt norrønpregede befolkningen her i tidlig tid har søkt Lenvik – eller evn. Balstadvær kirke – og at tiendeinntekter m.m. fra denne befolkningen trolig var så betydelig at Trondenes kannikgjeld ikke gav slipp på disse da Hillesøy fikk egen kirke i senmiddelalderen.

De tre kirkene på Vanna (Kvitnes, Vannvåg og Torsvåg) ligger på adelseide gårder i det mest kompakte adelsgodsområdet nord for Senja. Det er derfor naturlig å se dem i sammenheng med kirkene på Senjas vestsida, som også lå på adelsgoods. Men det er også klare forskjeller. For det første kan det pekes på stedenes mer beskjedne folketall (slik det kommer til uttrykk i skattemanntallet 1567), både i forhold til kirkestedene på Senja og i Finnmark. Særlig verdt å merke seg er Torsvåg, med bare to skattebetalere i 1567. Både Vannahamre og Vannstuva var mer befolket i 1567 enn kirkestedene Torsvåg og Vannvåg, mens kirkestedet Kvitnes var det mest befolkede været på øya med elleve skattebetalere. Torsvåg har en klar beliggenhet ut mot storhavet, mens Kvitnes og Vannvåg i noe større grad orienterer seg mot fjordlandskapet innenfor i sørøst. De to siste ligger temmelig nær hverandre, og var i 1589 annekser under Karlsøy, mens Torsvåg hadde en residerende kapellan som også betjente Helgøy. Dette setter Torsvåg i en litt annen posisjon enn Kvitnes og Vannvåg, men åpner vel heller for flere spørsmål enn svar. Det er klart at lokale forhold kan ha medført det lave antallet skattebetalere i Torsvåg i 1567 – det er ellers vanskelig å forklare at det stod kirke her i 1589, og at denne i tillegg hadde (den formodentlig eldre) Helgøy kirke under seg som kapellkirke. Kirkebygningene på Vanna er lite kjent – på Kvitnes er det ikke funnet tuft etter bygningen, mens tuftene i Vannvåg og Torsvåg er usikre. Bratrein registrerte en mulig kirketuft i Vannvåg i 1966, om lag 25 m lang, med skip og kor av "torvmur" mens våpenhustilbygget i vest trolig var av tre (Bratrein 1966, u.p.). I 1888 ble det målt opp en tuft i Torsvåg som var 10,6 m lang (se Katalog m. ref.). Dersom forholdene i Finnmark på noen måte er overførbare på Nord-Troms (se nedenf.), så kan det være grunn

til å peke på muligheten for at Vannvåg og Kvitnes var tidlige etterreformatoriske kirker – på bakgrunn av annekskirkestatusen, beliggenheten på ”blindsiden” av Vanna, og mangelen på middelaldersk kirkeinventar.

Karlsøy kirke er tidligere datert til 1200-tallet (Bratrein 1970, s. 37), men etter at gårdshaugen på *Karlsøy* ble datert til slutten av 1300-tallet har Bratrein skjøvet dateringen av kirken fram til første kvartal av 1400-tallet (Bratrein 1989, s. 238). Han mener likevel at *Karlsøy* (og *Helgøy*) eksisterte som selvstendige prestegjeld før de ble innlemmet i Tromsø kannikgjeld i 1419. Det er som nevnt tegn i eiendomsforhold og annet som tyder i den retning for *Helgøys* vedkommene – men det er ikke spor av noe lokalkirkelig gods omkring *Karlsøy*, og jeg mener derfor at *Karlsøy* som et selvstendig prestegjeld er tvilsomt. Det høge antallet skattebetalere på stedet i 1567 (15 stk.) tyder også på ”værstatus”. Ingenting er kjent om selve kirkebygningen på *Karlsøy*.

Mye av det samme kan sies om *Skjervøy*: Gården var krongods i 1647, og gav lav landskyld (1/2 våg fisk), og det er ikke spor av lokalkirkelig gods. Det som evn. kunne peke i retning av en tidlig kirke på *Skjervøy* er at gården har tre førkristne gravminner, og at den gav navn til tinglaget. Heller ikke her er selve kirkebygningen kjent i noen form.

Et sted bør trekkes inn i diskusjonen på dette tidspunktet: *Skar* på *Nordkvaløya* (delt i gårdene *Nordskar* og *Sørskar*), hvor det med stor sannsynlighet har stått en kirke. Det mest håndfaste beviset på dette er en lysesstake i *Lyngen* kirke, hvor det i en innskrift heter at den opprinnelig kom fra *Skar* kirke. Ettersom den ikke er nevnt i TR 1589 har Bratrein m.fl. oppfattet den som en klar etterreformatorisk kirke, og har datert den til omkring 1600.¹³⁷ Men gårdene er lokalkirkelig gods, og dette kunne ellers ha indikert en tidlig kirke – men samtidig svekke hypotesen om *Helgøy* som en tidlig kirke, all den tid gårdene her er antatt å kunne tilhøre *Helgøy* opprinnelig (se ovenf.). Ut fra en stilistisk vurdering ser den omtalte lysesstaken ut til å tilhøre det tidlige 1600-tallet – selv om denne på ingen måte daterer kirkestedet, så tyder det på at kirken var i bruk i den perioden, og bør da være kommet til etter 1589.

For å oppsummere kirkene i Nord-Troms, mener jeg at det neppe har vært grunnlagt selvstendige ”hovedkirker” etter at Tromsø ble et kannikgjeld i 1419. Det er derfor kun *Helgøy* står fram som en mulig ”eldre” kirke. *Helgøy* er den eneste kirken som kanskje var utstyrt med et lokalt gods – om man ser bort fra muligheten for at *Skar* var en middelalderkirke. Kirkene som ligger på adelsgårder er vanskelige å datere. Den gamle – og

¹³⁷ I Riksantikvarens topografiske arkiv er det innført at *Skar* kirke skal være nevnt i en ”topografisk beskrivelse” allerede omkring 1500. Denne har jeg ikke gjenfunnet, og finner det svært usannsynlig at Bratrein og andre ikke ville ha kjent til en slik kilde.

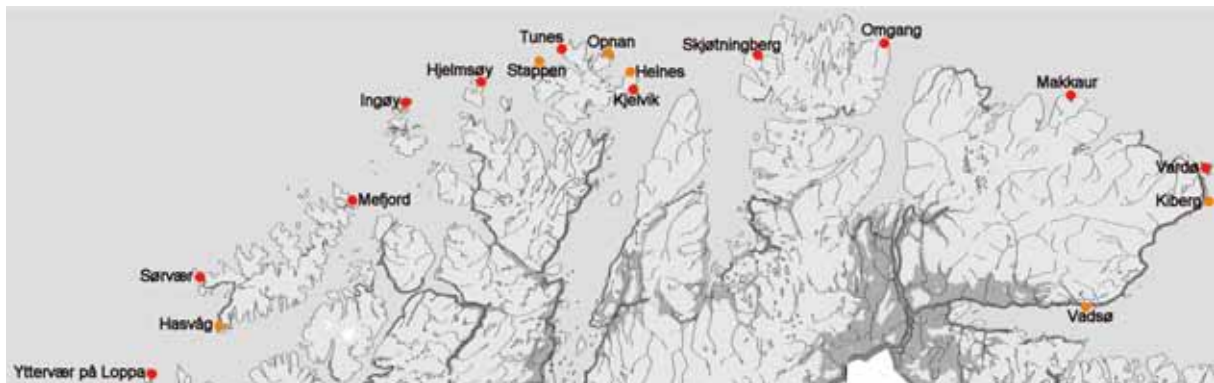
relativt stabile – bosetningen på Vanna kan også ha hatt kirker før kannikgjeldets tid, men det forutsetter at man kan peke ut en slags "setegård" for en gren av bjarkøyætten, og knytte kirken til denne. Inntil dette blir klarere, ser jeg det som mest sannsynlig at kirkene på Vanna i likhet med de øvrige kirkene tilhører en sen fase i middelalderen, og kan knyttes til den økte økonomiske interessen for nordområdene i forbindelse med det kommersielle fisket. Væreierens rolle, eller på den andre siden de bosattes rolle som kirkebyggere, er det som nevnt tidligere langt vanskeligere å vite noe om.

Et poeng må være klart: Ingen kirker som fra før av spillte en stor og sentral rolle i den biskopsstyrte kirkeorganisasjonen var på 12- og 1300-tallet aktuelle som kongelige kapeller, selv om de var aldri så mye grunnlagt av kongen (Bjørkvik 1970, s. 50). Statusen som kongelig kapell var et absolutt hinder for øvrige "hovedkirke" eller "fylkeskirke"-funksjoner, og kirken på Tromsøya har neppe vært overordnet andre kirker i den perioden den fungerte som kongelig kapell (Bratrein 1989, s. 240). Ettersom kirken ser ut til å "gli inn" under erkesetet etter hvert – kanskje etter den store pesten midt på 1300-tallet – og kalles sognekirke i 1405, kan den kanskje ha hatt slike funksjoner også før Tromsø ble kannikgjeld, men dette er langt fra sikkert. Mitt syn er altså at kirkene i Nord-Troms, utenom Tromsø og kanskje Helgøy, tidligst kan dateres til andre halvdel av 1300-tallet, og trolig også for en stor grad etter 1419 – det er ellers liten grunn til å tro at de er oppført under ødekrisen. Om de skulle være tidligere enn 1350, måtte det etter mitt syn ha vært mulig å spore lokalkirkelig eie ved dem. Hvis dette er riktig – at det kun fantes to eller kanskje tre kirker i Nord-Troms forut for 1419 – så må dette bety at befolkningsgrunnlaget har vært svakt. Det kan være en indikasjon på at de ovenfor nevnte hypotesene om "tilbaketrekking" eller "samifisering" av den norrøne befolkningen i tidlig middelalder, har noe for seg.

Andre kirker i Nord-Troms?

Også i Nord-Troms er det flere steder det knytter seg sagn til om gamle kirker. På Hellnes, Laukøy i Skjervøy sogn er det sterk tradisjon om tidlig kirke. Bratrein registrerte to tufter her – "hvis der hadde foreligget skriftlige kilder om kirkebygg her, ville jeg nok ikke vært i tvil" (Bratrein 1966, u.p.). Begge tuftene var korsformede – hvilket i alle fall indikerer at eventuelle kirker må være fra etter ca. 1650. Også på Årviksand på Arnøy i Skjervøy sogn er det sterk tradisjon om kirke. Bratrein fant her en "sannsynlig" tuft etter en langkirke. Eiendommen het tidligere "Kirketoft", som understreker tradisjonen. På 1960-tallet fikk Tromsø museum melding om en tilgrodd kirkeruin på Kirkeneset, Akkarvik i Skjervøy sogn. Kirken skulle være nedlagt ved den store mannedauden. Her konkluderte Bratrein med at det angitte stedet var "heilt utenkelig som bosted og kirkested" (Bratrein 1966, u.p.).

I Helgøy sogn er det sagn om kirke med kirkegård inne i Gammelgårdsbukta i Ryten/Steikarvik, med et lokalt stedsnavn "Kirkesletta". Også her fant Bratrein mulige kirketufter i 1965 – men gir senere uttrykk for sterkere skepsis til sagnet (Bratrein 1989, s. 325). På Røssholmen og Håja i Hillesøy sogn er det også kirkesagn, med det lokale stedsnavet "Kirkevollen" på sistnevnte sted. Tuften der ble karakterisert som en naturdannelse, mens en mulig tuft ble påvist på Røssholmen (Bratrein 1967).

Kirkesteder fra før 1589 i Finnmark: Kirker merket med rødt kan dateres til middelalderen, mens de øvrige trolig ble anlagt mellom reformasjonen og 1589.

Finmark

Finmark er vesensforskjellig fra områdene lenger sør, både med hensyn til befolknings- og bostedsutvikling, og i forhold til hva slags kildemateriale som står til rådighet. Den eldste norrøne befolkningen var så godt som utelukkende bosatt i fiskevær, og på noen unntak nær var disse stedene allmenninger under kronen – bare Sørvær, Helnes og Honningsvåg var på bjarkøyættas hender i senmiddelalderen. Det er derfor lite å hente i den type eiendomsstudier som er forsøkt for Sør- og delvis Nord-Troms vedkommende, og diskusjonen rundt kirkestedene i Finnmark vender seg derfor til andre typer kildemateriale. Blant annet vil det som tidligere har vært presentert som denne avhandlingens primære kildemateriale – det geistlige arkivmaterialet – her bli trukket inn i en diskusjon rundt kronologiske skikt i anleggelsen av kirkestedene, sammen med det bevarte og kjente middelalderske kirkeinventaret.

Det finnes spor etter norrøn aktivitet i Finnmark i jernalderen, men det er usikkert i hvilken grad dette kan ha vært faste bosetninger, eller om det dreier seg om sesongmessige boplasser for fangst og fiske. I likhet med hva som er sagt om Nord-Troms, må man i alle fall se for seg at befolkningen dels trakk seg tilbake, og/eller dels ble "samifiserte" til en slik grad

at norrøn bosetning var marginal i tidlig middelalder. Det er videre også mange usikkerhetsmomenter knyttet til når, hvor og hvor raskt den "nye" norrøne bosetningsbølgen startet. Det er gjort C14-dateringer av bunnlag i gårdshaugen i Yttervær i Loppa som antyder slutten av 1100-tallet som starttidspunkt (Lind 2003, med ref.), mens på Magerøya er de eldste daterte gårdshaugene fra andre halvdel av 1200-tallet (Pedersen 1994, s. 17 med ref.). Det er uansett gjennomgående stor enighet om at en hovedårsak til bosetningen var mulighetene for kommersielt fiske, som hanseatene organiserte med base i Bergen fra 1200-tallet av. Dette betydde at den norrøne bosetningen kom til å ligge helt på ytterkysten av Finnmark, med kort utror. Tidligere bosetning blir sett på som mer sesongmessig, og det er også grunn til å tro at den store koloniseringsperioden for alvor tar til omkring 1450 (Pedersen 1994, s. 17, med ref.).

Det var den samiske befolkningen som var nærmest enerådende i Finnmark (og i de indre strøkene av Troms) fram til den norske kolonisasjonen skjøt fart. Finnmark har i det hele tatt neppe vært oppfattet som en del av "Norge", men den norske kronen har hevdet skatterettigheter her:

"Traktaten med Novgorod av 1326 med tilhørende grenseprotokoll, som er den første bevarte dokumentariske kilde om Norges forhold til samenes land, gjør det likeledes klart at området mellom Lyngen-/Balsfjordområdet (Ivgu-/Báhccavuotna) og Kolahalvøya (Guoládatnjárga), ikke var innlemmet som en ordinær riksdel i noen av de to rikene. Grenseprotokollen gjaldt kort og godt å fastsette grensene for hvor dobbeltbeskatning av samene skulle finne sted" (Pedersen 1994, s. 14 m. ref.).

Det har tidligere vært rettet liten oppmerksomhet mot eventuelle konflikter mellom norske kolonister og den samiske befolkningen som bodde der fra før av. Til en viss grad kunne man se for seg at den samiske befolkningen også i tidligere tid holdt til innover i fjordene, mer enn på den ytterste kyststripen, slik forholdet senere ble. Men dette er det lite kunnskap om – Pedersen peker blant annet på at Ottar refererer til samer på den ytterste kyststripen under sin ferd på 800-tallet (Pedersen 1994, s. 16). Det er også mulig at den samiske bosetningsmåten i fjordene ble dominerende nettopp for å imøtekomme skattekrav og ren økonomisk etterspørsel fra både nordmenn og russere (Henriksen in prep. 2007). I senmiddelalderen er bildet klarere, med den norske befolkningen konsentrert i fiskevær ytterst på kysten, og samene i fjordene innenfor.

Men også andre etniske grupperinger – russerne fra Novgorod – kan ha gjort seg gjeldende i Finnmark i middelalderen. De såkalte "mangeromstuftene" på Finnmarkskysten, datert til perioden 1200–1600, kan være knyttet til slike bosetninger, selv om tolkningene av dem er uviss (se Henriksen in prep. 2007). Man må i alle fall være oppmerksom på at disse

lokalitetene – pr. i dag er det kjent 21 – konsekvent ligger på andre steder enn der det lå norske kirker i middelalderen. Jevnt over ligger de mer skjermet fra den ekstreme ytterkysten enn de norske middelalderværene.

Den eldste kirkeetableringen som sikkert kjennes i Finnmark, er Vardø. I *Islandske Annaler* er det i 1307 notert at ”Herra Jorundr for nordr a halogaland j varseyiar oc vigdi tar kirkiu” (IA 1888, s. 74; *Historisk Tidsskrift*, 2. Rekke, 1884 bind 4, s. 492). Jørund var erkebiskop i Nidaros fra 1287 til 1309. I kirkehistorisk sammenheng er han mest kjent for lange og dyptgående stridigheter med sitt eget domkapittel, dels om tildelingen av prebender, dels om domkapitlets myndighet (Munch 1859, NFH IV:2, s. 301-310). Selv om Munch peker på Jørunds ”forfængelige og herskesyge” framtrede, må nok – som Munch også omtaler – striden ha oppstått på bakgrunn av at domkapitlet hadde opptrådt helt selvstendig i årene etter Jon Raudes død i 1282, da Nidaros stod uten erkebiskop. På 1290-tallet var det dessuten samtidige stridigheter mellom flere biskoper og deres kapitler, og de ulike domkapitlene imellom – utvilsomt hadde dette sammenheng med de store økonomiske ressursene som var blitt oppsamlet på kirkens hender (Lunden 1976, s. 411-412). Til dette kom det at Jørund selv var uten bakgrunn fra domkapitlet i Nidaros, slik det hadde vært vanlig for de fleste før ham i rekken av erkebiskoper: ”Det kunne ikke være lett for en antakelig uøvet mann å få domkapitlets medlemmer satt tilbake på deres naturlige plass i det geistlige hierarki” (Martinsen 1996).¹³⁸

Striden mellom Jørund og domkapitlet er ikke helt uvesentlig i diskusjonen rundt kirkene i Nord-Norge. Kirkeinnvielsen i Vardø i 1307 var ikke første gang erkebiskopen reiste nordover: Under stridighetene innkalte erkebiskopen kannikene til en forliksdrøfting ”a Halogoland” høsten 1294, og idømte kannikene en bot på 1000 mark sølv da de uteble (RN II nr. 764, 765 og 780; DN III, nr. 36). Det virker påfallende at erkebiskopen innkaller til et slikt møte utenfor Nidaros: Om oppholdet nordpå var ledd i en tjenestereise (visitas), eller om han rett og slett hadde søkt en slags tilflukt her, er umulig å avgjøre. Det må likevel være lov til å anta at Jørund på denne reisen skaffet seg en viss kunnskap om forholdene i landsdelen.

Omstendighetene rundt Jørunds reise til Vardø i 1307 er heller ikke fullgodt klarlagte. Etter den knappe kildeteksten å dømme kan det se ut som om Jørund dro nordover ens ærend for å innvie kirken, men tatt i betraktning den lange og tidkrevende reisen er det trolig at erkebiskopen også har ivaretatt andre plikter og rettigheter. Men dette forklarer ikke umiddelbart at han dro helt til Vardø: Finnmark kan knapt ha vært oppfattet som tilhørende erkebispedømmets domene på et så tidlig tidspunkt (Martinsen 1996). Det er kanskje grunn

¹³⁸ Martinsen 1996 = <http://www.katolsk.no/mn/erkebiskoper/13.htm>

til å oppfatte erkebiskopens tilstedeværelse – og selve kirkebyggingen – som en støtte til kongemaktens terretorielle og/eller skattemessige krav i nord. Det er vanskelig å skille kronens og kirkens interesser her, ettersom Jørund i 1297 selv var blitt kongens vasall og jarl.

Flere har oppfattet kirken i Vardø som direkte knyttet til festningsanlegget fra Håkon V's tid. Men det må påpekes at sammenhengen mellom kirke og festningsanlegg i Vardø ikke kan ansees som fullt ut klarlagt: Blant annet er det en kjennsgjerning at festningen ikke er funnet nevnt i skriftlig kildemateriale tidligere enn i 1340 (DN VIII, nr. 137), og at dateringer av festningen til Håkon V's tid rett og slett er sluttet ut fra kirkeinnvielsen i 1307. Men at behovet for en norsk markering omkring 1300 var til stede, virker helt opplagt. Stadige karelske innfall i Finnmark, og helt sør til Hålogaland, hadde forekommet utover 1200-tallet – "Omkring 1300 var det faktisk fare for at kareler og russer kunne trekke Finnmark definitivt under Novgorods herredømme" (Blom 1959, KLNIV, sp. 284). Kort sagt må man trolig se på kirkeinnvielsen i Vardø i 1307 som et uttrykk for sammenfallende og innfiltrerte interesser hos kongemakt og kirke, men det må også være klart at kirken ikke hadde blitt bygget her uten kongemaktens initiativ. Jeg mener i tillegg at kirkebygging ikke opptrer som en første markering av nytt statsterretorium, uten at det faktisk allerede finnes en befolkning av en viss størrelse som hadde nytte av kirkelig betjening, og som i tillegg finansierte prest og vedlikehold med tienden – med andre ord, det bodde "nordmenn" i Vardø før kirken ble bygget, selv om tidsspennet ikke nødvendigvis var stort. Men til dette kan det innvendes at bygravninger i Vardø ikke har avdekket spor etter "sivil" bosetning eldre enn omkring 1450, og dette har fått flere til å hevde at Vardø først og fremst var et militært støttepunkt (Pedersen 1994, s. 17 med ref.).

Erkebispesetets sterke økonomiske interesser i landsdelen understrekes ytterligere i tiårene før reformasjonen, ved at både Olav Engelbrektsson – og før ham Erik Valkendorf – i noen år hadde Finnmark i len fra kongen. Handelsinteressene ble først og fremst ivaretatt av erkebiskopens setesveiner, som var bosatt i fiskeværene i både Troms og Finnmark (Blom 1959, KLNIV, sp. 287). I Finnmark var det utplassert atten setesveiner i 1533 (OER).

Et spørsmål av stor betydning er hvilke slutninger man kan trekke av å konstatere det sterke nærværet av erkesetets økonomiske interesser på et sted eller i et område: Kan kirkebygging og -drift ha sammenheng med dette nærværet? Dette kan neppe sees i et 1:1 forhold. Fiskeværene må i senmiddelalderen ha framstått som ganske komplekse og lagdelte samfunn, med fiskere, skippere, drenger, handelsborgere, tjenestefolk og setesveiner – og det må være grunn til å anta at erkebispestolens sterke interesser til en viss grad må ha blitt

legitimert ved å sørge for at de bofaste nordmennene ble forsynt med tiltrekkelige kirkelige tjenester.

Erkesetets direkte kontroll med kirkene framgår av et diplom fra 1488 (DN XVII nr. 746). Her stadfestet pave Innocentius VIII at erkebisen hadde rett til inntektene fra kapellene i Finnmark, selv om sognepresten i Trondenes (som var kannik i Nidaros) hadde dratt disse under seg de siste tre år. Det heter også at kirkeordningen her (altså erkebiskopens kontroll med den) gikk lenger tilbake enn noen kunne huske. Hvor mye vekt man kan legge på det siste utsagnet, er usikkert – men erkesetets innflytelse i Finnmark er udiskutabel. Man skal også merke seg at det verken på et tidlig stadium eller i løpet av middelalderen utviklet seg noen hierarkisk kirkeorganisasjon i Finnmark, med et sterkt kirkelig sentra slik som Trondenes i Sør-Troms og Tromsø i Nord-Troms. Kapellorganisasjonen hadde trolig en flat struktur helt fram til oppdelingen i hoved- og annekskirker etter reformasjonen – og som jeg senere vil vise, da trolig med de middelalderske kapellene som hovedkirker. Diskusjonen om datering av de ulike kirkene i Finnmark får derfor en annen karakter.

Håvard Dahl Bratrein har omtalt det han kaller ”kjedereaksjonsteorien” om kirkeetableringen nord for Malangen – den tanke at ”fra de norske kjernebygder i Hålogaland ved inngangen til 1100-tallet har kristendommen trengt langsomt nordover eller østover, og kirke etter kirke er blitt bygd, den eine østligere enn den andre, like til Vardø blei nådd i 1307, d.v.s. etter ca. 200 år” (Bratrein 1970, s. 36). En motstridende hypotese vil være å se Vardø som et ”langskudd” inn på et nytt territorium, mens kirkene mellom Tromsø og Vardø har kommet til på ulike tidspunkter etter 1307. Om man skulle ha håp om en fullstendig datering av kirkestedene, måtte man forutsette omfattende arkeologiske undersøkelser – og selv da skulle man være svært heldig om spørsmålet virkelig lot seg besvare. Men det er mulig å se andre trekk ved de enkelte kirkestedene, som kan peke mot visse kronologiske skikt. Et hovedspørsmål blir hvorvidt alle kirkestedene i Finnmark i reformatsen av 1589 virkelig er middelalderske.

I reformatsen nevnes ”17 kircker och korzhus” i Finnmark: Loppa (Yttervær), Sørvær, Hasvåg, Mefjord, Ingøy, Hjelmsøy, Tunes, Stappen, Kjelvik, Opnan, Helnes, Skjøtningsberg, Omgang, Makkaur, Vardø, Kiberg og Vadsø. Som nevnt i et tidligere kapittel er betegnelsen ”korshus” ikke entydig, og det er ikke spesifisert i TR 1589 hvilke steder som hadde ”kirker”, og hvilke som hadde ”korshus”. Derimot er det forskjell mellom hovedkirker og annekskirker som ble betjent fra hovedkirken.

I Finnmark kjennes bare to av disse stedene nevnt som kirkesteder i samtidskilder i middelalderen: Vardø og Makkaur. Vardø er altså kjent fra *Islandske Annaler* (IA 1888, s. 74). For øvrig er kirken ikke nevnt i middelalderkilder. Det er bevart et middelaldersk alterskap fra Vardø, datert til 1460 (Engelstad 1936, s. 17 og 326). *Makkaur* er nevnt i erkebiskop Valkendorfs Finnmarksbeskrivelse, der det heter at han holdt gudstjeneste der – det må ha vært omkring 1511–1512 (NGS XII, 1900-01). I et diplom skrevet av fogden på Vardøhus, Hans Eriksson, til erkebiskopen i Nidaros, undertegnet 6. mars 1530, skriver han om ufred mellom kristne og hedenske kareler, om begynnende lutheri blant allmuen, og mangelen på vin og oblater – og han opplyser at kapellanen ”y Matkaare” – en fransiskanermunk fra Bergen ved navn Mattiss – drepte en John hoffmand (DN 8, nr. 623). Fransiskanerkonventet i Bergen gikk i oppløsning fram mot reformasjonen, og selv om det var brødre igjen i klosteret i alle fall i 1534 kan det være betegnende for tilstanden at en av brødrene tok stillingen som kapellan i Finnmark.¹³⁹ Selve kirkebygningen i Makkaur er også nevnt i diplommaterialet, da en drapsmann søkte tilflukt i den i 1558 (DN 21, nr. 1077). Det er ikke bevart middelalderinventar med kjent proveniens til Makkaur.

Kirketuften i *Yttervær på Loppa* ble gravd ut av Keth Lind i 1999 (se Lind 2003). Selve bygningen er ikke datert, men en bunndatering fra den nærliggende gårdshaugen gav AD 1170, og Lind åpner for at kirkestedet kan være tilnærmevis like gammelt. Den eldste bygningen som ble påvist var 7,5 x 7 m utvendig målt, men 5,5 x 5,5 m innvendig, med trevegger som har hvilt på en dobbel syllsteinsrekke, og med isolerende torv utvendig. Det er også bevart middelalderinventar fra Loppa, i form av et krusifiks fra første halvdel av 1400-tallet. Dette henger i dagens Loppa kirke.

En viss indikasjon på at *Skjøtningberg* kirke var fra middelalderen finner man i biskop Nannestads bemerkning i 1750 om at Skjøtningberg tidligere var kalt ”Stephani kirke” – en dedikasjon som må peke tilbake til katolsk tid (Nannestad 1750 (1942), s. 29). Det er ikke bevart middelalderinventar fra kirken, men i en inventarliste fra 1717 står det oppført ”1 messe hagel gl. [gammel] og sart ad for reformationen”, og ”1 par gl. smaa messing stager siden papisteriet i kiercken owerblewen”.¹⁴⁰ Det er altså grunn til å tro at også Skjøtningberg hører med blant middelalderkirkene i Finnmark.

¹³⁹ Dagens domkirke i Bergen er den gamle Olavskirken i fransiskanerklosteret.

¹⁴⁰ Skjøtningberg kirke ble flyttet til Tana/Gullholmen mellom 1734 og 1738, med inventar. Messehagelen kan være bevart: Både messehagelen fra Kjøllefjord (C 25040) og messehagelen fra Lebesby (Ts/K 201) kan være kommet fra Skjøtningsberg. Det er også grunn til å tro at en alterkalk i Kjøllefjord kirke opprinnelig er fra Skjøtningberg – den er datert til 1400-tallets slutt (Bugge 1932, s. 37).

Det er bevart og ellers kjent en god del middelalderinventar fra kirkene i Finnmark, i første rekke treskulptur. Etersom mange middelalderkirker ble nedlagt ut over på 16-, 17-, og 1800-tallet er det bare små deler av den middelalderiske kirkekunsten som beholdt sin opprinnelige proveniens fram til moderne tid. I museenes kataloger vil det derfor ofte være oppgitt en sekundær proveniens, ofte fra kirker som beviselig er yngre enn reformasjonen: I Finnmark er det bevart middelalderisk kirkekunst fra Hasvik, Måsøy, Hammerfest, Kistrand, Kautokeino, Lebesby, Kjøllefjord, Vardø, Kjølvik og Loppa (Yttervær). Bare de tre sistnevnte kirkestedene er eldre enn 1589. Avhandlingens primære kildemateriale – arkivtekstene – gir et godt innblikk i flytting av inventar som foregikk i perioden 1600-1800, og det er derfor mulig å peke ut hvor middelalderinventaret i de etterreformatoriske kirkene kan ha kommet fra.

Materialet fordeler seg slik: 20 av 28 gjenstander eller -grupper er treskulptur, to er alterkalker/altersølv, tre er messehagler eller rester av slike, ett broderi (kanskje også fra messehagel), et par messingstaker og en kirkeklokke. Blant treskulpturen er det fire mer eller mindre hele alterskap, mens resten er helgengrupper eller enkeltstående figurer.

Svært lite av materialet er i dag bevart ute i kirkene. Loppa kirke har som nevnt et krusifiks, og i Kjøllefjord er det en middelalderisk alterkalk. To av alterskapene brant sammen med Måsøy kirke i 1944. En madonnaskulptur er omplassert i Tromsø katolske kirke, tidligere fra Hammerfest. Det øvrige bevarte materialet befinner seg på Universitetets Oldsakssamling i Oslo (C-nummer), eller på Tromsø Museum (Ts/K-nummer; en kirkeklokke som museet eier er deponert på Nordkappmuseet). I tillegg er det et alterskap fra Vardø i Vitenskapsmuseet i Trondheim (T-nummer). Fire gjenstander er forsvunnet (eller bare kjent fra skriftlige kilder), i tillegg til alterskapene som brant i 1944.

Mefjord kirke ble lagt ned i 1672, og inventaret ble ført til Hammerfest. I 1757 er det oppført i inventarlisten for Hammerfest "2de [...] billede staaende i funten", og "ditto 3de andre gamle og ubrugelige". Trolig er dette identisk med det bevarte inventaret med Hammerfest oppgitt som proveniens (C 2996, Ts/K 20, C 2994-2995, og C 2997, i tillegg til madonnafiguren i Tromsø katolske kirke).

Sørvær kirke ble lagt ned tidlig på 1690-tallet. I 1694 er det anført at "det mæste og beste Inventarium er ført til Haswog", noe som er gjentatt i 1697. Men det heter også i 1697 at Alta kirke (Årøya) har "laant aff Sorwehr kircke" en sølvkalk og disk, to dåpsfat(!), en klokke og "1 Effigie Christi smuct formalet". I 1712 ble kirkestedet i Hasvåg flyttet til Hasvik, og inventaret fulgte med. I 1746 ble *Hjelmsøy* kirke revet, og gjenoppført i Hasvik med inventar.

Nannestads beskrivelse av et alterskap i Hasvik i 1750 proveniensbestemmer det til Hjelmsøy (Nannestad 1750 (1942), s. 35). Det er umulig å si hvorvidt han beskriver hele skapet, eller bare deler av det. Det bevarte middelalderinventaret som har Hasvig som proveniens stammer derfor trolig fra Hjelmsøy, og/eller Sørvær – via Hasvåg (C 2852, C 2843, 2846 og 2847, C 2845, C 2844, C 2849-2850).¹⁴¹

Ingøy kirke ble tatt ned og gjenoppført på Måsøy i 1746. I en beskrivelse av et alterskap (egentlig satt sammen av to alterskap) i Måsøy, oppgir Nannestad at dette og (det middelalderske) altersølvet "har været før paa Ingøen" (Nannestad 1750 (1942), s. 26-27). Alterskapet/skapene gikk tapt i brann i 1944. En biskopshelgen i tre (Ts/K 27) på Tromsø Museum er fra Ingøy.

I henhold til et reskript av 21. september 1774 skulle "Omgangs capellis ornamentar og inventarium" flyttes og forvares i Kjøllefjord kirke. I regnskapene sees dette utført året etter. En middelaldersk alterkalk og en messehagel (C 25040) som er bevart fra Kjøllefjord, kan derfor ha tilhørt Omgang opprinnelig.

Det øvrige bevarte inventaret med proveniens i etterreformatoriske kirker kan ikke spores direkte i kildene, i den betydning at kildene oppgir at inventar er flyttet fra en bestemt kirke til en annen. Anders Bugge har antatt at treskulpturene fra Kistrand (C 3606-3607 og C 3605) opprinnelig må ha tilhørt *Kjelvik* (Bugge 1932, s. 30), noe som virker sannsynlig da Kistrand ble opprettet som kapell under Kjelvik i 1719, og gikk senere over til å bli hovedsogn i 1793. En kirkeklokke fra 1521 kan med temmelig stor sikkerhet proveniensbestemmes til Kjelvik (Ts/K 34). Den forsvunne messehagelen fra Lebesby (Ts/K 201) har ingen opplagt opprinnelig proveniens, men det er ikke umulig at denne også stammet fra Kjelvik: Sværholt ble lagt ned da Lebesby ble opprettet, og Sværholt hadde vært anneks under Kjelvik. Broderiet fra Kautokeino (Ts/K 37) har ukjent opprinnelig proveniens.

Det vises for øvrig til avhandlingens katalog, der øvrige flyttinger av inventar er innført – i dette kapitlet har jeg bare tatt med det som gjelder middelalderinventar. Et hovedtrekk ved inventarflyttinger synes å være at kirkeinventar, på noen få unntak nær, ble flyttet som helhet eller i store grupper, ikke som enkeltgjenstander. Videre skjer disse flyttingene i hovedsak når et kirkested legges ned, og ofte når et annet kirkested samtidig blir opprettet. I praksis betyr det at flyttingene oftest skjer innenfor samme sogn. Flytting av helhetlige inventarer eller

¹⁴¹ Talvik overtok i 1704 som kirkested for Alta etter Årøya, og overtok også inventaret fra Årøya. Dermed kom det inventar hit som opprinnelig hadde stått i Sørvær kirke, men det er ikke kjent middelalderinventar med Alta oppgitt som proveniens.

inventargrupper medfører at det ikke alltid kan avgjøres sikker opprinnelig proveniens for den enkelte gjenstand – men det er mulig å peke på kirkesteder som har hatt inventar som senere er overført til ny kirke.

Oppsummert ser det ut til at alt det bevarte og kjente middelalderinventaret fra Finnmark (medregnet inventaret i Skjötningberg i 1717) opprinnelig kan ha stått i ni kirker: Loppa (Yttervær), Sørvær, Medfjord, Ingøy, Hjelmøy, Kjelvik, Skjötningberg, Omgang og Vardø. Av disse er altså Vardø kirke kildebelagt i 1307 og Skjötningberg gjennom Stefanusdedikasjonen og inventarlisten fra 1717.

Men et langt viktigere poeng er at disse ni kirkene i TR 1589 er oppført som enten selvstendige prestegjeld, eller som hovedkirke i prestegjeldet: Loppa, Medfjord, Ingøy, Hjelmøy, Skjötningberg og Omgang er benevnt med "en kircke en prest", mens Sørvær, Kjelvik og Vardø var hovedkirker med underliggende kapeller. Det er bare to hovedkirker/selvstendige prestegjeld nevnt i TR 1589 hvor det ikke kjennes middelalderinventar fra: Makkaur (som er datert til middelalder utfra skriftlige kilder) og Tunes. Når det gjelder de seks kirkestedene som er nevnt som annekser i TR 1589, så er det ikke kjent middelalderinventar som kan knyttes til noen av dem.¹⁴²

For en del av hovedkirkestedene er det også andre grunnet til å tenke seg kirker i middelalderen. Sørvær har de beste havneforholdene på Sørøya, og det er gjort norrøne jernalderfunn der, noe som tyder på en tidlig og kontinuerlig norsk bosetning. Videre er Sørvær nevnt i et diplom fra 1385, der Otte Römer (nevnt som "sysselmann") stadfester og sikrer Ingerid Thormodsdatter besittelsen av bl.a. "Sidreyver". Tunes er et annet kirkested som trolig kan dateres tilbake til middelalderen basert på andre historiske opplysninger: I 1518/20 var det bosatt hele 21 familier i dette været, og naturforholdene med flate jorder oppover fra sjøen, med muligheter for fehold, kan peke mot en tidlig etablering av bosetningen. Skjötningberg er "et av de grønneste stedene på Finnmarkskysten" (Bratrein 1968, s. 32-33), og må tenkes å være bosatt tidlig.

¹⁴² Det må i kildekritikkens navn legges til at det er ingen, eller svært sparsomme, kilder til inventarhistorien gjennom hele 1500- og store deler av 1600-tallet. I så måte er for eksempel kildene tause når det gjelder skjebnen til det inventaret (etterreformatorsk og kanskje middelaldersk) som må ha stått i Opnan (nedlagt tidlig på 1600-tallet), Helnes (nedlagt senest omkring midten av 1600-tallet), Tunes (nedlagt i løpet av 1600-tallets annen halvdel) og Stappen (nedlagt i 1746). Alle disse kirkestedene ligger på eller rundt Magerøya, hvor tettheten av kirker var svært høy i perioden 1589-1650. Det er derfor umulig å utelukke at noe av inventaret som i denne undersøkelsen er tilbakeført til Ingøy, Hjelmøy og Kjelvik opprinnelig kan ha stått i noen av disse tidligere nedlagte kirkene.

Min oppfatning er altså at de elleve kirkestedene som i TR 1589 nevnes som enten selvstendige kirker (prestegjeld), eller hovedkirker i et prestegjeld, med stor grad av sikkerhet kan dateres tilbake til middelalderen: Vardø, Makkaur, Omgang, Skjøtningsberg, Kjelvik, Tunes, Hjelmsøy, Mefjord, Ingøy, Sørvær og Loppa (Yttervær). Annekskirkene i 1589 – Hasvåg, Stappen, Opnan, Helnes, Kiberg og Vadsø – mener jeg er etterreformatoriske. Det er ikke noen kilder som skulle tyde på at disse kan dateres tilbake til middelalderen, og det er ikke sporet middelalderinventar fra dem.

En annen mulig indikasjon på dette forholdet er lokaliseringen av erkebiskopens setesveiner i Finnmark i middelalderen. Som tidligere nevnt var disse opptatt med erkebiskopens verdslige interesser, og man kan ikke forvente full overensstemmelse mellom lokaliseringen av kirker og lokaliseringen av setesveiner. Men setesveinene er en indikasjon på et visst økonomisk aktivitetsnivå på et sted, det vil vel også si et visst befolkningsgrunnlag. Derfor er det påfallende når de atten setesveinene i 1533 var plassert i Vardø (3 stk.), Makkaur (2 stk.), Omgang (2 stk.), Skjøtningsberg (2 stk.), Kjelvik (1 stk.), Tunes (2 stk.), Hjelmsøy (1 stk.), Ingøy (2 stk.) og Sørvær (2 stk.) – bare Yttervær/Loppa og Mefjord var uten setesveiner i 1533 av kirkestedene som nevnes som selvstendige/hovedkirker i 1589 (OER), og det satt ingen i de senere annekskirkeværene.¹⁴³

Mye av det samme bildet tegner seg dersom man legger befolkningsutviklingen til grunn. Et fullstendig sammenfall mellom de største værene og kirkesteder kan ikke forventes, da nærhet/avstand til andre vær med kirker også er en viktig faktor for lokalisering. Det er likevel grunn til å se nærmere på befolkningsfordelingen i Finnmark, slik den framstår i kilder fra 1500- og 1600-tallet. Jeg har her trukket inn skattelistene fra 1520/21, 1567 og matrikkelen fra 1647 for å kunne gjøre noen sammenligninger. Det skal bemerkes at en slik tabell- og grafisk sammenstilling neppe gir et helt nøyaktig inntrykk av folketallet, og at ulike kriterier kan ha vært i bruk ved registreringene i disse tre listene. Tallene gir likevel etter min oppfatning et inntrykk av størrelsesforholdet mellom de ulike fiskeværene. Det er verdt å legge merke til at stadig flere bosteder og vær ble tatt i bruk, slik at befolkningsveksten mellom 1520/21 og 1567 ikke bare gjaldt tilflytting til de etablerte værene, men også bestod av nyetablerte vær og steder. Selv om folketallet sank på 1600-tallet – og en del eldre vær ble lagt øde – så ble også enda flere ulike steder bosatt i denne perioden. Jeg har derfor valgt å presentere tallene prosentvis i tillegg til de oppgitte tallene i skattelistene, slik at også andre forhold ved befolkningsfordelingen og -utviklingen kommer tydeligere frem. For eksempel viser tallene at Vardø hadde 47 skattebetalere i 1520/21, og 50 i 1567. Ser man

¹⁴³ Man kunne også tenke seg at Loppa/Yttervær i middelalderen har hørt med til ”Trumsen”, slik at været har ligget til setesveinene der, men det blir spekulasjoner.

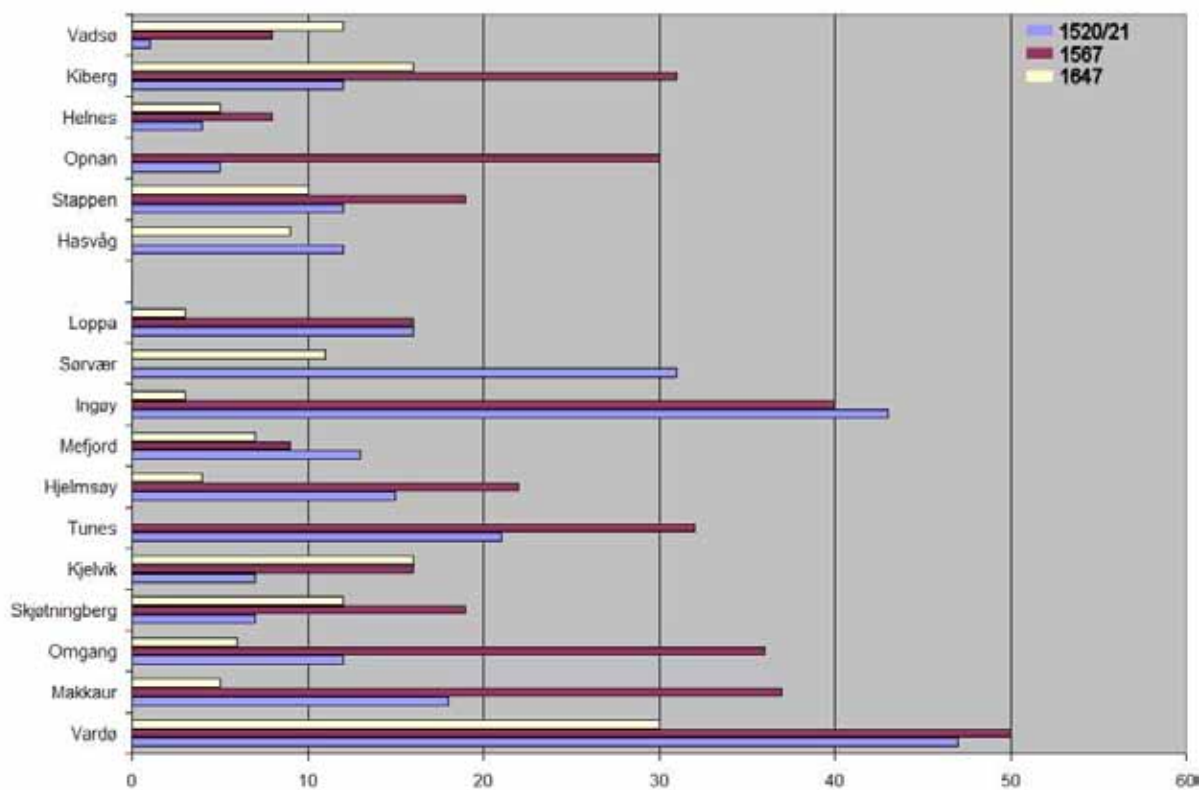
derimot på prosentvis fordeling av skattebetalere i hele Finnmark, hadde Vardø 13,3 % av disse i 1520/21, mot 9,9 % i 1567. Tabellen nedenfor tar med samtlige steder som er nevnt i de tre listene, mens den grafiske fremstillingen tar for seg de sytten kirkestedene som er nevnt i TR 1589.

I 1520/21 var de ni største bostedene i Finnmark blant de 11 "hovedkirkeværene". Tre av "annekskirkeværene" (Hasvåg, Stappen og Kiberg) var på størrelse med det minste av disse ni (Omgang). Skjøtningberg og Kjelvik var de to minste blant "hovedkirkeværene" med sju skattebetalere hver, mens "annekskirkeværene" Vadsø (1), Helnes (4) og Opnan (5) var ganske små vær. Noen unntak kan påpekes: Både Tufjord og Gåsnes var ganske store vær, men hadde ikke kirke før 1589. Tufjord fikk kirke, trolig ikke lenge etter 1589, mens innbyggerne i Gåsnes hadde gangavstand til den store kirken på Ingøy.

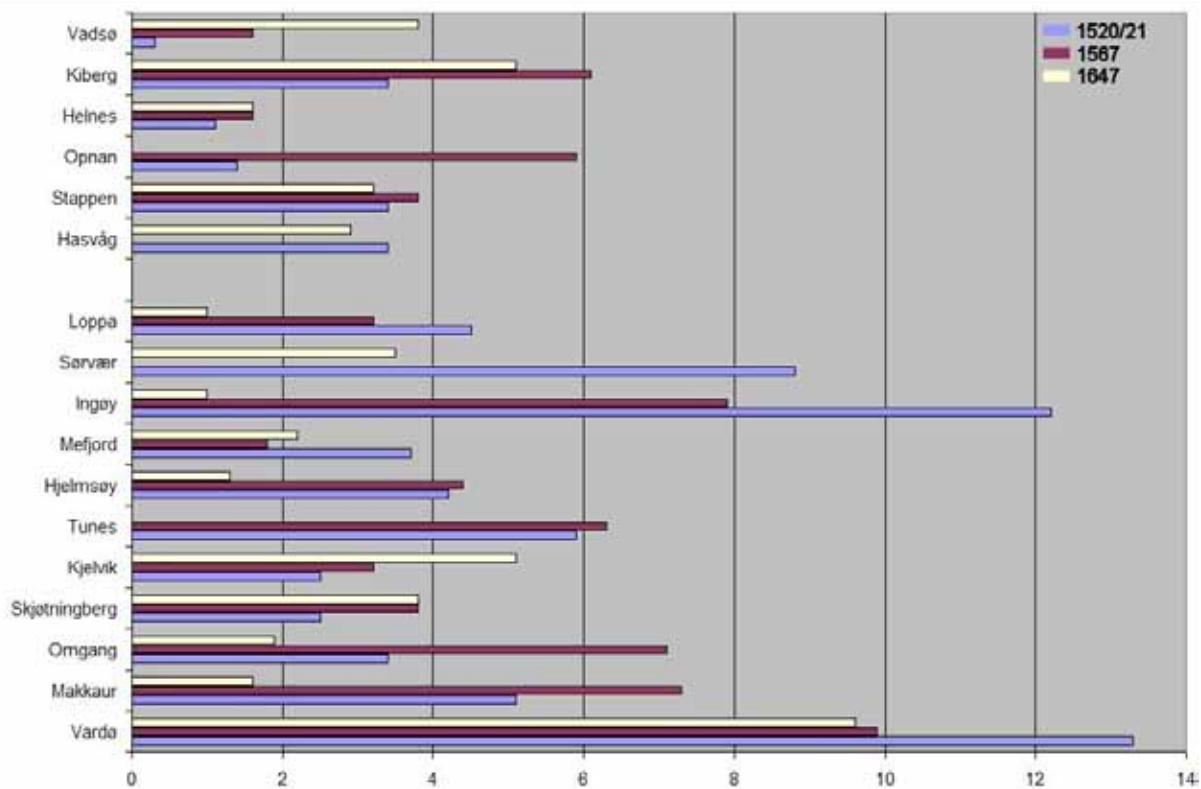
Utviklingen fra 1520 til 1567 er også interessant. Den viser at fiskeværernes størrelse sank noe blant 4-5 av de 11 hovedkirkeværene, mens 5 av de 6 annekskirkeværene hadde en økning (det sjette foreligger det ikke tall fra).¹⁴⁴ Generelt er det slik at veksten særlig skjer i Øst-Finnmark (eller rettere sagt fra og med Magerøya), mens i Vest-Finnmark synker folketallet. Størst er utslagene for annekskirkeværene Opnan og Kiberg, som øker opp til om lag 30 skattebetalere, og to av hovedkirkeværene i Øst-Finnmark, Omgang og Makkaur, hadde også en kraftig vekst. Det er tydelig, ikke minst ut fra den prosentvise fordelingen av Finnmarks "norske" befolkning, at Øst-Finnmark var i vekst. Jeg mener dette definitivt styrker tanken på at annekskirkene – hvorav fire lå i Øst-Finnmark – kan dateres til perioden mellom 1520 og 1567, og da helst i etterreformatork tid.

¹⁴⁴ Forholdene varierer litt etter om man ser på prosentvis fordeling eller faktiske tall, derav formuleringen "4-5 av de 11 hovedkirkeværene". For Sørvær (hovedkirkevær) og Hasvåg (annekskirkevær) er det ikke tall fra 1567.

	1520-21	1567	1647	1520	1567	1647	
	<i>i prosent</i>	<i>i prosent</i>	<i>i prosent</i>	<i>Antall</i>	<i>Antall</i>	<i>Antall</i>	
Sørvær	8,8	0,0	3,5	31	0	11	
Hasvåg	3,4	0,0	2,9	12	0	9	
Loppa	4,5	3,2	1,0	16	16	3	
Utvær	0	0,6	0,0		3		
Andsnes	1,4	1,2	2,2	5	6	7	
Frokkefjord	0	0,2	0,0		1		
Syldenn	0	1,6	0,0		8		
Mødfjord	3,7	1,8	2,2	13	9	7	
Findefeldt	0,8	1,4	0,0	3	7		
Tuffjord	4,2	4,6	2,6	15	23	8	
Ingøy	12,2	7,9	1,0	43	40	3	
Refsnes	0,6	1,4	0,0	2	7		
Gåsnes	3,4	5,9	3,2	12	30	10	
Hjelmsøy	4,2	4,4	1,3	15	22	4	
Knarvik	0,6	1,0	0,6	2	5	2	
Lattøy	0,8	1,2	0,0	3	6		
Stappen	3,4	3,8	3,2	12	19	10	
Tunes	5,9	6,3	0,0	21	32		
Opnan	1,4	5,9	0,0	5	30		
Skarsvåg	2,5	0,6	1,9	9	3	6	
Kjelvig	2,5	3,2	5,1	7	16	16	
Helnes	1,1	1,6	1,6	4	8	5	
Henningsvog	1,4	0,2	3,8	5	1	12	NB! Nord og sør honningsvåg samlet
Skyttingberg	2,5	3,8	3,8	7	19	12	
Gamvik	2,5	1,6	1,6	7	8	5	
Omgang	3,4	7,1	1,9	12	36	6	
Makkaur	5,1	7,3	1,6	18	37	5	NB Makkaur og Syltevik samlet i 1647
Logvik	0	0,8	0,0		4		
Klubben	0	0,4	0,0		2		
Soltevik	0	1,2	0,0		6		
Vardø	13,3	9,9	9,6	47	50	30	
Kiberg	3,4	6,1	5,1	12	31	16	
Lille Ekerø	0	1,6	0,0		8		
Store Ekerø	1,4	1,0	4,2	5	5	13	NB Samlet store og lille Ekerø i 1647
Vadsø	0,3	1,6	3,8	1	8	12	
Sandskjær	0	0,0	0,3			1	
Stenvåg	0	0,0	1,6			5	
Hop	0	0,0	1,6			5	
Kjøllefjord	0	0,0	6,7			21	
Sværholt	0,6	0,0	4,2	2		13	
Rebbervåg	0	0,0	1,0			3	
Råskjel	0	0,0	1,0			3	
Kamfjord	0	0,0	0,6			2	
Hammerfest	0	0,0	2,9			9	
Slettnes	0	0,0	1,6			5	
Breivik	1,1	0,0	1,0	4		3	
Hasvik	0	0,0	1,0			3	
Rangsund	0	0,0	0,6			2	
Alta	0	0,0	1,0			3	
Talvik	0	0,0	1,6			5	
Langenes	0	0,0	1,0			3	
Bosfjord	0	0,0	1,0			3	
Ulfjord	0	0,0	0,6			2	
Nusfjord	0	0,0	0,6			2	
Øksfjord	0	0,0	2,2			7	
Vandeffiordh	0,8	0	0	3			
Sum:	101,2	100,2	99,8	353	506	312	

Antallet skattebetalere i kirkestedsværene i Finnmark etter tall oppgitt i 1520/21, 1567 og 1647.

Skattebetalere i kirkestedsværene i Finnmark etter prosentvis størrelse i forhold til den samlede befolkningen – 1520/21, 1567 og 1647

Ser man på beliggenheten til de elleve middelalderkirkestedene i Finnmark, så ligger de med relativt jevne intervaller langs kysten fra Yttervær til Vardø, og stedene er plassert helt ytterst på kysten, gjerne ut mot havet. Kun Kjelvik bryter mønsteret noe, ved å ligge litt innenfor, og noe bortvendt fra den ytterste kyststripen. Kjelvik ligger dessuten relativt nær Tunes. Men med den tettheten av kirkesteder som sees på Magerøya i 1589, er det sannsynlig at minst ett i tillegg til Tunes går tilbake til middelalderen.

Når det gjelder selve kirkebygningene fra middelalderen i Finnmark er lite kjent bortsett fra *Yttervær*, som ble gravd ut av Keth Lind i 1999 (se ovenf.). Da *Sørvær* ble nedlagt på 1690-tallet var den en "meget gammel" laftet tømmerkirke. En tuft etter *Mefjord* kirke som O. Nicolaisen beskrev i 1889 var 9 x 6 meter (FNFB 1889, s. 6). Middelalderkirken på *Ingøy* var en langkirke i tømmer, med smalere kor i øst. Den var skordet med store stokker på 1690-tallet. Kirken hadde frittstående klokketårn/støpul. Den skal angivelig ha vært blant de største kirkene i Finnmark, med rikt inventar som "haver været efter Papisternis Tider" (referert hos Sollied 1903, s. 285). Skipet kan ha vært om lag tretten meter langt (se Katalog). Tømmeret, særlig i koret, var svært kraftig. Kirken på *Hjelmsøy* ble i 1694 beskrevet som "meget gammel og forfalden", den var da en laftet tømmerkirke. Kirken hadde tårn. En tuft Bratrein målte opp var 6 meter bred, og opp til 16 meter lang i ØV-retning (Bratrein 1966, u.p.). På *Tunes* fant Bratrein en tuft som var svært utflytende, men han mente kirken var 5-6 x 13 m, med skip og kor i samme bredde (Bratrein 1968, s. 10). *Kjelvik* var en laftet tømmerkirke, med takrytter over vestre gavl. Skipet i kirken var 11,8 m langt, men kan også mest trolig innbefatte koret, dersom kirken var en salkirke. Bygningen hadde opprinnelig torvtak. *Omgang* kirke hadde også torvtak, men veggkonstruksjonen er ikke kjent. Bratrein fant en stor tuft i 1968, 10 x 12 m med tjukke utflytende torvvegger (Bratrein 1968, s. 37). Den hadde et mulig kor på 4 x 4 meter. Han fant et tykt brannlag i tuften, og under dette lå et gulv belagt med småstein. Kirken i *Vardø* er i 1599 omtalt som et "blokkhus", trolig i betydningen laftet (Sollied 1903, s. 303). Kirken er avbildet flere ganger på begynnelsen av 1600-tallet, men framstillingene varierer til en slik grad at det er vanskelig å få klarhet i hva slags kirke det dreide seg om. Fra *Skjøtningsberg* og *Makkaur* er ingenting kjent om middelalderkirkene.

De seks annekskirkene mener jeg altså er anlagt i perioden mellom Reformasjonen i 1537 og redaksjonen av Trondhjems Reformats av 1589. Til disse hørte Vadsø og Kiberg (med Vardø som hovedkirke), Opnan og Helnes (med Kjelvik som hovedkirke), Stappen (med Tunes som hovedkirke), og Hasvåg (med Sørvær som hovedkirke). Disse må i stor grad være et resultat av nye bosetninger og befolkningsvekst i de eldre værenes naboområder. På kartet sees de nye kirkene lagt med forholdsvis små geografiske avstander til

hovedkirken, og den topografiske beliggenheten skiller seg ikke vesentlig ut fra de eldre kirkene. Et unntak i begge henseender er Vadsø, som ligger innenfor fjordinnløpet, og med relativt stor avstand til hovedkirken. Vadsø skiller seg også ut ved at befolkningsgrunnlaget her var langt svakere enn ved de andre annekskirkene i skattemanntallet fra 1567.

Det er opplysninger om kirkegård ved annekskirkene, på ett unntak nær: Stappen hadde ikke egen kirkegård, og likene ble ført til hovedkirken Tunes. Nå må det samtidig sies at opplysningene om kirkegårder ved de andre annekskirkene er forholdsvis sene, slik at enkelte andre kan ha manglet egen i en tidlig fase. Men trolig vitner dette om at den kirkelige betjeningen i de tettbefolkede fiskeværene også var av "praktisk" art, i den forstand at et sted for begravelse var et av de mest sentrale aspektene ved anleggelsen av kirker, både i middelalderen og i perioden fram til 1589.

Når det gjelder det som er kjent om bygningene, så skiller dette seg ikke veldig ut fra hovedkirkene. I *Hasvåg* fant Bratrein en tuft, 8 x 10 m ytre mål, men denne var usikker (Bratrein 1966, u.p.). Han mente å se rester av to tufter etter *Opnan* kirke, men disse var også usikre (Bratrein 1968, s. 17-18). Det er mulig at kirken bestod av et skip på ca. 8 x 9 m, og et kor på 2,5 x 4,5 m. Alle spor etter *Helnes* kirke er nå borte, men O. Nicolaisen så tuften etter en kvadratisk bygning, 7 x 7 m (FNFB 1889, s. 8-9). *Kiberg* kirke er ukjent. *Stappen* kirke er interessant, ettersom den ble oppgitt å være "af saugbord" i 1694. Dette er en term som i regnskapene brukes i kontrast til "af tømmer". Imidlertid mener jeg at termen henspiller på materialer tilvirket ved et sagbruk, noe som kan tyde på at bygningen var fra 1600-tallet, og at materialene kom sørfra ettersom Finnmark ikke fikk sagbruk før på 1700-tallet (se også videre diskusjon ved Sværholt kirke i neste kapittel).¹⁴⁵ Kirken hadde torvtak, og var uten tårn.

Andre kirker i Finnmark i middelalderen?

Det finnes en ganske omfattende tradisjon om gamle kirker i Finnmark, som ikke kan belegges i skriftlige kilder. I noen tilfeller har Håvard Dahl Bratrein registrert mulige tufter etter disse. Et forhold som bør understrekes ved kirker og tradisjonskirker i Finnmark, er at dateringen av dem nødvendigvis skiller seg sterkt ut fra det sørnorske materialet. Sagnkirkene i Sør-Norge dateres gjerne til tiden fram til den store mannedauden i 1349/50, mens det for Finnmarks vedkommende neppe var bygget særlig mange kirker før dette. I tillegg er den sosio-topografiske sammenhengen annerledes: De tidlige kirkene som kjennes i Finnmark ligger i fiskeværene helt ute på kysten, ikke på gårder slik som i Sør-Norge.

¹⁴⁵ Uten å kunne definitivt belegge dette, mener jeg at de ulike materialbetegnelsene som brukes i regnskapene henspiller på mer eller mindre faste kvalitetskriterier i samtiden, for å lettere vurdere om den oppgitte betalingen er korrekt: Det opereres med betegnelser som "bord", "huggen bord", "hon", "kjøpmannsbord", og altså "saugbord".

Generelt må det derfor antas at kirkesteder i Finnmark fra middelalder og tidlig nytid lå i fiskevær som på et tidspunkt – eller helst i en viss periode – må ha hatt et visst befolkningsgrunnlag. De demografiske og sosio-økonomiske forholdene i Finnmark har vært svært labile. Materialet i denne avhandlingen viser for øvrig at kirkesteder, i likhet med værene selv, også var labile. Det er derfor ingen umulig tanke at tradisjoner om kirkesteder kan indikere reelle kirkesteder. I tillegg til eventuelle sikre identifikasjoner av tufter eller kirkegårder, må det være klart at alle kjente/sikre kirkesteder fram til 1589 ligger i en viss topografisk sone (i fiskevær helt ytterst på kysten), og det er min oppfatning at tradisjonskirkesteder som bryter med dette mønsteret neppe indikerer reelle kirkesteder (fra den nevnte perioden).

Et mulig eldre kirkested i Øst-Finnmark er *Hop*, som skal være avmerket på et kart tegnet tidlig på 1700-tallet (se katalogen for detaljer). Sagnet kan følges tilbake til 1694, da det het at det ”i forrige tider” hadde stått kirke der (Sollied 1903, s. 301). Bratrein mente at en gammel samisk gravplass på *Ytre Langøy/Prestøya* i Porsangen skulle ha blitt tatt i bruk som kristen gravplass allerede i senmiddelalder eller på 15-1600-tallet (Bratrein 1968, s. 27). *Kirkeholmen* ved Honningsvåg er også et sagnkirkested. Sagnet sier at kirken ble ødelagt av russerne. Også her har det vært et samisk gravsted, og funnet av beinrester kan ha ledet til kirkesagnet. Det som eventuelt kunne gjøre stedet interessant som mulig kirkested, er at bjarkøyætten satt med eiendomsretten her allerede før 1385 (DN I, nr. 496). *Gjesvær* i Måsøy har også hatt samiske begravelser som kan ha gitt opphav til kirkesagn. Her er den norrøne innflytelsen mulig å spore tilbake til yngre jernalder, og stedet kan være et av de tidlige helårsværene i Finnmark – en tidlig kirke kan ikke helt avfeies. I *Knarrvik* er det et gammelt sagn om kirke, beskrevet allerede på 1700-tallet. I *Lillefjord* i Refsbotn finnes nok et sagn om en kirke som ble ”brent av russen”, og likkister skal være funnet under torvtaking. Forsøl på Kvaløya i Hammerfest er nevnt som en ”fordum kirke” allerede i 1668. Navnene ”Kirkegårdsneset” og ”Kirkegårdsbukta” er i bruk, men Bratrein mente tradisjonen var tvilsom. *Langstrand* på Sørøya skal ha vært et større fiskevær tidligere, og hatt en ”stoor Kirke”, skriver Harboe (1725-27 (1952), s. 34). Bratrein fant en mulig tuft etter den. Også i *Hellefjord* på Sørøya påviste han en tuft, og en ”fordum” kirke skal være nevnt her i 1668. *Sandøy* og *Bøle* på Sørøya er begge sagnkirkesteder, med gammelt belegg: I 1694 het det at ”der har oc waaret en Kiercke paa Sandøen, udenpaa Sørøe wed Kamøe” (Sivertsen 1973, s. 3). Lignende utsagn finnes om Bøle fra 1668. Til slutt her nevnes også *Nuvsfjord* i dagens Øksfjord sogn, hvor kirken skulle være ”brent av russen”, og *Gammelvær* ved innløpet til Ullsfjorden, hvor en stor tuft tidligere er satt i forbindelse med en gammel kirke.

Det er svært vanskelig å vurdere innholdet i disse kirkesagnene. Man merker seg at det finnes belegg for tradisjonen langt tilbake i tid, fra ned mot midten av 1600-tallet og opp til midten av 1700-tallet. Stedene virker gjennomgående ganske ubetydelige av størrelse, i alle fall fra 1567 og oppover: Kun Knarrvik og Gamvik av sagnkirkestedene er i det hele tatt nevnt i 1567, og da med få innbyggere. Men i og med at steder som Gjesvær og Honningsvåg fra andre kilder er kjent som mer eller mindre "viktige" steder i en tidligere fase, kan det selvsagt være snakk om større omveltninger enn hva skatelistene gir uttrykk for. Ut fra et kriterium om "lignende" beliggenhet i forhold til de sikre middelalderske kirkestedene – ytterst på kysten – er det en rekke sagnkirkesteder som etter mitt syn faller fra. Mest sannsynlige virker vel de to sagnkirkene på vestsiden av Sørøya – Bøle og Sandøy – også fordi de ligger på en del av ytterkysten hvor det ellers vil være langt mellom kirkene.

Oppsummering – kirkene i Troms og Finnmark fram til 1589

I innledningen til avhandlingen er det satt fram som en sentral problemstilling hvordan de ulike tidspunktene for norrøn/norsk bosetning, og de ulike sosio-geografiske sonene har preget kirkene og kirkestedene i Sør-Troms, Nord-Troms og Finnmark. Det er åpenbart at etableringstidpunktet for kirkene følger den demografiske utviklingen, hvor kirkene i Sør-Troms etableres på samme tid som i Norge for øvrig, mens Nord-Troms virker å være en norsk ekspansjonssone på 1200-tallet, og Finnmark enda noe senere – kanskje helst i senmiddelalderen. Mer konkret når det gjelder kirkene, er det her hevdet at Trondenes og Kvæfjord peker seg ut som sannsynlige kongelige kirker i en tidlig fase på 1000- og 1100-tallet, mens kirkene lbestad, Bjarkøy, Sand, Tranøy og Lenvik trolig opprinnelig var storgårdskirker fra perioden 1000–1250. For Sør-Troms vedkommende må man peke på den store spredningen av kirkene – de ligger jevnt over med ganske stor avstand fra hverandre, ganske ulikt det inntrykket man kan få i sørnorske bygder.

Kongen etablerte kirken på Tromsøya omkring 1250 – det er her anslått før 1247. For øvrig er det kun Helgøy kirke som virker sannsynlig som en "tidlig" kirke, det vil si fra før Tromsø ble et kannikgjeld i 1419. Trolig er i alle fall Karlsøy, Skjervøy, Hillesøy og Mjølvik yngre. Hvorvidt kirkene som stod på bjarkøyættas adelsgårder på Vanna kan være eldre, er ikke mulig å svare på ut fra mitt materiale. De kan for øvrig være jevngamle med kirkene langs Senjas vestkyst, som også stod på bjarkøyættas gårder (med unntak av Balstadvær). Det er etter mitt syn klart at etableringen av nye kirkesteder i senmiddelalderen i overveiende grad følger befolkningsutviklingen i forbindelse med det kommersielle fisket. I Finnmark ble Vardø kirke innviet i 1307, uten at bakgrunnen for det er helt avklart: Man har tidligere vært opptatt av forbindelsen mellom kirken og Vardøhus festning, og sett begge deler som uttrykk for (og midler til) norsk ekspansjon og terretoriell markering overfor Novgorod. Jeg mener dette

fokuset ikke bør vektlegges for mye – mitt syn er at kirker neppe anlegges som symbolske markører for verken stat eller kirkemakt, men først og fremst for å betjene en allerede etablert bosetning. Jeg har videre argumentert for at kirkene som i 1589 er annekskirker i Finnmark, trolig er fra etterreformatorktid, og i alle fall sekundære i forhold til sine hovedkirker.

Et vanskelig punkt, som foreløpig unndrar seg klare svar, er hvem som egentlig bygde de typiske "fiskeværskirkene" fra senmiddelalderen i Finnmark, Nord-Troms og på Senja. Det er neppe trolig at kongemakten har stått for noen regelmessig utbygging av kirker i senmiddelalderen, selv om kirkene her stod på kronens grunn. Det er en mulighet at fiskeværskirkene var bygget av innbyggerne i fellesskap, slik det antydes i kilder fra 1600-tallet, selv om andre alternativer kanskje er vel så sannsynlige: Erkesetets kontroll med inntektene til kapellene i Finnmark kan ha hatt bakgrunn i at erkebiskopen sørget for kirkelig betjening og kirkebygging. Det kan også være grunn til å tro at bjarkøyættens kontroll med en rekke fiskevær på Senja, i Nord-Troms og dels i Finnmark også medførte at adelen bygget kirker som ledd i "infrastrukturen" i sine fiskevær. Uansett hvem som var byggherre for fiskeværskirkene er det grunn til å se dem som uttrykk for den urbaniseringen som værene må forstås som, og at kirkene også betydde en geografisk forankret omsetningsplass for skattevarer etc.

Når det gjelder kirkebygningene, er det fremdeles mye som er usikkert. På Trondenes ble det bygget en stor steinkirke i kongelig regi fra slutten av 1100-tallet og framover; på lbestad ble det bygget en stormannskirke med romansk preg. Det ville være "naturlig" å finne en steinkirke på bjarkøyættens hovedgård, men her virker det å ha vært trekirker – det er for øvrig fra min side argumentert for at det kan ha stått to samtidige kirker på Bjarkøy. Det er også (enda mer) påfallende at det kongelige kapellet på Tromsøya ble bygget i tre, all den tid de øvrige tretten kapellene var blant de mest markante prestisjebygg i landet. Den senmiddelalderske fiskeværskirken Mjølvik virker å ha vært en "torvkirke", mens de små glimtene man får av mulige middelalderske kirker i arkivmaterialet gir inntrykk av laftede tømmerkirker. Den "klassiske" stavkirken er ikke påtruffet i noen form i Troms og Finnmark.

Det er verdt å merke seg at man i kirkelig forstand finner en ganske klar økonomisk tredeling i senmiddelalderen, basert på områdene Sør-Troms, Nord-Troms og Finnmark. Sør-Troms var kannikgjeld med Trondenes som sentrum – dvs. representerte domkapitlets (i Trondheim) økonomiske interesser. I Nord-Troms var det kongelige kapellet på Tromsøya en representant for den kongelige kapellgeistlighets interesser, i alle fall i perioden 1250–1419. Hele Nord-Troms ble etter dette et kannikgjeld med Tromsø som sentrum, men her hevdet

kongen på ny sin patronatsrett i 1486. Finnmark hadde ikke et kirkelig sentrum, men hadde kapeller som var direkte underlagt erkebiskopen. Det var altså tre sterke institusjoner som delte på kontrollen over Troms og Finnmark. På 1480-tallet har konkurransen tilspisset seg, trolig i direkte forbindelse med inntekspotensialet i tørrfiskhandelen. Det var særlig domkapitlet/Trondenes kannikgjeld som prøvde å ekspandere – det er neppe tilfeldig at kongen griper inn overfor domkapitlet og hevder patronatsretten til Tromsø i 1486 (DN I nr. 950), og at erkebiskopen i 1488 fikk pavens stadfestelse av retten til inntektene av Finnmarkskapellene – som Trondenes kannikgjeld de tre foregående årene hadde stukket til seg (DN XVII nr. 746). Denne geografiske, økonomiske og institusjonelle tredelingen skulle få videre effekt på kirkebyggingen i Troms og Finnmark også i århundrene som fulgte.

Kirkene i Troms og Finnmark på 1600-tallet

De kirker og kirkesteder som diskuteres i det følgende kapitlet er oppført eller opprettet mellom 1589 og 1700. Det er ingen direkte kilder til denne diskusjonen i perioden mellom 1589 og 1600, og i overskriften og i kapittelteksten for øvrig brukes derfor for enkelhets skyld tidsangivelsen "1600-tallet".¹⁴⁶ I motsetning til i Sør-Norge, hadde man i Troms og Finnmark bak seg en ekstensiv kirkebygging i senmiddelalderen, i hovedsak i form av det som her er kalt "fiskeværskirker". I perioden etter reformasjonen og fram til 1589 hadde det også vært anlagt nye kirkesteder, i første rekke det som i TR 1589 var annekskirkene i Finnmark – også i dette tidsrommet var byggeaktiviteten lav i Sør-Norge, og i hvert fall på et minimum når det gjaldt anleggelse av nye kirkesteder.¹⁴⁷ Folketallet i Sør-Norge – og vel også i jordbruksområdene i Troms – nådde neppe det samme nivået som det hadde ligget på i høgmiddelalderen før godt opp på 1600-tallet. 16- og dels 1700-tallet er tradisjonelt sett på som vesentlige byggeperioder i Sør-Norge, da man blant annet ser en massiv utskiftning av 11- og 1200-tallets stavkirker. Det ble bygget en rekke nye kirker også i Troms og Finnmark, nye kirkesteder ble etablert – og en del eldre ble nedlagt.

Statsrettslig skjedde det i denne perioden relativt lite som direkte angår kirkene i Nord-Norge. Kalmarkrigen 1611–1613 som ble utkjempet mellom Danmark-Norge på den ene siden, og Sverige på den andre, dreide seg til en viss grad om nordområdene. Først og fremst gjaldt det striden om handelsmonopolet med Russland, men grensene i nord ble også berørt. Et resultat av krigen var at dobbeltbeskatningen av samene i kyst- og fjordstøkene i Finnmark opphørte, og de som var bosatt her ble etter 1613 dansk-norske undersåtter. I innlandet betalte imidlertid samene fremdeles skatt til både Sverige og Danmark-Norge, og området lå under svensk juridiksjon. Som område for kirkebygging var innlandet ubrukt gjennom hele 1600-tallet. Tredveårskrigen (1618–1638) kan også ha spilt inn på den demografiske utviklingen i Nord-Troms og Finnmark, se nedenf.

Kirkerettslig er årstallet 1607 viktig, da en egen norsk kirkeordinans ble utgitt. Den var basert på ordinansen fra 1537/39, men rettet mer direkte mot norske forhold. Når det gjelder den kirkelige administrasjonen av Troms og Finnmark var det flere forhold som er viktige. I 1584

¹⁴⁶ Det eneste unntaket jeg kan se, er en knapp beskrivelse av Vardø kirke fra 1599 i forbindelse med Christian IVs besøk i Finnmark.

¹⁴⁷ Et blikk på Riksantikvarens kirkeregister (Ra.reg.) viser at bare åtte kirker i Norge utenom Troms og Finnmark er datert til senmiddelalderen (1400–1537), og av disse var bare tre anlagt på nye kirkesteder. Mellom 1537 og 1600 er det kjent fjorten nye kirker utenom Troms og Finnmark, hvorav fire ble bygget på nye kirkesteder. Det er utvilsomt en rekke svakheter ved dette tallmaterialet, og mørketallene kan være store – men det er likevel verdt å peke på at det i Troms og Finnmark kan ha vært bygget omkring tjuetre kirker på nye kirkesteder i senmiddelalderen, og seks kirker i perioden 1537–1589.

hadde Trondheim domkirkesogn blitt opprettet, og det gamle kannikgjeldet Tromsø med sine underliggende kapeller ble lagt til inntekt for presten i domkirkens sogn. Først i 1638 ble tienderrettigheter og jordegods overført til Tromsø som selvstendig sogn, og vedlikeholdsplikt (og finansiering av nybygg) ble dermed overført til den enkelte kirkekasse. Dette må etter mitt syn også ha hatt en viss effekt: I de økonomisk mest robuste sognene (inkl. ”annekssogn”) lå det dermed til rette for allmuens initiativ, mens ved de fattigste kunne mangelen på sentralt ansvar for kirken være en trussel. Det gamle Trondenes kannikgjeld forble på biskopens hender gjennom hele 1600-tallet. Biskopen hadde derfor personlig vedlikeholdsplikten ved Trondenes og annekskirkene Kvæfjord, Sand og Ibestad, og skulle lønne prestene i hele gjeldet (se forrige kapittel). Vedlikehold/nybygging av de øvrige kirkene var overlatt til allmuen. Trygve Lysaker har gjennomgått kildematerialet om kirkens økonomi i denne perioden, og hans redegjørelse viser at biskopene temmelig systematisk tappet prestegjeldet for overskudd, mens det var så som så med vedlikehold av kirkene (Lysaker 1958, s. 155-162).

I Finnmark må kirkene ganske tidlig ha blitt knyttet opp mot den verdslige administrasjonen, kanskje allerede mens erkebiskopene Valkendorf og Engelbrektson hadde Finnmark i len før reformasjonen. Fra 1530-tallet og fram til 1576 lå lenet under Bergenus (med en kort periode under Trondhjem), før Finnmark i 1576 ble hovedlen.¹⁴⁸ I 1642 er det fastslått at prestekallene i Finnmark sorterte under Vardøhus Len.¹⁴⁹ Anvaret for prester og kirker må ha fulgt med da lenet i 1681/1682 ble lagt inn under magistraten i Bergen – eller senest fra og med kongens godkjennelse av de bergenske handelsmennenes privilegier i Finnmark ved den såkalte ”Bergenske Octroy” i 1687.¹⁵⁰ Dette hadde stor innvirkning på hvordan den lokale forvaltningen foregikk – Biskop Krog skriver senere:

”Da den Bergenske Octroy Ao 1687 allernaadigst blef udstedet, er Findmarckens kirckers administratie og regensckabers revisie reducerit under magistraten i Bergen deris inspection, saa at stiftamtmanden og Bispen her wed stedet aldeeles intet sig dermed hafwer kundet befatte, ja end meere, saa ey Biskopen, udj Octroyen forbudet, icke at komme til Findmarcken, udj sin lifs tiid meere end som een gang”.¹⁵¹

De tidligste kirkeregnskapene som er bevart i Troms og Finnmark, er påbegynt nettopp i 1687 – dette kan ha vært et ledd i Bergensmagistratens administrasjon.

¹⁴⁸ SiTø, Arkivkatalog, *Amtmannen/Fylkesmannen i Finnmark*, Tromsø 1993-94, s. 14.

¹⁴⁹ ”Oluf Pasbierris skrivelse til cantzler Christen Thommesen af 14. jan. 1642”, RiA, Danske Kanselli, Skap 14, pakke 157, litt. K.

¹⁵⁰ ”Octroy”: avtale mellom stat og privat selskap; privilegium, bevilgning.

¹⁵¹ Brev fra Biskop Krog til kongen, mars 1718, i SiTø, Kirkeregnskap Finnmark Prosti, Amtmannen i Finnmark nr. 3008.

Ved et kongebrev datert 11. august 1688 ble Finnmark delt i to prostier: Vest-Finnmark og Øst-Finnmark, med Nordkyn som grensepunkt. 6. juni 1691 ble det i en forordning slått fast at det bare skulle være én prost i Finnmark. Sognepresten i Vardø skulle utnevnes til prost, og utføre visitasreiser samtidig med den verdslige øvrigheten. Ludvig Paus var prost for hele Finnmark fram til sin død i 1707. Det tok lang tid før en ny prost ble utnevnt. I juli 1709 er Ludvig Christian Paus omtalt som viseprost over Øst-Finnmark, og fra 1711 er han benevnt som prost. Fra 1710 av har Trude Nitter ansvaret for Vest-Finnmark, omtalt som prost, men av og til som viseprost.

Det viktigste bakteppet for kirkeetablering, nedlegging og -bygging er likevel den økonomiske utviklingen i landsdelen. Særlig stor innvirkning på de demografiske forholdene hadde den såkalte "krisetida" tidlig på 1600-tallet, som slo hardt ut for den delen av befolkningen som var mest avhengig av fiske. Årsakene til krisen var mangeartete og kompliserte. Uår med redusert fiske kan være en faktor. Tredveårskrigen (1618–1638) medførte drastisk befolkningsreduksjon på tysk område, og skapte forsyningskriser for hanseatene. Storbrannen i Bergen i 1623 ødela stort sett hele Strandsiden og Vågsbunnen, og selv om Bryggen i stor grad gikk klar, så forsvant store varebeholdninger og infrastruktur. Studier av befolkningsutvikling i Nord-Troms og Finnmark har vist en drastisk reduksjon av den "norske" befolkningen, særlig etter 1620.¹⁵² I Finnmark stiger befolkningstallet – målt i antall skatteyttere – til en topp i 1601/02 med 506 skatteyttere, synker de nærmeste årene ned til 414 i 1608, mens det igjen stiger til 520 i 1612 (Nielssen 1984, s. 45). Deretter synker folketallet, til under 400 på 1630-tallet, og under 300 på 1640-tallet (ibid.). I Alf Ragnar Nielssens nærstudie av Helgøy og Karlsøy i forbindelse med Helgøyprosjektet, peker han på at nedgangen her tar til i 1623-24, men at den mest dramatiske reduksjonen skjer mellom 1627 og 1630 (Nielssen 1984, s. 49). Han legger derfor mindre vekt på bybrannen i Bergen i sin forklaringsmodell: "Mye tyder på at det var handelsproblemene med utlandet som følge av den situasjonen Christian IV hadde manøvrert Norge-Danmark opp i forbindelse med tredveårskrigen som gav Helgøy – Karlsøy den store knekken i folketallet" (ibid.). Bernt Jacobsens studie av Ingøy og Hjelmsøy prestegjeld viser at befolkningen var redusert med hele 70 % fra 1520 til 1631 (Jacobsen 1996).¹⁵³ Men tallene hans viser også at befolkningstoppen ble nådd omkring 1567 (på Ingøy enda tidligere), og at utslagene kunne variere en god del fra sted til sted fram mot 1631. Resultatet var i alle fall at befolkningsgrunnlaget i fiskeværene i Nord-Troms og Finnmark var dramatisk mye svakere

¹⁵² Å kalle denne befolkningen "norsk" er en overdrivelse – det dreide seg vel i virkeligheten om en ganske sammensatt befolkning av mange nordeuropeiske opprinnelser. Det er her snakk om fiskeværsbefolkningen på kysten, som en motsetning til den (samiske) innlandsbefolkningen.

¹⁵³ Tall fra Bernt Jacobsens hovedoppgave (Jacobsen 1996), referert fra artikkel på Måsøy museums hjemmesider <http://www.museumsnett.no/masoy/>

på 1630-tallet enn det hadde vært tidligere. Se også tabellen over folketallsutviklingen i kirkestedsværene i forrige kapittel.

Selv om også fiskeværene på Senja må ha merket de samme tendensene, var situasjonen annerledes i Sør-Troms som helhet. Den sterkere landbruksdominerte økonomien var langt mindre sårbar for disse historiske prosessene, og befolkningstapet var mindre her. Spørsmålet i det følgende vil være hvordan disse forholdene spilte inn på så vel etableringen av nye kirkesteder, nedlegging av gamle – og eventuelle nybygg på eldre kirkesteder.

Sør-Troms på 1600-tallet. Balstadvær ble lagt ned, mens det ble bygget nye kirker på de gamle kirkestedene Kvæfjord og Sand.

Sør-Troms

I jordebøkene i Stattholderarkivet finnes en oversikt over kirkene i Troms i 1625.¹⁵⁴ Der nevnes alle kirkene som er kjent fra middelalderen, unntatt Bjarkøy/Nergård, som heller ikke er nevnt i 1589. Denne nevnes imidlertid senere på 1600-tallet. Som tidligere antydnet, kan det være snakk om at kirken på Øvergård var lagt ned, men at et nytt kapell ble bygget på 1600-tallet. Om man holder utenfor de eventuelle "sagnkirkene" (se ovenf.), så virker det ellers bare å ha skjedd en enkelt kirkenedleggelse i Sør-Troms (inkl. Senja) på 1600-tallet: Balstadvær/Baltestad nord på Senja. Riktignok finnes det opplysninger om at kirken ble

¹⁵⁴ RiA, Stattholderarkivet, Jordebøker (Katalognr. 1111/51), arkivsignatur 4A00223, pakke nr. 16.

nedlagt først ca. 1750 (Bratrein 1967, s. 45 med ref.), men flere kilder på 1600-tallet tyder på at den ble nedlagt allerede da. I 1641 nevnes kirken som "slett borte og alldeles foraadnet".¹⁵⁵ Videre er det på det rene at stedet var folketomt i alle fall fra omkring 1654 og i mange år framover, og den er ikke nevnt blant de øvrige kirkene i 1665.¹⁵⁶ Kirken har nok hatt kirkesøkere også fra andre gårder og vær, men det er altså mindre sannsynlig at den "overlevde" 1600-tallet.

Det ble ikke opprettet nye kirkesteder i Sør-Troms på 1600-tallet, men det ble bygget to nye kirker som erstatning for de antatt middelalderske kirkebygningene på Sand og i Kvæfjord. Begge ble bygget i løpet av 1640-tallet. Kvæfjord var ferdig i 1647, og Sand var trolig bygget samtidig. Biskop Erik Bredals personlige ansvar for byggingen er tydelig. Han oppgav i 1666 at det var knapp tilgang på lokale materialressurser, fordi samene hadde hugget ut en skog i Gisund tingsted: "jeg bekom icke der en stock til Kvæfjors ny kirkes bygning 1647", og videre at han hadde store omkostninger med å bygge de to kirkene: "(...) tømmeret blef sent 24 wegsøs til den ene, oc her fra Trundhiem 60 wegsøs føred oc befracted til den anden, med al anden tilfang".¹⁵⁷ Det fremgår ikke av kildene hvilken kirke som fikk materialer fra Trondheim, og hvor den andre fikk materialene fra – avstanden fra Trondheim til begge steder er vel rimelig sammenfallende. I 1666 heter det i prestenes manntall at Kvæfjord kirke var "aff Bispen och Bønderne (...) opbygt". Etersom biskopen satt med både mensal- og fabricagodset må det ha vært han som finansierte og organiserte byggingen – men bøndene kan vel ha vært pålagt en viss arbeidsplikt i forhold til kirkebyggingen.

Kvæfjord var en korskirke i tømmer, og ble etter alt å dømme plassert på den tidligere kirkens tomt. Den var dermed den første korskirken i Troms og Finnmark, og relativt tidlig også i landsmålestokk.¹⁵⁸ Det er da nærliggende å tro at planfomen er et utslag av biskopens personlige initiativ. Kirken hadde tårn med spiss hjelm, men plasseringen av tårnet er ukjent. Taket var tekket med spon. Kirken var rødmalt – biskop Nannestad opplyste i visitasberetningen for 1753 at "I dete præste-gield findes det fiæld, hwor af god rød farwe, eller det saa kaldede brunrødt, i mængde kunde udbrydes, hworfor og baade kirken og andre bygninger der i egnen ower alt males med det same". Kirken var lav, og hadde innvendig flat himling.

¹⁵⁵ Brev av 22. juni 1641 fra lagrettemenn i Senja len, RiA.

¹⁵⁶ Så sent som i 1647 hadde stedet tretten skattebetalere, men i prestenes manntall i 1666 heter det at stedet "hafuer nu ligged slet øde hen wed 12 aar" (RiA, Rentekammeret, Prestenes manntall 1664-66, nr. 36). I manntallet fra året før er kirken ikke nevnt blant de andre i Sør-Troms. I 1723-matrikkelen virker Baltestad å være delt i to bruk, med en oppsitter på det ene, mens det andre lå øde.

¹⁵⁷ Erik Bredals vedlegg til sogneprestenes manntall 1664–1666 (RiA, Rentekammeret, Prestenes manntall 1664-66, nr. 36).

¹⁵⁸ Man må ta det forbehold at kirken første gang beskrives i en kilde fra 1705 – det er selvsagt en viss mulighet for at den har vært ombygget mellom 1647 og 1705.

Det er vanskeligere å tolke opplysningene om den nye kirken på Sand, som også ble bygget på tomten etter middelalderkirken. I 1705 synes den å være en langkirke, selv om den i 1750 opplagt var en korskirke. I 1705 ble den beskrevet som en tømmerkirke med bordkledning, og den hadde tjærebredt bordtak. Den hadde tårn, på eller ved vestre gavl. I 1750 hadde tårnet en spiss hjelm. Beskrivelsen av kirken fra 1705 er imidlertid problematisk:

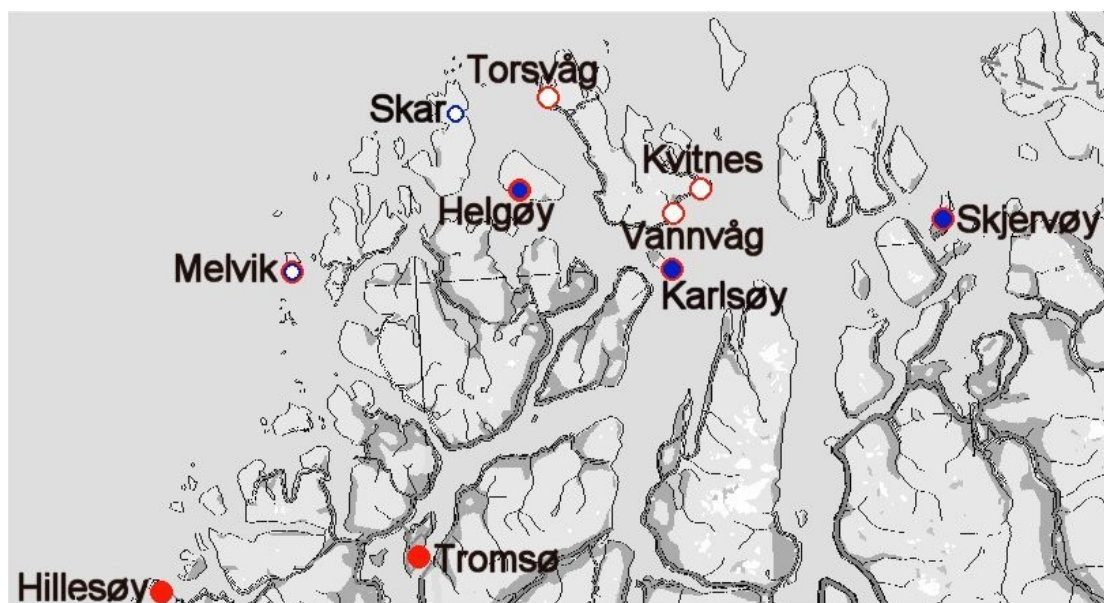
”Ellers holder kircken noget fra sønder og till nord, som hafwer foraarsaget, som sluttes, dend brøstmur wed tornet som holder bygningen sammen, i det at naefwerne ere noget for romme eller for wide hugen, saa at de øfwerste stocker har kommet till at wride sig, hworforre brøst eller røstmurens begge ender will med kraager forsees som kand befestes baade till brøstmur og weggene”

Dersom ”brøstmur” skal forståes bokstavelig, må kirken ha hatt en form for murt(e) gavl(er). Sammenholdt med opplysninger samme sted om jord inntil nedre del av kirkens vegger kan man få inntrykk av en bygning mer i ”torvkirketradisjonen” enn en regulær tømmerkirke, men det er vanskelig å fastslå dette. I 1750 beskrives kirken på mer eller mindre samme måte som Kvæfjord, men den hadde skriftehus uten bordkledning, og innvendig var himlingen åpen ”thi den blev ellers alt for lav” (Nannestad 1750 (1942), s. 16).

I tillegg til Kvæfjord og Sand fra tiden like før 1650, er det vage opplysninger om at det ble bygget en ny kirke i Mefjordvær på Senja på 1670-tallet (Ra.reg.). Det er uansett så godt som ingen opplysninger om denne bygningen. Det er også usikre forhold knyttet til Dyrøy kirke. Den var i svært dårlig tilstand i 1641,¹⁵⁹ og da man første gang finner en beskrivelse av Dyrøy kirke i 1770 stod her en korskirke, også den i dårlig stand.¹⁶⁰ Korskirkebygningen kan neppe være kirken fra før 1641, men den kan selvsagt ha vært reparert og påbygget.

¹⁵⁹ Brev av 22. juni 1641 fra lagrettemenn i Senja len, RiA.

¹⁶⁰ SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51.

Kirkesteder i Nord-Troms på 1600-tallet. Alle de tre kirkene på Vanna – Torsvåg, Kvitnes og Vannvåg – var lagt ned. I Melvik ble det bygget en ny kirke tidlig på 1600-tallet, men også denne ble lagt ned. Kirkestedet Skar er usikkert, men det stod trolig en kirke her fra omkring 1600, som også ble lagt ned i løpet av århundret. På de gamle kirkestedene Karlsøy, Helgøy og Skjervøy ble det bygget nye kirker.

Nord-Troms

I Nord-Troms er det en del flere endringer enn i Sør-Troms. Fire eller fem kirkesteder ble nedlagt: Alle de tre fiskeværskirkene på Vanna (Kvitnes, Vannvåg og Torsvåg) ble lagt ned, alle før 1666. Mjølvik ble også lagt ned – kirken var fortsatt i bruk i 1666, men allmuen var befalt å søke Tromsø eller Helgøy kirke, ettersom de ikke maktet å holde kirken ved like. Selve kirkebygningen, den tredje på samme sted, ble av Simonsen datert til senest omkring 1610 (Simonsen 1980, s. 98). Han ser ut til å mene at kirkebygningen framstod i noenlunde samme form og skikk som de to tidligere bygningene på stedet (se ovenf.). Imidlertid heter det i 1666 at "Kircken er opbygt aff en fiskeboo, och seer ilde ud baade inden och uden".¹⁶¹ Dette må tolkes enten som om kirken på 1600-tallet nærmest var et provisorium, og at Simonsens kirke nummer tre hører hjemme på et tidligere tidspunkt i historien – eller at den bygningstypen man fant i Mjølvik ikke var representativ for kirkebestanden i Troms.

Et kirkested som kanskje ble både opprettet og nedlagt innenfor perioden er den tidligere omtalte kirken Skard eller Nordskar. Bratrein mener kirken kan ha eksistert innenfor tidsrommet 1590 til 1640 (Bratrein 1981b, s. 30-31). Nordskar var ikke et større fiskevær, og var heller ikke samlingspunkt for et større "oppland" – Bratrein har derfor framført en gjetning

¹⁶¹ RiA, Rentekammeret, Prestenes manntall 1664-66, nr. 36.

om at kirken nærmest var et privatkapell for stormannen Hans Hansen (Bratrein 1981b, s. 30). Det var i så fall ganske enestående for denne perioden.

På Karlsøy ble middelalderkirken erstattet med en ny bygning omkring 1620 (Bratrein 1989, s. 324). Bygningen skal ha blitt "tilhagd eller opplafra" i Bergen, og fraktet til Karlsøy med trafikkerende handelsskip (ibid.). I 1750 beskrev Nannestad kirken som en "nedrig" langkirke, med tårn kronet av spiss hjelm, og steintekket tak. Den hadde rødmalt, liggende panel: "Fiælene sate efter Længden i Bordklædningen" (Nannestad 1750 (1942), s. 21-22). Liggende panel er trolig en Bergen/Vestlandssignatur. Omkring 1750 gav også presten Molde en beskrivelse av kirken: Den hadde våpenhus, tårn, skip og kor, til sammen ca. 32 alen lang, og var tekket med rød tegl (Bratrein 1989-94, s. 324). Før 1770 var kirken ombygget noe, bla. med sakristi, nytt tårn og spir, nytt tegltak, og den var forhøyet noe for å gi plass til to gallerier.¹⁶² Den hadde åpen himling.

Deretter er det ikke kjent nybygg av kirker i Nord-Troms før det ble oppført nye kirker på de eldre kirkestedene Skjervøy og Helgøy, begge i 1660-årene. Dette er de første kirkebyggene i Nord-Troms som må være finansiert av menighetene selv, etter at Tromsø ble løst fra tilknytningen til domkirkesognet i 1638. For Helgøys vedkommende er dette sagt eksplisitt: "nyligen opbyggt paa almuens egen bekostning, efter gammel sædvane".¹⁶³ Hva slags bygning som stod på Skjervøy er ikke kjent, med unntak av at den var en tømmerkirke (ettersom Nannestad 1750 (1942), s. 22-23, opplyser at tømmeret ble brukt til et beinhus ved den senere kirken på Skjervøy), at den var liten og mørk med små vinduer (Holand 2004), og at den kanskje hadde en støpul som ble stående også ved den senere kirken (se Katalog).

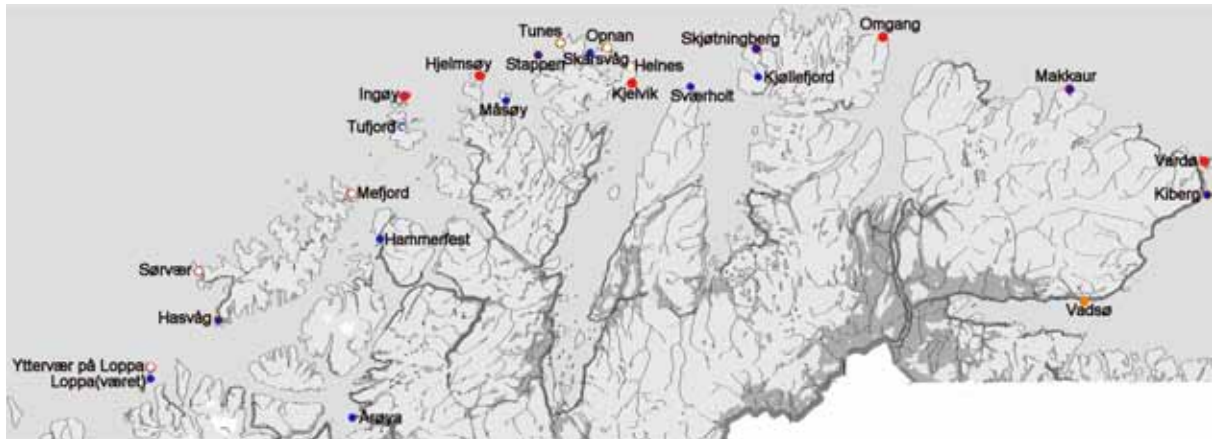
Kirken på Helgøy er langt bedre kjent, ikke minst gjennom en utgravning i 1976. Det finnes muntlige overleveringer om at kirken skulle være bygget av materialer fra den nedlagte Torsvåg kirke på Vanna (Bratrein 1967, s. 50). Den lå trolig på et noe annet sted enn middelalderkirken, ettersom den syntes å være oppført delvis over eldre graver (Eide 1976). De framgravde fundamentene viste at kirken bestod av et kort kor mot nord på om lag 3 x 4,5 m, og et skip på 10 x 7 m.¹⁶⁴ De utgravde sjaktene viste ikke andre bygningsvolumer ved kirken, men den hadde i følge kirkeregnskapene våpenhus senest i 1726.¹⁶⁵ I 1749 nevnes "tårnfoten", noe som må bety at kirken enten hadde tårn "fra grunnen av", eller frittstående støpul.

¹⁶² SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51.

¹⁶³ RiA, Rentekammeret, Prestenes manntall 1664-66, nr. 36.

¹⁶⁴ "Kort kor" – en betegnelse for kor med større bredde N-S enn lengde Ø-V.

¹⁶⁵ Se illustrasjon i Katalog – det var ikke snakk om en total utgravning av kirken, og det kan ha stått både tårn og våpenhus ved skipets gavil, og den kan eventuelt hatt våpenhus langs en av langveggene.

Kirkestedene i Finnmark på 1600-tallet. Yttervær, Sørvær, Mefjord, Tunes, Opnan og Helnes ble alle lagt ned, mens Hammerfest, Årøya, Måsøy, Skarsvåg, Sværholt og Kjøllefjord ble opprettet – i tillegg til Tufjord, som også ble lagt ned i løpet av århundret. I tillegg ble det bygget nye kirker på de gamle kirkestedene Hasvåg, Stappen, Skjøtningberg, Makkaur og Kiberg.

Finmark

I Finnmark var 1600-tallet i høg grad preget av store omveltninger når det gjelder kirkene. Seks av kirkene som ble nevnt i TR 1589 ble lagt ned, og sju nye kirkesteder ble opprettet. I tillegg til disse sju, ble minst fem eldre kirker erstattet av nye bygninger. Innen århundret var omme var også to av disse tolv nye kirkene erstattet med enda nyere kirker, og på ett av disse igjen ble det bygget en tredje kirke. Denne byggeaktiviteten – femten nye kirkebygninger – er svært høg, sammenlignet med de seks til åtte nye kirkene som ble bygget i Sør- og Nord-Troms.

Det er få skriftlige kilder før siste del av 1600-tallet, og nøyaktige dateringer er derfor i de fleste tilfeller vanskelig, både når det gjelder nedleggelse og nybygg. Det kjennes en nå tapt avskrift av TR 1589 fra 1622, som synes å ha vært identisk med originalen.¹⁶⁶ Om dette betyr at de kirkelige forholdene i Finnmark var uendret mellom 1589 og 1622 er selvsagt høgst usikkert. Fra Titus Bülches arkiv foreligger det to avskrifter eller versjoner av Trondhjems Reformatsen, som begge må være fra 1660-årene. Den første er en avskrift av hele reformatsen, mens den andre kun gjelder Finnmark.¹⁶⁷ I den førstnevnte er det foretatt en revisjon, ettersom Skarsvåg kirke er nevnt for første gang, som anneks til Stappen. Det er derfor nærliggende å tenke seg at etableringen av Skarsvåg var den første endringen i Finnmark etter 1589, men det er samtidig vanskelig å tro at dokumentet representerer den faktiske situasjonen så sent som på 1660-tallet, med Skarsvåg som den eneste endringen på

¹⁶⁶ Det var denne avskriften som var grunnlaget for den første trykte utgaven av Reformatsen i 1817, se Hamre 1983.

¹⁶⁷ Henholdsvis RiA, Rentekammeret, Realistisk ordnet avdeling, benefisert gods, pk. 4, og Rentekammeret, Kirkeregnskaper, Trondheim Stiftsskriveri nr. 71.

71 år – det kan jo dreie seg om en avskrift av et eldre dokument, og at det dermed beskriver situasjonen en gang mellom 1589 og 1660-årene, og kanskje mellom 1622 og 1660-årene. Sollied skrev – med forbehold – at et ”Sverholt prestegjeld” skal være nevnt i et skattemanntall for 1613 (Sollied 1903, s. 293). Det er også andre faktorer som taler for en datering til første del av 1600-tallet når det gjelder Sværholt (se nedenf.).

Når det gjelder nedlagte kirkesteder, så er det altså svært få som ved hjelp av skriftlige kilder direkte kan settes i sammenheng med ”krisetida”. Yttervær på Loppa må ha vært lagt ned og flyttet til Loppaværet tidlig på 1600-tallet, og trolig før den egentlige ”krisetida” på 1620-40-tallet.¹⁶⁸ Med unntak av de metodisk sett problematiske avskriftene av Reformatsen nevnes ikke Opnan, Tunes og Helnes før de helt mot slutten av århundret nevnes som nedlagte.¹⁶⁹ Stedet Tunes var øde i 1668, og trolig var kirken da nedlagt¹⁷⁰ – ”nu aleene siunes systerne af samme kiercke” het det i 1694.¹⁷¹ Kirkegården var imidlertid fremdeles i bruk. Også stedet Helnes var oppgitt som øde i 1668 (se Sollied 1903, s. 294), og kirken er ikke nevnt senere.

To nedleggelse er derimot sikrere datert. Mefjord ble lagt ned i 1672,¹⁷² og Harboe oppgav at ”der har staaet kirke indtil Anno 1674, da den gandske forfalt” (Harboe 1725-27 (1952), s. 33). Årsaken til at kirken kom i forfall var at stedet ble avfolket etter at ti båter forsvant på havet en uværskveld. Dette demonstrerer at fiskeværene var svært sårbare også overfor ”enkelthendelser” knyttet til næringsgrunlaget, og ikke bare de større strukturelle endringene som inntraff ved ”krisetida” tidligere i århundret. Men det må også være grunn til å tro at kirke og kirkegård var blant de siste institusjonene som ble oppgitt på et sted: Det er vel mindre sannsynlig at kirkestedet ble nedlagt under selve krisetida, men at de i tiårene som fulgte viste seg vanskelige å opprettholde.

Enda mer detaljert kjennes nedleggelsesprosessen i Sørvær. Stedet var et av de største og mest sentrale værene i Finnmark fra gammelt av, trolig helt fra jernalder. I middelalderen var stedet i bjarkøyættas eie. Det kan ha vært en kirkebygning fra middelalderen som stod her da kirkestedet ble nedlagt mot slutten av 1600-tallet – den omtales som ”meget gammel” i regnskapene fra 1694.¹⁷³ Året før er det opplyst at det ikke var foretatt kirkelige handlinger i

¹⁶⁸ Flyttingen av kirkestedet fra Yttervær til Loppaværet skal ha skjedd på begynnelsen av 1600-tallet (Sogneprest Søren Bang referert hos Sollied 1903, s. 273). Keth Lind fant det hun tolket som en sekundær bygning inne i den eldre kirketuften, som hun mener kan ha vært et kapell som stod mens kirkegården ennå var i bruk en periode ut over på 1600-tallet (Lind 2003, s. 50).

¹⁶⁹ Opnan skal være nevnt siste gang i 1601, i følge Bratrein (Bratrein 1968, s. 18).

¹⁷⁰ Se Sollied 1903, s. 290

¹⁷¹ Kirkeregnskap Finnmark Prosti, Amtmannen i Finnmark nr. 3006, SiTø.

¹⁷² Kirkeregnskapet for Hammerfest kirke, Kirkeregnskap Finnmark Prosti, Amtmannen i Finnmark nr. 3006, SiTø.

¹⁷³ SiTø, Kirkeregnskap Finnmark prosti, Amtmannen i Finnmark nr. 3006.

kirken fordi den stod til nedfalls, ”og de bønder som boer wed kircken ej hafwer willet hente præsten”. Dette kan tyde på at presten nå bodde i Hasvåg, selv om det var Sørvær som var hovedkirke i TR 1589. I 1694 heter det at kirken ikke oppebar de inntekter den fra gammelt av skulle hatt, fordi fogd og sorenskriver Nils Knag, amtmann Hans Hansen Lilienskiold, og biskop Peder Krog nå skulle diskutere kirkens videre skjebne, ”efftersom denne kircke det endnu icke formaar at afflegge, og Søwrwehr kircke som ganske staar til nedfalds, og flere almue til den er end 8te mand, ei med saa ringe qvantum kand hielpes til rette...”.¹⁷⁴ Deler av inventaret ble dette året ført til Hasvåg. I 1697 var kirken ”mesten nedfalden”, og en god del inventar var lånt bort til Alta (Årøya) kirke. Det heter videre:

”og som Sorwehr kircke nu denne forgangen windter af alder og storm weir er mesten deels nedfalden, og almuen bort død, undtagen 2de mænd som igien lefwer og sognepresten hr. Allexander Wigandt begierede fiire winduer til kirckens fornødenhed udj Haswog, er det hannem efter begier bewilget at maa tage fra Søwrwehr kircke bem.te winduer som fortieneligt eragtes, der mand formodendes dog af storm blifwer synderslagen, om de der bliwer bestaaende”.

Samfunnet i Sørvær må altså ha vært i full oppløsning, ettersom antallet fastboende sank så hurtig. I 1699 var kirken ”nesten uduelig og til ingen brug”. Etter dette er det ikke flere opplysninger om kirken før i 1708, da biskop Krog kom på visitasreise til Finnmark og foretok revisjon av kirkeregnskapene. Han skriver at kirken ”er saa aldeeles ganske bortblefwen, ligesom dend aldrig har wæret till”. Svært interessant er biskopens forklaring på forfallet (som også gjaldt kirkebygningen i Hasvåg) – han mente det skyldtes at kirkevergestillingene ikke ble besatt av lokale folk, men av ”slige fremmede handles folck, hwis blifwende er wed disse steder ubestandig”. Biskopen hadde heller ikke mottatt noen opplysninger om hvor materialer og inventar fra kirken hadde havnet. I et svar fra amtmann Erich Lorch samme år, skriver han at ”aarsagen till kierckens nedfald har wærit hindes meget ælde”. Hvorvidt kirkevergene hadde noen ”skyld” i at Sørvær forfalt er uvisst, men det er i det minste tydelig at problemstillingen har vært aktuell sett fra biskopens synspunkt. For øvrig opplyser amtmannen at han har ”effter hans kongl. mai.ts till mig allernaadigste gjorde forslag, gjort anledning om een nye kirckes opbyggelse udj soervær, som er daterit dend 30. aug. 1708”. En gjenoppbygging ble aldri gjennomført – men historien er et eksempel på at kirkene i Finnmark i stor grad var undratt biskopens kontroll, som det vil framgå av neste kapittel.

Tufjord kirke kan ha vært både anlagt og nedlagt innenfor perioden. O. Nicolaissen mente at Tufjord kirke var nedlagt før 1589 (FNFB 1889, s. 7), mens Bratrein ser ut til å oppfatte

¹⁷⁴ SiTø, Kirkeregnskap Finnmark prosti, Amtmannen i Finnmark nr. 3006.

kirkestedet som yngre enn 1589, og nedlagt før 1668, da den er omtalt som øde (Bratrein 1966, u.p.). Sistnevnte tolkning virker mest sannsynlig, da "Thueefiordenn" hadde 23 skattebetalere (leidangsskatten) i 1567 – bare åtte vær i hele Finnmark hadde flere, og det virker derfor lite sannsynlig at Tufjord skal ha hatt et kirkested som ble nedlagt før 1589, til tross for en nedgang i befolkningsgrunnlaget. Dersom dette stemmer, må kirkestedet trolig dateres til 1590-tallet eller de første tiår av 1600, før befolkningsgrunnlaget gikk kraftigere ned. En innvending mot dette synet vil være at lokaliseringen av kirken ytterst på kyststripen avviker fra de øvrige kirkestedene anlagt i denne perioden.

Av nye kirkesteder i Finnmark er som nevnt Skarsvåg trolig det tidligste etter 1589. O. Nicolaiszen skriver at kirken ble oppført istedenfor "den i Helnes nedlagte kirke" (O. Nicolaiszen, FNFB 1889, s. 8), men både Skarsvåg og Helnes er nevnt i den omtalte kilden fra Titus Bülches arkiv (se ovenf.). Skarsvåg har vel helst vært annekskirke under Helnes i en periode. Det er få opplysninger om bygningen (se Katalog) – Bratrein har pekt ut en tuft, 6 x 8 m, orientert N-S, med en lav lynggrodd steinsyll, kanskje med rest av et "kor" mot N (Bratrein 1968, s. 24). I regnskapene framstår kirken som en tømmerkirke med sperretak.

Yttervær ble som nevnt trolig lagt ned på begynnelsen av 1600-tallet, og Loppværet overtok. Dette forholdet er uansett vanskelig å plukke opp i skriftlige kilder, da kirkene på begge steder er kalt "Loppa". Lokalt heter det at kirken i Yttervær ble flyttet tidlig på 1600-tallet (Bratrein 1966, u.p.). Det ser ut til at denne stod i Loppaværet til ca. 1620, da den ble revet til fordel for en ny bygning. I tingbøkene for Finnmark fra 1622 går det fram at en krangel om reparasjon av taket og tjærebredning av kirken førte til drap (Sandvik og Winge 1987). I vitneprovene heter det bl.a. at drapsofferet hadde hevdet at kirken "foruden hielp, kunde endnu vel staa paa 2 aars tidt". Det vises også til et tidpunkt forut for dette – "den tidt vi schulle haffue altertaffen jnd" og da "predickestolen vaar indset", som jo trolig må ha vært da kirken ble satt opp. Hendelsene må altså ligge innenfor en generasjon, og kirkens dårlige tilstand i 1621/22 – forut for drapet – kan selvsagt ha sammenheng med at det virkelig var den gamle kirken fra Yttervær som var gjenreist. Om det ble bygget ny kirke, eller om den gamle ble reparert, går ikke fram av kilden. Ingen av disse bygningene er for øvrig kjent. Omkring 1672 ble en ny kirke i Loppaværet oppført, kanskje som den tredje siden 1600-tallets begynnelse.¹⁷⁵ Denne kirken var det presten Torben Reierssøn Gamst som lot bygge, og til byggingen gav hver "nordmand, fin og dreng" 1 ½ voger fisk, mens fogden gav 8 (Sollied 1903, s. 273). Kirken er avbildet på en akvarell i amtmann Hans Hansen Lilienskiolds verk *Speculum Boreale*, trolig utført på 1690-tallet. Den hadde skip og smalere kor, og ingen tårn eller takrytter. I 1694 var tilstanden til kirken god, men den "fattes huelfning baade i

¹⁷⁵ I regnskapet fra 1694 heter det at kirken var bygget 22 år tidligere.

kircken og choret". I 1697 var bygningen derimot "temelig brøstfeldig". Det heter videre at "taget er meget bederfwed og staar for meget reist, saa der paa neppe nogen tiere kand bliwe liggende". Det bratte taket er tydelig på akvarellen hos Lilienskiold, men for øvrig er utsagnet merkelig – tjære ble jo brukt på loddrette vegger. Men det er mulig at utsagnet i det minste kan sees som uttrykk for at denne typen tak ikke hadde noen umiddelbare paralleller i Finnmark – man var mest komfortable med de slakere, gjerne torvtekkede takene. Det ble videre pekt på at når taket ble revet, så måtte veggene forhøyes med tre omfar stokker for den innvendige "hvelvingens" skyld. På en akvarell(?) av Johanes Rach fra 1748 sees kirken med et tydelig slakere tak enn hos Lilienskiold.

Sværholt er i følge Bratrein første gang nevnt i 1668 – og skulle være bygget eksplisitt for "Laksefjords finner" (Bratrein 1968, s. 35). Som nevnt ovenfor er det mulig at skattemanntallet for 1613 nevner "Sværholt prestegjeld", og det er i alle fall andre forhold som tyder på at kirken kan dateres tilbake til første del av 1600-tallet: I 1694 er den omtalt som "meget gammel" og i dårlig forfatning. Den bør da være grunnlagt en stund forut for 1668, selv om "meget gammel" selvsagt ikke er noen presis aldersbetegnelse. Det er to interessante forhold knyttet til dette: For det første at den er nevnt som en kirke for den samiske befolkningen i Laksefjorden, og for det andre selve bygningen: Den var en langkirke med smalere kor og med tårn og våpenhus, "skott", men den var bygget "af bord", som i beskrivelsene fra 1690-tallet brukes som en motsetning til tømmerkirker. Den var tekket med torv. Betegnelsen "af bord" er vanskelig å tolke (se også ved Stappen kirke i forrige kapittel) – det kan dreie seg om en type reisverkskonstruksjon som har vært kledd med bord, eventuelt en sleppveggskonstruksjon.¹⁷⁶ En annen mulighet er at det dreier seg om en form for plankelaft i motsetning til laftede stokker. Mest nærliggende er det kanskje å tenke seg en skjelterkonstruksjon,¹⁷⁷ slik den i allefall i hundreårene etterpå har vært sett langs kysten i Nord-Norge, særlig i naust. Slik man har sett for seg "torvkirker" i en tidlig periode i Nord-Norge, kan det også ha vært innvendige veggfõringer av bord, men det er på det rene at Sværholt hadde tjærebredde vegger, som utelukker denne tolkningen. Det er for øvrig ingen opplysninger om hvem som tok initiativet til byggingen av Sværholt. I 1668 var kirken anneks under Kjelvik, mens den senere ble lagt til Kjøllefjord. Det er vel neppe den norske befolkningen i Kjelvik som har stått bak en "misjonskirke" på et så tidlig tidspunkt, men presten kan kanskje hatt et slikt formål, selv om dette er svært tidlig i forhold til de mer sentralstyrte misjonstiltakene under opplysningstiden på 1700-tallet. Man kan også spørre seg hvorvidt dette har vært en naturlig plass å legge en kirke beregnet på den samiske befolkningen, men beliggenheten "mellom" to sentrale fjorder (befolkningen i Porsangen

¹⁷⁶ Sleppvegg: Takbærende stolper/stendere med horisontale bord imellom, satt inn i en not ("spor") i stolpene.

¹⁷⁷ Skjeltervegg: Vertikale bord tappet inn i not ("spor") i horisontale stokker, som gjerne var laftet sammen i hjørnene.

kunne komme til Sværholt via Eidsbukta) og samtidig nærhet til presten i Kjelvik kan være viktige faktorer. Hvorvidt dette misjonstiltaket var vellykket, er et annet spørsmål: Da kirken ble nedlagt på 1730-tallet het det at ved Sværholt "boer ingen", og derfor stod kirken til nedfalls. Dette må i det minste tyde på at på 1700-tallet var den gått over til å betjene en fastboende befolkning på stedet, før disse igjen forsvant.

Hammerfest skal ha fått kirke i 1620: "I Hammerfæst staa Kirken did henfløt Anno 1620 i biskop Arreboes og Amptmand Hans Kønningheims Tiid" (Harboe 1725-27 (1952), s. 30). Kirken må nokså umiddelbart ha blitt hovedkirke, med den eldre Mefjord kirke som anneks inntil denne ble lagt ned på 1670-tallet (se ovenf.). I 1629 ble det gjort avtale på tinget om at allmuen i Hammefest skulle føre presten til Mefjord både den første og andre gangen "naar leiligheden tillsiger", mens allmuen i Mefjord selv skulle hente ham og bringe ham tilbake hver tredje gang.¹⁷⁸ Selve kirkebygningen er ikke kjent. I 1684 ble det bygget ny kirke i Hammerfest. I forbindelse med dette klaget sognepresten over "finnernes vrangvilje" (Sollied 1903, s. 282). Det er usikkert hva dette har bestått i – det kan ha vært betalings- eller arbeidsviljen som var liten, eller at det har vært problemer med materialleveranser, som trolig ble tatt fra skogene ved Alta. Dette var en liten tømmerkirke, med frittstående støpul. Kirken var torvteknet, og fikk tilbygget et sakristi mellom 1694 og 1697. Den er avbildet på to akvaraller i Lilienskiolds *Speculum Boreale*.

Måsøy er første gang nevnt som kirkested i skattemanntallet 1668, som anneks under Kjelvik (Bratrein 1966, u.p.). Kirken hadde en altertavle gitt av fogd Niels Sørensen Fiil, som var fogd mellom 1661 og 1676. Altertavlen har trolig blitt gitt i forbindelse med at kirken var ganske ny, noe som eventuelt betyr at kirkestedet ble opprettet ca. 1660–1668. Kirken var en tømmerkirke med langkirkeplan, og med våpenhus. Kirken hadde også tårn, men plassering og utforming er ukjent. Bygningen er gjengitt på en akvarell i Lilienskiolds *Speculum Boreale*. Så vidt jeg kan forstå topografien, er kirken der tegnet mot vest, uten at koret viser seg som en egen bygningsdel. Det var opprinnelig ingen avgrenset kirkegård ved kirken – i følge Harøes beretning fra 1683 ble likene begravd "i sanden hvorsomhelst" (se Brendel og Solberg 1938). I 1694 nevnes en kirkegård, men den var i dårlig forfatning og man etterlyste en ny, ettersom kistene mange steder stod delvis opp av bakken.¹⁷⁹

Kjøllefjord er første gang nevnt i Harøes beskrivelse over Finnmark fra 1683. At kirkestedet ikke er nevnt i skattemanntallet i 1668 tyder på at Kjøllefjord ble opprettet mellom 1668 og 1683. I 1683 bodde presten der, selv om kirken da kalles "kapell". Årsaken kan ha vært at det

¹⁷⁸ Tingbok for Finnmark, juni 1629 (Sandvik og Winge 1987).

¹⁷⁹ SiTø, Kirkeregnskap Finnmark prosti, Amtmannen i Finnmark nr. 3006.

ikke var kirkegård ved kirken, og i alle fall så sent som på 1690-tallet ble likene fraktet til Skjøtningsberg (Bratrein 1968, s. 30). I 1720 er prestegjeldet kalt Kjøllefjord, og kirken har vel derfor blitt hovedkirke med Skjøtningsberg som anneks. Bygningen er lite kjent – den hadde et tårn som ble revet i 1696.

Den første kirken i Alta ble innviet på Årøya i 1694. Allerede i 1606 hadde svenske myndigheter befalt at en tømmerkirke skulle reises ved Altaelven, men de danske myndighetene forhindret dette ved å brenne opp bygningstømmeret (Ahrens 2001 (Katalog), s. 274). Christian IV sørget for byggingen av "Altenhus" eller "Kongshus" festning på Årøya i 1611, trolig som et tiltak for å hindre at skattleggingen av samene i fjorden og kontrollen med laksefisket i Altaelven falt i svenskenes hender. Flere har sett den norske bosetningen i fjorden som en direkte følge av festningsanleggelsen, og samiske bosetninger ble fortrent utover på 1600-tallet (Pedersen 1994, s. 38 med ref.). Til tross for denne koloniseringen fra dansk-norsk side gjennom stort sett hele 1600-tallet bør man merke seg at bygging av kirke ikke var et ledd i denne strategien fra myndighetenes side. Først omkring 1690 ble det aktuelt med kirkebygging, og da på allmuens initiativ. Sognepresten Alexander i Hasvåg søkte på vegne av befolkningen i Altafjorden om å få en kirke på Årøya, og dette ble innvilget ved et reskript av 13. juni 1691 (Sollied 1903, s. 280, med ref. til Lilienskiold).

Festningsanlegget på Årøya var da nedlagt. Det hersker en viss uenighet blant tidligere forfattere om forholdet mellom festningsverket og kirken: Sollied skriver at tømmeret til kirken ble tatt fra festningen, mens Nissen skriver at festningen hadde vært bygget "som en tømret korskirke" med skyteglugger, og at denne ble reparert og tatt i bruk som kirke (Sollied 1903, s. 280; Nissen 1960, s. 25). I sistnevnte fall var kirken den første i Finnmark med korskirkeplan. Arkivmaterialet etterlater liten kunnskap om utformingen av kirken, ut over at den hadde et våpenhus, men manglet sakristi på slutten av 1600-tallet, og at den var torvtekket. Kirkestedet fikk kort levetid – allerede i 1704 var Talvik tatt i bruk som ny kirke for Alta.

I tillegg til kirkene på de nye kirkestedene, ble de gamle kirkene i Skjøtningsberg, Makkaur, Kiberg, Stappen og Hasvåg erstattet med nye bygninger i løpet av 1600-tallet – de tre første i Øst-Finnmark, de to siste i Vest-Finnmark. Den tidligste av disse var Skjøtningsberg, som stod ferdig i 1643. Det var en langkirke, med tårn og spir. Lite er sikkert kjent om bygningen slik den stod i Skjøtningsberg, men den ble senere flyttet først til Gullholmen, og siden til Gamvik. Da Nannestad beskrev Gullholmen i 1750 skrev han at den var "aleene bygt af Skøtningsbergs kirke" (Nannestad 1750 (1942), s. 29). Det var da en tømmerkirke, men tømmeret var sletthugget og fremstod "efter Bergens Maade", "som hugne bord" (Nannestad 1750 (1942), s. 29). Bygningen var torvtekket. Det finnes fotografier av bygningen etter at

den kom til Gamvik – det er mulig at disse gir et rimelig godt inntrykk av hvordan 1600-tallets kirkebygninger i Finnmark så ut.

Kibergs gamle kirke ble erstattet av en ny bygning i 1667. Sollied skriver at Kibergs allmue inngikk en kontrakt med Jens Nilssøn, datert 22. august 1666, om at Jens skulle ”hidføre og opsætte” kirken – og året etter ble en ny kirke bygget i Bergen, og deretter demontert og flyttet til Kiberg (Sollied 1903, s. 306f). Kirken hadde også en prekestol gitt av bergensborgere (Nannestad 1750 (1942), s. 30). Kirken var en langkirke med våpenhus, og et tårn som trolig stod ved skipets vestre gavl. Koret fikk rundet himling omkring 1690.

I Hasvåg ble det bygget ny kirke i 1692. Det var en langkirke, som i begynnelsen manglet bordkledning utvendig og rundet himling (”hwelfing”) innvendig. Taket ble i 1705 tekket med never, men det nevnes ikke torv.

Året etter ble det bygget ny kirke i Makkaur. Etter kongelig befaling var Makkaur kirke ”nedrefwet ock igien opsat af en nordlender wed nafn Søren Reinholtsen”.¹⁸⁰ Et interessant poeng er at Søren fikk betalt for ”fiskeriets forsømmelse og stoere omkostninger paa eget ewentyr at hidskaffe hwis til kirckens bygnings fornødenhed behøfwis” – han var altså ikke ikke profesjonell ”kirkebygger” eller tømmermann. Kirken hadde tårn – bortsett fra dette er lite kjent om utformingen.

I 1697 ble det satt opp en ny liten kirke i Stappen, ”af nyt tømmer”. Heller ikke her er særlig mye kjent om selve bygningen, bortsett fra at den hadde tårn.

Kommentarer til kirker bygget mellom 1589 og 1700

På et overordnet plan ser man at den økonomisk-administrative ”tredelingen” av Troms og Finnmark som utkrystalliserte seg i senmiddelalderen, i stor grad fikk innvirkning på kirkebyggingen også gjennom 1600-tallet. Biskopens kontroll med det gamle Trondenes kannikgjeld gjorde ham ansvarlig for kirkebygningene Trondenes, Sand, Kvæfjord og Ibestad gjennom hele århundret, noe som blant annet viser seg i hans direkte befatning med byggingen av nye kirker på Sand og i Kvæfjord, og dessuten reparasjoner og bygging av våpenhus i Trondenes. Det stod imidlertid dårlig til med de øvrige kirkene i Sør-Troms, hvor allmuen selv hadde vedlikeholdsansvaret. I Nord-Troms lå Tromsø prestegjeld til sognepresten ved domkirkesognet i Trondheim fram til 1638, og etter dette var det den enkelte kirkekasse som finansierte kirkebygging. I Finnmark virker i kirkene å ha vært

¹⁸⁰ SiTø, Kirkeregnskap Finnmark prosti, Amtmannen i Finnmark nr. 3006.

underlagt den verdslige administrasjonen av Vardøhus Len gjennom store deler av århundret.

Sør-Troms tegner seg som det mest stabile området, mens nedlegging av gamle og etablering av nye kirkesteder var mest omfattende i Finnmark, i tillegg til byggingen av en rekke nye kirkebygninger som erstatning for gamle. Men det hører samtidig med til bildet at Øst-Finnmark var langt mer stabilt enn Vest-Finnmark, uten at jeg finner noen umiddelbar klar årsak til forholdet. Når det gjelder forskjellen mellom Sør-Troms og (Vest-)Finnmark, med Nord-Troms i en mellomstilling, så er det som før nevnt opplagt at en mer stabil jordbruksøkonomi i sør var en mer robust demning mot de økonomiske og demografiske endringene som fulgte av krisetiden i de fiskeribaserte bosetningene lenger nord. Men det må også være klart at den sentralstyrte administrasjonen av kirkene i Troms har vært mindre "dynamisk" enn den tilsynelatende mer lokalt styrte administrasjonen i Finnmark, og at man i Finnmark hadde lettere for å omstille seg etter hvordan det demografiske bildet faktisk så ut – dette viste seg i alle fall med all tydelighet etter 1687. Til gjengjeld kan biskopens styring med kirkebyggingen ha vist seg i selve kirkebygningene, for eksempel i form av den (mulige) svært tidlige korskirken i Kvæfjord.

De nye kirkestedene fra perioden lå altså i Vest-Finnmark – med et mulig unntak for (Nord)Skar i Nord-Troms. De var noenlunde jevnt fordelt fra Loppværet til Kjøllefjord. Sett samlet var kirkestedene fremdeles ute i fiskeværene langs kysten, men de ligger innenfor den aller ytterste kyststripen, og henvender seg i noe større grad innover mot fjordlandskapet. Dette sees tydeligst med Hammerfest og Årøya (Alta), mens Tufjord bryter mønsteret ved å ligge plassert i samme sone som de tidligere kirkene. Denne "innovervendte" plasseringen av kirkene må ha sammenheng med behovet for alternative, eller komplementerende næringsveier i form av husdyrhold og noe jordbruk.

Et utropstegn skal settes ved uttalelsen fra 1668 om at Sværholt kirke var bygget "for Laksefjordens finner". Det er det tidligste eksemplet på at kirker er bygget eksplisitt for den samiske delen av befolkningen. At samene også ellers tok del i kirkelige handlinger, framgår av at de i likhet med hver nordmann og dreng betalte 1 ½ våger fisk da Loppa kirke ble bygget på nytt i 1672.

Samtidig med denne kontakten mellom kirken og den samiske befolkningen bør det også pekes på at de dansk-norske myndighetene ikke brukte kirkeetablering/bygging som et rikspolitisk virkemiddel: Det ble ikke bygget kirke i Altafjorden før helt mot slutten av 1600-

tallet, lenge etter at området var å anse som en del av Danmark-Norge, og lenge etter at den norske befolkningen i stor grad hadde fortrent den samiske befolkningen i området.

Den typiske kirkebygningen i Troms og Finnmark på 1600-tallet var en liten langkirke av laftet tømmer, med en form for tårn eller takrytter på/ved skipets vestre gavl. I all hovedsak ble veggene kledd utvendig med panel, som regel stående, men det er også eksempler på liggende panel som et mulig signaturtrekk fra Bergen/Vestlandet. På samme måte var kirketakene oftest tekket med torv, men kunne også ha brattere, bordtekkede og tjærebredde tak. Det er klare eksempler og flere indikasjoner på at kirker og kirkebyggere hadde opphav i Bergen, men også eksempler på mer lokale byggefolk.

Kildematerialet fra 1600-tallet navngir for første gang en del sentrale, historisk kjente personer som initiativtakere og organisatorer av kirkebyggingen, i tillegg til enkelte navn på byggmestere, snekkere og andre håndverkere. Til den første kategorien hører biskop Erik Bredal med sin innsats ved byggingen av Kvæfjord og Sand. Lysaker skriver at Bredal "anvendte en god del penger på å sette kirkene i stand, men det ble han visstnok nødt til etter offentlige synsforretninger 1654 og 1661 (Lysaker 1958, s. 161) – og antyder dermed at tiltakene skjedde heller motvillig. Da hadde Bredal allerede bygget kirkene i Kvæfjord og Sand. Bredal hadde også sterke familiære bånd til Trondenes: Fetteren, Nils Pedersen Bredal, satt som visepastor på Trondenes gjennom store deler av 1650-tallet, og i 1669 ble Rasmus Arvesen Warberg visepastor. Han var gift med biskopens niese, Anne Nysted. Som enke etter Rasmus giftet hun seg på nytt med hans etterfølger i embedet, Andreas Nilsson Schjelderup, i 1672. Disse båndene kan vel ha gjort biskopen noe mer sympatisk innstilt overfor de kirkelige forholdene i Sør-Troms.

I Finnmark, hvor de kirkelige forholdene lå til de verdslige innehaverne av Vardøhus Len, kan man til en viss grad se spor av enkeltpersoner. Lensherren John Cunningham, som satt med lenet mellom 1619 og 1651, kan ikke direkte settes i forbindelse med byggeprosjekter, men det er flere inventardeler som ble skjenket til kirkene av ham og hans kone, Ellen Hundermark: Prekestolen i Vardø kirke fra 1625 (nå i Vitenskapsmuseet, Trondheim), prekestolen i Hasvåg kirke fra 1626 (se katalog), og stoler i Kjølvik kirke med deres respektive våpenskjold på (se katalog). Han nevnes også i forbindelse med den første kirken i Hammerfest – den skulle være satt opp "i biskop Arreboes og amtmann Kønningheims tiid" (Harboe 1725-27 (1952), s. 30), men dette er selvsagt ikke et belegg for at han selv stod for dette, selv om det er sannsynlig.

Også de lokale sogneprestene trer fram fra kildene som delaktige i byggingen. Den som ut fra det bevarte materialet ser ut til å ha vært mest aktiv, er sognepresten Alexander Wigandt i Hasvåg. Han hadde tydeligvis en styrende hånd både med nedleggelsen av Sørvær kirke, og opprettelsen av kirken på Årøya, samt nybygging av kirken i Hasvåg. Slike personlige initiativ viser seg i enda større grad i det påfølgende århundret.

Kirkene i Troms og Finnmark på 1700-tallet

I løpet av 1700-tallet skulle en rekke rikspolitiske og administrative endringer få innvirkning på kirkebyggingen i Nord-Norge. Forhold knyttet til Den store nordiske krig (1700–1721) endte med at kirkene på landsbygden i Norge ble solgt til private – mens kirkene i Nord-Norge i stor grad ble overdratt til ”Den nordlandske og finnmarkske misjonskasse” – Misjonskollegiet, i 1718 og 1720 (se kapitlet ”Det skriftlige kildematerialet i avhandlingen”). Resultatet for Troms og Finnmarks del ble at en sterk institusjon stod bak bygging og vedlikehold av kirker her, mens det for Sør-Norges vedkommende ble så som så med vedlikehold av bygningene i privat eie. Et viktig poeng, som tidligere er understreket, er kildesituasjonen: Mens kirkeregnskapene ”forsvinner” som kilde i Sør-Norge etter 1721, ble det fortsatt ført regnskap for kirkene i Nord-Norge ut gjennom 1700-tallet.

Et annet rikspolitisk forhold med betydning var grensefastsettelsen mellom Danmark-Norge og Sverige i 1751. Før dette hadde Kautokeino vært et ”fellesdistrikt” mellom de to rikene, og svenskene hadde gjort flere misjonsframstøt her allerede fra 1670-årene av – opplagt med politiske bimotoiver. I årene 1701–1703 lot kong Karl XII av Sverige bygge en kirke i Kautokeino, som etter grensefastsettelsen tilfalt Danmark-Norge. Dette medførte trolig at man etter 1751 anså den nylig bygde kirken på dansk-norsk side i Masi som overflødig, slik at denne etter hvert ble nedlagt.

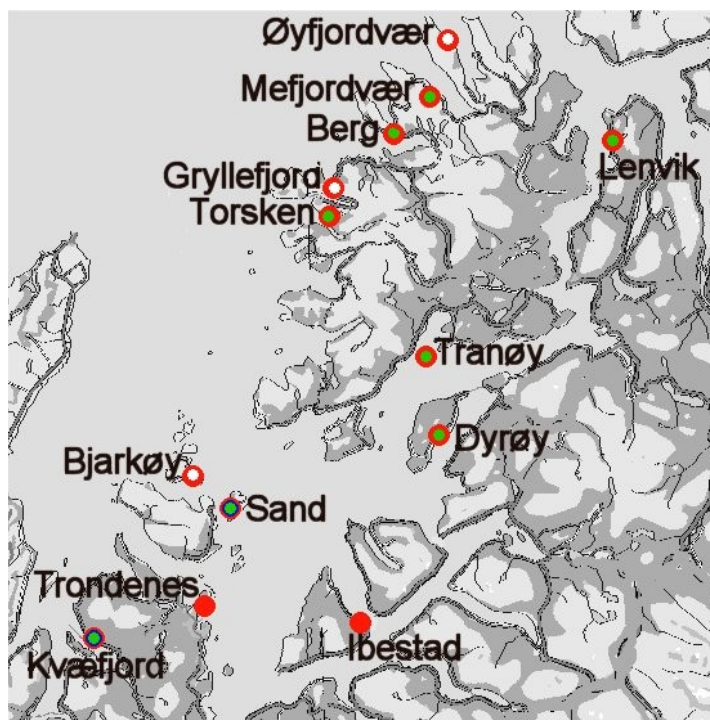
I 1731 ble Trondenes prestegjeld endelig skilt fra bispestolen i Trondheim, ved et reskript av 28. desember: ”I Trondenes skal Kirkerne nyde deres egne Revenuer og Præsterne deres egne tiender, Jordegods og Rettigheder” (Lysaker 1958, s. 160). Man fikk dermed en lokal forvaltning av kirkene på de eldste kirkestedene i landsdelen: Trondenes, Kvæfjord, Sand og Ibestad, før også disse ble slått inn under Misjonskollegiet av titulærbiskop Friis omkring 1750.

1700-tallet var pietismens århundre. Personlig tro og fromhet, og lekmannsinnflytelse er naturlig å nevne i forbindelse med Misjonskollegiets virksomhet i Troms og Finnmark. Det er likevel ikke enkelt å påvise pietistiske strømninger i *kirkebygningene* – men det er da også begrenset hva som kjennes av interiørløsninger i mange av kirkene.

Sør-Troms

I Sør-Troms skjer det store endringer i løpet av 1700-tallet. Av de tretten kirkebygningene som stod ved inngangen til århundret, var det bare to eller tre som fortsatt stod hundre år senere – de to middelaldersteinkirkene på Trondenes og Ibestad, sistnevnte i ombygget

skikk, og kanskje også kapellet på Nergård på Bjarkøy.¹⁸¹ Kapellet er ikke nevnt etter 1726, og står tydeligvis utenfor det ordinære sognekirkesystemet – men lokalt heter det at kirken stod til inn på 1800-tallet (Bratrein 1967, s. 27-28). To av senmiddelalderens kirkesteder på vestsiden av Senja ble lagt ned – Øyfjordvær i løpet av 1700-tallets første halvdel (Bratrein 1967, s. 47-48), mens Gryllefjord ble lagt ned og revet i årene 1780–1782.¹⁸² I 1780 het det at kapellet i Gryllefjord var forfalt, og at kirken også var ”ufornøden paa dette sted, hvor der bor kund 2de mænd”. Det var få som søkte denne kirken under sesongfisket, og Torsken kirke lå så pass nær at denne kunne dekke behovet. Tømmeret fra kirken skal ha blitt brukt til å bygge prestegård i Torsken (Brox 1965, s. 189).

Kirkesteder i Sør-Troms på 1700-tallet. Bjarkøy, Gryllefjord og Øyfjordvær ble lagt ned i løpet av århundret, mens det ble bygget nye kirker på de eldre kirkestedene Kvæfjord, Sand, Dyrøy, Tranøy, Torsken, Berg, Mefjordvær og Lenvik. Bare de to steinkirkene på Trondenes og Ibestad overlevde århundret.

Det ble ikke opprettet nye kirkesteder i Sør-Troms i løpet av 1700-tallet, men hele åtte gamle kirker ble erstattet med nye bygninger i løpet av perioden. Med unntak av Lenvik, som ser ut til å ha fått ny kirke i løpet av første halvdel av århundret, så ble de sju øvrige kirkene reist i perioden 1760–1784. Denne svært intensive byggeperioden er trolig den mest omfattende i Troms og Finnmarks historie, sammen med Misjonskollegiets kirker i Finnmark fra omkring 1720.

¹⁸¹ Som nevnt under gjennomgangen av 1600-tallet ble trolig Balstadvær kirke nedlagt allerede da, selv om senere kilder omtaler den som nedlagt omkring 1750. Den er derfor ikke medregnet her.

¹⁸² RiA, Misjonskollegiet, saker ordnet etter emne 0001, ”Beretning om misjonskallene i Nordlandene og Finnmark”. Se også Brox 1965, s. 189.

I Biskop Nannestads beskrivelse av Lenvik kirke fra 1750 heter det at veggene, og særlig lafteknutene, var "meget ilde af Vegge-Slag tilreede, skjønt de ere nye" (Nannestad 1750 (1942), s. 18). "Nye" er selvsagt et relativt begrep, men det kan være grunn til å tro at kirken var noe yngre enn 1700, som Ra-reg. oppgir som datering. Bygningen var en korskirke med sakristi/skriftehus bak alteret, og hadde et lite "spisst" tårn. Den hadde åpen himling, og var tekket med teglstein.

Kvæfjord og Sand kirker står, som på 1600-tallet, litt i en særstilling når det gjelder kirkearkitekturen. De to kirkene som ble bygget i løpet av 1760-årene hører med til de såkalte "Friiskirkene", sammen med en større gruppe kirker i Nordland, som ble bygget av Misjonskollegiets mektige kasserer Nicolai Christian Friis ved hans faste stab av kirkebyggere. Friis, som også var sogneprest i Bodø, kjøpte seg bispetittel slik at han ofte er omtalt som "titulærbiskop" Friis (Olaisen 2004, s. 49; se også Brodahl 1931). Bygge- og renoveringsiveren endte med beskyldninger om pengesløsning, og det som i moderne språkdrakt heter dårlig personalpolitikk overfor medarbeiderne i Misjonskollegiet. Hans kjøp av bispetittel og byggingen av en rekke kirker som monumentalbygg er kanskje et tegn på et noe oppblåst selvbilde – Brodahl kaller ham "en nordlandsk kirkefyrste" – men ironien er at man etter århundrer med minimale resursser til kirkebygging i Nord-Norge til slutt felte Friis for å ha brukt for mye. Papirene fra saken(e) som ble anlagt mot ham inneholder fyldige opplysninger om kirkene, bl.a. en serie synsforretninger fra 1770.¹⁸³

Kirkene som ble bygget av Friis var temmelig ensartede, og gjør det til en viss grad riktig å snakke om "Friiskirkene" som en egen gruppe arkitektonisk sett. Det er imidlertid, slik Audhild Olaisen har påpekt, ikke snakk om bygningstyper uten paralleller i øvrig kirkebygging (Olaisen 2004, s. 51). Trekkene ved Friiskirkene gjenfinnes også i andre kirker, både samlet og hver for seg – men det store antallet kirker reist innenfor samme tidsperiode og innenfor et relativt begrenset geografisk område gjør begrepet likevel meningsbærende. Friiskirkene var som regel korskirker, men med mindre og lavere korsarmer på hver side av et sterkere markert "hovedskip". Koret var et eget, smalere bygningsledd øst for skipet, og det ble oftest bygget til et sakristi/skriftehus som et lavere og smalere bygningsledd øst for koret igjen. Over korsmidten ble det reist en takrytter med løkkuppel, understøttet med fire staver ned til gulvet. Disse kirkene hadde altså en klart markert lengdeakse til tross for at de var korskirker, og var bygget opp som en serie additive bygningsmoduler – Olaisen kaller dem "leddkirker" (Olaisen 2005, s. 38), og stiller dem i kontrast til korskirker med sterkere vekt på den

¹⁸³ SiTø, Senja og Tromsø sorenskriverembete 1755–1854, nr. 51 (eldre signatur: Justisprotokol nr. 3 1770–1774).

sentraliserende planformen: Tilnærmet like store og høge korsarmer, og gjerne med koret trukket inn i østre korsarm. Også på detaljplanet (medregnet interiøret) var det snakk om løsninger som gikk igjen fra kirke til kirke, slik som stående panel malt i rødt eller brunrødt, og vindus- og dørrinnramninger malt i hvitt.

Arbeidet med en ny kirke i Kvæfjord startet opp 9. mai 1764, og varte til opp under jul samme år.¹⁸⁴ Etter de samtidige beskrivelsene å dømme, svarte den godt til Friis' idealer, med lavere/smalere kor, sakristi/skriftehus øst for dette igjen, og våpenhus i vest. Et tårn ble bygget på i 1766. Kirken hadde åpen himling, og gallerier. Også Sand kirke, som ble bygget i 1765–1766, beskrives på samme måten. Denne kirken ble senere tatt ned og flyttet til Bjarkøy, hvor den står i dag. Den kan synes å ha et visst slektskap med den opprinnelige kirken, men er trolig såpass forhøyet at de sentraliserende elementene til en viss grad utligner en opprinnelig tydeligere lengdeakse i bygningen.

Titulærbiskop Friis ble avsatt i 1771. Det er likevel klart at hans idealer for kirkebygging levde videre i mange av kirkene som ble reist i årene som fulgte, både som "mote" og gjennom virksomheten til håndverkere som tidligere hadde arbeidet for Friis. I alle fall gjelder dette Nordland – i Sør-Troms er dette bildet ikke like klart. Begge de to små kirkene på Senja, Mefjordvær og Berg, ble i løpet av henholdsvis 1760-70-årene og i 1780 erstattet av nye, små langkirker. Mefjordvær hadde verken tårn eller sakristi, men hadde våpenhus og torvtekket tak. Den har altså tydeligvis stått i den gamle tradisjonen for kirker i området. Berg hadde sakristi, og trolig et lite våpenhus (Brox 1965, s. 183).

I Torsken, og på Tranøy og Dyrøy ble det reist korskirker. Tranøy ble bygget i 1775. Slik den i dag står, er Tranøy den kirken fra etter Friis' egen tid som klarest uttrykker hans idealer, med en klar lengderetning og en additiv bygningsstruktur. Dagens tårn er ikke originalt – den hadde opprinnelig et våpenhus i vest, og trolig et lite tårn over korsmidten. Det må imidlertid understrekes at bygningshistorien ikke er endelig klarlagt: Dagens store sakristi kan være en senere tilføyelse, og enkelte forhold kan tyde på at koret opprinnelig var i østre korsarm, og at dagens kor da var sakristi (se katalog). I så fall er parallellen til Friiskirkene noe svakere enn det i dag kan synes.

Kirken i Torsken, som også står i dag, er et eksempel på en korskirke bygget etter litt andre idealer. Den ble oppført på prost Kildals initiativ, i årene mellom 1780 og 1784 (Bratrein 1967; Kraft 1835, s. 494; Brox 1965, s. 184-187). Kildal fikk ikke tak i de kirkebyggerne fra

¹⁸⁴ SiTø, Senja og Tromsø sorenskriverembete 1755–1854, nr. 51 (eldre signatur: Justisprotokol nr. 3 1770–1774).

Helgeland han ønsket seg, så han måtte benytte ”vanlige bondetømmere” fra lbestadtraktene. De oppførte en korskirke med noe lavere og kortere korsarmer. Koret er i østre korsarm, og det ble lagt til et kort sakristi øst for koret, og et våpenhus i vest. En takrytter – uten løkkuppel – ble plassert over vestre gavle av skipet. Man kan fremdeles se en viss lengdeakse uttrykt i bygningen, men den gir først og fremst et mer kompakt inntrykk, hvor de ”ekstra” bygningsleddene står i et mer underordnet forhold til hovedvolumet enn de additive leddene gjør i Tranøy. Også i detaljene snakker Tranøy et annet språk: Interiøret krones av en rundet himling (flat i korsarmene), og den har liggende panel. Det siste trekket ble Kildal kritisert for, ettersom dette var dyrere enn det tradisjonelle stående panelet.

Kirken på Dyrøy ble innviet i november 1777, men bygningen gir seg ikke like godt til syne i kildematerialet. Det var en korskirke, bordkledd og rødmalt, og hadde et lite tårn. Hva slags arkitektonisk preg den hadde, er derfor ikke like lett å si noe om.

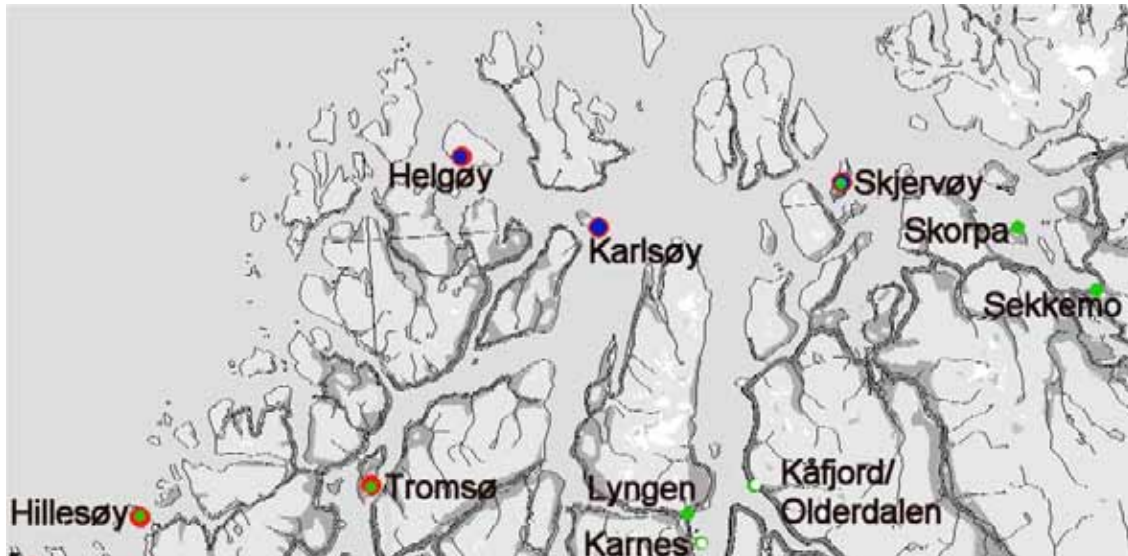
Til slutt når det gjelder kirkebyggearbeider i Sør-Troms på 1700-tallet, må ombyggingen av lbestad stå sentralt. På 1750- og 1760-tallet ble det også her gjort omfattende arbeider av titulærbiskop Friis: Det ble satt opp gallerier, den fikk nytt tak i 1758-59, og ble pannetekket i 1763-64. Presten Michael Kildahl stod senere bak de murte tilbyggene av et nytt kor og sakristi i lbestad. Disse kostet Misjonskollegiet ”lige saa meget som een nye træe-kircke” – 1576 riksdaler.¹⁸⁵ Arbeidet var det eneste byggearbeidet i stein i Sør-Troms etter middelalderen, og har sine nærmeste paralleller i tilbyggene ved steinkirkene i Nordland på 16- og 1700-tallet: Gildeskål, Brønnøy og Bodin fikk tilbygget en tverrarm på skipet – Brønnøy så tidlig som på 1600-tallet, Gildeskål i 1711 og Bodin i 1786 (Ekroll 1997, s. 294-300; Ra-reg.). Ombyggingen av lbestad var likevel et mer omfattende prosjekt, og utgjør dermed et betydelig innslag i den nordnorske arkitekturhistorien før 1800. Kirken fikk en helhetlig og arkitektonisk gjennomtenkt form, med trinnvis lavere og smalere bygningsvolumer, for så vidt i tråd med 1700-tallets formspråk i Nord-Norge: ”Leddkirkene”. En dør i sørveggen på hvert bygningsledd med våpenhus foran understreket det enhetlige, repeterende preget.

Nord-Troms

Også i Nord-Troms var utskiftningen av de eldre kirkene stor i løpet av 1700-tallet. Av kirkene som stod i 1700 – Skjervøy, Karlsøy, Helgøy, Tromsø og Hillesøy – stod bare Helgøy i tilnærmet uendret skikk gjennom hele århundret. Karlsøy ble utvidet og bygget om, mens de øvrige ble erstattet med nye kirkebygninger. I motsetning til den intensive byggeperioden i

¹⁸⁵ RiA, Misjonskollegiet, saker ordnet etter emne 0001, ”Beretning om misjonskallene i Nordlandene og Finnmark”.

Sør-Troms mellom 1760 og 1784, foregikk nybygging og endringer i Nord-Troms spredt gjennom hele århundret, fra byggingen av en ny kirke i Tromsø tidlig på 1700-tallet, til ombyggingen av Karlsøy omkring 1790. Det ble ikke lagt ned eldre kirker i Nord-Troms på 1700-tallet.

Kirkesteder i Nord-Troms på 1700-tallet. På Hillesøy, på Tromsøya og på Skjervøy ble eldre kirker erstattet med nye. I tillegg ble det bygget forsamlingshus på Skorpa, Sekkemo, i Olderdalen og på Karnes. Lyngen overtok som kirkested da Karnes ble lagt ned. Også Olderdalen ble lagt ned før århundret var omme.

Misjonskollegiet stod bak etableringen av enkelte nye kirker, og en rekke "forsamlingshus", særlig i Kvænangen. Opplysningene og tradisjonene om disse er ofte svake, og det er derfor vanskelig å ta stilling til hvorvidt de skal oppfattes som kirker/kapeller, eller om de bare var "møtelokaler" og kanskje skolehus med rom for omreisende prester. Min hovedkilde til disse forsamlingshusene er Ingegerd Holands upubliserte rapport for Riksantikvaren (Holand 2004). Den første kirken i Lyngen, oppført i 1740, og dens etterfølger fra 1770-tallet er i og for seg de eneste "sikre" nye kirkebygg i Nord-Troms utenom de allerede nevnte. I tillegg omtaler Holand opplysninger om forsamlingshus i Burfjord, Badderren, Sekkemo, Skorpa, Oksfjord, Reisa, Ravelseidet, Rotsund/UIøy, Kvæennes og Kåfjord/Older dalen, i tillegg til et forsamlingshus/kapell på Karnes forut for byggingen av den første Lyngen-kirken. Slik Holand framstiller det, kan flere av disse egentlig ha vært snakk om samme bygning: Forsamlingshuset for Badderren var trolig identisk med Sekkemo, og Reisa kan være identisk med Kvæennes. Også Ravelseidet kan i virkeligheten ha vært Rotsund/UIøy. For å komplisere bildet ytterligere, så er det mulig at den del av de sagnkirkelokalitetene som er kjent i Nord-Troms egentlig kan ha dreid seg om slike forsamlingshus eller misjonskapeller (se forrige kapittel): Hamneidet, Hellnes (på Laukøy), Kirkeneset (Akkarvik), og Årviksand på Arnøy. I

mangel på bedre kriterier, velger jeg her å regne et forsamlingshus som "kirke" eller "kapell" dersom det senere er bygget kirke på stedet, selv der hvor kontinuiteten egentlig er usikker eller tvilsom, og/eller dersom det er påvist kirkegård på stedet – det gjør Sekkemo, Skorpa og Kåfjord/Olderдалen til kirkesteder fra 1700-tallet, i tillegg til Karnes kapell. Dateringene av de ulike kapellene og forsamlingshusene er også for det meste usikre, i likhet med bygningshistoriske detaljer. En del av dem blir tilskrevet Thomas von Westen, og skulle være oppført omkring 1722 selv om de først er nevnt i sikre kilder langt senere.

Både Sekkemo og Kåfjord/Olderдалen blir datert til begynnelsen av 1720-tallet, mens Skorpa mer diffust dateres til "misjonstiden" – trolig i betydning Thomas von Westens misjonsreiser på begynnelsen av 1720-årene (Holand 2004; Bratrein 1966, u.p.). Det virker klart at det ble reist et "kapell" der på 1790-tallet, men det kan altså ha vært et tidligere forsamlingshus der. Sekkemo er omtalt som gammelt og "brøstfeldig" i 1793 (Holand 2004 m. ref.), men er ellers ukjent. Kapellet i Kåfjord/Olderдалen ble oppført av von Westen, og ble betjent av misjonærer fra Skjervøy (Holand 2004). Det ble bare brukt av samisktalende. Kapellet var 7-8 meter langt (Bratrein 1969). Det skal ha blitt nedlagt i 1796.

På Karnes ble forsamlingshuset/kapellet bygget i 1731. Det var misjonæren Simon Kildal som skaffet tømmer til bygningen, som målte 11 x 6 meter (Guttormsen 2005, s. 297). Det var ikke tårn på kapellet. Et trekors over gavlen ved inngangen markerte bygningen som kapell. Bygningen mistet funksjonen som kapell da den første Lyngenkirken ble bygget i 1740.

Den gamle hovedkirken på Tromsøya var den første som ble erstattet av en ny kirke i Nord-Troms på 1700-tallet. Presten, og senere prost Ole Audunsen (også kalt Oddesen) organiserte byggingen omkring 1710. Kirken ble opprinnelig bygget som en lang- eller salkirke – mest trolig en langkirke, da Nannestads beskrivelse i 1750 ikke tyder på at bygningen var en salkirke (Nannestad 1750 (1942), s. 18-21).¹⁸⁶ Nannestad beskriver den med et "smukt" skriftehus/sakristi, et spisst tårn og tak tekket med takstein. Hovedinngangen var på søndre langvegg. Prost Henning Junghans hadde ved Nannestads visitas under bygging en "fløy" – en korsarm – på sørsiden. I 1760 hadde kirken fremdeles ikke fått noen korsarm på nordsiden, og den søndre manglet fremdeles tegltak.¹⁸⁷ I en synfaring fra 1770

¹⁸⁶ Høgsæt oppgir at kirkens mål var 36 x 27 alen (om lag 22,5 x 16,9 m), med en høyde på seks alen (3,7 m) opp til raftet (Høgsæt 1994, s. 386), uten at hun oppgir hvilket byggetrinn eller hvilke bygningsdeler dette innbefattet. Dette er for store mål (i praksis for lange stokker) til å kunne være en laftet tømmerkirke med lang- eller salkirkeplan, og må dreie seg om mål på kirken etter at den var ombygget til korskirke.

¹⁸⁷ Opplysninger fra prost Irgens synfaring i 1760, gjengitt i synfaringen fra 1770: SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51.

heter det at det var oppført et "ligeledes stort nyt kors" på nordsiden.¹⁸⁸ Her framkommer det også at kirken hadde sakristi og våpenhus, at hele kirken nå var tekket med teglstein, og at kirken var bordkledd og malt. Det gamle tårnet var erstattet av et nytt, i prost Meyers tid (1753-59). Det gamle skipet hadde flat himling, mens de to korsarmene hadde åpen himling.

Skjervøy kirke ble derimot bygget som korskirke fra begynnelsen av, og stod ferdig i 1726-27. Kirken står i dag, men til dels sterkt ombygget. Opprinnelig hadde den en god del likhetstrekk med de senere Friiskirkene i Nordland og Sør-Troms: En vektlegging av kirkens lengdeakse, med små og korte korsarmer, og en additiv struktur med flere bygningsledd etter hverandre. Kirken var lavere enn i dag (i alle fall var den det før 1770), og den var uten tårn – begge deler bidro til en bygning med få vertikaliserende elementer. Opprinnelig hadde kirken åpen himling, men i 1784 fikk kirken rundet himling i hovedskipet, og flat himling i korsarmene, slik at man også i interiøret opplever kirken som aksial. Kirken var bordkledd og rødmalt, og hadde tegltekktak med unntak av sakristiet, som var spontekktak – et forholdsvis uvanlig trekk ved kirkene på 1700-tallet. Byggmester var Hans Mickelsøn, som fikk akkordlønn for hele arbeidet – 72 riksdaler.¹⁸⁹

Lyngen kirke overtok som nevnt for kapellet på Karnes i 1740. Det sies at kirken ble "flyttet" fra Karnes og gjenoppbygget (Karlsen 1981; Guttormsen 2005, s. 298). Slik jeg ser det, er det grunn til å betvile dette: Guttormsen oppgir selv målene på Lyngenkirken til 12 x 9 meter, og kapellet på Karnes var 11 x 6 meter. At materialer har vært brukt om igjen er mulig, men det heter i kirkeregnskapet for 1756 at regnskapet "blev (...) paa Karnes forhørt" – muligens stod huset fremdeles til bruk for kirkelige og/eller administrative formål. Den nye kirken på Lyngseidet fikk også eget korutbygg, og et våpenhus. Takene var tekket med torv.¹⁹⁰ Det var ikke tårn ved kirken, men et "skur" for klokkene ved enden av kirken.¹⁹¹

Tredve år senere begynte planleggingen av en ny kirke for Lyngen.¹⁹² Byggingen nevnes første gang i regnskapene i 1775, og den ble tømret opp da eller året etterpå. En stor del av kostnadene ble dekket av en testamentarisk gave: 40 tylfter tømmer ble gitt av arvingene etter Johan Hysing – "proprietair i Tromsen" – og hans hustru. Betingelsen for gaven var at når kirken selv bekostet en ny og "smukkere" messehagel, så skulle de avdødes navn settes på den. Tømmeret ble hentet fra Reisa. Kirken fikk grunnplan som et tilnærmet gresk kors med kor i den østre korsarmen, men med (materialer fra) det gamle koret som sakristi øst for

¹⁸⁸ SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51.

¹⁸⁹ SiTø, Reignskabsbog for Schierføe kirche, SiTø Kat 78, nr. 22.

¹⁹⁰ SiTø, Kirkestol for Lyngen, SiTø Kat 78, nr. 51.

¹⁹¹ Synfaringen 1770: SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51.

¹⁹² Synfaringen 1770: SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51.

koret. Kirken skal også ha hatt en takrytter over korsmidten, men den nevnes ikke i regnskapene.¹⁹³ Slik kirken står i dag er den først og fremst et resultat av en større ombygging og restaurering på 1840-tallet, og det er derfor vanskelig å slå fast dens opprinnelige arkitektoniske preg. Den har i dag skip og korsarmer med samme mønehøgde, og et svært dominerende vesttårn. Trolig er hele bygningen kraftig forhøyet for å få plass til gallerier (i to høgder i søndre og nordre korsarm). Men grunnplanen, med kor i østre korsarm, og en eventuell takrytter over korsmidten antyder et opprinnelig sentraliserende preg.

På Hillesøy ble middelalderkirken revet og erstattet av en ny kirke i løpet av 1770-årene. Den ble revet på 1880-tallet, og hadde før det gjennomgått større endringer, men ut fra Carl Bertheussens oppmåling og beskrivelser fra 1898 er det mulig å danne seg et visst inntrykk av bygningen (Bertheussen og Solvang 1988, s. 248). Kirken var en korskirke, men med en relativt uvanlig utforming av grunnplanen. To små korsarmer var satt til bygningens rektangulære hovedvolum, men forskjøvet mot øst. Koret var i den østre, korte korsarmen, slik at kirken nesten framstod som en salkirke med "tverrskip". Før 1835, og kanskje allerede på 1700-tallet, har vegghøgden i vestre, nordre og søndre korsarm blitt hevet med fire omfar, mens østre korsarm (koret) beholdt sin opprinnelige høgde – og dermed styrket inntrykket av "tverrskip".¹⁹⁴ Kirken var opprinnelig uten tårn og sakristi¹⁹⁵ – men den fikk etter hvert sakristi øst for koret, og vesttårn. Det er vanskelig å finne klare paralleller til denne utformingen i både nordnorsk, så vel som nordisk materiale fra samme periode.

Omkring 1790 ble Karlsøy kirke fra ca. 1620 ombygget til en korskirke. Bygningen er avbildet på Capell Brookes tegning fra Karlsøy i 1820. Etter tegningen å dømme var korsarmene store, og hadde like høg – eller til og med høyere – mønehøgde enn det opprinnelige skipet. Over korsmidten var det en lav takrytter med høg hjelm.

Finnmark

Kirkebyggingen i Finnmark tidlig på 1700-tallet hadde bakgrunn i særlig to initiativ: Amtmann Erich Lorchs fram til sin død i 1718, og deretter Misjonskollegiet, særlig i perioden 1718-20. Deretter ser man en aktiv periode med kirkebygging mellom 1735 og 1750, og etter dette spredt ut over siste del av århundret. Som på 1600-tallet var Finnmark arena for store utskiftninger, både av kirker på eldre kirkesteder, og for etablering av nye kirkesteder, og

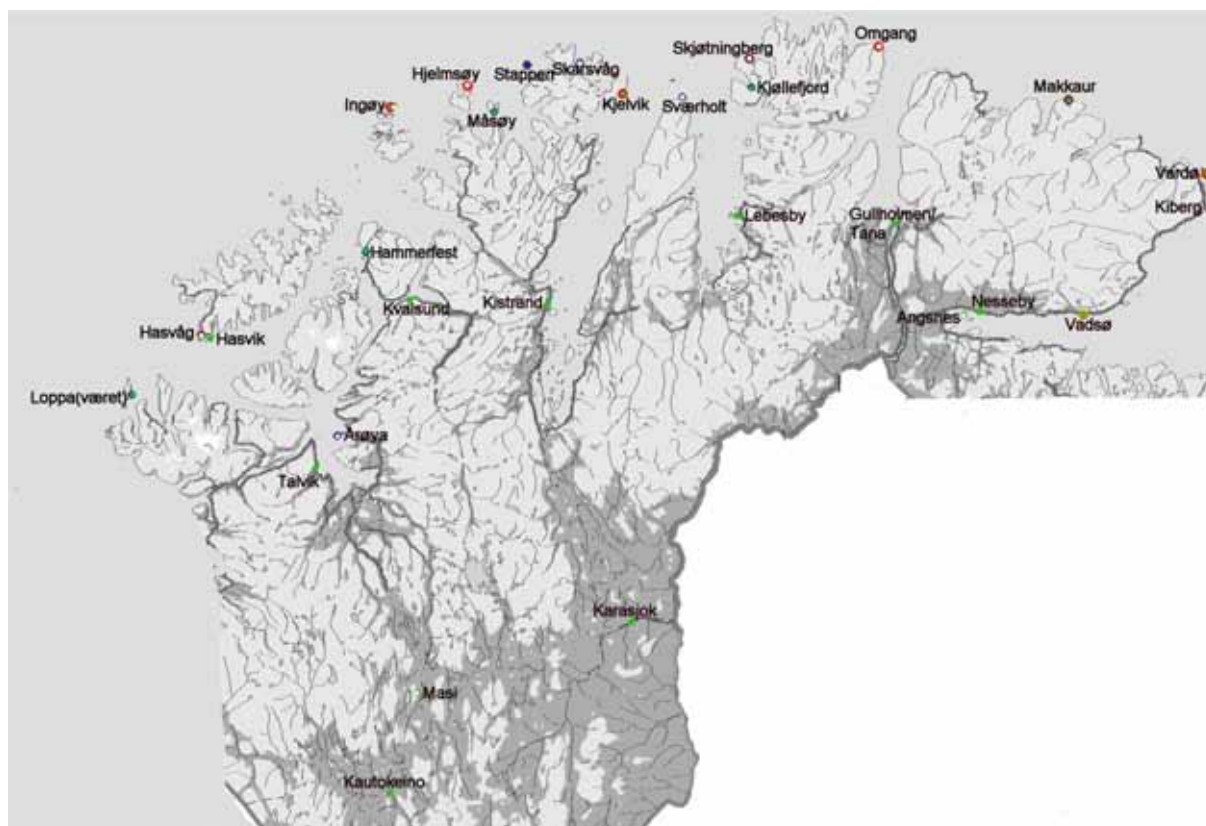
¹⁹³ Arkitekturguide for Nord-Norge:

http://www.ub.uit.no/baser/arkinord/categories.php?cat_id=139&l=norwegian

¹⁹⁴ Kraft 1835, s. 495, beskriver kirken som en langkirke ("aflang form"), som kan tyde på at ombyggingen allerede var skjedd på hans tid.

¹⁹⁵ Synfaringen 1770, mens kirken var under bygging: SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51.

nedlegging av eldre. Av de middelalderke kirkestedene ble Skjøtningberg nedlagt på 1730-tallet, Hjelmsøy i 1746, Ingøy i 1747, og Omgang omkring 1775. Av de øvrige kirkestedene fra før 1589 ble Hasvåg lagt ned i 1712, mens Stappen og Kiberg ble lagt ned i 1746 og 1747. Blant disse kirkene kan Hjelmsøy og Omgang ha vært de siste bygningene fra middelalderen som forsvant. Kjelvik og Makkaur overlevde 1700-tallet som kirkesteder, men ble lagt ned i løpet av 1800-tallet. Kirkestedene Vardø og Vadsø er de eneste av kirkestedene nevnt i 1589 som har hatt en ubrutt kontinuitet fram til i dag – men selve kirketomtene/kirkegårdene er også her flyttet langt fra de opprinnelige stedene, i tråd med den øvrige bebyggelsen.

Kirkesteder i Finnmark på 1700-tallet. Årøya, Hasvåg, Ingøy, Hjelmsøy, Skarsvåg, Sværholt, Skjøtningberg, Omgang og Kiberg ble lagt ned. Kautokeino, Masi, Karasjok, Talvik, Hasvik, Kvalsund, Kistrand, Lebesby, Gullholmen, Angsnes og Nesseby var alle nye kirkesteder i løpet av 1700-tallet. Av disse ble Angsnes og Masi lagt ned i løpet av århundret. Nye kirker ble reist som erstatning for eldre kirker på Loppa, i Hammerfest, på Ingøy (før kirkestedet ble lagt ned), på Måsøy, i Kjelvik, i Kjøllefjord, i Makkaur, på Vardøya og Vadsøya.

Men også kirkesteder fra 1600-tallet ble lagt ned: Årøya i 1704, Sværholt i 1739, og Skarsvåg mellom 1743 og 1748. Etter hvert skulle også enkelte av Misjonskollegiets kirker fra tidlig 1700-tall bli nedlagt: Angsnes i 1746, Masi omkring 1778. Som man ser, var særlig midten av 1740-tallet en periode med sterke initiativer til nedleggelse og omorganisering av kirker: Seks kirker ble lagt ned mellom 1743 og 1747. Til tross for dette, var antallet kirkesteder bemerkelsesverdig stabilt: Det var like mange kirker i Finnmark i år 1800, som

det hadde vært i 1589. Men de lå plassert på helt andre steder enn tidligere, og befolkningen som brukte dem var annerledes etnisk sammensatt.

Det er naturlig å starte gjennomgangen av bygningene med den tidligere nevnte "St. Carls kyrka" i Kautokeino, som på svenskekongens initiativ ble oppført i årene 1701–1703. Den ble reist som en salkirke – altså uten korutbygg – og hadde våpenhus under saltak langs den ene langveggen. To trekk ved kirken avslører at det dreier seg om en annen byggetradisjon enn den man ellers finner i Troms og Finnmark på 16-1700-tallet. For det første ble den spontekket på 1730-tallet. Med unntak av de middelalderske steinkirkene på Trondenes og lbestad, er det ikke kjent spontekkede kirketak i landsdelen – om man ser bort fra sakristiet i Skjervøy kirke fra 1726. For det andre hadde kirken frittstående støpul i form av en såkalt "klokkebukk" av eldre svensk type (jf. Lindblad 2000, s. 198-199 med Skjöldebrands litografi av Kautokeino fra 1799 – se katalogen). Begge trekk må forstås på bakgrunn av kirkens svenske opphav. Det midtstilte våpenhuset på langveggen er også mer utbredt i samtidig svensk kirkearkitektur enn i (nord-)norsk, men skal kanskje ikke vektlegges like sterkt. Etter at kirken ble norsk i 1751 ble den etter hvert utvidet med et smalere kor i øst, og vesttårn med våpenhus i tårnfoten. Trolig skjedde dette først på 1800-tallet.

En annen av kirkene fra 1700-tallet som utmerker seg i Finnmark er Hasvik kirke, oppført mellom 1712 og 1714 som erstatning for den nedlagte Hasvåg kirke. Det som først og fremst peker den ut er beliggenheten: Hasvik var det siste kirkestedet i Finnmark som ble opprettet i den gamle, "norske" sonen ytterst på kysten – selv om den, som kirkene på 1600-tallet, i noe større grad ble vendt bort fra det åpne havet. Bakgrunnen for flyttingen fra Hasvåg til Hasvik var at sistnevnte sted hadde bedre betingelser for seifiske, enn Hasvåg som var basert mer på torskefiske (Bratrein 1966, u.p.). Når det gjelder selve bygningen, så skriver Sollied at det var kirkebygningen fra Hasvåg som ble "flyttet" til Hasvik (Sollied 1903, s. 278) – men det ble hugget tømmer til kirken i 1712, noe som viser at den ikke ble gjenoppført fullstendig slik den hadde stått i Hasvåg. Bygningen var en langkirke med tårn, og hadde bordtekket tak (Nannestad 1750 (1942), s. 34).

Amtmann Erich Lorchs kirker

Som nevnt under gjennomgangen av 1600-tallets kirker i Finnmark, hadde de verdslige innehaverne av Vardøhus Len også ansvaret for prestene og kirkene i Finnmark. Magistraten i Bergen ble tildelt ansvaret for kirkene i Finnmark ved Den Bergenske Octroy i 1687. Biskopen i Trondheim var dermed stilt på sidelinjen, i alle fall når det gjaldt den lokalkirkelige økonomien og forvaltningen. Da Erich Lorch tiltrådte amtmannsembetet i Finnmark like etter århundreskiftet 1700, tok han raskt hånd om kirkene, i tråd med de tidligere lensherrene. Om

dette hadde bakgrunn i noen formell myndighet, eventuelt overdratt fra magistraten i Bergen, er usikkert. Men Lorchs engasjement var en stadig årsak til konflikt mellom amtmannen og biskop Peder Krog i Trondheim helt fram til Lorchs død i 1718, da Misjonskollegiet også tok kontroll over kirkene i Finnmark. Store deler av konflikten mellom Lorch og Krog er dokumentert gjennom kopier av brev som er innført i kirkeregnskapene for Finnmark.¹⁹⁶ Den første i en lang rekke fornærmelser var at da Lorch reiste nordover fra København for å tiltre embedet, stoppet han i Trondheim uten å gi seg til kjenne for biskopen, og diskutere de kirkelige tilstander. Da Lorch ankom Finnmark, fant han kirkene ”udj saadan een misserabel tilstand saa at ieg nock hafde aarsag, det paa højere steder at andrage” (han henvendte seg til kongens administrasjon i København, fremfor biskopen). Etter Lorchs død var den gamle biskop fortsatt bitter, og skrev til kongen: ”Fra hands antrædelse til amtet, hafwer hand [...] dispencerit alle kirckernis midler efter sit got befindende, og [...] reparerit, ned brudt og opbyggt kircker, besckicket kirckewærger, etc.”. Biskopens største anklagepunkt kom i forbindelse med brannen i Trondheim domkirke i 1708. Krog fikk da kongens tillatelse til å bruke av midlene som landets sognekirker skulle gi til oppbyggingen av domkirken i Christiania. Men da Krog skrev til Lorch for å kreve inn de 1000 riksdalerne som Finnmarkskirkene skulle bidra med, ville Lorch nødig av med pengene: ”saa hafwer hand ladet opsette adskillige nye kircker, saa wi ingen skilling hafwer faaet hid til Dom kircken”, skriver Krog.

Erich Lorch var i følge historikernes ettermæle mest opptatt av Danmark-Norges rikspolitiske affærer i nord, særlig grensespørsmålene (Nissen 1938b, s. 442-451). At han kan ha jobbet i kulissene for å få avsatt sin forgjenger – den store amtmann Lilienskiold – har ikke bidratt til positiv omtale. Den innsatsen han la ned for kirkene i Finnmark har i stor grad vært oversett, og etter brevmaterialet å dømme er det for meg vanskelig å tolke hans til tider krasse framferd og konfliktfylte forhold til Krog som annet enn et oppriktig engasjement for dette feltet. Han må også i stor grad ha tatt hensyn til lokalbefolkningens behov og vilje i disse sakene – tingforsamlingene spillte en vesentlig rolle. Flere av de avgjørelser Lorch fikk gjennomslag for på tingene – eller vice versa – stred tvert i mot biskop Krogs vilje, både når det gjaldt beliggenhet, materialebruk og planform. Lorch deltok ikke bare på det administrative plan – han deltok aktivt ved å la tjenere og stab stå for forhandlinger og inngåelse av kontrakter angående materialeleveranser, og han reiste selv med sin jekt for å frakte kirketømmer. Lorch stod bak byggingen av nye kirker i Talvik, Vadsø, Ingøy og Vardø, men var også delaktig i planleggingen av en kirke i Masi, som først ble bygget etter hans død.

¹⁹⁶ SiTø, Kirkeregnskap Finnmark Prosti, Amtmannen i Finnmark nr. 3007 og 3008.

Bare ti år etter at den første kirken for Alta var oppført på Årøya, ble kirkestedet flyttet ned til Talvik. Selv om Årøya som nevnt kan ha vært en korskirke – ”ombygget” fra festningsverket den ble reist ved – er det likevel mer riktig å oppfatte Talvik som den første korskirken i Finnmark. Lorch innførte korskirkeplanen med absolutt konsekvens i sine kirker i landsdelen. I diskusjoner med biskop Krog gav han uttrykk for at det lå både praktiske og estetiske formål bak valget av planform: ”naar dend er opsat udj 4 kors, har dend meget større zirat, og der hos een stoer størcke af sig self, saa at dend der udj een langsomelig tid kand blifue bestaaende, huilcket een hwer som will nock skall bjfalde!”, skrev Lorch ved planleggingen av Ingøy kirke (se nedenf.).¹⁹⁷ Ingen av Lorchs korskirker står i dag, og det er ikke nok materiale til å dokumentere hvorvidt alle kirkene hans var uttrykk for en felles arkitektonisk idé. Men det er på det rene at byggmesteren Johan Segelken var byggmester ved minst tre av kirkene – for Talviks vedkommende er det ukjent hvem byggmesteren var – og det er derfor ganske sannsynlig at løsningene ikke har variert veldig fra sted til sted. I 1750-årene omtalte biskop Nannestad Vardø kirke som ”mest ligesom Vadsø Kirke” (Nannestad 1750 (1942) s. 32-33), hvilket også er en indikasjon på en viss standard. Vadsø kirke er den bygningen som er best kjent, gjennom beskrivelser og fotografier fra før den ble revet på 1860-tallet. I 1704 fikk Lorch vedtatt på tinget at kirken skulle bygges som en korskirke, ”12 alen lang og 9 alen høi, lige udi alle Hjørner og Vægge; Tømmeret intet fladhuggen, men rundhuggen formedelst mer Styrke, efterdi i dette land falder haarde Vind og Veirlig” (Niemi 1983, s. 324). Dette må forståes som om kirken var planlagt med en ganske stram, sentraliserende (gresk) korsplan, med koret i østre korsarm. Slik kirken framstod da den ble revet, må det ha vært gjort visse justeringer i forhold til den opprinnelige planen: Beronka oppgir at kirken hadde et kor på ni ganger ni alen, et skip på 20 alen og 29 alens bredde mellom gavlveggene i korsene (Beronka 1933, s. 133). Jeg oppfatter dette fortsatt som en sentraliserende plan med koret i østre korsarm, men det kan ikke ha vært en kirke som var ”lige udi alle Hjørner og Vægge” – i alle tilfeller må korsarmene ha vært svært store volumer i forhold til kirkens hovedform. Kirkene i Vadsø og Vardø hadde tårn over vestre gavl (med tårnstaver fra bakken og opp), og et stort våpenhus i vest. Det ble ikke bygget egne skriftehus/sakristier ved disse kirkene. De hadde sperretakskonstruksjon med åpen himling.

I 1707 ble det gjort forberedelser til byggingen av en ny kirke på Ingøy, som erstatning for den store – antatt middelalderske – eldre kirken. Kirken ble innviet i 1712. Det er i forbindelse med dette byggeprosjektet at mye av konfliktmønsteret mellom Lorch og biskop Krog tegner seg klart i kildematerialet. Biskopen var på visitasreise i Finnmark i 1708, og besiktiget da både den gamle kirken og materialet til den nye som var frambrakt på Ingøy. Han fant det nye tømmeret både for kort og for smalt til kirkebygging, mens tømmeret i gamlekirken både

¹⁹⁷ SiTø, Kirkeregnskap Finnmark Prosti, Amtmannen i Finnmark nr. 3007.

hadde kraftige nok dimensjoner, og var i så god tilstand at biskopen anbefalte at dette skulle brukes i stedet. Han gikk ganske langt i å planlegge den nye kirken i detalj. Han frarådet sterkt å bygge korskirke – ”det er unøttig, og icke alleene alt for kostbar, men end og ganske skadelig, mens end og beswærligt at wed liige holde”. I stedet ville Krog bygge en langkirke, ”effter almuens størrelse, hwor till synes at wære nock 1 koor 7-8 al. lang, 7-8 aln breed, og 5 aln. høyt, kierckens corpus, 14 aln langt 12 aln breed 6-7 al. høgt, med et lidet taarn paa dend westre gafull, og gjøres der aldrig fornøden meere”.¹⁹⁸ Selv om korskirkeplanen var blitt helt dominerende som planform ved oppføringen av nye kirker i resten av bispedømmet hans, mente altså biskopen at en tradisjonell langkirke var bedre egnet i Finnmark. Han ville oppføre kirken på samme sted som den gamle: ”Stedet har ieg icke fundet herpaa øen beqwemmere end der som dend idtzige kiercke staar, hwor for mand end og saa særligen for de dødes skyld, effter almuens indstendige andragende, icke gierne der fra, seer at skeep nogen forflyttelse”.

Biskopens ønsker og formaninger ble fullstendig overkjørt av amtmann Lorch. Tre hundre år etterpå er det opplagt vanskelig å vurdere styrken i argumentasjonen deres, og hvor god kontakt de egentlig hadde med de lokalt bosatte – biskopen henviser jo også til ”almuens indstendige andragende” – men det kan likevel synes som om amtmanden hadde langt mer kontroll på de lokale forhold enn biskopen. Lorch gir et tilsvarende svar til biskopen i 1709, hvor han opplyser at han personlig har sørget for at det skulle bygges en korskirke, av nye materialer, på en ny tomt i ”Sandviken”. Den gamle hadde stått der ”hwor een stor rindende elf wedløber og kierckens fundament med de afdødes grafuer ganske borttager, og med wand og morast ganske fuldfylder at de dødes lig kister ligger og flyder udj wandet”. Han ville ikke benytte materialene fra gamlekirken, ettersom den skulle være i bruk helt til den nye kunne innvies.

Regnskaps- og arkivmaterialet fra denne perioden er altså så omfattende at en rekke detaljerte opplysninger fra byggeprosessen er kjent. Det henvises her til katalogen, som gjør rede for disse, men enkelte vesentlige forhold skal likevel nevnes her. For Talvik og Ingøy kirkers vedkommende stod Jochum Puls for leveranser av tømmer, bord og never, mens amtmann Lorch selv gjorde to reiser med sin jekt og mannskap til Alta etter tømmer til Ingøy kirke i 1711. Materialene til Vadsø og Vardø kirker ble derimot kjøpt av samene i Neiden/Pasvik, og amtmanden var i ”Rysland” flere ganger for å hente dette tømmeret. Den allerede nevnte Johan Segelken var byggmester for disse to – han sees også nevnt som byggmester ved Ingøy kirke, men da først helt mot slutten av byggeperioden. Rasmus Olsen var byggmester ved det forberedende arbeidet, mens Jon Rasmussen ledet arbeidet under

¹⁹⁸ SiTø, Kirkeregnskap Finnmark Prosti, Amtmanden i Finnmark nr. 3007.

den største byggeperioden på Ingøy mellom juni 1712 og juli 1713. Han hadde da et arbeidslag på elleve tømmermenn under seg.

Amtmann Lorchs tro på korskirken som en teknisk overlegen konstruksjon i finnmarksklimaet må man i ettertid stille spørsmålsteget ved. Den første kirken hans i Talvik ble revet og erstattet av en ny kirke allerede i 1738, altså bare 34 år etter at den stod ferdig. Også Ingøy ble revet etter kort tid, i 1746/47. Det skjedde imidlertid i forbindelse med nedleggelsen av kirkestedet, og bygningens tilstand er derfor ukjent. Vadsø og Vardø kirker stod lenger – de ble begge revet på 1860- og 70-tallet. Kanskje var det slik at Johan Segelkens kirker der var av teknisk høyere kvalitet enn Talvik og Ingøy. Det er for eksempel indikasjoner i regnskapene på at Ingøy var utstyrt med torvtak, mens Vadsø og Vardø med stor sikkerhet hadde bordtak. Ingøy kan også synes å ha vært uten tårn. Dette svekker nok den ovenfor nevnte hypotesen om amtmann Lorchs kirker som enhetlige bygninger – men om detaljer og teknisk utførelse har vært av ulik kvalitet, så må man likevel konkludere med at amtmann Lorch gjennomførte en målrettet idé om små, sentraliserende korskirker som standard for kirkene i Finnmark.

Misjonskollegiets kirker

Erich Lorch døde i 1718, samtidig med at en rekke nordnorske kirker med all formue og alle inntekter ble lagt til Misjonskollegiet. De øvrige ble lagt til Misjonskollegiet i 1720 (med unntak av en liten gruppe kirker i Sør-Troms, se ovenf.). Dette skulle bl.a. finansiere Thomas von Westens misjonsvirksomhet blant samene. Mellom 1720 og 1733 mangler det kirkeregnskaper for Finnmark, mens prestene selv førte regnskap etter dette. Disse finnes i dag i arkivet etter Misjonskollegiet i Riksarkivet.

Misjonskollegiets kontroll med kirkene og den kirkelige økonomien var selvsagt et langt mer presist instrument for administrasjonen av kirkebygging enn man tidligere hadde sett. En ny gruppe kirker oppstod i Finnmark og Nord-Troms – ”misjonskirkene”. Som tidligere nevnt kan det i mange tilfeller være vanskelig å skille kirker/kapeller fra ”forsamlingshus” – men for Finnmarks vedkommende er det stort sett snakk om ”reelle” kirker, med kirkegård. Det var disse kirkene som representerte det endelige innfallet i fjordene i Finnmark, der lokaliseringen var valgt utelukkende med tanke på den samiske befolkningen. Samtidig med de stadige nedleggelsene av kirker i de ytre kyststrøkene, er det dette som ved slutten av 1700-tallet gir et bilde av kirketopografien i Finnmark som skiller seg sterkt fra det tilsvarende bildet fra 1589.

I 1718 og 1719 ble det påbegynt en gruppe kirker, nærmest som perler på en snor inne i fjordlandskapet: Angsnes innerst i Varangerfjorden, Gullholmen i Tanafjorden, Lebesby i Laksefjorden, Kistrand i Porsangen, og Kvalsund innenfor Kvaløya i Finnmark. Med til gruppen av misjonskollegiets kirker må man også regne kirken i Masi, som ble bygget i 1721. Amtmann Lorch hadde allerede foreslått i 1708 å legge en kirke her, trolig som et rikspolitisk mottrekk til svenskenes kirke i Kautokeino (Nissen 1938b, s. 449-450). Men det var altså ikke før i 1721 at den faktisk ble bygget. Antagelig ble den overflødiggjort da Kautokeino tilfalt Danmark-Norge i 1751, og ble lagt ned noen år senere.

Det var altså snakk om en gruppe kirker som ble oppført av samme byggherre, noenlunde samtidig, og med samme formål. Det er derfor naturlig å anta at kirkene også hadde et ensartet arkitektonisk uttrykk, hvilket blir delvis bekreftet av kildematerialet. Det ser ut til at man valgte å bygge små, laftede langkirker med smalere kor, uten tårn, og med torvtekkede tak. Misjonskollegiet valgte dermed en kirketype mer i pakt med de tradisjonelle kirkene i Finnmark, framfor korskirkeplanen som var introdusert i området av Lorch. Man kan spekulere i om dette skyldtes praktiske forhold eller bevisst valg. På den ene siden hadde man kanskje ikke tilgang på bygningsfolk som var fortrolige med korskirken. Ved Angsnes vet man at bygningsfolkene var lokale – den ble bygget av fem heller ”slette” og ”udugelige” nordmenn fra Vadsø, i følge misjonæren Elias Heltberg (Niemi 1983, s. 386). Klimatiske vurderinger kan også ha ligget til grunn, og plassbehovet var kanskje ikke like stort som i de norske samfunnene lenger ute ved kysten. På den andre siden kan man også gå ut fra at den samiske befolkningen kjente langkirken som kirkeform bedre enn de kjente korskirken, både på norsk og svensk side, slik at det også kan ha vært et ideologisk valg.

Både kirken i Lebesby og kirken i Kistrand er avbildet i Knud Leems *Beskrivelse over Finnmarkens Lapper*, trykt i 1767.¹⁹⁹ Begge er framstilt som langkirker med smalere kor og uten tårn, mens Kistrand hadde et stort våpenhus. For øvrig er Angsnes kjent gjennom andre beskrivelser, med et skip på om lag 8 x 6,7 meter, koret 4,5 meter langt og 5,6 meter bredt, og våpenhuset 3,2 meter langt og 5 meter bredt (Niemi 1983, s. 386), altså med en planform nokså tilsvarende Kistrand. Det var et frittstående klokkehus ved kirken. Som et noe særegent trekk kan man merke seg proporsjonsforholdene, som gir et såkalt ”kort kor”, et bredt våpenhus, og i tillegg et skip som tenderer mot en kvadratisk plan, framfor en uttalt lengdevirkning. Gullholmen, Masi og Kvalsund er mindre kjent. For sistnevntes vedkommende finnes opplysninger om at den skal ha vært bygget som en stor ”finngamme” (Bratrein 1968, s. 3, m. ref.), men dette stemmer dårlig med det (riktignok heller vage)

¹⁹⁹ Henholdsvis som plansje LXXXIV og LXXXI.

inntrykket man får av bygningen i 1762, da en ny tømmerkirke ble bygget og deler av den gamle ble tatt i bruk til taket.

Forsamlingshus

I tillegg til vigslende kirker, har det også i Finnmark vært oppført det som kan kalles forsamlingshus, og i ett kjent tilfelle har en profan bygning vært i bruk til kirkelige formål. Sistnevnte er den såkalte "Amtmannsgammen" eller "Kongsgammen" i Varangerbotn. Den er første gang nevnt i skriftlige kilder i 1694 (Bratrein 1968, s. 53). Den skal ha blitt brukt av presten i Vadsø til gudstjeneste et par ganger i året, og det samiske navnet på bygningen var "davnjegirikko" – torvekirken (Bratrein 1968, s. 53). Den har mest sannsynlig gått av bruk til kirkelige formål da Angsnes kapell ble oppført i 1718-1719.

I følge Knud Leem skal det ha stått et forsamlingshus i Leirpollen i Porsangen (Bratrein 1968, s. 28). Opplysningene om dette er av nærmest sagnkirkekarakter, og det er ingen øvrige kilder eller muntlige tradisjoner. På Ytre Langøy (Prestøya) skal samene ha satt opp et "messehus". I følge Bratrein ble en kirkegård innviet før 1668, og var fortsatt i bruk i 1708 (Bratrein 1968, s. 25-27). Det er ingen spor av dette i det skriftlige kildematerialet. Bratrein mente å kunne påvise et kristent gravfelt på Jamesnjarga ("Dauingnes"), sammen med mulige rester av hedenske, samiske graver i området (Bratrein 1968, s. 25-27). Han tolker stedet som at presteskaperet "synes å ha utnyttet en gammel samisk hedensk gravplass til kirkegård (...) med mulig gudshus". Bratrein gir ingen nærmere begrunnet datering, bortsett fra at denne overgangen mellom hedensk og kristen gravplass skal ha skjedd før von Westens misjonering – så tidlig som senmiddelalder eller 15-1600-tallet (Bratrein 1968, s. 27). I henhold til de kjente trekkene ved kirkebyggingen i Finnmark, finner jeg det vanskelig å trekke dateringen særlig lenger tilbake enn midten av 1600-tallet. Bratrein må for øvrig ha rett i at den religiøse virksomheten på stedet må ha vært avviklet da Kistrand kapell ble oppført i 1719, men at kirkegården kan ha vært i bruk fram til 1759, da Kistrand ble sognekirke. Det er for øvrig ingen indikasjoner på dette i arkivmaterialet.

Bratrein peker også på at det skal ha blitt oppført tre forsamlingshus inne i fjordene sør for Kvaløya (i Finnmark) i 1719: Rakkaravjo (Kvalsund), Neverfjord og Repparfjordstranda. Alle tre skulle være "bygd som en stor finngamme" (Bratrein 1968, s. 2-4). Kvalsund ble som ovenfor nevnt videreført som kapell, mens Neverfjord og Repparfjordstranda ikke kjennes fra andre kilder. Strandnes i Repparfjord er et gammelt skolested, og Bratrein nevner muligheten for at dette kan være en fortsettelse av tidlig misjonsvirksomhet (Bratrein 1968, s. 4). Tradisjonene er vanskelige å vurdere nærmere – den forholdsvis tette konsentrasjonen virker noe usannsynlig.

Perioden 1735–1750

Etter misjonskollegiets store innsats i årene 1718 til 1721, kan man se en kort periode med lav aktivitet før det igjen bygges kirker i Finnmark i årene mellom 1735 og 1750. I stor grad dreide dette seg om enda et "generasjonsskifte", hvor eldre kirkebygninger ble byttet ut med nye, samtidig med at eldre kirkesogn ble omorganisert. Misjonskapellet på Gullholmen ble byttet ut med en ny kirke allerede i 1734–1736 – det dreide seg da om den gamle kirken i Skjøtningberg som ble flyttet til Gullholmen da Skjøtningberg ble lagt ned. Her, i større grad en det jeg ellers har sett spor av i arkivmaterialet, ser det ut til å dreie seg om en reell flytting og gjenoppbygging av en hel kirke. Bare få år senere, på Nannestads tid, var kirken i elendig forfatning (Nannestad 1750 (1942), s. 29) – men den ser ut til å ha overlevd helt fram til 1890-årene, etter å ha blitt flyttet enda en gang til Gamvik i 1856. Dette var altså en langkirke, med smalere kor og et tårn over et lite våpenhus i vest.

Også i Varanger kom det en tidlig omrokking i forhold til misjonskollegiets kirker. I 1747 ble Angsnes lagt ned, og Nesseby ble nytt kirkested. Tømmeret – 450 stokker – ble hugget av russere på Kola, og levert i Vadsø. Bygningen var en langkirke med torvtekket tak. Den hadde tårn – trolig fra grunnen av.

En tredje langkirke ble reist i Kjøllefjord på 1730-tallet, som erstatning for 1600-tallskirken der. Denne stod fram til den ble brent ned i 1944. Fotomaterialet som eksisterer gjør det fristende å hevde at denne kirken var blant de absolutt største tapene – i ren kunsthistorisk forstand – som fulgte av tyskernes tilbaketrekking i 1944. Riktignok var den noe endret fra sin opprinnelige skikk – bl.a. var den fra først av rødmalt – men framstod som en kompakt og proporsjonsmessig gjennomtenkt bygning. Kirken hadde lavere/smalere kor, og et lavere/smalere sakristi øst for koret. Den hadde vesttårn med takskjørt nederst i plan med skipets raft, og et lite våpenhus vest for dette igjen. Det svært høgreiste taket gjorde at tårnhalsen ikke strakk seg høgere enn skipets møne, men tårnet var kronet av en høg hjelm, og utgjorde likevel et klart vertikalisierende element. Det bratte, bordtekkede sperretaket over en "sen" langkirke skyldtes kanskje snarere håndverkstradisjon (fra Vestlandet?) enn stedlig tilpasning, men for en moderne betrakter står takvinkling og høydestreben i godt samsvar med de bratte fjellsidene bak kirken. Det var for øvrig biskop Nannestad som sørget for at kirken ble bordkledd med stående panel i 1753, med materialer fra Trondheim – kirken framstod også derfor som et godt eksempel på den særegne nordnorske blandingen av vestlandske og trønderske impulser, som skulle prege statusbygninger i landsdelen helt fram til 1900-tallet.

Den nedlagte kirken fra Hjelmsøy ble ført til Hasvik og reist der mellom 1750 og 1753, men det ble også brukt materialer fra den gamle kirken i Hasvik (se Katalog). En tegning av prest Chr. A. Larsen fra omkring 1840 viser at bygningen var en langkirke med smalere kor, og med våpenhus i vest.²⁰⁰ Den hadde takrytter over vestre gavl av skipet, med en høg hjelm. Som en kuriositet kan nevnes at kirken angis å ha vært fundamentert på "hvalfiskeben" (J.U. Wolff 1942, s. 74 note 167).

Selv om det ble reist fire langkirker – hvorav to "gjenbrukte" kirker – i denne perioden, så var det korskirkeplanen som dominerte. Det ble bygget fem korskirker i Finnmark i perioden 1735–1750. Det dreide seg om Talvik, hvor altså amtmann Lorchs korskirke ble revet og erstattet av en ny allerede i 1737-38, Kjelvik, Hammerfest, Måsøy og Loppa. Det er altså snakk om nye kirker på allerede etablerte kirkesteder. Når det gjelder Kjelvik er det noe usikkert hvorvidt det dreide seg om en helt ny kirke, eller om en større ombygging ble foretatt ved den eldre kirken, i perioden 1738–1741. På Måsøy var det materialer fra amtmann Lorchs kirke på Ingøy som ble tatt i bruk for å reise en ny korskirke i 1746, mens de øvrige tre synes å ha vært bygget nye fra grunnen av. Det er ikke enkelt å danne seg noe samlet inntrykk av denne gruppen kirker. Talvik, Kjelvik og Hammerfest – sistnevnte fra perioden 1739–1744 – kjennes egentlig best gjennom tegninger og malerier av vekslende kvalitet, mens det eksisterer enkelte foto av Loppa (bygget 1747) fra før den brant i 1944. Fra beskrivelser av Måsøy (bygget 1746) ser man at korskirken ikke hadde tårn, og var tekket av et dårlig bordtak. I løpet av 1760-årene fikk kirken tilbygget et skriftehus/sakristi, og et tårn.

Talvik kirke er gjengitt på et litografi av A. F. Skjöldebrand fra 1799.²⁰¹ Den synes å ha et høgt tårn eller takrytter over vestre gavl, korte og lave korsarmer, og smalere korutbygg. Den var bordtekket og rødmalt utenpå, mens den innvendig hadde rundet himling, og ble malt med berlinerblått på slutten av 1750-årene. Kjelvik kirke er avbildet på en tegning publisert av Maximilian Hell på 1790-tallet, men jeg oppfatter kirkebygningen som svært stilisert, med (den synlige) korsarmen nærmest som en midtrisalitt i en klassiserende bygning med valmet tak.²⁰² Fra beskrivelser i regnskapene er det riktignok kjent at kirken var uten tårn og med kor i østre korsarm, slik den også framstår på tegningen. Den hadde åpen himling med strekkbjelker på tvers av rommet. Den trolig mest realistiske tegningen er stikkene av Hammerfest kirke, som som er gjengitt i verket *La Recherche* fra 1839. Kirken hadde smalere kor, og et tårn/takrytter med høg, smal hals og høgt spir over skipets gavl. Det var et lite våpenhus for enden av skipet.²⁰³ Korsarmene var store på grunnplanet, men hadde

²⁰⁰ Tegningen er i privat eie. Den er gjengitt i Olsen 1965, s. 94.

²⁰¹ Bildet befinner seg i Nationalmuseum i Stockholm.

²⁰² Tegningen er gjengitt i hans verk *Ephemerides Astronomicae ad Meridianum Vindobonensem Anni 1791*.

²⁰³

betydelig lavere mønehøgde og slakere tak enn skipet, som med det bratte taket tydelig markerte seg som bygningens hovedvolum. Den gav altså mer inntrykk av en langkirke med korsarmene som underordnede, tilsatte volumer enn en sentraliserende korskirke. Ifølge Nannestad hadde kirken åpen himling med strekkbjelker, og var svært lav – den gamle prekestolens himling kunne ikke settes opp i den nye kirken (Nannestad 1750 (1942), s. 25).

Man får et helt annet inntrykk av Loppa kirke, gjennom foto fra før brannen i 1944, og fra før den ble tatt ned i mellomkrigstiden, og oppført på en ny grunnmur. De vertikale elementene er her helt redusert, og kirken virker nærmest "brettet ut" over en korskirkeplan. Korsarmene er like store og med lik mønehøgde som skipet, og alle takvinkler er holdt lave. Koret lå i vestre korsarm (bygningens orientering var snudd rundt i forhold til den tradisjonelle), men hadde et lite sakristi på gavlveggen. Det var et relativt stort våpenhus for enden av skipet, hvorpå stod en takrytter som ikke strakk hals høgere enn mønehøgden på skipet, og utgjør en klar kontrast til Hammerfest kirkes høge, vertikalisierende tårn.

Totalt sett var det korskirken som fikk størst gjennomslag i denne perioden, med fem bygninger mot tre langkirker i Finnmark mellom 1735 og 1750. Jevnt over virker det som om det ble lagt mindre ressurser ned i kirkebyggingen – flere av dem var ombygde, eller bestod av deler fra eldre kirker, og i biskop Nannestads visitasmeldinger er det tydelig at han var mindre fornøyd med standarden på flere av disse kirkene. Det gikk også sakte med å få alle detaljer på plass i kirkene – det kunne drøye flere tiår før de ble bordkledde. "Byggemiljøer" er vanskelige å få øye på i denne gruppen – men det virker som om kirkene i Talvik og i Hammerfest kan ha hatt noe av den samme grunnidéen, mens Loppa skiller seg vesentlig fra disse to.

Siste halvdel av århundret

Som det vil ha framgått gjennom store deler av disse kapitlene, så er biskop Frederik Nannestads "almanak" og visitasnedtegnelser fra 1750, 1753 og 1756 svært viktige kilder til kirkene som stod i Troms og Finnmark på hans tid. Etter Nannestad er opplysningene om kirkene langt færre. Det kommer også av at nøyaktighets- eller detaljeringsgraden i regnskapene minsker, og misjonskollegiets "stordrift" og sammenslåing av kirkesogn gjør at man ikke alltid vet hvilke materialer som var ment for hva slags byggeprosjekt.

Mellom 1750 og 1800 ble det oppført fem kirker i Finnmark. Karasjok ble etablert som nytt kirkested, trolig i løpet av 1770-årene (Ahrens 2001, s. 300). Planene forelå fra 1750-årene av, og kirken kom etter hvert til å erstatte kirken i Masi, som var blitt noe "overflødig" etter at Kautokeino kirke tilfalt Norge. Det er lite som er kjent om bygningen i Karasjok, men det er

klart at den ble oppført av fem kvener bosatt i Karasjok.²⁰⁴ Hasvik fikk sin andre kirke i 1756, da materialene fra den nedlagte Hjelmsøy kirke ble tatt i bruk. Dette var en langkirke. Også i Kvalsund og i Makkaur ble det reist langkirker, henholdsvis i 1762–1763, og omkring 1777. I Kistrand ble langkirken fra 1718 ombygget til korskirke i 1762–1763. To kvener i Karasjok fikk betalt for tømmeret, og byggmester var Johannes Johannesen. Det synes som om man her satte til to korsarmer på det opprinnelige skipet, og deretter snudde orienteringen slik at det gamle skipet ble korsarmen i den nye. For øvrig var den torvtekket, og hadde våpenhus.

Korskirkens utbredelse i Troms og Finnmark

Den typiske kirken i Troms og Finnmark fra middelalderen og fram gjennom 1600-tallet var en tømret langkirke. Enkelte kirker hadde salkirkeplan, og alternative materialer og byggeteknikker som stein, reisverk og torv er også påvist eller sannsynlig, men det er først ved innføringen av korskirken at en ny type grunnplan fikk innpass. Ettersom utbredelsen av den tømrede korskirken har vært et sentralt spørsmål i forskningen omkring kirkene på 16- og 1700-tallet i Norge (og i Norden for øvrig) skal dette drøftes nærmere for Troms og Finnmarks vedkommende i dette avsnittet.

Ved bestemmelsen av en kirkes planform, og disponering av bygningens volumer må byggherre og byggmester ha stått overfor valg med andre forutsetninger enn de mer tradisjons- og kunnskapsbaserte valgene av byggeteknikk og konstruksjon – selv om det utvilsomt er en viss sammenheng mellom dem. I forskningslitteraturen om kirkene i Norge på 16- og 1700-tallet understrekes gjerne en sterk tradisjonsbundethet i forhold til laft og tekniske løsninger, men også at korskirkeplanen – i tillegg til Y-kirkeplanen og åttekantkirkene – var rene ”praktiske løsninger” på periodens utfordringer: Bruken av kirkebenker krevde bedre romløsninger, sammen med behovet for å se og høre presten på prekestolen under den nå viktige lange prekenen (se for eksempel Christie 1991, s. 180ff). Byggmesterens rolle som regional tradisjonsbærer blir også påpekt – byggherren har fastslått en økonomisk ramme, men kirkens utforming ble overlatt til byggmesteren (Sørmoen 2001, s. 25ff). Det er liten tvil om at sognekirkeorganisasjonen spiller en vesentlig større rolle for kirkebyggingen på 16- og 1700-tallet enn tidligere, da byggherren som oftest var en enkeltperson i samfunnets øverste elite på sentralt, regionalt eller lokalt plan. Kirkebygging i etterreformatork tid må med nødvendighet ha framstått som et lokalt fellesansvar i større grad enn før. Men selv om det ikke lenger lå personlige økonomiske ressurser bak kirkebyggingen, må det likevel understrekes at personlige initiativ og oppfatninger beviselig kom til uttrykk en rekke ganger ved byggingen av kirkene i Troms og Finnmark på 16- og 1700-tallet. Det er en altfor sterk forenkling å hevde at byggherrens

²⁰⁴ SiTø, Kautokeino kirkes regnskap, prestearkivet nr. 12; RiA, Gen.krk. insp., saker ordnet etter emne, nr. 2.

innflytelse på kirkens utseende begrenset seg til valg av byggmester, jamfør for eksempel amtmann Lorchs rolle i Finnmark på tidlig 1700-tall. I en senere fase, på 1800-tallet, ble de sentrale myndighetenes syn i langt større grad bestemmende – en stor mengde kirker ble da oppført over hele landet etter typetegninger utarbeidet av arkitekter i Christiania på Kirkedepartementets initiativ, og alle planer for kirkene skulle uansett godkjennes av departementet. Verken i middelalderen eller i den påfølgende perioden som omfattes av denne undersøkelsen finner man slike tendenser til sentralstyring av kirkebyggingen. I ett gitt tilfelle – byggingen av Ingøy 2 tidlig på 1700-tallet – gav biskopen til kjenne klare, og detaljerte oppfatninger av hvordan kirken burde se ut, men dette er enestående i dette materialet. Forslaget ble dessuten ikke fulgt, hvilket understreker poenget. Valgmulighetene har derfor først og fremst fallt på den enkelte byggherre eller -administrator, presten, den lokale menigheten og byggmester/tømrere.

Et av hovedspørsmålene rundt 16- og 1700-tallets kirkebygging er som nevnt knyttet til valg av planform: Hvordan forklarer man opphavet og utbredelsen til kirkene med korsplan? For Nord-Norges del har det vært et mer grunnleggende problem at utbredelsen av de ulike planformene ikke har vært fullt ut klarlagt. Den eneste publiserte studien (Storsletten 2000) baserer seg i stor grad på Riksantikvarens kirkeregister (Ra. reg.), men dette er for det første mangelfullt, og for det andre er mange av oppføringene i registeret for Nord-Norges del kun basert på Bratreins tuftregistreringer. En annen svakhet ved tidligere undersøkelser er at forfatterne har oppfattet hele Nord-Norge (Nordland, Troms og Finnmark) som en samlet region (for eksempel Storsletten 2000, s. 175ff). På dette punktet kan den foreliggende undersøkelsen bidra til å nyansere diskusjonen med et mer omfattende datamateriale.

Langkirken – et rektangulært skip med et smalere og ofte lavere korutbygg – var den tradisjonelle sognekirkeformen i hele Vest-Europa helt fra tidlig middelalder av, og det bygges fremdeles kirker av denne typen. Den enkle funksjonsdelingen mellom et mindre rom for rituell praksis omkring hovedalteret, og den større forsamlingsalen, er synlig fra utsiden og fra de fleste vinkler, og må ha innebåret et sterkt signal om hva slags bygning man stod overfor selv om den ellers var beskjeden av størrelse og utforming. I norsk kirkearkitektur er langkirken sterkt dominerende, med unntak av perioden 1650–1800 da særlig korskirken blir vanlig på Østlandet og i Trøndelag/Nordland. På Vestlandet fortsetter man imidlertid stort sett å bygge langkirker også gjennom denne perioden. Undersøkelsen av kirkene i Troms og Finnmark har altså på dette punktet også interesse for den nordiske arkitekturhistorien mer generelt.

Håkon Christie skriver at de første laftede korskirkeene som kjennes i Norge ble reist noe før 1650, og i løpet av hundreåret ble det bygget om lag 50 slike kirker (Christie 1991, s. 180). Det påfølgende århundret så en hyppighet av korskirkebygging dobbelt så stor som for langkirkene. Gjennomsnittstall for hele landet har imidlertid begrenset interesse, ettersom materialet sjeldent viser denne fordelingen når det brytes ned på mindre geografiske enheter. Christie ser korskirken som den foretrukne type "østenfjells og nordenfjells (...) og den vant også innpass i de distrikter vestenfjells som hørte inn under Nidaros bispedømme, men resten av Vestlandet fikk praktisk talt ikke kirker av denne typen" (Christie 1991, s. 181). Av Storslettens to kart (Storsletten 2000, s. 174-175) framgår den store overvekten av langkirker på Vestlandet, og den store utbredelsen korskirken fikk i Midt-Norge og østafjells utover på 1700-tallet. For Nord-Norge opererer han imidlertid med et ganske tynt datamateriale.

Når det gjelder årsakene til korskirkens spesielle utbredelsesmønster, peker Christie på en antatt "sammenheng bl.a. med økonomiske og administrative forhold" som kan avleses på flere områder (Christie 1991, s. 181), uten at han går nærmere inn på disse forholdene. Storsletten går bredt inn i diskusjonen rundt valget av planform, og diskuterer flere mulige, avgjørende faktorer (Storsletten 2000, s. 176-182). Han peker først på den kraftige økningen i folketallet i Norge fram mot år 1800, noe som flere steder må ha ført til behov for flere sitteplasser i kirkene. Korskirkeformen lot menigheten sitte nær alteret og prekestolen, og åpnet dessuten for muligheten til å bygge gallerier i hver av korsarmene. Konstruktivt sett egner formen seg bedre for store kirkerom enn langkirkeformen, ettersom en økning i lengderetningen krever ytterligere avstivning. En slik forklaring, knyttet til behovet for mer plass, forklarer imidlertid ikke de regionale forskjellene man ser i utbredelsen av korskirken – folketallet var noenlunde jevnt langs kysten fra Vestlandet opp til Trondheimsfjorden, og når det gjelder utviklingen på 16- og 1700-tallet ser det ut til å ha vært en stigning på Vestlandet, men stillstand eller svak tilbakegang i distriktene nord for planformskillet ved Nordfjord – "Det synes i det hele tatt som om folketallet ikke har vært avgjørende for valget av henholdsvis langkirke- og korskirkeformen ved grensen mellom Vestlandet og Trøndelag" (Storsletten 2000, s. 177). Det ble da også bygget en rekke korskirker med mindre enn 200 sitteplasser.

Videre diskuterer Storsletten i hvilken grad påvirkning utenfra kan ha styrt valg av planform – "i form av nye idéer eller som følge av virksomhet i et nærliggende novasjonssentrum eller fra en eller flere personer som var sentrale i byggeprosessen" (Storsletten 2000, s. 178). Disse personene kunne være byggherrer, men særlig peker Storsletten på at byggmesterens rolle ikke må undervurderes: "Oppblomstringen av korsplanen kan ha sammenheng med at byggmestere i større grad ble trukket inn i byggeprosessen enn det som hadde vært tilfelle

tidligere" (Storsletten 2000, s. 178). Som "påvirkning utenfra" regner Storsletten også kirkens eget syn, og setter opp et mulig forhold mellom utbredelsen av lang- og korskirker, og den geistlige inndelingen av landet i bispedømmer/stift: "Østlandet" svarer noenlunde til Christiania stift, "Vestlandet" til Stavanger stift og Bergen stift, "Trøndelag" til Trondheim stift, mens den nordre delen av Trondheim stift er avdelt som "Nord-Norge". Det er imidlertid vanskelig å finne eksempler på at verken stiftsdireksjon eller Kanselliet i København grep inn i spørsmålet om planform – og søknadene inneholdt sjeldent opplysninger om hvilke planform kirken var tiltenkt. I forhold til kirkens egen rolle i utformingen av bygningene, konkluderer Storsletten med at det først var etter Kirkedepartementets overtakelse av Kanselliets rolle i 1814 at utformingen av kirkebygget ble vist noen egentlig interesse fra det offentlige side (Storsletten 2000, s. 180).

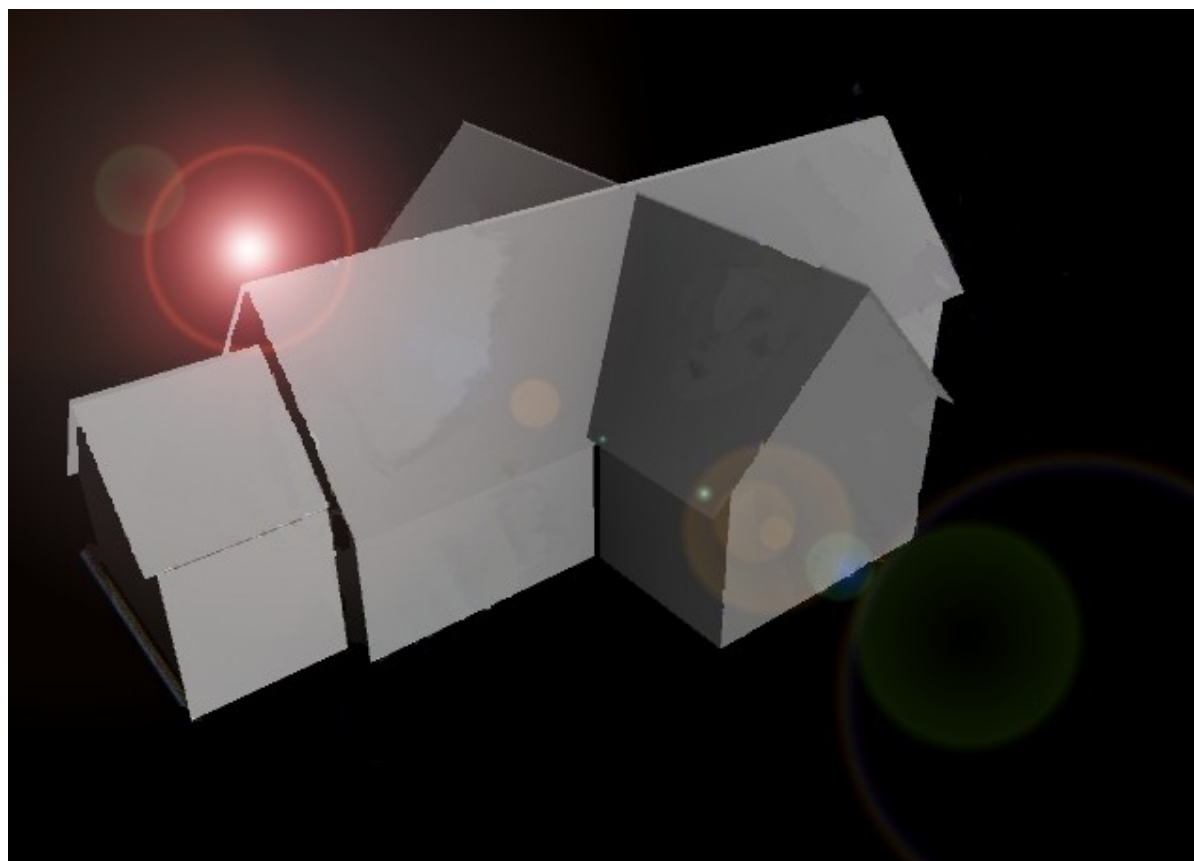
Storsletten lander til slutt på "kultur" og "tradisjon" som forklaringsnøkler til valg av planform: "Til tradisjons-hypotesen hører inndelingen i kulturområder med tilhørende grenser og sentrum – utkant problematik" (Storsletten 2000, s. 180). Som en generell betraktning på landsbasis kan dette i og for seg være riktig nok. Men som allerede nevnt er det flere tilfeller i Troms og Finnmark der planform så vel som andre trekk ved kirkebygningen ser ut til å være under sterk innflytelse fra byggherren – og at en ren geografisk "sentrum – periferi"-modell kompliseres noe av landsdelens sterke økonomiske bånd til Bergen og Vestlandskysten.

Om man ser på kirkene som ble bygget i Finnmark på 16- og 1700-tallet, finner man at det totalt ble reist 41 bygninger, i tillegg til at en kirke ble ombygget. Av disse er planformen ukjent for tolv av dem, mens det ble reist to salkirker, atten langkirker og ti korskirker, hvilket vil si at i underkant av 25 % var korskirker. Tallene blir noe annerledes om man ser 1700-tallet isolert: Det ble da reist 25 kirker, i tillegg til en ombygging. Av disse har fire ukjent planform, en var en salkirke, elleve var langkirker og ti var korskirker, hvilket øker prosentandelen korskirker til 38,5 % – eller i strengere forstand 45,5 % av alle kirker hvor planformen er kjent.

I Troms er det femten korskirker blant de 25 kirkene og seks ombygde kirkene som kjennes fra 16- og 1700-tallet. Sju av kirkene har ukjent planform, mens det ble reist to salkirker og sju langkirker. 48,3 % av kirkene var dermed korskirker. Om man for Troms vedkommene igjen trekker fram tallene bare fra 1700-tallet, ble det bygget atten kirker, mens det skjedde seks ombygginger. Fire av disse har ukjent planform, en ble reist som salkirke, fem langkirker ble bygget, og fjorten var korskirker. Prosentmessig utgjør korskirkebyggingen i Troms dermed 58,3 % av bygningsmassen.

	Finnmark		Troms	
	16- og 1700-tallet	1700-tallet	16- og 1700-tallet	1700-tallet
Ukjent planform	12	4	7	4
Salkirker	2	1	2	1
Langkirker	18	11	7	5
Korskirker	10	10	15	14

Tallene er for lave totalt sett til at statistikken kan tillegges stor vekt – men tendensen i materialet er altså at korskirkeplanen ser ut til å ha hatt bedre feste i Troms enn i Finnmark, selv om man ser på 1700-tallet isolert. I Trøndelag og Nordland regner man med at om lag 60 % av alle kirkene som ble reist på 1700-tallet var korskirker (Olaisen 2004, s. 42; Sørmoen 2001, s. 25ff.). Troms ligger altså nokså nært dette tallet, mens Finnmark ligger en del under.

Digital skisse av Kistrand 2. Den eldre lang- eller salkirken Kistrand 1 ble på 1760-tallet ombygget til korskirke, uten separat korutbygg men med et stort våpenhus. Veggene ble etter hvert bordkledde, mens taket var tekket med torv. Byggmester var Johannes Johanneson.

Det er ikke entydig sikkert at det ble bygget korskirker i Troms på 1600-tallet, men i flere tilfeller framstår eldre kirker som korskirker når de første gang opptrer i kildene på 1700-

tallet. Den kirken som ble revet i Kvæfjord i 1764-65 var en korskirke, men dens datering er usikker – det kan ha vært en eldre kirke som på et senere tidspunkt har vært ombygget til korskirke. Mye av det samme gjelder ved Sand kirke(r): Her ble det bygget en ny kirke i perioden mellom 1643 og 1672, som i 1705 framstår som en langkirke – men i 1750 beskriver Nannestad Sand som en korskirke. Også de to kirkene Torsken F og Dyrøy F var korskirker da de ble omtalt på 1770-tallet.

Det er faktisk bare den ennå stående Skjervøy 3 fra 1726 som man med sikkerhet kan anføre som en nybygget korskirke i Troms på første halvdel av 1700-tallet. Men en annen korskirke må imidlertid med stor sannsynlighet være bygget i samme tidsrommet: Lenvik 2 ble beskrevet som en korskirke av Nannestad i 1750, og den hadde da vegger med råteskader til tross for at disse var ”nye”. De øvrige kjente korskirkene i Troms bygges alle sammen i tjueårsperioden mellom 1764 og 1784 – det utgjør nær halvparten av alle korskirker, nybygde som ombygde, som er kjent i fylket før 1800.

Oppsummering om 1700-tallet

Århundret så massive endringer i Troms og Finnmark, både når det gjelder kirkesteder og kirkebygninger. Av i alt 36 kirker som stod i de to fylkene i år 1700, var det bare fire som ennå stod i år 1800 – to av dem var steinkirkene Trondenes og lbestad (sistnevnte kraftig ombygget). Størst var endringene i Finnmark, hvor samtlige atten kirker fra før 1700 forsvant i løpet av århundret, og hvor ti kirkesteder ble lagt ned. Samtidig ble det etablert seksten nye kirkesteder av Misjonskollegiet, både i Finnmark (13) og Nord-Troms (3).

Kirkene som ble bygget på 1700-tallet kan grovt sett deles i tre hovedgrupper. For det første ble den tradisjonelle langkirken, med et smalere kor mot øst videreført gjennom hele århundret. Det dreide seg ofte om relativt små kirker, de kunne ha torvtekket tak, og stod i den samme tradisjonen som mange av de små fiskeværskirkene som hadde vært bygget helt siden middelalderen. Det er et viktig poeng at Misjonskollegiet så ut til å gjennomføre denne kirketypen ved sine kirker for den samiske befolkningen inne i Finnmarksfjordene, selv etter at korskirken var introdusert som bygningstype i Finnmark av amtmann Lorch. Den andre hovedgruppen av kirker var de aksialt betonedede korskirkene, som gjerne hadde smalere kor mot øst, korsarmer som var mindre og/eller lavere enn hovedskipet, og hvor lengderetningen ytterligere kunne understrekes ved smalere sakristiutbygg øst for koret, og våpenhus mot vest. De to ”Friiskirkene” i Sør-Troms fra 1760-årene er eksempler på denne typen, men den ble også oppført andre steder gjennom hele århundret. Den tredje hovedgruppen var de sentraliserende korskirkene, hvor korsarmene var like store og høge

som hovedskipet, og hvor koret gjerne var trukket inn i østre korsarm. Det kan synes som om bl.a. amtmann Lorchs korskirker i Finnmark fra tidlig 1700-tall var av denne typen.

Undersøkelsen har også vist at korskirken ble innført først på 1700-tallet både i Troms og Finnmark, med enkelte unntak for ombygging av eldre sal- eller langkirker i Troms også før århundreskiftet – og kanskje med Kvæfjord som en mulig tidlig korskirke fra 1600-tallet. Det er en viss forskjell mellom Troms og Finnmark, i og med at korskirken ble valgt som planform i større grad i Troms enn i Finnmark. Tallforholdet skyldes ikke minst at Misjonskollegiet så ut til å velge den tradisjonelle langkirken som bygningsform ved etableringen av de første misjonskirkene i de indre fjordstrøkene av Finnmark. I det hele tatt er forskyvningen av "tyngdepunktet" når det gjelder lokaliseringen av kirkene i Finnmark et av de viktigste trekkene ved 1700-tallet: En etter en ble de gamle kirkestedene ytterst på kysten nedlagt, og nye kirker ble reist innaskjærs og inne i fjordene.

Oppsummering og konklusjoner

I denne avhandlingen har jeg forsøkt å gi en samlet framstilling av emnet "kirkesteder og kirkebygninger i Troms og Finnmark før 1800". Avhandlingen utgjør en form for grunnforskning, hvor innsamling og metodisk bearbeiding av et større kildemateriale har vært sentralt. Kildene, i første rekke geistlige og andre offentlige arkiver fra 16- og 1700-tallet, har vært mer styrende for valg av videre problemstillinger enn omvendt. Jeg vil nok en gang poengtere at interessen for *den enkelte bygning* har vært sentral for arbeidet, og har resultert i at avhandlingens katalog er gitt stor plass. Det er også her den største kunnskapstilveksten er nedfelt, i form av identifisering av tidligere ukjente bygninger, og ny viten om de enkelte kirkenes planformer, bygningsvolumer og -detaljer.

Det er identifisert 64 kirkesteder, 35 i Finnmark, 15 i Nord-Troms og 14 i Sør-Troms. Til sammen er det funnet dekning for at det har stått minst 109 kirkebygninger på disse stedene: 59 i Finnmark, 25 i Sør-Troms og 25 i Nord-Troms. I tillegg inneholder katalogen også opplysninger om forsamlingshus fra 1700-tallet, og nevner også såkalte "sagnkirker", uten at disse opptar særlig stor plass i selve avhandlingsteksten.

Analysen av kirkestedsetableringen i Troms og Finnmark i middelalderen ble først og fremst basert på undersøkelser av bosetningsutvikling og eiendomsforhold i yngre jernalder og framover. Ved starten av kristningsprosessen i Norge, i tiårene før år 1000, var det etablert gårdsbosetninger med norrøne, kulturelle kjennetegn så langt nord som til Malangen – og også strøkene like nord for fjorden. Argumentet for dette er dels grav- og gjenstandsfunn, øvrige arkeologiske undersøkelser, og stedsnavnet "Greipstad" som det nordligste "-stad"-navnet i Norge. Inne i fjordlandskapet, og videre innover på fjell og vidde levde samtidig den samiske befolkningen, ikke bare nord for Malangen, men også sørover.

Hvorvidt det på samme tidspunkt forekom faste bosetninger av norrøn karakter lenger nord, er fortsatt et diskusjonstema. Det har i det minste vært etablert fiske-, fangst-, og mulige handelsstasjoner også langs kysten i Nord-Troms og Finnmark, om enn av sesongmessig karakter. Det har i avhandlingen blitt pekt på trekk ved den senere eiendomsstrukturen i Nord-Troms som kanskje kan tyde på jernalderbosetning også her, og at selveie/bondeeie har vært mer utbredt enn senere forhold kunne tyde på. Det virker likevel sannsynlig at norrøn bosetning har trukket seg tilbake – eller som andre forskere har hevdet, blitt "samifisert" – ettersom det er vanskelig å se spor av kirker i Nord-Troms før i senmiddelalderen (med unntak av Tromsø).

Den norrøne befolkningen i undersøkelsesområdet har utvilsomt vært i kontakt med kristen religion og -utøvelse like tidlig som folk i Norge for øvrig. Gjennom handelsferder sør og vestover, sikkert også gjennom plyndringstokt, har folk herfra sett og blitt påvirket av kristendommen. Det er imidlertid neppe slik kristendommen og kirkene har fått fotfeste i landet. "Fromhetstanken" og kristendommen som et personlig trosspørsmål hører ikke hjemme på dette tidspunktet i historien. Egne religiøse forestillinger har nok preget enkeltmennesket, men som *institusjon* har den norrøne religionen hatt et "offentlig" preg, som et av samfunnetens sterkeste uttrykk for, og midler til makt. Flere forskningsarbeidere som i de senere år har tatt opp kristningsperioden, har pekt på kristningen som primært et instrument i kongemaktens hender under rikssamlingsprosessen. I den tidlige fasen, før kirken framtrer som en selvstendig og stadig sterkere maktfaktor, har kongemaktens omfordeling av jordeiendom (dels av eldre krongods, dels av konfiskert eller på andre måter overtatt adels/stormannsgods) til kirkelige institusjoner vært en måte å oppnå felles kongelig-kirkelig kontroll over riket på, etter at kongen tar seg fast residens i byene på bekostning av det eldre "ambulerende" kongedømmet. Sett fra adelens og stormennenes side var bygging av kirker og dotering av jordegods til kirkelige institusjoner dermed dels et middel for å uttrykke troskap til kongen, dels en måte å opprettholde eldre sosiale strukturer på – som religiøst lederskap i bygdene. At det har eksistert personlige, religiøse motiver både blant konger og stormenn skal her ikke betviles, men dette er etter min oppfatning underordnet. Jeg har valgt å bruke et annet kildemateriale som inngang, hvor slike aspekter ikke fanges opp. Det understrekes derfor at jeg oppfatter den tidlige kristningen og kirkebyggingen i Troms og Finnmark først og fremst i et institusjonelt perspektiv: Etableringen av kirkesteder og bygging av kirker er i denne fasen primært et uttrykk for trekk ved samfunnsorganiseringen, og ikke et spørsmål om verken personlige trosforestillinger eller difusjonistiske modeller for kristen "påvirkning" fra omverdenen. Spørsmålet om når kristendommen "når opp" til Troms er derfor sammenfallende med spørsmålet om kongemaktens påvirkning og inngripen i de allerede eksisterende maktstrukturene i området. Det er også et vesentlig trekk, etter mitt syn, at kristningen neppe kan oppfattes som et "prosjekt", planlagt i detalj på sentralt kirkelig – eller for den saks skyld kongelig – hold.

Det er liten tvil om at den tidligste kirkebyggingen i undersøkelsesområdet Troms og Finnmark må ha foregått i den sørligste delen av Troms – ikke i kraft av sin "nærhet" til Nordland og sørligere områder, men i kraft av de makt- og eiendomsstrukturene som kan påvises der. Etter min oppfatning peker Trondenes og Kvæfjord seg ut som to kirkesteder i Sør-Troms som må ha bakgrunn i kongemaktens nærvær. Sistnevnte har trolig fra begynnelsen av vært en kirke tilknyttet Huseby-institusjonen, mens Trondenes har et mer offentlig preg, som en hoved- eller fylkeskirke. Trondenes er likevel gåtefull, all den tid den

stående steinkirken synes å være planlagt for et flertallig presteskap allerede omkring 1200 eller like før, selv om den neppe kom til å fungere som kollegiatkirke før i senmiddelalderen. Videre mener jeg at trekk ved eiendomsforhold og gårdenes status og størrelse i yngre jernalder indikerer at flere – kanskje alle – de øvrige kirkene i Sør-Troms (med unntak av kapellene på Senjas vestside) opprinnelig har vært "egenkirker", eller "stormannskirker", eller "høgendeskirker" om man vil. Bjarkøy, lbestad og Sand er etter mitt syn ganske typiske storgårdskirker fra tidlig middelalder, mens Tranøy og Lenvik er noe mindre tydelige. I tråd med hva som ovenfor er sagt om kristningsprosessen, er det neppe fruktbart å forsøke seg på en ytterligere kronologisk inndeling av disse kirkene: Etter mitt syn er det utelukket at etableringen har fulgt noen overordnet plan – og det er heller ikke rimelig å se for seg kirkeetableringen som en "organisk" bevegelse fra sør til nord.

Kirkene på Senjas vestside dukker ikke opp i skriftlige kilder i middelalderen, og det faktum at de ikke nevnes i Trondenes Jordebok er en indikasjon på at kirkestedene er anlagt som fiskeværskapeller i senmiddelalderen. Fem av de seks kirkestedene ligger på gårder/steder som i senmiddelalderen var adelsgoods, mens det siste – Balstadvær – var bispegods i den tidligste eiendomskilden fra 1647. Jeg har derfor antydnet at dette kirkestedet *kan* ha en annen bakgrunn enn de øvrige fem, og til og med være et tidlig kirkested, hvor gården har blitt lagt til mensalgods – men dette er selvsagt svært usikkert. Det er i det hele tatt mange usikkerhetsmomenter knyttet til fiskeværskirkene, både disse på Senjas vestside, og de øvrige i Nord-Troms og Finnmark. Jeg har vist at befolkningen selv før midten av 1600-tallet oppfattet Senja-kirkene som yngre enn de øvrige kirkene, og videre mente de at det var allmuen selv som hadde bekostet og vedlikeholdt dem i "storfisketiden" – men ettersom de aktuelle kildene (en suplikk fra allmuen i Senja len fra 22. juni 1641) også inkluderer Tranøy og Lenvik kirker blant disse, blir det klart at oppfatningen kanskje hvilte mer på samtidige forhold enn historisk kunnskap. Etter min oppfatning er det flere grunner til at væreieren kunne ha interesse av kirkebygging. Det måtte ligge i hans interesse å tiltrekke seg flest mulig innbyggere til været, som kunne betale landvare – og i konkurransen om den labile befolkningen kunne kirke og kirkegård være en del av den infrastrukturen væreieren kunne tilby. En kirke ville også befeste stedet som handelsarena, hvis man tenker seg at tiende og andre kirkelige avgifter har blitt samlet inn og omsatt i været.

Nord for Malangen (området som i avhandlingen omtales som "Nord-Troms") er det først og fremst kirken på Tromsøya som står sentralt. Den er nevnt i Håkon Håkonssons saga som et av hans byggeprosjekter, og har vært satt i sammenheng med avtalen fra 1250/51 mellom ham og storfyrsten av Novgorod om skattelegging i nordområdene. Etter min oppfatning er kirker sjeldent uttrykk for rikspolitisk terretoriell symbolisme, og formuleringer i to pavebrev

som omhandler kongens patronatsrett til kirkene han bygger, kan kanskje tolkes slik at kirken ble reist forut for 1247. Kirkens status som et av de fjorten kongelige kapellene i Norge gjør den svært spesiell i landsdelen (det eneste kongelige kapellet nord for Hordaland) – og må være betinget av at kongen i 1246 var tilstøtt patronatsrett til kirker han anla i områder hvor han bekjempet hedninger. Patronatsretten har vel vært adskillig viktigere for kongen enn eventuell misjonsvirksomhet i tilknytning til kirken. For øvrig ble de kongelige kapellene reist i stein, og ved flere av dem kan man spore ”påkostet forbruk” i forbindelse med at eldre kirker fikk denne statusen – men dette er ikke synlig ved Tromsø-kirken. Det kan også stilles spørsmålstegn ved om kirken i det hele tatt hadde pastoralt ansvar eller ambisjoner om dette i den tidlige fasen. Som et kongelig kapell er det i hvert fall klart at den ikke spillte noen rolle i den biskopsstyrte kirkeorganisasjonen, før den på begynnelsen av 1400-tallet fungerte som sognekirke.

Så langt jeg kan se utfra (de riktignok vanskelig tolkbare) eiendomsforholdene, har det knapt vært bygget andre selvstendige kirker i Nord-Troms før det reises ”fiskeværskapeller” i senmiddelalderen. Et mulig unntak er Helgøy kirke, hvor det er svake spor av et mulig lokalkirkelig gods omkring kirken.

I Finnmark ble Vardø kirke innviet i 1307, men ut over dette er det ingen sikre dateringer av kirkesteder. Arkeologiske undersøkelser i for eksempel gårdshaugen i Yttervær på Loppa kan tyde på bosetning tilbake til slutten av 1100-tallet, men dette daterer selvsagt ikke dermed kirken på stedet. Jeg har i avhandlingen lagt fram en hypotese om at kirkene som nevnes i Finnmark i 1589 kan deles i to kronologiske skikt: De selvstendige kirkene med egen prest, og hovedkirkene i prestegjeld med flere kirker, virker å være fra (sen)middelalderen, mens annekskirkene trolig er etterreformatoriske. Jeg ser argumenter for dette i folketall på stedene, nærværet av erkebiskopens setesveiner i ”hovedkirkeværene”, men særlig i det faktum at alt det som kjennes av kirkeinventar fra middelalderen kan proveniensbestemmes til hovedkirkene, mens ingenting med sikkerhet kan tilskrives annekse.

Et viktig trekk når det gjelder kirkene i Finnmark, er beliggenheten i fiskeværene helt ytterst på kysten. Kirkene var først og fremst knyttet til den pastorale betjeningen av en allerede eksisterende befolkning i all hovedsak med etnisk norrøn tilhørighet, og har neppe fungert som reelle misjonskirker i forhold til den samiske befolkningen i fjordene – selv om de opplagt har kommet i kontakt med kirken på denne måten.

Inndelingen av undersøkelsesområdet i tre deler – Sør-Troms, Nord-Troms og Finnmark – ble som nevnt i innledningen gjort med bakgrunn i de til dels ulike periodene for etablering av

norrøn bosetning og kolonisering. Denne tredelingen finner man igjen i senmiddelalderen i form av en ganske klar fordeling av de økonomiske interessene: Sør-Troms var, med utgangspunkt i Trondenes, et kannikgjeld hvor inntektene dermed tilfalt dekanen ved domkapitlet i Trondheim. I Nord-Troms var kapellet på Tromsøya underlagt den kongelige kapellgeistligheten. På 1400-tallet ble også Nord-Troms et kannikgjeld, men kongen hevdet sin patronatsrett på nytt i 1486. Finnmark stod uten ett enkelt kirkelig sentrum, og kapellene var direkte underlagt erkebiskopen. Han måtte i 1488 ha paven stadfestelse av rettighetene til disse kapellene, etter at kannikgjeldet på Trondenes hadde stukket til seg inntektene de tre foregående årene. Det virker dermed tydelig at den økonomiske knivingen mellom de tre ulike kirkelige institusjonene tilspisset seg i løpet av 1480-årene, og at det var domkapitlet som var mest aggressive. Det er mest sannsynlig inntekspotensialet i det kommersielle fisket som har fristet.

Den administrative tredelingen av området fortsatte også etter reformasjonen, og førte til at ulike instanser hadde ansvaret for vedlikehold og nybygging av kirker i de tre områdene. Det gamle Trondenes kannikgjelds rettigheter ble lagt til biskopen i Trondheim personlig. Prestefellesskapet som hadde vært på Trondenes ble oppløst i 1550-årene, og biskopen overdro vedlikeholdsplikten for en del av kirkene til allmuen, men beholdt den for Trondenes, lbestad, Kvæfjord og Sands vedkommende helt fram til 1731, da prestegjeldet ble selvstendig. Tromsø prestegjeld, med alle de øvrige kirkene som kapeller, ble sammen med llevolden hospital i Trondheim lagt til inntekt for sognepresten i domkirken. I 1638 ble imidlertid Tromsø et selvstendig sogn, og vedlikeholdsplikt og finansiering av nybygg ble lagt på den enkelte kirkekasse. I Finnmark var ansvaret for kirkene i langt større grad knyttet til den verdslige administrasjonen, først under lensherren på Vardøhus, senere under magistraten i Bergen, og deretter på 1700-tallet under amtmannen, før Misjonskollegiet overtok kirkene i årene omkring 1720.

En vesentlig bestemmende faktor for utviklingen på 1600-tallet var den såkalte "krisetida" tidlig i århundret. Dette førte for det første til en dramatisk nedgang i folketallet i 1630-40-årene, særlig i Nord-Troms og Finnmark, og for det andre til at den gjenværende befolkningen delvis kom til å bosette seg annerledes enn tidligere: Med ugunstige prisforhold mellom korn og fisk, ble det mer attraktivt med attåt næringer i tillegg til fiske, og befolkningen begynte derfor å "trekke inn" fra den ytterste kyststripen hvor kirkene tidligere lå. Endringene var markante i Finnmark, hvor fem av de sytten eldre kirkestedene ble lagt ned, sju nye ble opprettet, og kirkestedet på Loppa ble flyttet fra Yttervær til Loppaværet. I tillegg ble kirkestedet Tuffjord fra tidlig 1600-tall også lagt ned i løpet av århundret. I Nord-Troms ble fire av de ni eldre kirkestedene lagt ned – i tillegg synes Nordskar å ha blitt både opprettet og

nedlagt på 1600-tallet. Det ble ikke opprettet andre nye kirkesteder her. Det var særlig bjarkøyættas gamle "hovedsete" i Nord-Troms, Vanna, som ble lagt øde i kirkelig forstand – de tre kirkene Vannvåg, Kvitnes og Torsvåg ble lagt ned. I Sør-Troms var forholdene langt mer stabile – kun Balstadvær av de fjorten eldre kirkestedene ble lagt ned, og ingen nye ble opprettet. Slik jeg ser det, er det to forhold som gav disse resultatene: For det første var den mer landbruksdominerte befolkningen i Sør-Troms mindre utsatt for følgene av "krisetida" enn fiskeribefolkningen lenger nord (selv om fiskeværene på Senjas vestsida også må ha merket følgene), og for det andre kan det synes som om den lokale, verdslige styringen med kirkene i Finnmark (se ovenf.) var langt bedre rustet for omstilling til nye demografiske og økonomiske forhold enn tilfellet var i Nord-Troms, hvor det gamle Tromsø prestegjeld ble gjort selvstendig i 1638 – midt i "krisetida". Dette forholdet kommer også tydelig fram om man ser på tallene for nye kirker på eldre kirkesteder, som jo ikke fanges opp av tallene gjengitt ovenfor: I Finnmark ble det bygget seks nye kirker på allerede eksisterende kirkesteder, mens det i Nord-Troms ble bygget fire, og i Sør-Troms bare to eller tre.

På 1700-tallet var omveltningene enda større enn på 1600-tallet, og dette gjaldt hele området, selv om det også da var i Finnmark man finner de fleste endringene. Av de 36 kirkene som stod i hele området i år 1700, var bare fire tilbake i år 1800 – samtlige atten i Finnmark var lagt ned, eller erstattet av nye bygninger. Det er først og fremst i pietismens århundre, ved opprettelsen av Misjonskollegiet i 1715, at en målrettet misjon blant den samiske befolkningen ble satt i verk. Med unntak av at nærhet til den "hedenske" befolkningen medførte pavens godkjenning av kong Håkon Håkonssons patronatsrett til Tromsø kirke på 1200-tallet, så er det etter mitt syn vanskelig å finne eksempler på kirker som er bygget med et klart misjonsformål. Sværholt kirke fra 1600-tallet blir oppgitt å være bygget "for Laksefjordens finner", men det er problematisk å se hvem som stod bak. Det er jo heller ingen umulig tanke at disse samene allerede oppfattet seg som kristne. I alle tilfeller var Misjonskollegiets strategiske bygging av kapeller og forsamlingshus inne i fjordlandskapet et vesentlig trekk ved 1700-tallets begynnelse. Sammen med nedleggelsen av kirkene på den ytterste kyststripen, førte dette til en helt annen "kirketopografi" ved slutten av 1700-tallet enn den som opptrådte for eksempel ved tidspunktet for Trondhjems Reformats av 1589. Det ligger selvsagt også i dette en demografisk utvikling hvor den etnisk norske befolkningen ble redusert, mens den samiske økte.

Hva har undersøkelsen vist når det gjelder hovedtrekk ved kirkebygningene – arkitekturen – i Troms og Finnmark før 1800? Konklusjoner må trekkes med stor forsiktighet om forholdene forut for 1600-tallet, da det skriftlige kildematerialet kommer inn for fullt. Det er nok å vise til utgravningene i Melvik, som syntes å vise tre suksessive kirkebygninger på samme tomt

innenfor et relativt kort tidsspenn på drøye 200 år. Dersom dette er noenlunde representativt for området som helhet, så vil det totale antallet bygninger langt overstige de 109 kirkene som er påvist og kartlagt i denne undersøkelsen. I det hele tatt er Melvik problematisk når det gjelder representativitet, også på det arkitekturhistoriske området. Kirken(e) her har tidligere vært trukket fram som eksempel på "torvkirker" av vesterhavstypen, og nærmest gitt gyldighet som representanter for en bygningstype som skulle være typisk for fiskeværskirkene i Troms og Finnmark. Jeg har i avhandlingen stilt meg tvilende til dette, av flere grunner. For det første er tolkningen av bygningen(e) i Melvik usikker. Slik jeg oppfatter Povl Simonsens tolkning, mente han at det lå lave(!) torvvoller til beskyttelse av kirkens sviller, mens selve veggene var en trekonstruksjon (Simonsen 1980). For det andre er Simonsens kronologi høgst diskutabel, og videre er beskrivelsene av den siste kirken på 1600-tallet – som oppbygd av en "fiskeboo" – så spesiell at det er vanskelig å se for seg kirken som en utbredt bygningstype. Det jeg imidlertid kan slå fast, er at det skriftlige kildematerialet ikke omtaler noe eksempel på kirker hvor torv har inngått som en del av veggkonstruksjonen. På få unntak nær (steinkirkene Trondenes og lbestad) er samtlige bygninger som kan dateres tilbake til tiden forut for 1600-tallet laftede tømmerkirker. Torv har derimot ofte vært brukt til takteking. Fra 1600-tallet kjennes enkelte unntak, eller varianter: En (riktignok vanskelig tolkbar) beskrivelse av Sand kirke i Sør-Troms, bygget tidligst i løpet av 1640-tallet, kan minne noe om Melvik – med gavlvegg i tørrmur og lave torvvoller langs langveggene. To andre kirker (Sværholt og Stappen i Finnmark) er oppgitt å være bygget av "bord", som en motsetning til de øvrige tømmerkirkene – det åpner for mange tolkninger, hvorav en nærliggende gjetning er skjeltervegger.

Har den "klassiske stavkirken" noen gang eksistert i Troms og Finnmark? Det mest naturlige området å lete i måtte i så fall være de områder av landsdelen som var preget av norrøn kultur i perioden fram til 1300 – Sør-Troms unntatt Senjas vestkyst, og kanskje også Tromsø. Hva slags bygninger som eventuelt har foregått steinkirkene på Trondenes og lbestad er helt ukjent. Sand kirke ble revet før 1630-40-tallet, og det er ingen kilder om hva slags kirke dette var i middelalderen. Skjebnen til kirken på Bjarkøy er også helt uviss, både med tanke på hvor lenge den faktisk stod, og hvordan den var bygget. Lokalt het det ved Bratreins registrering i 1967 at tømmer fra kirken fremdeles kunne sees bl.a. i et stabbur. Dette kan ikke tillegges for mye vekt, men materialene som ble gjenfunnet var rundtømmer. De øvrige kirkene som kunne være aktuelle "stavkirkekandidater" er Kvæfjord, Tranøy, Lenvik, Hillesøy og Tromsø. De har det til felles at man ikke kjenner til at kirker ble revet på disse stedene før inn på 1700-tallet, flere av dem i annen halvdel av århundret.²⁰⁵ Hillesøy var da en

²⁰⁵ Med et mulig unntak for Lenvik, som kan ha blitt brent på 1300-tallet – men bygningen som ble revet omkring 1700 kan likevel ha vært fra middelalderen.

tømmerkirke. Kvæfjord var en korskirke – det kan dreie seg om en senere ombygging, men det er også mulig at planformen indikerer etterreformatorisk datering. Tranøy var en torvtekket langkirke med ukjent veggkonstruksjon. Om Lenvik og Tromsø kirker er ingenting kjent. Konklusjonen er at det ikke kan utelukkes at en del av disse kirkene var stavkirker, men det er ingen positive kildeutsagn om det.

Undersøkelsen viser stor ensartethet i materialbruk over hele det geografiske området og gjennom hele perioden. I overveiende stor grad er de kjente kirkebygningene i Troms og Finnmark fram til 1800 oppført i lafteteknikk, enten med rundtømmer eller plank av furu, på en syllmur av stein og torv. Kirkene har hatt slake sperretakskonstruksjoner tekket med never og bord, og i mange tilfeller torv. Veggene har som regel vært bordkledde. Alle treflater ble tjærebredd eller innsatt med tranolje, eller på 1700-tallet malt med rød farge. Det klareste unntaket fra denne hovedgruppen med kirker er de to middelalderske steinkirkene i Troms, Trondenes og Ibestad, oppført i bruddsteinsmur. Det er på det rene at disse to kirkene er de eldste man har kunnskap om – rent bygningshistorisk – i Troms og Finnmark.

Langkirken – kirker med skip og smalere (ofte også lavere) kor – dominerer som planform helt fram til 1700-tallet, og bygges også helt fram til 1800. Av alle kirker med kjent planform før 1800 var tjue langkirker, og sju salkirker (som inkluderer de tre Melvik-kirkene). Innføringen av korskirken var i arkitektonisk forstand den mest markante endringen i kirkearkitekturen i Troms og Finnmark. Om det ble reist nye korskirker i løpet av 1600-tallet er noe uklart – Kvæfjord kirke fra 1647 kan ha vært bygget om til korskirke senere, men på den annen side var den oppført av biskopen, som kan ha brukt den nye planformen. På 1700-tallet ble 24 av i alt 50 kirker i Troms og Finnmark reist som korskirker. Men i Finnmark ser det ut til at Misjonskollegiet holdt på langkirken, i mer eller mindre samme tradisjon som i middelalderen, som planform for sine første misjonskirker inne i fjordene – noe som i statistikken viser seg ved at det ble bygget flere langkirker i Finnmark enn korskirker på 1700-tallet. Dette er – nært sagt pussig nok – det eneste utslaget av misjonsformålet man kan se i bygningene: En mer konservativ, tradisjonell og stedstypisk byggeskikk.

Undersøkelsen har også vist at korskirkene i Troms og Finnmark på 1700-tallet kan deles i to hovedtyper. Den ene var de aksialt betonte ”leddkirkene”, hvor korsarmene gjerne framstod som mindre og underordnede ledd i forhold til et større hovedskip, som igjen hadde lavere/smalere korutbygg, og gjerne lavere/smalere sakristi øst for koret igjen. Titulærbiskop Friis’ kirker var særlige eksponenter for denne arkitekturen, men de ble også bygget etter hans tid – Tranøy kirke i Troms framstår i dag som et klart eksempel, selv om den delvis kan være ombygget. Den andre hovedtypen brukte korskirken mer som en sentralplan, hvor

koret var trukket inn i østre korsarm, og hvor alle korsarmene var like høge. Trolig var bl.a. amtmann Erich Lorchs kirker i Finnmark av denne typen.

Til slutt i avhandlingen ble det også pekt på at nettopp utbredelsen av korskirken er noe forskjellig i de to fylkene Troms og Finnmark. Dette, sammen med det som ovenfor er sagt om den klare tredelingen man finner mellom Sør-Troms, Nord-Troms og Finnmark, gjør at man som en siste konklusjon må slå fast at undersøkelsesområdet har større kulturhistorisk kompleksitet – også når det gjelder eldre kirkearkitektur – enn det som til vanlig framgår av den forenklede betegnelsen "Nord-Norge".

Tabell over kirkesteder og kirkebygninger i Troms og Finnmark

(neste side)

Tegnforklaring

Kirkestedene er satt opp i samme rekkefølge som de vil gjenfinnes i den følgende katalogen.

Rød farge: Kirke/kirkested fra middelalderen.

Orange farge: Kirke/kirkested fra perioden 1537-1600.

Blå farge: Kirke/kirkested fra 1600-tallet.

Grønn farge: Kirke/kirkested fra 1700-tallet.

Fargeskifte angir riving, og bygging av ny kirke. Vertikal, sort strek angir det samme for kirker som ble skiftet ut innenfor samme århundre.

Hvit, vertikal strek angir større ombygginger, dvs. skifte av planform. Stiplet strek er brukt der hvor man må anta at kirken er ombygget, uten sikker kildebelegning.

De hvite figurene angir planform: Salkirke, langkirke og korskirke.

	Middelalder 1000 - 1350	Middelalder 1350 - 1537	1537 - 1589	1600	1650	1700	1750	1800
ANGSNES							+	
NESSEBY							+	
VADSØ							+	
KIBERG							+	
VARÐØ							+	
MAKKAUR							+	
GULLHOLMEN/TANA							+	
OMGANG							+	
SKJØTNINGBERG							+	
KJØLLEFJORD							+	
LEBESBY							+	
SVÆRHOLT							+	
KISTRAND							+	
KJELVIK							+	
HELNES							+	
OPNAN							+	
SKARSVAG							+	
TUNES							+	
STAPPEN							+	
MÅSØY							+	
HJELMSØY							+	
INGØY							+	
TUFJORD							+	
HAMMERFEST							+	
KVALSUND							+	
MEFJORD							+	
SØRVÆR							+	
HASVÅG							+	
HASVIK							+	
ÅRØYA							+	
TALVIK							+	
MASI							+	
KAUTOKEINO							+	
KARASJØK							+	
LOPPA							+	
SEKKEMO							+	
SKORPA							+	
SKJERVØY							+	
KARNES							+	
LYNGEN							+	
KÅFJORD/OLDERDALEN							+	
KVITNES							+	
VANNVÅG							+	
TORSVÅG							+	
KARLSØY							+	
HELGØY							+	
NORDSKAR							+	
MJØLVIK/MELVIK							+	
TROMSØ							+	
HILLESØY							+	
BALSTADVÆR							+	
ØYFJORDVÆR							+	
MEFJORDVÆR							+	
BERG							+	
GRYLLEFJORD							+	
TORSKEN							+	
LENVIK							+	
TRANØY							+	
DYRØY							+	
BJARKØY							+	
SAND							+	
IBESTAD							+	
TRONDENES							+	
KVÆFJORD							+	

Katalog

Den følgende katalogen er ment å omfatte alle kirkebygninger som er kjent innenfor dagens to fylker Troms og Finnmark, oppført før året 1800. Katalogen inneholder 109 katalognummer. I mange tilfeller er det svært sannsynlig at det må ha eksistert en eller flere bygninger forut for den første som er kjent på kirkestedet, men disse er likevel ikke oppført med egne katalognummer dersom dette ikke er bekreftet.

Katalogen omfatter også såkalte *sagnkirker*. Dette er kirkesteder som ikke er belagt i noen samtidige kilder, men hvor det lokalt eksisterer beretninger om kirke, eller hvor eldre kilder refererer til slike beretninger. Disse er ikke nummererte, med unntak av et fåtall sagnkirker som ansees bekreftet i form av registrerte rester av kirketuft eller kirkegård.

I tillegg er det her tatt med såkalte "Forsamlingshus", som i hovedsak dreier seg om bygninger oppført av misjonærer i deres arbeid i Nord-Troms og Finnmark på 1700-tallet. Disse inngår ikke i avhandlingens studiemateriale, men er tatt med som uttrykk for kirkelig tilstedeværelse på disse stedene på 1700-tallet. De er ikke tildelt egne katalognumre, med unntak av forsamlingshus som har hatt direkte "etterfølgere" i form av regulære kirkebygninger i løpet av 1700-tallet.

Rekkefølgen på kirkestedene er holdt i en "geografisk" orden, med utgangspunkt innerst i Varangerfjorden, videre langs kysten rundt Varangerhalvøya, og deretter vestover/sørover helt fram til Kvæfjord i Sør-Troms, med fortløpende "innfall" i fjordene. Dette er gjort først og fremst for å kunne gi innsikt i utviklingen på mer lokalt plan, og for å lette lesningen når det gjelder kirker i en bestemt kommune eller region.

Katalogen har følgende overskrifter:

[Kirkestedets navn]

Katalognr.:

Navn:

Utrykte kilder:

LOKALISERING

DATERING

BYGNINGSHISTORIE

AVBILDNINGER
RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING
VIKTIG INVENTAR
KIRKEGÅRD

Ikke alle overskrifter vil være brukt ved hver bygning. Dersom kirkestedet enten er oppfattet som et sagnkirkested, eller det er snakk om bygninger som ikke opprinnelig og entydig fungerte som kirker, vil kategoriene kunne bli brukt annerledes.

[Kirkestedets navn]

Hvert kirkested innledes med en kort oversikt over kirkestedets navn, kirkens formelle tilknytninger, for eksempel status i Reformatsen av 1589, hvilke(t) prestegjeld kirken har inngått i, og tidspunktet for endringer i status. Eldre eiendomsforhold for kirkestedsgården er også oppgitt her dersom disse er kjent. Andre topografiske og sosio-økonomiske forhold er nevnt dersom disse er antatt å ha betydning for synet på kirkebygningen eller kirkestedets datering m.m.

Katalognr.:

Alle bygninger har tildelt et unikt katalognummer.

Navn.:

Bygningens navn er sammensatt av navnet på kirkestedet pluss et suffiks for å skille bygningene fra hverandre kronologisk. Suffikset "F" viser til "første", i den forstand at kirken er den første dokumenterte *bygningen* på stedet – selv om muligheten eller sannsynligheten er til stede for at det også har vært tidligere bygninger på stedet som ikke er dokumentert på noen måte. Eksempelvis kalles den kirken som ble revet i Vardø i 1714 for Vardø F: *Kirkestedet* kan dateres til 1307, og det er derfor høgst tvilsomt om det er den samme bygningen – men kirken som rives i 1714 er den første bygningen som er dokumentert. Når kirkens navn etterfølges av suffikset "1" er det derimot klart eller svært sannsynlig at det ikke har stått tidligere kirkebygninger på stedet. For øvrig følges vanlig stigende nummerering, fra "2" og videre oppover. Det gjøres for ordens skyld oppmerksom på at nummersuffiksene i mange tilfeller ikke vil sammenfalle med andre oversikter over kirker, for eksempel Riksantikvarens kirkeregister, ettersom denne undersøkelsen har avdekket flere bygninger enn det som framgår av Riksantikvarens register.

Utrykte kilder:

Her er listet opp referanser til det utrykte kildematerialet ("Arkivmaterialet") som gjelder for den aktuelle bygningen. Det kan være oppgitt i form av ett eller flere kilde-numre, som refererer til en tabell over utrykte kilder som er innført først i avhandlingens litteraturliste. Kildenumrene refererer til unike numre i den databasen som er brukt ved behandlingen av dette materialet.

LOKALISERING

Beskrivelsen av kirkestedets lokalisering kan variere noe, ut fra kilden. Formålet er særlig å påpeke lokale flyttinger av kirkestedet. I mange tilfeller er H.D. Bratreins stedsangivelser gjengitt, mens andre steder er beskrivelsen basert på egne befaringer eller kartmateriale, eller på opplysninger i de utrykte kildene.

DATERING

Datering av bygningene kan være grunnlagt på flere måter. Først gjengis hvilke skriftlige kilder som grunnlag for en datering. I de fleste tilfeller står disse opplysningene alene. Enkelte ganger kan en datering imidlertid antydes gjennom historiske forhold ved stedet. Også datering basert på bevart eller kjent inventar vil bli trukket inn ved enkelte kirker.

BYGNINGSHISTORIE

Her refereres og vurderes både utrykte og tidligere trykte kilder til bygningens historie, i kronologisk rekkefølge. For kirkene i (Sør-)Troms er en synfaringforretning fra 1705 som regel den første kilden. Biskop Frederik Nannestads Almanakkoppteignelser fra 1750 er videre en helt sentral kilde som omfatter en rekke kirker både i Troms og Finnmark. Fra 1770 foreligger det en synfaring som omfatter de fleste kirkene i Troms. Jens Kraft har en rekke kortfattede beskrivelser av en del av kirkene, trykt i 1835. Fra årene omkring 1900 er særlig O. Nicolaisens stedsbefaringer og beskrivelser av tufter et viktig kildemateriale, og Peter Ravn Sollies' artikkel om "Prester, prestegjeld og kirker i Finmarken i det 17de århundrede" fra 1903 er også hyppig referert til. I en særstilling står likevel Håvard Dahl Bratreins rapporter fra kirketuftregistreringene i Nord-Norge 1965-1968, som er hyppig referert til her (se avhandlingsteksten, Forskningshistorie). I tillegg er spesialstudier og lokalhistorisk litteratur referert der dette har bidratt ved de enkelte kirkesteder.

Et metodisk hovedgrep i framstillingen av katalogen generelt, og "Bygningshistorie" spesielt, har vært å bringe de ulike kildene i dialog med hverandre. Det har på denne måten vært mulig å avklare en rekke spørsmål, og finne nytt samsvar mellom kildene. For eksempel kan dette gjelde spørsmål om hvilken tuft Bratrein eller andre egentlig registrerte – var det kirke F, kirke 2 eller kirke 3? I en del tilfeller er det oppdaget flere suksessive kirkebygninger på et

kirkested enn det tidligere har vært kjent, og i andre tilfeller er det oppdaget skifte av lokalitet. Men først og fremst er det de ulike kildenes opplysninger om kirkenes planform, bygningsvolumer og tilbygg, konstruksjon, materiale og endringer som er sammenholdt for å gi et mest mulig utfyllende bilde av disse kirkenes plass i Nord-Norges arkitekturhistorie.

Det må presiseres at katalogen selvsagt ikke representerer en nøytral eller rent refererende framstilling av kirkebygningene i Troms og Finnmark før 1800. Den må nødvendigvis inneholde forfatterens tolkninger, slik de er representert både ved sammenstillingen av tidligere kjente opplysninger, og ved tolkende og presiserende utsagn i teksten. Men det er tilstrebet en framstilling der kildenes utsagn er nøyaktig referert, og der forfatterens egne tolkninger er lett synlige – og dermed angripelige – i teksten.

AVBILDNINGER

Dersom det eksisterer avbildninger av kirkene i form av tegninger, skisser, fotografier, osv. er disse kommentert under denne overskriften. I de fleste tilfellene vil selve avbildningene også være gjengitt.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Her gis opplysninger om hvorvidt bygningen ble revet eller flyttet, og om kirkestedet evn. ble nedlagt. Opplysninger om hvor materialer fra bygningen havnet, er også tatt med her.

VIKTIG INVENTAR

Ettersom avhandlingens hovedtema er kirkebygningene, så vil behandlingen av inventar og utstyr være mindre vektlagt. I katalogen er det likevel tatt med en kategori, "viktig inventar", der kriteriene for innholdet er at opplysningene om inventaret samtidig har informasjonsverdi overfor kirkebygningene eller -stedene: Middelalderinventar vil for eksempel angå datering, større investeringer vil gi en pekepinn på kirkens økonomiske evne, handelsforbindelser kan dokumenteres, og personalhistoriske opplysninger kan være viktige i en større sammenheng.

KIRKEGÅRD

Opplysninger som gjelder kirkegård er tatt med under denne overskriften, da denne funksjonen ikke alltid følger bygningene.

FINNMARK

AMTMANNSGAMMEN / VARANGERBOTN

Den såkalte "Kongsgammen" eller "Amtmannsgammen" i Varangerbotn ble brukt av presten i Vadsø til gudstjeneste et par ganger i året (Bratrein 1968, s. 53). Den var ikke en kirkebygning, og er ikke omtalt i arkivmaterialet, men taes med her som uttrykk for den kirkelige tilstedeværelsen i dette området før kapellet på Angsnes ble bygget i 1719. Det kan ha vært snakk om to gammer: På tinget i 1679 omtales "kongsgammerne", og Thomas von Westen snakker om "Vinter-Kongsgammen" og "Sommer-Kongsgammen" (Nissen 1922, s. 121-122, note).

LOKALISERING

Thomas von Westen skrev at vinter-kongsgammen var i "en Ørken, 1 Mil fra Tilhørerne", mens sommer-kongsgammen "har farlig landing; Markedet holdes der" (Nissen 1922, s. 121-122, note). Bratrein (1968, s. 53-54), omtaler to lokaliteter som har tradisjon som sted for bygningen: Den første på Nyborg, ca. 1 km. øst fra vegkrysset i Varangerbotn, hvor matr. nr. 12 fortsatt heter "Amtmannsgammen", etter en utskiftning på 1800-tallet. Den andre lokaliteten ligger like ved Vesterelvsfossen, der elven gjør en sving ved Karlebotnhøgda, der det skal ha vært ting og markeds plass. Ingen av de utpekte tuftene virket i følge Bratrein sannsynlige som Amtmannsgamme.

DATERING

Kongsgammen(e) er første gang nevnt i 1679 (se ovenf.), men det er usikkert hvorvidt de da også var i kirkelig bruk.

BYGNINGSHISTORIE

Det samiske navnet på amtmannsgammen var "davnjegirkko", som betyr "torvekirken" (Bratrein 1968, s. 53).

Amtmannsgammen må trolig ha gått av bruk som "kirke" da Angsnes kapell ble bygget i 1719.

ANGSNES

Angnes ble opprettet i henhold til reskript av 5. september 1718 (SiTø Kat 78 s. 27)
Kirkestedet ble nedlagt i 1746, og erstattet av Nesseby.

Katalognr.: 1

Navn: **Angnes 1 (Varanger)**

Utrykte kilder: Kilde nr. 29, 30 og 34. Opplysningene om Angnes finnes i Vadsø kirkes regnskaper.

LOKALISERING

Bratrein (1968, s. 52) har lokalisert tuften til en terrasse 8-10 moh, 2–300 m fra sjøen. Kirken har stått på kirkegården. Kirken stod i umiddelbar nærhet av en samisk offerplass og et samisk gravfelt (Ahrens 2001 (Katalog), s. 274).

DATERING

Kirkestedet ble vedtatt opprettet i 1718, men bygningen stod ikke ferdig før året etter. Kirken skal ha blitt innviet 11. november 1719 av Ludvig Paus (Niemi 1983, s. 387).

BYGNINGSHISTORIE

Biskop Krog hadde allerede ved visitasreisen i 1708 foreslått at materialer fra den gamle Vadsøkirken kunne brukes til et kapell i Angnes når Vadsø fikk ny kirke (Krog 1709 (1922)). I følge Niemi, som refererer til en dagbok etter misjonær Elias Heltberg, ble det gamle kirketømmeret fraktet fra Vadsø til Angnes høsten 1718, trolig på en handelsmanns jekt (Niemi 1983, s. 386). Tømmeret ble tatt opp til tomten på vinterføre, og byggingen startet høsten 1719. Heltberg overvåket selv arbeidet, som ble utført av fem heller ”slette” og udugelige nordmenn fra Vadsø. Heltberg stakk også ut kirkegården som samene ryddet (ibid.). Det skal også ha blitt benyttet materialer fra to bygninger amtmann Lorch (død 1717) hadde testamentert til misjonen: Et noe brannskadet hus fra Vadsø, og et ”temmelig godt” fra Vardø. Om lag 50 tylfter bord måtte skaffes i Bergen (ibid.).

I 1719 fikk byggmesteren for Angnes betalt 41 våger fisk. I 1720 ble det betalt for 10 vinduer og 4 vinduskarmer, og hengsler. Bygningen ble bredd med 8 tønner tjære.

I 1735 fikk Ole Molde betalt for 6 tømmerstokker til klokkehuset, ”som de novo blef opbygt”. Trolig hadde kirken et opprinnelig frittstående klokkehus/støpul, men ”de novo” kan tolkes både som om tårnet var helt nytt, og som om det ble gjenoppbygget.

I 1738 og 1739 ble det kjøpt inn store mengder materialer ”till den forfaldne Angsnæs kirki opbyggelse”. Både ”Neydens finne” og ”Paswig finner” fikk betalt 10 våger for materialer i 1738. Etter skriftlig akkord ble det videre betalt 13 riksdaler til samene i Neiden for 40 tømmerstokker og 150 bord, og den samme summen for 150 bord fra samene i Pasvik. De fikk betalt 16 våger fisk for materialer i 1739, mens samene i Neiden fikk 17 våger. I 1742 sees imidlertid at mesteparten av materialene var ubrukte, men i god stand: ”Et hundrede firesindstiwe og syw Russe bord, fiorten firhugne tømmer stocke, hwer 9 aelen lange, samt tretten ditto stocke 6 aelen lange”, men det var ikke forklart hva som stammet fra Pasvik og fra Neiden. Omkring 1741/42 er det foretatt en regnskapsrevisjon, der det fremkommer at det var misjonæren Angel og prosten Paus som hadde bestilt materialene, uten amtmannens

godkjennelse og biskopens ordre: ”(...) men alleene producerer en extract af hr. biskops Hagerups vissitations protocol dato Køllefjord dj. 16de may Anno 1738, hwilcken ickun recommenderer dette capels restauration til amtmanden og prowsten som findmarkens kirkers inspectaurs hworpaa forige prowst hr. Paus og da wærende missionaire hr. Angel, imidlertid ambtmands chargen war vacant, hafwer sluttet skriffblig accord med Neidens Finner om 40 tømer stocke og 150 bord i alt for 13 Rdr. 3 £ og med Paswig finner om 150 bord i alt for 13 Rdr. 1 £ 8 sk. Hworimod bem.te materialier i Wæiness eller Carl Bugten af forswarlig Bonite efter Contracten skulle leweres.(...)”.

Helland (III, s. 436) oppgir at koret var 4,5 m langt og 5,6 m bredt, mens skipet var 8 x 6,7 m, og våpenhuset 3,2 m langt og 5 m bredt. Bratrein opplyser at tuften var meget tydelig (1968), med steinsyll under – 50–60 cm bred og og 20–30 cm høg. Tuften bestod av kor (5 ½ x 5 m), skip (8,6 x 7,8 m), og våpenhus (ca. 2 x 7 m). Mot sør inntil våpenhuset var det et lite tilbygg. Det er mulig at dette tilbygget kan være klokkehuset som er nevnt i 1735. Bratrein påviste også to mulige rester etter Ø-V vendte graver i skipet.

VIKTIG INVENTAR

I 1728 fikk kirken en eldre sølvkalk fra Vadsø kirke.

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

Amtmannen og/eller biskopen må mellom 1742 og 1746 ha bestemt at Angsnes ikke skulle repareres eller bygges på ny, men at hele kirkestedet skulle flyttes til Nesseby: I 1746 fikk ”De 4re kirke-byggere” betalt for ”det gamle Angsnæs Capells nedbrydelse, og at føre til Nessebye”.

KIRKEGÅRD

Bratrein (1968, s. 52) opplyser at kirkegårdsinnhegningen er bygget opp av stein og jord, ca. 160 cm bred og 30–50 cm høg. Kirkegården er firkantet, om lag 25 x 21 m, med åpning mot Ø og S. Det sees rester etter graver.

NESSEBY

Nesseby overtok som kirkested for Varanger etter Angsnes i 1747, som kapell under Vadsø.

Katalognr.: 2

Navn: **Nesseby 1**

Utrykte kilder: Kilde nr. 30, 31 og 34; Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2

LOKALISERING

Kirke og kirkegård lå på samme sted som dagens Nesseby kirke fra 1858.

DATERING

Angsnes hadde vært kirke for Varanger fra 1719, men var i dårlig stand allerede mot slutten av 1730-årene. En gang mellom 1742 og 1746 må det ha blitt bestemt at Angsnes ikke skulle repareres eller bygges opp på nytt, men at kirkestedet skulle flyttes til Nesseby (se Angsnes 1). Byggeprosjektet nevnes første gang i 1745. Bygningen stod ferdig i 1747.

BYGNINGSHISTORIE

I 1745 blir det første gang nevnt tømmer kjøpt "til Nessebye Capells opbyggelse". I 1746 ble det kjøpt 450 tømmerstokker, 9 alen lange, av "Kolæ Rysser", som fikk betalt 150 Rdr. for å hugge tømmeret og føre det med egne båter og folk fra Kola til Vadsø. Tømmeret ble så ført fra Vadsø til Nesseby. Samme år ble det betalt for 20 tylfter "wrag bord", og i 1747 ytterligere 14 tylfter, og 16 tylfter "Rysse bord til snedker arbejde". Sammeholdt med opplysningene om den forholdsvis store mengden ubrukt bygningsmateriale som ble innkjøpt til Angsnes (se Angsnes F) – og som må ha blitt fraktet til Nesseby – må det være grunnlag for å avskrive tradisjonen om at den nedrevne Angsnes kirke ble gjenoppført i Nesseby (Helland III, s. 436) med nye tilbygg (Wolff 1942, s. 69 (note 127)). Det må i praksis dreie seg om en helt ny bygning, selv om en del bygningsmateriale kom fra Angsnes. I 1747 fikk kirkebyggerne utbetalt 100 Rdr. Kirken fikk tårn med jernspir og kobberfløy. Veggene ble tjærebredte. Vinduene ble dekket med trelemmer. I 1784 ble det betalt for "at lade lægge et loff" i tårnet.

Biskop Nannestad visiterte kirken i 1750, like etter byggingen (Nannestad 1750 (1942), s. 30). Han beskriver kirken som en "trebygning" – som i Nannestads terminologi er en langkirke – uten bordkledning og "Anstrygning", med torvtak og "et smugt Spitz Taarn". Bygningen var ikke ØV orientert ("staar ikke i Øster og Vester"). Kirken hadde ikke skriftehus, men en skriftestol til høyre i koret, "hvor mange paa een Gang kand antages". Mennene satt øverst på begge sidene av midtgangen, mens kvinnene satt på begge sider nederst i kirken.

I 1753 stod kirken ennå uten bordkledning.

Niemi oppgir at kirken hadde skip på 17 x 10 alen, kor på 7 x 6 alen, og et våpenhus på 4 x 4 alen (Niemi 1983, s. 387).

VIKTIG INVENTAR

Etter biskop Harboes ordre ble det i 1747 betalt 22 Rdr. for å føre ”ornamentene” fra den nedrevne Kiberg 2 til Nesseby. Nannestad (1750 (1942), s. 30) beskriver en altertavle som er kommet fra Kiberg, en prekestol ”uden Billeder, men ræt vel malet med Bergens Borgeres Navne”, som også stammet fra Kiberg.

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

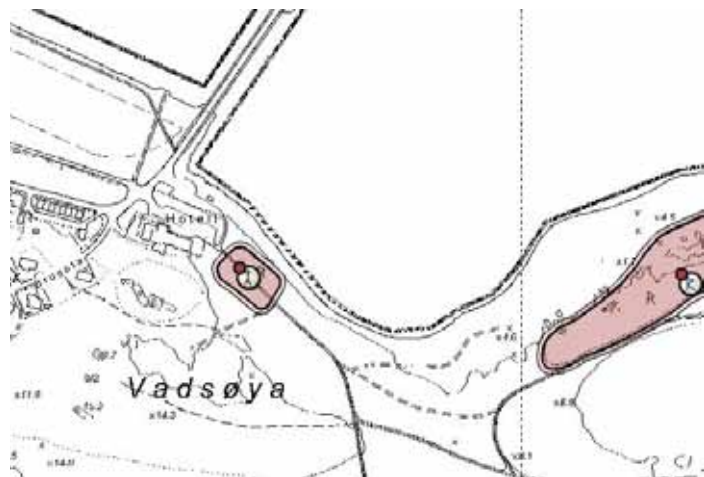
Bygningen ble revet i 1858, da den nåværende kirken ble bygget. Det står fremdeles en gammel tømmerbygning ved Nesseby kirke. Niemi gjengir en tradisjon om at bygningen opprinnelig skal ha stått på Angsnes som kirkestue eller prestebolig, men peker selv på muligheten for at tømmeret stammer fra Nesseby 1 (Niemi 1983, s. 388). Målene på bygningen tilsvarer målene på kirkens våpenhus. Døren i bygningen mener Niemi er enda eldre: ”Døra fulgte trolig med på flyttelasset da kirka på Øya [Vadsø F] ble revet og fraktet til Angsnes i 1718. Den svakt buede overkant av døra peker trolig også mot tilknytning til kirke” (ibid.).

KIRKEGÅRD

Nannestad beskriver kirkegården som ”ved Steen og Torv vel indslutet” (Nannestad 1750 (1942), s. 30). I 1784 ble det laget en ny port til kirkegården. Kirkegården er fortsatt i bruk.

VADSØ

Vadsø er nevnt i TR 1589 som anneks til Vardø. I 1694 ble Vadsø hovedsogn med Vardø som residerende kapellani. Vardø ble skilt ut som selvstendig sogneprestembede i 1771.

Utsnitt av Vadsø, med den eldre kirketomten. Lenger øst er det eldste bosetningsområdet markert. Kart: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 3

Navn: **Vadsø F**

Utrykte kilder: Kilde nr. 27, 28 og 29.

LOKALISERING

Kirken lå på Kirkeøen (Store Vardøy). Kirken skal ha stått midt på kirkegården (Beronka 1933, s. 131).

DATERING

Dateringen av kirkestedet og Vadsø F har tidligere vært 1575 (Beronka 1933, s. 131; Bratrein 1968, s. 48), med bakgrunn i at kirkeregnskapet 1689–1693 omtaler en kirkestol som ble påbegynt 1575. Dette kan imidlertid bare utgjøre en terminus ante quem-datering, da det ikke er grunnlag for å se kirkestolens opprettelse i sammenheng med byggingen av kirken. Perioden fra reformasjonen og fram til 1575 er en sannsynlig datering. I 1693 omtales kirken som ”heel gammel og liden for den meenighed der er til”, og kan henspille på samme bygning som stod her i 1589.

BYGNINGSHISTORIE

Av regnskapene går det fram at bygningen hadde korutbygg og et våpenhustilbygg, som ofte omtales som ”skottet”. Tårnets plassering er usikker, men en formulering i regnskapet fra 1702 kan tyde på at kirken hadde tårn over skipets gavl: (”Till støtte under taarnet i kiercken kiøbte kierckewergerne 4 sperrer, 2 bielcker (...).” Takkonstruksjonen er ukjent, men kildene nevner sperrer. Kirken ble tjærebredd. Kirken og våpenhuset fikk nytt gulv i 1695. I 1698 fikk bygningen 4 nye vinduer. Kirken hadde et galleri, da det i 1698 ble ”arbeidet 1 dag paa lemmen med støtter och andet at nedsette”, og biskop Krog nevner ”pulpituet” (Krog 1709 (1922), s. 121).

Tuften ble oppmålt av Norvi i 1864, og skal i følge denne ha hatt et skip på om lag 17 alens lengde, og et kor på 11 x 11 alen (Niemi 1983, s. 130). Kirketuftene ligger midt på den gamle kirkegården.

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

Bygningen ble revet omkring 1710. En del av materialene ser ut til å være gjenbrukte kapellet i Angsnes, som ble oppført 1719. Biskop Krog hadde foreslått dette allerede ved visitasreisen i Finnmark i 1708 (Krog 1709 (1922)).

KIRKEGÅRD

I 1704 fikk "dem som arbejdede paa kierckegaarden" 17 kanner øl. I 1707 ble kirkegården reparert, med "3 saug bord". Kirkegården er fremdeles til dels synlig, om lag 57 m lang og 29 m bred (Niemi 1983, s. 130), og ble nyttet av pomorene til gravplass.

Katalognr.: 4

Navn: **Vadsø 2**

Utrykte kilder: Kilde nr. 29, 30, 31 og 34; Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2

LOKALISERING

Kirken lå på Skattøra på fastlandet, rett overfor den gamle kirken på øya. Tomten var på det som nå er den vestlige delen av nåværende kirkegård (Niemi 1983, s. 324).

DATERING

Vadsø 2 ble oppført i 1710, og innviet 23. mai året etter av biskop Peder Krog (Sollied 1903, s. 306). Det skal ha vært en inskripsjon på en stokk i søndre korvegg, visstnok til minne om ferdigstillingen av kirken: "4. Octobr. 1710", mens en innskrift over koråpningen gjengav innvielsesdatoen: "Anno 1711, 23 Mai, Peder Krog, Biscop over Trundhjems Stict" (Beronka 1933, s. 133).

BYGNINGSHISTORIE

På tinget i 1704 fikk amtmann Lorch vedtatt at det skulle oppføres en korskirke, "12 alen lang og 9 alen høi, lige udi alle Hjørner og Vægge; Tømmeret intet fladhuggen, men rundhuggen formedelst mer Styrke, efterdi i dette land falder haarde Vind og Veirilig" (gjengitt etter Niemi 1983, s. 324). I 1707 ble det inngått kontrakt med "Pasvig finnerne", som skulle hogge "300 støcker tømmer" til en ny kirkes oppførelse. Samene skulle ha i betaling 80 riksdaler, 2 tønner rugmel og 1 anker brennevin, til sammen verdt 184 våger fisk. I 1708 ble det kjøpt 95 tylfter kjøpmannsbord, som trolig var til den nye kirken. Samme år ble tidligere amtmann Hans Hansen Lilienskiolds hus revet, og materialer herfra kan ha blitt brukt i kirken. I 1709 ble det betalt en regning på 283 våger fisk for å føre de 300 tømmerstokkene fra Pasvik. I 1709-10 betalte man samene i Neiden for tømmer som skulle hugges til våpenhus i den nye kirken. Fra 14. juli til den 17. august 1709(?) arbeidet Swend Jacobsen på kirken. På tinget i Kiberg ble det betalt for en stokk til tårnet, og i 1710 kjøpte kirken "2de skibsmastre" til tårnet. Hos kjøpmannen Uldrick Rosenlund ble det i 1710 kjøpt materialer (uspesifisert) for 374 våger fisk, mens tømmermennene fikk til sammen 170 våger. Samme år i september fikk samene i Pasvik betalt for 90 tømmerstokker, og transport med kirkevergens båt og folk til Vadsø. I 1711 fikk Rosenlund ytterligere 729 våger fisk mens amtmanden i 1712 fikk 250 våger.

I 1712 ble det solgt en del materialer, bl.a. 45 tømmerstokker til Ludvig Christian Paus, ”till sine huuses nødvendige opbyggelse”. Det går ikke fram om dette er overskuddsmateriale fra byggingen av Vadsø F, eller materialer fra Vadsø F.

I 1715 manglet ennå ”chordør, funt, etc.”, og kirken hadde få vinduer, så den ”falder mørck”. Byggearbeidene må ha fortsatt i flere år etter at kirken ble innviet. I 1717 fikk Johan Segelsen ”mesteren for kirke bygningen i Wassøe” 130 våger fisk.

”Klockelemen” nevnes i 1729, trolig i vestre korsarm. Kirken hadde trelemmer foran vinduene.

Nannestad (1750 (1942), s. 30-31) omtaler kirken som en korsbygning i tre, uten bordkledning, med bordtak, og et ”anseeligt rundt Taarn”. Uten skriftehus, men med skriftestol i kirkens nordøstre hjørne. ”Gulvet i Choret, og i Sær for Altaret, er kunstig lagt; ti for Altaret er Fiælene udskarne, 2densteds lagt i flamer”. Åpen sperretakkonstruksjon. Stort våpenhus foran den vestre dør. Stor dør i søndre kors. Ved denne døren stod ”Kjøbmandens lukte Stol; der oven over et Overlaab som er godt og rummeligt”.

I 1753 skriver Nannestad i visitasmeldingen at den ”indtil forgangne aar staaet uden bordklædning, da jeg lod sende en heel jagts ladning med Bord herfra Tronhjem derhen, saasom der aldelles intet tømmer kand bekommes, uden ded, som maa hæntes fra Rusland”. Kirken hadde også nytt tak.

Den nye bordkledningen skal i følge Niemi ha blitt rødmalt (Niemi 1983, s. 324).

Beronka har oppgitt kirkens mål (Beronka 1933, s. 133): Koret skal ha vært 9 x 9 alen, skipet 20 alen langt, og 29 alen bred mellom korsarmsgavlveggene. Våpenhuset var 7 ¼ x 7 ¼ alen.

AVBILDNINGER

Kirken er avbildet på et propekt fra Vadsø, tatt på 1860-tallet og brukt som postkortmotiv på 1930-tallet. Bildet gir imidlertid få holdepunkter for bygningshistoriske analyser. Et annet fotografi, gjengitt hos Niemi 1983, viser kirken noe mer fra siden.

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

Bygningen var i bruk fram til 1861. I følge Beronka ble kirken revet i 1864, mens våpenhuset ble stående igjen og tjene som ”gravkapell” (Beronka 1933, s. 134). Tømmeret fra kirken ble benyttet i en skolebygning i Store Salttjern og i Vestre Jakobselv. Etter dette skal det ha blitt benyttet i en hytte i vestre Jakobselv, og et uthus i Store Salttjern, hvor det fremdeles skulle være bevart på 1980-tallet (Niemi 1983, s. 331).

KIRKEGÅRD

Nannestad opplyser at den var innhegnet med stein, men mest torv, og at det var en grøft rundt på utsiden for å lede vekk smeltevann (1750 (1942), s. 31-32).

Vadsø kirke i bakgrunnen på et propekt fotografi (detalj), trolig i 1860-årene. Ukjent fotograf. Kilde: Finnmark Fylkesbiblioteks billedsamling.

KIBERG

Kiberg er nevnt som annekssogn under Vardø i TR 1589.

Katalognr.: 5

Navn: **Kiberg F**

LOKALISERING

Kirken lå på Ytre Kiberg. Lokalt heter det nå at Kiberg F lå der dagens skolehus står.

DATERING

Kirkestedet er første gang nevnt i TR 1589, og er trolig et kirkested fra 1500-tallet.

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

Kirken må ha blitt revet omkring 1667, da Kiberg 2 ble oppført (se Kiberg 2, *Datering*).

Katalognr.: 6

Navn: **Kiberg 2**

Utrykte kilder: Kilde nr. 27, 28, 32 og 34; Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2

LOKALISERING

Kirken lå på Ytre Kiberg, på en strandterasse like vest for elven (Bratrein 1968, s. 44). Bratrein opplyser at det under 2. Verdenskrig ble oppført tyske bunkersanlegg m.m. i området der kirken lå, og i 1967 ble området planert ut til idrettsplass (Bratrein 1968, s. 44). Lokalt heter det nå at kirken skal ha ligget på det som utgjør vestre banehalvdel.

DATERING

Kirken ble oppført i 1667 (Sollied 1903, s. 306f).

BYGNINGSHISTORIE

Sollied (1903, s. 306f) skriver at det ble inngått en kontrakt 22. august 1666 mellom Jens Nilssøn og Kibergs almue. Jens Nilssøn skulle ”hidføre og opsætte” kirken. I 1667 ”blev en ny kirke bygget i Bergen og opsat i Kiberg” (Sollied 1903, s. 306).

Bygningen hadde våpenhustilbygg, i 1690 kalt ”waabenhus”. ”Kirckeskoddet” nevnes i 1697, og var trolig identisk med våpenhuset. Koret var innvendig hvelvet, ant. en rundet himling, som det ble kjøpt 14 små bjelker til i 1690. Det ble i perioden 1690–1692 utført større arbeider ved kirken, uten at dette kan identifiseres nærmere, med bl.a. 16 tylfter arbeidsbord, 1000 ”rixspiger” og 150 ”swenske spiger” (1690), ”4 stoere lange spiger og 3 tylter bord til stilling i choret” (1691) og 19 tylfter bord (1692). I 1697 ble det kjøpt 20 kirkestoldører og 20 par hengsler, og Roland Oelsen fikk betalt for å sette opp disse. I 1691 ble det reparert eller laget en trapp med bl.a. en bjelke og 3 tylfter bord, men hva den ble anvendt til er ukjent – det kan ha vært et galleri. I 1698 ble det oppført et nytt dåpshus/stol, som ble malt samtidig. I 1711 var noen få stoler i koret ”brøstfeldige”.

Tårnet var trolig i en form for bindingsverk, inkorporert i skipets vestre gavl: I 1728 het det at ”taarned formedelst tornstockernis foraadnelse truede med nedfald”, og det ble kjøpt bl.a. 4 store sperrer i forbindelse med reparasjonen.

Paus omtaler kirken ca. 1750 (etter at den var revet) som ”Den smukkeste Kirke i hele Finnmarken, som med Bibelske Historier var malet overalt” (referert hos Sollied 1903, s. 306).

O. Nicolaissen skrev i 1891 at kirketomten midt inne på kirkegården var meget utydelig: ”Saavidt sees kan, er den henved 20 m. lang, koret iberegnet; korets bredde har været 6 m., skibets bredde kan ikke nøiagtig bestemmes” (Nicolaissen 1892, s. 7).

VIKTIG INVENTAR

I arkivmaterialet nevnes i regnskapet for Vardø 2 i 1731 et gammelt liklaken, ”som nu bruges til alter dug i Kiberg kirke”. 2 klokker ble ført til Vardø i 1747. Samme år heter det i regnskapene for Vardø 2 at Vardø har betalt ”Efter biskop Harboe giwne ordre for ornamenterne at føre fra den nedrewne Kibergs kirke og samme at føre til Nessebye, og der opsette” 22 Rdr.

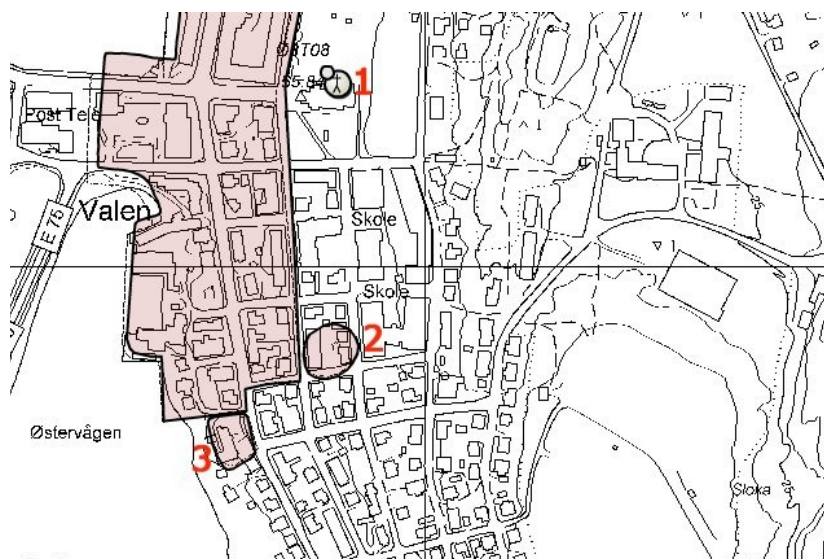
Nannestad beskriver en altertavle i Nesseby kirke i 1750 som opprinnelig stod i Kiberg: ”En smuk Altar-Tavle med ugemeen Malning; mit paa Nadverdens Stiftelse, der neden under Christie Bøn i Urtegaarden. Ved den Højre side staaer Aaron og ved den Venstre Johannis Baptisti temelig store Billeder, som tilforn har været i Kiberg Kirke” (Nannestad 1750 (1942), s. 30). Videre omtaler Nannestad en prekestol, ”uden Billeder, men ræt vel malet med Bergens Borgeres Navne, som har givet den til Kiberg Kirke, som nu er ødelagt” (Nannestad 1750 (1942), s. 30).

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

I 1747 blir kirken omtalt som ”den forfaldne og bortsolte Kibergs kirke” i regnskapet for Vardø 2. I samme regnskap heter det at Vardø får inntektene ”som blew efter auctionen betalt for Kibergs gamle kirke (...) 25 Rdr.” I tillegg solgte man 12 gamle vinduer fra Kiberg. Nannestad skriver i vistasmeldingen fra 1753 at her ”forhen hawer staaet en meget smuk kirke, af hwilcken Kibergs kirke findes endnu mange zirater og prydelser her og der i adskillige kirker i Øst-Finnmarken”.

VARDØ

I TR 1589 er Vardø nevnt som eget prestegjeld, med Kiberg og Vadsø som annekssogn. I 1685 ble Makkaur annekssogn til Vardø. I 1694 ble Vadsø hovedkirke, med Vardø med Makkaur som residerende kapellani under Vadsø. I 1771 ble Vardø skilt ut som selvstendig sogneprestembede.

Kart over deler av Vardø. 1: Nåværende kirkested, hvor Vardø 2 også har stått. 2: Det antatt eldste kirkestedet (Vardø F). 3: Festningsområdet – Vardøhus – i perioden fra ca 1550 til den ble revet i 1730. Det øvrige merkede området er den fredede bygrunnen fra middelalderen. Kartgrunnlag: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 7

Navn: **Vardø F**

Utrykte kilder: Kilde nr. 28, 29 og 32.

LOKALISERING

Området for kirke og kirkegård avgrenses av Søndre Langgate 13–19 i V, og Skolegaten 14–20 i Ø (se kart).

DATERING

I *Islandske Annaler* er det notert for 1307: ”Herra Jorundr for nordr a halogaland j varseyiar oc vigdi tar kirkiu” (*Historisk Tidsskrift* 2. Rekke, 1884 bind 4, s. 492; IA 1888, s. 74).¹ Kirkens sammenheng med festningsanlegget i Vardø er ikke klarlagt, og dateringen av festningsanlegget er pro ante qvem 1340 (DN VIII, 137). Det er ikke kjent noe nybygg mellom etableringen av kirkestedet i 1307 og TR 1589, men dette kan ikke utelukkes. Det er heller ikke kjent om kirken ble fornyet mellom 1589 og regnskapsmaterialets start i 1689. I 1709 er kirken beskrevet som ”gammell og ganske brøstfeldig, staaende till nedfalds”.

Vardø på et prospekt av Hans Hansen Lilienskiold, 1690-årene. Det er trolig kirken som er avbildet til høyre for festningen, selv om plasseringen ikke virker å være korrekt.

BYGNINGSHISTORIE

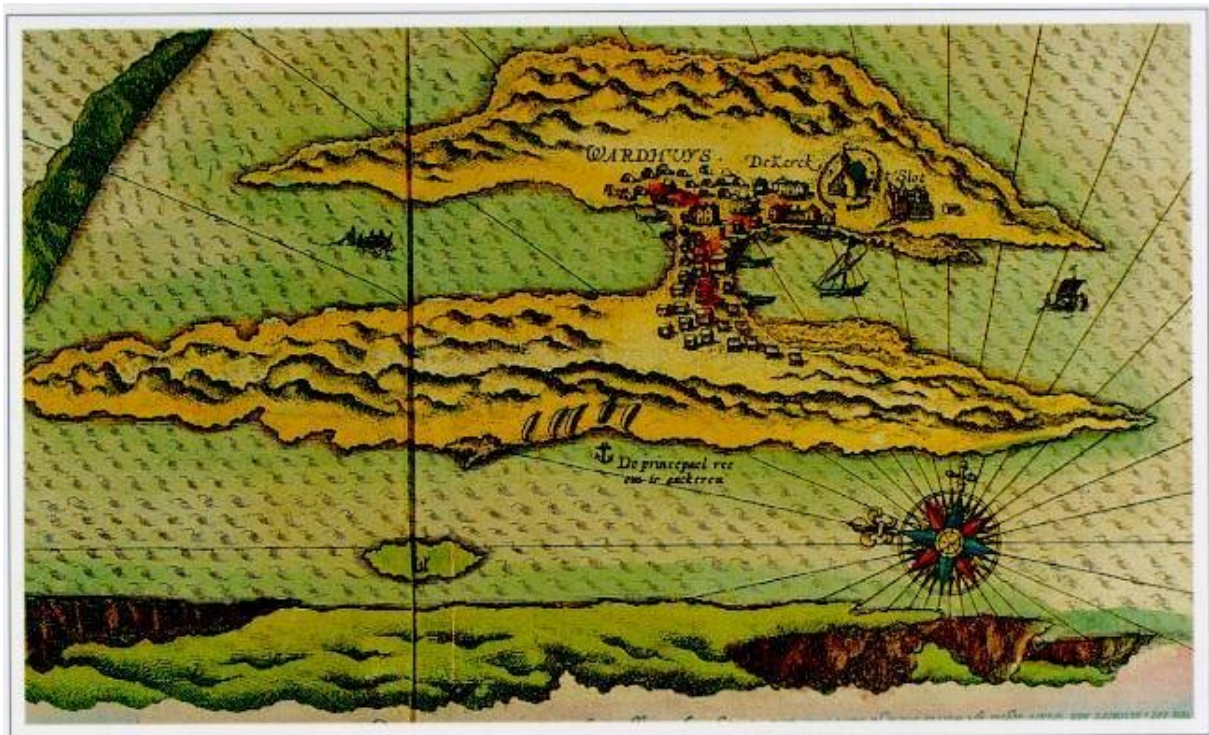
I forbindelse med Christian IVs besøk i Vardø i 1599 er kirken omtalt som ”et lidet Blokhus, kunde omtrent staae et hundrede Folk udi” (Gjengitt hos Sollied 1903, s. 303). Benevnelsen ”blokkhus” må være misforstått, da denne kun brukes om små, dels primitive forsvarsanlegg (Tuulse 1957, KLNMB bind 2, sp. 5-6; NHL, s. 43). Trolig er benevnelsen en forvanskning eller misforståelse av det tyske *blockbau*, altså en tømmerbygning, som kirken er registrert som hos Ahrens (2001, Katalog, s. 333) etter samme kilde.² Sollied gjengir videre fra samme kilde at ”Udi Kirken stod allehaande Rim med Rydske Bogstaver (...)” (Sollied 1903, s. 303).

Det omtales flere gravsteder i ”skoddet” fra slutten av 1600-tallet av, som trolig betyr våpenhuset. I 1696 ble det kjøpt 9 vinduer med 9 rammer til, og 42 jern på vinduene. Innvendig var kirken malt med en linolje-basert farge, senest i 1699 da en maler og hans tjener brukte 8 dager på å male kirken. Taket var et sperretak, som kan ha vært tekket med torv. Det kan ha blitt tettet innvendig med seilduk: I 1699 ble det kjøpt et ”5 børings seigell till kircketaget”. Tårnet ble oppbygget på nytt i 1698. Plasseringen er svært usikker, men det forhold at det ble kjøpt ”tømmer til taarnet”, og at det ikke nevnes mer enn 1 sperre blant materialene som gikk med (bl.a. 4 store bjelker og 6 tylfter kjøpmannsbord) kan trekkes i retning av at tårnet stod ved vestre gavl. I årene 1702 til 1704 ble det kjøpt om lag 60 tylfter huggne bord, som trolig ble brukt til bordkledning. I 1703 arbeidet Christen Jacobsen på kirkens vinduer, og 3 nye ble kjøpt i 1709. En større reparasjon ble gjort i 1707, ledet av Dawid Magnesen med 9 medhjelpere. Trolig var det gulvet som ble reparert.

AVBILDNINGER

Vardø er avbildet en rekke ganger på kart og tegninger fra slutten av 1500-årene og framover. På flere av dem er kirkebygningen avbildet. Jan Huyghens van Linschoten tegnet et Vardøkart i 1594, publisert i 1601, der kirken ("De Kerck") er tegnet og merket nord for festningen ("Slot"). I følge Kristian Nissen var kartet tegnet "etter selvsyn", og han går god for detaljene i kartet (Nissen 1960, s. 38-39) Kirken virker å være en langkirke med lavere/smalere kor, en sval på nordsiden av skipet, og muligens et våpenhus noe usentralt på vestveggen. En bygningsdel som minner om en takrytter med løkkuppel kan sees, men virker å være et tårn plassert ved nordøstre hjørne av koret. Det kan også være en selvstendig bygning på kirkegården bak kirken. Kirkegården er rund. På et Vardø-kart fra 1692 av Johannes von Keulen er det avbildet en kirkebygning: Langkirke med takrytter i vest, omgitt av en rund kirkegård (se Willoch 1960). von Keulens kart er tegnet fra motsatt vinkel enn van Linschotens kart, men virker å ha kopiert bygningene fra dette kartet mer eller mindre direkte: Dette gjelder både kirken m/kirkegård og de nærliggende bygningene. På en akvarell fra 1694 i Lilienskiolds *Speculum Boreale* virker kirken å være avbildet sør for festingen, som en langkirke med lavere/smalere kor, tårn ved vestre gavl, og et våpenhus under saltak vest for tårnet. Kristian Nissen mener Lilienskiold overdrev festningens størrelse, og dessuten "puttet bort" kirken, "hvor det var litt plass til den" (Nissen 1960, s. 52). Han mener kirken egentlig lå øst eller nordøst for festningen.

Samlet sett er billedmaterialet vanskelig å tolke. Det er ikke kjent noen flytting eller nybygging av kirken i løpet av 1600-tallet, likevel er det store forskjeller i beliggenhet og utforming mellom van Linschoten og Lilienskiolds bilder.

Vardø med Vardøhus ("Slot") og kirken ("De Kerck") på et kart av Jan Huyghens van Linschoten fra 1601.

VIKTIG INVENTAR

Nannestad (1750 (1942), s. 32) nevner en sprukket klokke med årstallet 1569 som stod i våpenhuset i Vardø 2. Videre nevner Nannestad et alterskap, som må være identisk med alterskapet fra Vardø i Vitenskapsmuseet i Trondheim (T 858), datert av Engelstad til omkring 1460 (Engelstad 1936, s. 17 og 326).

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

Kirken stod også etter at Vardø 2 ble reist, og ble brukt til lagerplass for materialer, i hvert fall til 1714. To år senere må den ha vært revet, da byggmesteren for Vardø 2 – Johan Segelhen – fikk selge ”nogle gamle sperrer og raadne stocker af den gammel kiercke” til fattige i sognet, som del av byggmesterens lønn. Prosten kjøpte samme år ”forraadnede stocker” fra den gamle kirken, som han forænte kapellanen Henrick Grewe ”til brende wed”. Også Amtmann Lorch solgte materialer fra den gamle kirken. Vardøhus Museum har to dører som skal stamme fra kirken [eller Vardø 2] med barokkutskjæringer.

Vardøhus og Vardø kirke på et kart av Johannes von Keulen fra 1692.

KIRKEGÅRD

I 1704 ble ”kierckemuren” forbedret. Helt fram til 1731 stod det en ”gammel forraadnet” bod på kirkegården ved Vardø F – 4 alen lang og 3 alen bred. I 1750 skriver Nannestad at den gamle kirkegården fortsatt var innhegnet (Nannestad 1750 (1942), s. 33).

Katalognr.: 8

Navn: **Vardø 2**

Utrykte kilder: Kilde nr.: 28, 29, 30, 31, 32 og 33; Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2

LOKALISERING

Både Vardøhus festning og kirkestedet ble flyttet fra det opprinnelige stedet. Vardø 2 ble bygget litt nord for Vardø F, rett opp for "Valen".

DATERING

Vardø 2 stod ferdig i 1714, innviet av prosten 21. søndag etter Trinitatis. Kirken var ikke helt ferdigstillt, da byggarbeidene fortsatte også de nærmeste årene etter innvielsen.

BYGNINGSHISTORIE

Den 28. januar 1712 reiste kirkevergen Christopher Olsen og en av amtmann Lorchs tjenere fra Vardø til Neiden/Pasvik via Vadsø og Varangerbotten med reintransport for å opprette en kontrakt "med de der boende finner" om hogst av 300 tømmerstokker til en ny kirke i Vardø. I 1713 reiste amtmannen med sin jekt og sine folk tre ganger til "Rysland" og hentet til sammen 231 av tømmerstokkene. I 1714 kjøpte kirken fire stokker, og fire "ræge wed" stokker til 11 alen lange sviller. Samme år fikk kjøpmann Ole Molde betalt for å overføre tømmer fra Russland, trolig de resterende stokkene. Tømmerstokkene var 9 ½ alen lange. Ellers ble det benyttet "alt hwis nyttelig war" av tømmer og bord fra Vardø F. En skipsmast ble fraktet til Vardø fra Hommingsberg ble brukt til bl.a. sperrer i våpenhuset. I 1715 blir Johan Segelken oppgitt som byggmester, og det opplyses samtidig at p.g.a mangel på materialer manglet kirken fremdeles bl.a. et overtak og kjøll på det vestre kors, vindskier på alle fire korsene, panel på veggene, og sperrer, røst, tak og en dør til våpenhuset, og luker til alle vinduene. Siste gang byggmesteren får betalt, er i 1717.

I 1726 ble kirkens tak bordtekket, det ble laget en "liden lem under klokkerne i taarned" og tre luker for "taarneds huulle", og stoler og gulv i kirken ble reparert. Dette ble foretatt av Jacob Andersøn, som "lower arbeydet at forsvare, om i sin tid hands arbeyde skulle paaklagis". I 1736 klager prosten på kirkens vinduer. I 1744 ble det kjøpt "16 styk vinduer", mens man i 1745 satte inn til sammen 8 fag vinduer med karmen og luker. Det har vært gjentatte reparasjoner på taket i våpenhuset, som også fikk nytt gulv i 1745. Samtidig ble tårnet reparert. I 1746 fikk kirken nytt gulv. I 1747 lånte kirken 3 "Carlshauns 20 al. stokker" til tårnet.

Nannestad (1750 (1942), s. 32-33) omtaler kirken som en korskirke i tømmer, med et "Taarn Spitz 4kantet mest ligesom Vadsø Kirke" [Vadsø 2], og med våpenhus. Den hadde ikke skriftehus, men en innvendig skriftestol. Over koråpningen stod årstallet 1714. Kirken var uten bordkledning, med bordtak. Kirken var tjærebreddt.

Under Nannestads visitas i 1753 var han bekymret over tilstanden: "kircken er icke gamel, men uforsynlig bygt saa, at efter finmarkens slete bygningsmaade de underste tømmerstokke ere lagde plat ned paa jorden, og altsaa kand icke andet end strax forraadne, som nu og er skeed med dene nesten nye kirke".

I 1760 ble det kjøpt 100 tylfter granbord og 100 tylfter furubord, 12 lange og 12 kortere granstokker, 48 "ringere" granstokker og en stor mengde spiker. Materialene ser ut til å ha

vært fraktet fra Trondheim. De må trolig ha vært brukt til å bordkle veggene i kirken utvendig – kanskje også til nye sviller. Omtalen i regnskapene kan forstås slik at materialene først ble brukt i 1769, og at kirkebyggeren Morten Kühl stod for arbeidene. 55 tylfter granbord var i behold etter reparasjonen i 1769. I 1766 fikk en mann betalt for ”at male kirken og tiære taget”, og det var innkjøpt tjære, tran og brunrødt. I 1782 manglet kirken ”Skuw luger” til 4 fag vinduer. I 1788 ble det lagt inn et nytt gulv i tårnet. Foranledningen var at ”det aabne klokketaarn stod lige ower indgangen i kirken og dermed udsatte baade de ringende og ind og udgaaende for den største fare”. I 1789 ble det satt inn et nytt vindu i koret, som erstatning for ”det gamle blyewindue” som var ødelagt.

VIKTIG INVENTAR

Nannestad (1750 (1942), s. 32-33) oppgir at den middelalderske altertavlen var i bruk også i Vardø 2. ”Prædikestolen smukt indlagt, af Eeg uden Malning”. ”Der findes adskillige smukke malede Tavler”. Kommandanten, offiserenes og prestens stoler var lukkede.

Fra regnskapene får det fram at ”Monsieur Lind” kjøpte en stol i kirken i 1721. I 1750 krevde man stoleleie av ”Østen Constabel”. I 1754 ble det innkjøpt 40 fortinnede ”jern lyse-plader” til stolene. I 1777 fikk man betalt ”For den af hr. anditeur Winstrup og hr Garnisons [?] Woger i Wardø kirke opbygte indlukte stoel”. I 1796 nevnes ”en liden træ-kirke”, trolig en kirkemodell.

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

Bygningen ble revet i 1870 (Ra-reg).

KIRKEGÅRD

Det ble opprettet ny kirkegård til Vardø 2. Den 21. juni 1722 ble det satt opp ”een smuck port” for kirkegården. I 1728 fikk smeden Lars Svenske betalt for ”hengsle, tomme og store spiger til kirkeledsdørene”. I 1750 beskrev Nannestad (1750 (1942), s. 33) kirkegården som ”ikun maadelig inhegnet med Torv og Steen”. I 1784 ble det betalt for materialer til ”en nye kirke ports forfærdigelse, som kirken i al den tid den hawer staaet, har manglet”. I 1793 blåste en kirkeport ned, og ble satt opp igjen i 1794.

MAKKAUR

Makkaur var selvstendig sogn i 1589. I 1666-67 ble Makkaur lagt til Omgang prestegjeld (Sollied 1903, s. 301) I 1685 ble Makkaur annekssokn under Vardø. I 1694 ble Vardø med Makkaur lagt inn som et residerende kapellani under Vadsø. Det kan ha vært et sammenhengende kirkested her fram til siste kapell ble oppført i 1934, på annen tomt enn de tidligere kirkene (Bratrein 1968, s. 42-43).

Katalognr.: 9

Navn: **Makkaur F**

Utrykte kilder: Kilde nr. 27.

LOKALISERING

Både Makkaur F, Makkaur 2 og den mulige Makkaur 3 har trolig stått på den gamle kirkegården, ”øst for bekken” (Bratrein 1968, s. 42-43).

DATERING

Bortsett fra Vardø, er Makkaur det eldste kirkestedet i Finnmark som har skriftlig kildedekning forut for TR 1589. I Valkendorfs Finnmarksbeskrivelse skriver han at han ”en dag holdt Gudstjeneste i en liden Landsby ved navn Matkur” (NGS XII, 1900-01). Dette må ha foregått omkring 1511-1512. Mattiis, en fransiskanermunk fra Bergen, nevnes som kapellan ”y Matkaare” i et brev fra 1530, der det opplyses at kapellanen slo i hjel John hoffmand (DN 8 nr. 623). Kirken og kirkegården (”Graffue-backen”) er første gang nevnt i forbindelse med en drapssak i 1558, da drapsmannen Sæbjørn Sjurdsen søkte tilflukt i kirken etter drapet på Christoffer Nilsson (DN 21, nr. 1077). I 1694 ble en ”meget gamell” kirke tatt ned og gjenoppbygget, trolig fra før 1589, kanskje fra middelalderen.

BYGNINGSHISTORIE

I arkivene er det svært sparsomme opplysninger om Makkaur F. I 1693 opplyses det at kirken var revet, og at den var ”meget gammel”.

VIKTIG INVENTAR

I 1871 ble en klokke fra 1569 omstøpt (Ra-AA). Klokken tilhørte da Vardø kirke. I inventarlisten fra 1693 nevnes den som ”1 goed stoer klokke”. I inventarlisten fra 1693 nevnes at ”1 alter tafle af høyde 3 ½ alen” måtte repareres, ”thi den gammel duer intet”.

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

Sollied (1903, s. 301-302) skriver at 13. juni 1691 ble kirken befalt revet. Det er usikkert om dette skjedde umiddelbart, men kirken var i alle fall revet i 1693.

KIRKEGÅRD

Den eldre kirkegården er bevart. Bratrein (1968, s. 43) oppgir at den har ”litt rundaktig fasong”, ca. 25 m Ø-V, og 21 m N-S. Murt steingjerde med åpning mot N. I nyere tid har gjerdet blitt påført stein under rydding, slik at gjerdet er utflytende, 1 ½ - 3 m brett, 1-1 ½ m høgt, med muringen best synlig på yttersiden. På kirkegården kunne Bratrein i 1968 se gravforsenkninger som var Ø-V orienterte.

Katalognr.: 10

Navn: **Makkaur 2**

Utrykte kilder: Kilde nr. 27, 28, 32 og 33.

LOKALISERING

Som Makkaur F.

DATERING

Senest i 1693 var kirken ferdig oppført.

BYGNINGSHISTORIE

I 1693 oppgis kirken etter kongelig befaling å være ”nedrefwet ock igien opsat af en nordlender wed navn Søren Reinholtsen”. Fire menn hadde vurdert hvor mye lønn Reinholtsen skulle ha: ”da er først owerweiet samme nordlenders lange reise, fiskeriets forsømmelse og stoere omkostninger paa egen ewentyr at hidskaffe hwis til kirckens bygnings fornødenhed behøfwis (...)”. Reinholtsen fikk 150 woger fisk for arbeidet, men måtte ”i tilkommende aar (...) indhugge 2de goede bielcker i stæden for de toe nu staar, som ei befindes duglige, og tornet at forfærdige med 6 hage bolter”. Samtidig opplyses det at kirken behøvde 10 vinduer, og 30 tylfter ”saugbord at bordsye weggene med”. De øvrige opplysningene i regnskapene gir ingen grunnlag for å rekonstruere bygningen.

I 1749 fikk kirken et nytt vindu fra Bergen. I 1758 ble det betalt for ”Et wind-øye til Madkourvs kirke med nordfarerne”.

VIKTIG INVENTAR

Store deler av inventaret blir i 1693 opplyst å være gammelt. En kirkeklokke var lånt ut til Kiberg kirke, der den ble ødelagt julen 1696.

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

Tidspunkt for riving synes uklart, men bygningen ble trolig revet på 1770-tallet – Sollied opplyser at den var forfallen i 1777 (Sollied 1903, s. 302).

KIRKEGÅRD

Se Makkaur F.

Katalognr.: 11

Navn: **Makkaur 3**

Utrykte kilder: Kilde nr. 33

LOKALISERING

Samme som Makkaur F og 2.

DATERING:

En ny kirke skal ha blitt oppført omkring 1777 på de eldre kirkenes tomt (Sollied 1903, s. 302; Bratrein 1968, s. 43).

BYGNINGSHISTORIE

Sollied (1903, s. 302) oppgir at kirken var omtrent 19 m lang, skipet 8 m bredt. Kirken skal ha hatt kor og våpenhus. Bratrein befarte tuften i 1968, og oppgir at det da bare var sikker rest etter syllmuren i vestveggen og noen få stein mot østmuren, som kan ha vært fra koret. Vestveggen var orientert SSØ-NNV (Bratrein 1968, s. 43).

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

Det er ikke kjent når dette kapellet ble revet. Det har vært oppført kapeller på Makkaur også senere, men på annen tomt.

KIRKEGÅRD

Se Makkaur F.

GULLHOLMEN / TANA

Gullholmen var misjonskapell for Tana-området, fra omkring 1718 (Bratrein 1968, s. 41).

Katalognr.: 12

Navn: **Gullholmen 1**

LOKALISERING

Misjonskapellet for Tana-området ble bygget på fastlandet vest for Gullholmen, der handelsstasjonen lå. Bratrein (1968, s. 41) beskriver kirkegården på en flat lynggrodd terrasse rett ovenfor holmen, ca. 15–20 moh, 30–40 m fra sjøen. Bratrein fant ingen kirketufter på kirkegården, og han antar at kirken kan ha ligget mellom kirkegården og sjøen, der veien nå går. Imidlertid opplyser Nannestad i 1750 ((1942), s. 29) at Gullholmen 2 var uten syllmur, og at gulvet var ”gandske aabet” – det virker derfor ikke unaturlig at tuften mangler på kirkegården.

DATERING

Kapellet ble oppført i 1718 (Bratrein 1968, s. 41).

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Gullholmen 2 ble oppført i tidsrommet 1734-38, og Gullholmen 1 må ha blitt revet i samme periode.

KIRKEGÅRD

Mot vest har kirkegården en bergvegg som avgrensning i om lag 70 m lengde, mot sør og nord et steingjerde (h: 80/90 cm, b. 1 m), mens den er åpen mot øst.

Katalognr.: 13

Navn: **Gullholmen 2**

Utrykte kilder: Kilde nr. 30 og 31.

LOKALISERING

Trolig som Gullholmen 1.

DATERING

I følge Nannestad (1750 (1942), s. 29) ble Skjøtningsberg kirke flyttet til Gullholmen av Sigvard Kildal, som var prest i Kjøllefjord prestegjeld mellom 1734 og 1738.

BYGNINGSHISTORIE

Nannestad (1750 (1942), s. 29) skriver at kirken var en liten trebygning ”for Finnerne”, og at den i sin helhet var bygget av materialer fra Skjøtningsberg 2, ”hvorfor her endnu sees over Døren C 4 1643”. Den ble kalt Immanuelns kirke av Kildal. Nannestad beskriver videre bygningen som ”meget ilde optømret, baade er Tømret efter Bergens Maade saa forhugget, at det er ikke at ansee uden som hugne Bord, og saa utæt samenføiet, at mand allevegne kand see igienem Veggene. Kirken stod uten bordkledning og ”Anstrygning”, og hadde ikke

skriftehus. Den hadde torvtak, som var ganske åpent for regn og sol. Videre hadde kirken et lite spisst tårn ”samenslaget av bord”. Gulvet var åpent, og det var ingen syllmur.

I en visitasberetning fra 1786 heter det at ”Det høye missionscollegium har approberet, der skal bygges en nye kirke, og et skolehus”. Det er ikke funnet andre indikasjoner på at dette ble gjennomført.

Bratrein skriver at kirkeskipet var 12 x 5 ½ m (Bratrein 1968, s. 41, m.ref.).

AVBILDNINGER

Det finnes fotografier av kirken som i 1856 ble flyttet til Gamvik. Det er usikkert om kirken da var bygget om, eller i vesentlig grad hadde beholdt det eksteriørmessige preget den hadde på Gullholmen. Det er videre enda mer usikkert hvorvidt fotografiene gir et innblikk i hvordan kirken så ut på sin opprinnelige plass i Skjøtningberg.

VIKTIG INVENTAR

Også inventaret stammet fra Skjøtningberg. Fonten var gitt av Peder R. Kerup, sogneprest i Skjøtningberg i 1651.

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

Kirken ble flyttet til Gamvik i 1856 (Bratrein 1968, s. 41).

De to kirkene i Gamvik. Til høyre det såkalte ”finnekapellet”, som var flyttet fra Gullholmen i 1856, og som opprinnelig kan ha stått i Skjøtningberg (se også foto under ”Skjøtningberg”). Ukjent fotograf, ukjent årstall. Kilde: Billedsamlingen, Fylkesbiblioteket i Finnmark. Se også under Skjøtningberg kirke.

HOP

Hop kan oppfattes som et sagnkirkested. Den eneste samtidskilde som opplyser om ”Hoop” kirke, er et kart: ”Afrissning over Findmarken og dens Grentzer til Moscov og Sverrige”, som Rode (1842, s. 261) hadde sett i Vitenskapsselskapet i Trondheim. Rode identifiserer dette som det kartet som er omtalt i *Hammonds Missionshistorie* (Hammond 1787)³ pag. 891, tegnet av Isak Olsen i årene 1713 til 1716. Kartet virker etterrettelig, men Hop er ikke nevnt i arkivmaterialet, og allerede i 1694 het det at det hadde stått kirke der ”i forrige tider” (Sollied 1903, s. 301). Ifølge Paus var det kirke her i 1620, og ruinene skulle være synlige i 1766 (se Sollied 1903, s. 301). O. Nicolaissen fant verken spor av kirke eller kirkegård i 1891 (Nicolaissen 1892, s. 4).

LOKALISERING

Kirken skal ha stått på ytre Hop (Bratrein 1968, s. 39). Det ligger en nyere kirkegård på Ytre Hop, og dette skal etter tradisjonen være den gamle kirkeplassen, selv om det ikke finnes sikker tradisjon på kirkens beliggenhet i forhold til kirkegården (Bratrein 1968, s. 39-40).

DATERING

Kirken er ikke nevnt i TR 1589, og må – dersom den har eksistert – ha vært nedlagt lenge før 1694, da det slås fast at det ikke stod kirke der da. Kartet som antas å være fra 1713-1716 må da inneholde anakronismer.

TRADISJON

Kirken skal ha hatt tre tårn (Sollied 1903, s. 301). På kartet Rode hadde sett, var kirken tegnet med to tårn (Rode 1842, s. 261).

OMGANG

Omgang er nevnt som eget prestegjeld i TR 1589. I perioden 1625–1633 (og kanskje lenger) var Omgang anneks under Skjötningberg, men eget prestegjeld igjen før 1650. Fra 1685 ble sognet på nytt lagt inn under Skjötningberg (Sollied 1903, s. 300) og senere Kjøllefjord (Bratrein 1968, s. 36).

Katalognr.: 14

Navn: **Omgang F**

Utrykte kilder: Kilde nr. 27, 28, 29 og 30; RiA, Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2

LOKALISERING

Bratrein (1968, s. 37) henviser til en informant (Johan Anton Johansen (1863-1940)) som hadde sagt at kirken skal ha stått vest for hovedkjeila, i nærheten av et gangspill som fortsatt stod i 1968. 13 m sør for gangspillet, 20 m fra sjøen fant Bratrein en stor markert tuft.

DATERING

Kirkestedet er første gang nevnt i TR 1589. Som hovedkirke har kirkestedet trolig opphav i middelalderen. En eldre kalk (se *Viktig inventar*) kan også peke mot en datering av kirkestedet til senmiddelalderen.

BYGNINGSHISTORIE

Sollied (1903, s. 300) anfører at kirken er omtalt som ”ganske forfalden” i 1652, men ”Nogenledes at være ved Magt” i 1683.

Kirken trengte reparasjon innvendig og utvendig i 1693. I 1697 anføres det at kirken behøvde et nytt tårn. I 1702 ble det betalt for ”6 torf haller” til kirkens tak, trolig i betydningen *torvhjaller* eller *torvvoler* (*torfvQlr*). Antallet kan antyde en bygning med 3 saltak – kor, skip og våpenhus – men tolkningen er svært usikker. I 1708 heter det at ”Kiercken behøwes fornemmelig at teckes med torf, hwor till maa bestilles næfwer fra Nordlandene med allerførste, folckene som da arbejder paa Kiercken faar deres betahling effter dagløn”. Torvtekkingen antyder en bygning med forholdsvis slak takvinkel. Torvtekkingen kan kanskje sees i sammenheng med en større reparasjon året før (1707) – trolig av taket – der det gikk med bl.a. 100 ”dobbelte midnagler”, ”100 enkelt” ditto, 6 tylfter kjøpmannsbord, 6 tylfter utskot bord, og 1 tylft bjelker. Veggkonstruksjonen i kirken er ukjent, men det kjøpes ofte inn bord: 7 tylfter (1694), ”bord og spiger (1701), 1 tylft (1705) foruten de til sammen 12 tylftene i 1707.

O. Nicolaissen fikk høre om enkelte rester av kirkegårdsmuren i 1891, men ingen kirketuft (Nicolaissen 1892, s. 4). Bratrein fant en tuft i 1968 (se *Lokalisering*): 10 ganger 12 meter, med tjukke utflytende vegger av torv (2–3 m breie, 40–60 cm høge). Største lengde var NØ–SV med en åpning mot NØ. Mot SØ fant Bratrein et mulig mindre tilbygg, som han tolket som et mulig kor, 4 ganger 4 m som dermed ville gi bygningen en lengderetning SØ–NV. Bratrein gravde et prøvestikk, og traff på et 9 cm tykt brannlag om lag 27 cm under overflaten. Under dette lå et gulv belagt med småstein.

VIKTIG INVENTAR

Ved en visitas i 1708 nevner biskop Krog en gammel ubrukelig messehagel, en gammel ”Drejels serveet” til kalken, en meget gammel og lappet messeserk, en utslitt alterduk og et sort likklede, som alt sammen er gitt til fattige i menigheten. En bibel, angivelig fra 1589, en eldre kalk – trolig senmiddelaldersk (beskrives av Sollied 1903, s. 297-298), en klokke fra 1608 og en altertavle fra 1662 som da var bevart i Kjøllefjord kirke, må opprinnelig stamme fra Omgang.

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

Ved visitasen i 1738 var folketallet på stedet kraftig redusert: ”her paa dette sted Omgang har i forrige tiider boed een sognepræst, og 30 familier. Men nu bor her ickun toe forarmede familier (...) Een kircke staar endnu i Omgang, hwis gandske menigheed bestaar af 6 widt fra hinanden boende fattige familier”.

Kirken ble nedlagt i henhold til et kongelig reskript av 21. september 1774, der det også ble befalt at ”Omgangs capellis ornamentes og inventarium” skulle flyttes og forvares i Kjøllefjord kirke. Dette ble utført i 1775. Dersom Bratreins påviste tuft virkelig stammer fra kirken, tyder brannlaget på at den må ha brent ned i 1775 eller senere.

KIRKEGÅRD

O. Nicolaissen fikk opplysninger om enkelte rester av en kirkegårdsmur i 1891 (Nicolaissen 1892, s. 4). Bratrein lokaliserte kirkegården til et flatt stykke SV for Kjeila (Bratrein 1968, s. 37). Gjerde av torv med stein under., 1 ½ m bredt, 40–60 cm høgt. Firkantet form med liten knekk mot N, åpning mot NV. Mål: 31/33 lang og 23/26 bred. Bratrein undersøkte videre en om lag 9 m lang kant i N-S retning, 7 m inn fra vestmuren, men kunne ikke avgjøre om kanten var naturlig eller en mulig steinsyll. Han fant skjelettdeler like under torven, og en rekke nedsunkne graver. En stein er reist mot N-Ø, angivelig av biskop Norderval, over en grav tradisjonen sier er en prestegrav. På 1930-tallet skal man ha kommet over skjelletræster ved veiarbeid utenfor kirkegården på nordsiden.

SKJØTNINGBERG

Skjøtningberg er nevnt som eget prestegjeld i TR 1589. Mellom 1668 og 1683 ble Kjøllefjord opprettet som kirkested (under Skjøtningberg) og fra 1720 kalles prestegjeldet Kjøllefjord.

Bosetningsområdet i Skjøtningberg. Den gamle kirkegården er markert med rødt. Kartgrunnlag: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 15

Navn: **Skjøtningberg F**

Utrykte kilder: Kilde nr. 27, 28 og 29.

LOKALISERING

Skjøtningberg ligger vest for Nordkinn, i en nordvendt bukt ved innløpet til Oksefjorden. Bratrein (1968, s. 32) anfører at det er ”etter måten store jordvidder i været og inne i botn av vågen – en av de grønneste steder på Finnmarkskysten”, med gode beiter. Den eldre kirkegården ligger lenger inn i bukten, vest for et lite tjern. Kirketuften kunne ikke identifiseres, og det er ingen sikker tradisjon om plassen (Bratrein 1968, s. 33). Bratrein mener kirken sannsynligvis har stått inne på kirkegården (Bratrein 1968, s. 34).

DATERING

Kirkestedet er først nevnt i TR 1589. Kirkestedet kan imidlertid med temmelig stor sikkerhet dateres til før reformasjonen, på bakgrunn av to oppføringer i en inventarliste fra 1717: ”1 messe hagell gl. og sart ad for reformationen” og ”1 par gl. smaa messing stager siden papisteriet i kiercken owerblewen”. Videre oppgir Nannestad (1750 (1942), s. 29) at kirken har vært kalt Stephani kirke, som må peke tilbake til katolsk tid.

VIKTIG INVENTAR

Som nevnt under *Datering*, er det i 1717 oppført at kirken hadde en messehagel ”ad for reformationen”, og et par små messingstager ”siden papisteriet i kiercken owerblewen”.

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

Skjøtningberg 2 var oppført senest i 1643, og Skjøtningberg F må ha vært revet på dette tidspunktet.

KIRKEGÅRD

Bratrein (1968, s. 33): Kirkegården er tilnærmet kvadratisk, med sider mellom 24 og 30 m, i NV-SØ retning. Fint oppmurt gjerde, om lag 1 m høgt og 70 cm bredt. Kirkegården har trolig vært brukt om igjen i nyere tid. Stedet har også en nyere kirkegård.

Katalognr.: 16

Navn: **Skjøtningberg 2**

Utrykte kilder: Kilde nr. 27, 28 og 29; RiA, Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2

LOKALISERING

Trolig samme som Skjøtningberg F

DATERING

Nannestad (1750 (1942), s. 29) opplyser at Skjøtningberg kirke (som da var flyttet til Tana, se Gullholmen 2) hadde Christian 4. monogram og årstallet 1643 over døren.⁴ Kirken må da ha vært oppført senest 1643.

BYGNINGSHISTORIE

Kirken hadde kortilbygg, som oppgis å ha vært ”med dobbelte dørre” – betydningen her er usikker. Kirken hadde tårn med spir, men plasseringen er ukjent. Dette var i dårlig stand i 1694. Kirken ble jevnlig tjærebredd.

I 1695 ble det kjøpt seks vinduer. I 1712 ble det kjøpt 30 tylfter bord og 3 tylfter opplenger og sperrer for til sammen 72 våger fisk til de to kirkene Skjøtningberg og Kjøllefjord F. Opplengene kan ha vært ment til å avstive de sletthugne tømmerveggene i Skjøtningberg. Minst en av kirkene har hatt sperretakskonstruksjon.

Nannestad (1750 (1942), s. 29) omtaler Gullholmen 2/Tana kirke som ”aleene bygt af Skjøtningbergs kirke”. I hvilken grad bygningen var mer eller mindre nøyaktig gjennoppbygget, kan ikke avgjøres – bygningen kan ha hatt en ny form, men bygget av materialer fra Skjøtningberg 2. Det er derfor usikkert om Nannestads beskrivelse av Gullholmen 2/Tana er dekkende også for Skjøtningberg 2 (Se Gullholmen 2). Men kirken må ha vært en tømmerkirke, trolig med sletthugne stokker (”etter Bergens Maade”), slik at de framsto ”som hugne Bord”. Da Nannestad så bygningen etter flyttingen til Tana, hadde den torvtak, et lite spisst tårn av bord, og stod uten bordkledning.

AVBILDNINGER

Det er bevart fotografier av kirken som stod i Gamvik fram til forrige århundreskifte (se ”Riving/flytting/nedlegging”). Om bygningen hadde bevart sine opprinnelige trekk helt fra Skjøtningberg er usikkert, men er ikke helt urimelig. Se også ”Gullholmen 2”.

VIKTIG INVENTAR

Foruten middelalderinventaret, som nevnes i 1717 (se Skjøtningberg F), hadde kirken en font, gitt av Peder Rasmusøn Cherub i 1651, ”hvis Navn med Hustrøes staar der paa” (Nannestad 1750 (1942), s. 29). Denne ble sammen med bygningen ført til Tana (se Gullholmen 2).

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

Sognepresten i Kjøllefjord, Sigvard Kildal, rev kirken og flyttet den til Gullholmen/Tana (Se Nannestad 1750 (1942), s. 29; Sollied 1903, s. 296, og jmf. Gullholmen). Dette må ha skjedd på høsten 1738 eller i 1739, da det i visitasen fra 1738 heter at ”Wed Schytningberg og Sverholt boer ingen. Derfor staar de kiercker øde, og forfaldne” – og Kildal var sogneprest fram til 1739. Det er ikke kildegrunnlag for å hevde en nybygging av Gullholmen/Tana mellom 1739 og 1856, da Tana kirke ble flyttet til Gamvik, og det er derfor mulig at større eller mindre deler av Skjøtningberg 2 ble reist i Gamvik (se Gullholmen 2).

KIRKEGÅRD

Som Skjøtningberg F. I 1708 ble almuen befalt å forhøye kirkegårdens innhegningsmur, ”paa det at qwæget kunde udeholdis”.

Foto av kirkene i Gamvik. Til høyre det gamle, såkalte ”finnekapellet”, som var flyttet til Gamvik fra Gullholmen/Tana i 1856. Til Tana skal det ha kommet fra Skjøtningberg mellom 1734 og 1739. Hva som her gjenstår av materialer og arkitektonisk preg fra Skjøtningberg er vanskelig å si. Se også fotografi under ”Gullholmen 2”. Foto: Carl F. Rode, trolig fra 1896. Kilde: Tromsø Museums billedsamling.

KJØLLEFJORD

Kirkestedet ble opprettet i Skjøtningberg prestegjeld mellom 1668 og 1683. Etter 1720 kalles prestegjeldet Kjøllefjord.

Kjøllefjord, med den eldre kirkegården hvor Kjøllefjord 2 ble bygget. Kart: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 17

Navn: **Kjøllefjord F**

Utrykte kilder: Kilde nr. 27, 28 og 29

LOKALISERING

Den gamle kirkegården er bevart, men det er på det rene at denne ble anlagt etter at Kjøllefjord F ble oppført. Det er ingen tradisjon om stedet for den første kirken, men Bratrein (1968, s. 30-31) foreslår at den første kirken kan ha stått ved den eldste værbebyggelsen, som han mener må ha ligget ”på sørsiden av fjorden i ly bak Galgeneset”. Kjøllefjord 2 ble så senere oppført på kirkegården.

DATERING

Kirkestedet er ikke nevnt i TR 1589, og i skattemanntallet for 1668 nevnes det ikke kirke her. Den er første gang nevnt i Harøes beskrivelse over Finnmark fra 1683, da det heter at presten bodde i Kjøllefjord, og at her stod et kapell (Sollied 1903, s. 297).

BYGNINGSHISTORIE

Bygningen hadde tårn med spir, men plassering av tårnet er ukjent. I 1694 heter det at kirken var ”temmelig goed, men faar af bord teckids” – trolig betyr dette at kirken ikke hadde bordkledning.

Tårnet ble reparert i 1696. I 1706 ble det innkjøpt bl.a. 3 tylfter bord, 2 bjelker og hundre ”dobbelt widnagels”, men bruken beskrives ikke. Samme år ble det kjøpt 2 vinduer. I 1712 ble det innkjøpt 30 tylfter bord og 3 tylfter opplenger og sperrer ”paa desse 2de kierckers weigne”

(Kjøllefjord og Skjøtningberg 2, se denne). Kanskje var bordene til kledning på Kjøllefjord. Materialene kan også delvis ha vært til tårnet, som ble reparert samme år.

I 1717 fant man kirken ”ganske udøgtig at wære, meriterer ingen reparation men maa fra grunden oppbyggis”.

Kirken hadde ifølge Nannestad ”i forige Tider” en St. Peter-dedikasjon (Nannestad 1750 (1942), s. 28).

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

Kjøllefjord 2 ble bygget i 1736 (J.U. Wolffs kommentar i Nannestad 1750 (1942), s. 28). Bratrein oppgir at Kjøllefjord 2 ble oppført i 1738 (Bratrein 1968, s. 30). Kjøllefjord F må da ha blitt revet.

KIRKEGÅRD

Dateringen av kirkegården synes noe uvisst; Lilienskiold skriver i *Speculum Boreale* i 1690-årene at ”ingen Jords færd (...) tilstædis”, og at de døde ”med stor Bekostning oc Eventyr” føres til Skjøtningberg. Kirkegården kan ha blitt anlagt da Kjøllefjord endret status fra kapell til sognekirke omkring 1720, eller samtidig med byggingen av Kjøllefjord 2, omkring 1738. Kirkegården er fortsatt intakt, med deler av et gammelt steingjerde bevart.

Katalognr.: 18

Navn: **Kjøllefjord 2**

Utrykte kilder: Kilde nr. 30 og 34; Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2

LOKALISERING

Kirken lå på kirkegården som fortsatt er bevart (se Kjøllefjord F, *Lokalisering*).

DATERING

Første gang byggeprosjektet nevnes er i 1735 (se *Arkivmaterialet*). J.U. Wolff oppgir 1736 som datering (kommentar/utfylling i Nannestad 1750 (1942), s. 28). Bratrein (1968, s. 30) oppgir at ny kirke ble bygget i 1738. Dersom de nedenfor nevnte signaturrutene ble satt inn ved kirkens fullførelse, kan kirken tidligst ha stått ferdig i september 1738.

BYGNINGSHISTORIE

I 1735 betalte kjøpmannen Knap på kirkens vegne 400 våger fisk ”af de hos hannem staaende kirke thiende till Kiøllefiord kirkis opbyggelse”. Året etter betalte Knap og sognepresten Sigvard Kildal til sammen 200 våger fisk til kirkebyggingen. I 1741 ble veggene isolert/tettet med 5 tønner mose, hamp og strie. Tak og tårn ble tjærebredt, trolig også veggene før de i 1774 ble malt med ”brun-rød” og tran. I 1741 blåste døren i stykker, og denne ble reparert.

Nannestad (1750 (1942), s. 28-29) omtalte kirken få år etter oppførelsen: Kirken var en ”Træbygning” (som hos Nannestad skal forstås som en langkirke), uten bordkledning, men med bordtekke på taket. Kirken hadde ikke himling, ”dog Bielker”. Den hadde et ”Spitz Taarn” og skriftehus. Over ”Chors-Døren” stod Kristian 6. navn. Den var av sogneprest Sigvard Kildal kalt ”Den Hellige Ånds kirke”. Nannestad nevner en spesiell episode knyttet til kirkens vinduer: Kildal hadde satt inn tre signaturruter, en med biskop Hagerups navn, en

med amtmann Rasmus Pedersen Kiildsøns navn, og en med sitt eget navn. Innsettelsen av rutene må ha skjedd mellom 9. september 1738, da Kiildsøn ble utnevnt til amtmann⁵, og nyttår, da Kildal ble sogneprest i Vågan i løpet av 1738. Amtmann Kiildsøn skal ifølge Nannestad ha slått ut ruten med Kildals navn ”med sin egen Stok”, mens hans dreng slo ut ruten med biskop Hagerups navn, under henvisning til at det var ”imod Loven at saadane Navne bleve satte i Kirken”. Den daværende sognepresten Peter Værløs svarte med å slå ut ruten med Kiildsøns navn. Episoden må ha funnet sted mellom 1739 og 1742 mens Værløs var sogneprest i Kjøllefjord.

I 1753 skriver Nannestad i visitasmeldingen at kirken samme sommer var bordkledd med de materialer han selv fikk sendt til Finnmark fra Trondheim.

I 1773 ble taket og det østre røstet reparert. I 1774 ble jomfru Felye begravet ”paa gulwet ueden for koret”, mens ”finden Einer Olsøn” ble begravet ”næst ved døren” året etter.

Bratrein (1968, s. 30) har lokalisert tuften inne på den bevarte kirkegården, med en meget tydelig syllmur etter en kirke med skip, kor og sakristi. Dette sakristiet kan være identisk med skriftehuset som Nannestad nevner.

AVBILDNINGER

Det eksisterer flere fotografier av kirken fra før brannen i 1944, både av eksteriør og interiør.

VIKTIG INVENTAR

I 1775 ble det nedlagte Omgang kapells ”ornamenter og inventarium” fraktet med båt til Kjøllefjord, og innsatt i kirken. En bibel, angivelig fra 1589, en eldre kalk – trolig senmiddelaldersk (beskrives av Sollied 1903, s. 297-298), en klokke fra 1608 og en altertavle fra 1662, må opprinnelig stamme fra Omgang.

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

Kirken brant ned i 1944.

KIRKEGÅRD

Se Kjøllefjord F.

Kjøllefjord 2 sett fra sørvest. Kirken virker å ha beholdt en stor del av sitt opprinnelige preg, med unntak av den lyse fargen, og det gotiserende vinduet på tårnhalsen. Foto: Ellisif Wessel, 1938. Kilde: Finnmark Fylkesbiblioteks billedsamling.

Kjøllefjord 2, interiør under jubileumsfeiringen i 1938. Himlingen må være sekundær i forhold til Nannestads beskrivelse (se "bygningshistorie"), og er tydeligvis kledd på undersiden av sperrene og en (nedre) hanebjelke i en sperretakskonstruksjon. Altertavlen var opprinnelig fra Omgang kirke, produsert i 1662, og kom til Kjøllefjord sammen med en del andre inventarstykker fra Omgang i 1775. Foto: Elisabeth Meyer, 1938. I privat eie hos Harald Babala, utlånt til billedsamlingen ved Fylkesbiblioteket i Finnmark.

Kjøllefjord 2 sett fra sør. Foto: Ukjent, årstall ikke angitt. Kilde: Tromsø Museums billedsamling.

LEBESBY

Lebesby var kapell fra 1718, og fra 1720 anneks under Kjøllefjord. I 1864 ble Lebesby overført til Hammerfest prosti (SiTø Kat. 78).

Lebesby. 1: Nåværende kirkested, og trolig tomt for Lebesby 1. 2: Kirkegård, trolig fra 1800-tallet. Kartgrunnlag: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 19

Navn: **Lebesby 1**

Utrykte kilder: Kilde nr. 30 og 31. RiA, Misjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2.

LOKALISERING

Lebesby ligger på østsiden av Laksefjorden.

DATERING

Kapellet ble oppført i 1718 (SiTø Kat. 78).

BYGNINGSHISTORIE

Bygningen er nesten fraværende i regnskapsmaterialet. I 1741 ble det innkjøpt ”13 bord på handelen”. I en visitasmelding fra 1786 heter det at kirken var ”brøstfeldig, og liden, saa en nye war fornøden om det war mueligt”. I 1793 ble det kjøpt en tømmerstokk til kirken.

AVBILDNINGER

Kirken er avbildet i Knud Leems *Beskrivelse over Finmarkens Lapper (...)*, trykt i 1767. Bildet viser en langkirke med lavere/smalere korutbygg, og et våpenhus.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Bygningen ble revet i 1834 (SiTø Kat. 78).

Kapellet i Lebesby, gjengitt i Knut Leems verk fra 1767 (Plansje LXXXI).

SVÆRHOLT

I 1668 omtales Sværholt som anneks til Kjelvik, men ble lagt til Kjøllefjord prestegjeld i 1720.

Katalognr.: 20

Navn: **Sværholt F**

Utrykte kilder: Kilde nr. 27, 28 og 29; RiA, Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2

LOKALISERING

Sværholt ligger ytterst på pynten mellom Porsangerfjord og Laksefjord. En tuft skal ha vært påvist på 1930-tallet, men Bratrein kunne p.g.a uvær ikke foreta registrering i 1968 (Bratrein 1968, s. 35).

DATERING

Sværholt kirke er første gang nevnt i 1668, bygget for "Laksefjords finner" (Bratrein 1968, s. 35). Sollied skriver imidlertid, med forbehold, at det anføres et "Sverholt prestegjeld" i skattemanntallet for 1613 (Sollied 1903, s. 293). Dette er uansett en mer sannsynlig datering, da kirkebygningen omtales som "meget gammel" i 1694. Flere deler av inventaret var i 1694 gammelt, bl.a. et likklede med årstallet 1626.

BYGNINGSHISTORIE

I 1694 opplyses det at "Kircken i sig self er af bord", meget gammel og i dårlig forfatning. Av "bord" henspiller trolig på en bindingsverk/stavverk/reisverkskonstruksjon – kanskje skjeltertechnik. Samme år ble den nye kirkevergen Jacob Tordsen Swerholdt pålagt å få lagt nye gulv i koret, kirken og "skodet", forbedre tårnet, og sette inn nye vinduer og nye ruter i gamle vinduer. Det ble innkjøpt bl.a. 6 tylfter bord og 1 tylft sperrer til arbeidet. Kirken hadde altså separat kor, sperretak, et våpenhustilbygg og tårn, men plasseringen er ukjent. Veggene ble tjærebredte, mens taket var torvtekket. Det stadig kjøpt små mengder bord av ulike kvaliteter til reparasjoner. I 1691 og 1698 ble det kjøpt et vindu. Både i 1705 og i 1716 ble det foretatt begravelser inne i kirken.

VIKTIG INVENTAR

I 1692 fikk kirken nytt alter, detaljert beskrevet i regnskapet: Alteret hadde "it skab under (...) med huller udj", en dør til skapet med hengsler og hengelås, og en skammel til alteret. Omtrent samtidig fikk kirken ny altertavle.

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

Sollied (1903, s. 293) skriver at kirken ble "kasseret" ca. 1735. Men den stod trolig så sent som i 1738, da det heter i visitasmeldingen fra dette året at "Wed Schytningsberg og Sverholt boer ingen. Derfor staar de kiercker øde, og forfaldne".

KIRKEGÅRD

Det er ingen opplysninger om kirkegården (se *Lokalisering*), men ettersom det ble holdt begravelser i selve kirken (se *Bygningshistorie*) har det trolig også hørt med en kirkegård.

LEIRPOLLEN

Ifølge Knud Leem skal det ha stått et forsamlingshus i Leirpollen i Kistrand (referert hos Bratrein 1968, s. 28). Det er ingen øvrige kilder, og det er heller ingen tradisjon om dette lokalt, bortsett fra at man visste om skjellettrester og graver på neset Rækšunnjargga, Indre Leirpollen. Bratrein påviste en del samiske graver. Fornminneregisteret oppgir funn av fire gravrøyser fra jernalderen på stedet.

KISTRAND

Kistrand ble opprettet som kapell under Kjølvik i 1719. I 1793 ble Kistrand hovedsogn, og Kjølvik anneks. Samtidig fikk sognepresten i Kistrand ansvaret for virksomheten blant samene ved Porsangerfjorden.

Kistrand, med dagens kirke og det eldre kirkegårdsområdet markert. Kart: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 21

Navn: **Kistrand 1**

Utrykte kilder: Kilde nr. 30

LOKALISERING

Kistrand ligger på vestsiden av Porsangen, nord for den innerste delen av fjorden.

DATERING

I følge Ra-reg. ble Kistrand kapell bygget i 1719.

BYGNINGSHISTORIE

Kirken ser ut til å ha vært en liten sal- eller langkirke av tømmer, hvor skipet var 10,3 m langt og 4,7 m bredt (innvendig målt). Det virker sannsynlig at bygningsdelen som senere nevnes som våpenhus i Kistrand 2 kan ha vært koret i Kistrand 1 – eventuelt våpenhuset fra denne kirken. Koret eller våpenhuset i Kistrand 1 var i såfall 2,5 m x 3,1 m.

AVBILDNINGER

I Knud Leems *Beskrivelse over Finmarkens Lapper*, trykt i 1767, er det en tegning av Kistrand kapell (Leems plansje LXXI). Tegningen må være utført før ombyggingen i 1763-64, og viser dermed Kistrand 1. Bygningen her framstår som en salkirke med et stort våpenhus – dersom det ikke er et kor med inngang på gavlveggen.

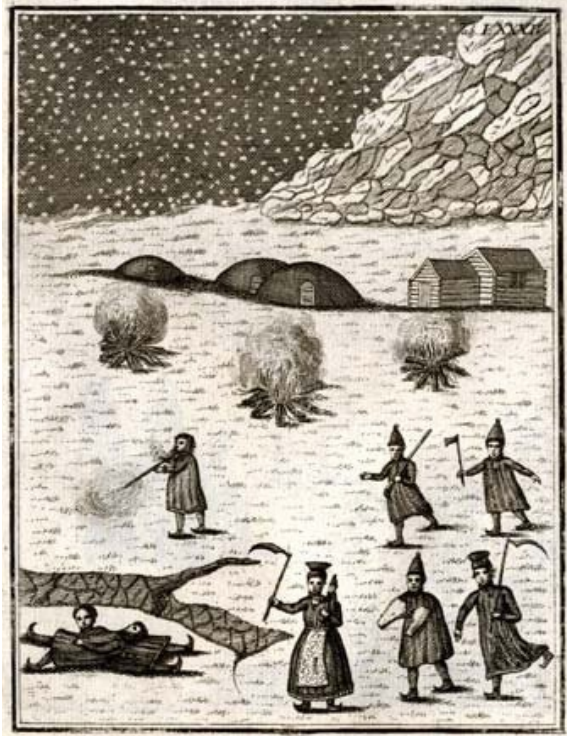
VIKTIG INVENTAR

Det er kommet flere middelalderske treskulpturer fra Kistrand til Universitetets Oldsaksamling. Disse kan ikke opprinnelig ha tilhørt Kistrand. Anders Bugge skriver at en skjeggløs Olav og en biskop fra Kistrand er ”opr. visstnok Kjølvik kirke”, men det er usikkert

hva han bygger på (Bugge 1932, s. 30), ettersom Kjelvik ikke ble nedlagt samtidig med at Kistrand ble opprettet.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

I 1763 ble kirken ombygget og utvidet til en korskirke (se Kistrand 2).

Samisk bryllupsfeiring i Kistrand, med kapellet (Kistrand 1) i bakgrunnen. Illustrasjon fra Knud Leems *Beskrivelse over Finmarkens Lapper* (Plansje LXXXI).

Katalognr.: 22

Navn: **Kistrand 2**

Utrykte kilder: Kilde nr. 30 og 31

LOKALISERING

Som Kistrand F.

DATERING

Byggingen av Kistrand 2 sees planlagt senest i 1761, da "finne-skolemesteren" Samuel Anderson, og Michel Ivertson "find" gav penger til "Capelles opbyggelse i Kistrand". Bygningen stod ferdig med innredning i 1764.

BYGNINGSHISTORIE

I 1762 fikk "2de qvæner i Karasjuki" betalt 10 riksdaler for tømmer til Kistrand kapell. Amtmann Hammer fikk 8 riksdaler for fire vinduer til kapellet. I 1763 heter det at det var brukt 14 tylfter og 9 stokker furutømmer, "efter giorte accord med karassoc qvæner". Byggmesteren Johannes Johannesen arbeidet 51 dager på kirken, og fikk betalt 21 riksdaler for dette. Av en beskrivelse fra byggingen i 1763 framgår det at kirken var en korskirke, der to av korsarmene stod igjen fra den eldre kirken (Kistrand F). Det kan ikke avgjøres sikkert

hvordan ombyggingen skjedde, men utfra beskrivelsen og målene i regnskapet virker det trolig at man har delt det opprinnelige skipet på midten, og flyttet dem fra hverandre. Deretter har man bygget til to nye armer, og snudd orienteringen av kirken slik at de to eldre delene framsto som tverrarmene (eventuelt kan man selvsagt ha flyttet de to opprinnelige halvdelene slik at retningen på kirken ble ”riktig”, men det er i det minste klart at skipet i Kistrand 1 ble til korsarmene i Kistrand 2). De opprinnelige delene var om lag 3 m brede og 4,7 m lange (i kirkens ”nye” lengderetning), mens de to nye korsarmene var 4,3 m brede og 4,2 m lange, noe som gav hele kapellet en lengde på 21 alen (13,1 m), og en bredde på 16,5 alen (10,3 m), alle mål innvendige. Langveggene hadde en høyde på 13 stokker, mens røstene var 23 stokker høge. Kirken oppgis å ha hatt et våpenhus, som var 4 alen langt og 5 alen bredt (2,5 x 3,1 m), 11 stokker høgt på sidene og 9 stokker i røstet (må bety 20 stokker til sammen i røstet). Plasseringen av dette våpenhuset er usikker, og det er videre usikkert om dette var nytt ved Kistrand 2, eller om det kan ha utgjort koret eller våpenhuset i Kistrand F. Kirken fikk i 1763 torvtak, med et underlag av 14 tylfter øksede bord, og 3000 never forært av den samiske almuen. I 1764 fikk en snekker betalt 26 riksdaler for å legge gulvet, innrede stoler, alter og alterring, funt, dører og ”coret at afdele”. Det siste tyder på at bygningen ikke fikk separat kor, men at koret ble innredet i en av korsarmene. Det ble brukt 14 tylfter ”Tronhiemske furre bord” til disse arbeidene, og 1 tylft tømmer til gulvåser. I 1768 ble 36 tylfter bord ført fra Kjelvik til Kistrand, og i 1770 ble kirken bordkledd med disse bordene. Samme år ble det betalt for 10 par ”hengsel-jærn med domer” til vinduslukene i kirken. I 1772 ble kirken malt med brunrødt.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Kapellet ble i følge Ra-AA revet i 1803. Stedet har vært sammenhengende kirkested fram til i dag.

YTRE LANGØY / PRESTØYA

Samene skal ha satt opp et messehus på SV side av Ytre Langøy i Porsanger (nå avmerket som "Prestøya" på kartet) – nærmere datering for når dette skal ha skjedd er ikke oppgitt (Bratrein 1968, s. 25, med ref. til NG). En kirkegård skal ha vært innvidd før 1668, og var fortsatt i bruk i 1708.

Bratrein (1968, s. 25-27) fant under sin registrering det han tolket som et kristent gravfelt med min. 50 graver lett synlige på Jamesnjarga ("Dauingnes"), om lag 23 m i Ø-V retning, og ca. 40 m i N-S. Han fant også mulige rester av hedenske, samiske graver i området, og tolker stedet som at prestskapet "synes å ha utnytta en gammel samisk hedensk gravplass til kristen kirkegård (...) med mulig gudshus" (Bratrein 1968, s. 27), og at denne overgangen må ha skjedd i lang tid før von Westens misjonering – så tidlig som senmiddelalder eller 15-1600-tallet. Det er ikke støtte for dette i skriftlige kilder, og det virker historisk sett uvanlig.

Den religiøse virksomheten må ha vært avviklet da Kistrand kapell bygges i 1719, men Bratrein antyder at kirkegården på Prestøya kan ha vært i bruk til Kistrand ble sognekirke i 1759.

KIRKEHOLMEN ved Honningsvåg

Sagnkirkested i Porsanger prestegjeld, ved innseilingen til Norvågen i Honningsvåg. Ingen skriftlige kilder omtaler kirken. Honningsvåg var Bjarkøygods i 1385 (DN I, nr. 496).

O. Nicolaissen skriver at kirken ”skal være ødelagt af Russerne” (Nicolaissen 1890, s. 9). Han skriver at tuften ikke finnes, men at ”større rester af kirkegaardsmuren endnu er til”. Bratrein fant ingen tufter av interesse (Bratrein 1968, s. 11). Han opplyser ellers at Sossa Muri gravde ut en del samiske skjellletter for professor Kristian Emil Schreiner omkring 1921. Skjellettene lå i rester av trekirker. Bruken av stedet som samisk gravsted kan trolig være opphavet til kirkesagnet.

KJELVIK

I 1589 var Kjelvik eget prestegjeld, med annekskirkene Hellenes og Opnan. Senere ble Skarsvåg, Måsøy og Sværholt annekser, mens Hellenes og Opnan ble lagt ned henholdsvis etter 1601 og før 1694. Skarsvåg ble lagt ned i 1748. Sværholt ble lagt til Kjøllefjord i 1720. Kistrand kapell hørte til Kjelvik, og i 1793 ble Kistrand hovedsogn og Kjelvik anneks.

Katalognr.: 23

Navn: **Kjelvik F**

Utrykte kilder: Kilde nr. 27, 28, 29 og 30; RiA, Misjonskollegiet, Diverse kirkeregnskaper, nr. 1; RiA, Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2

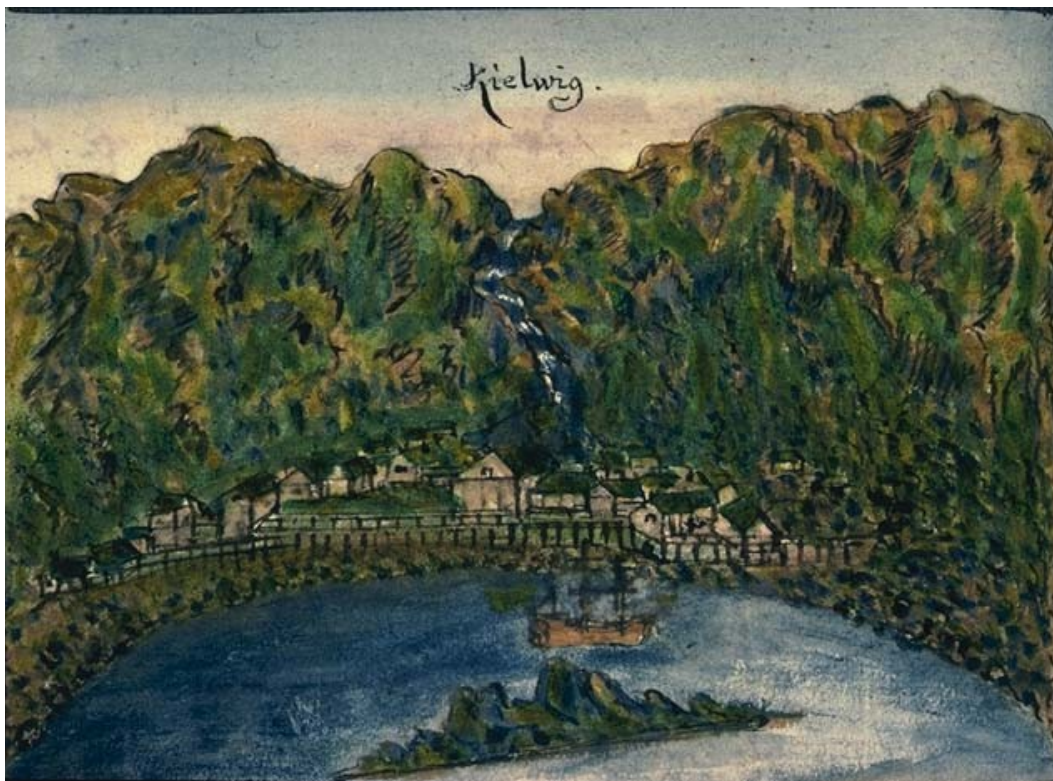
LOKALISERING

Kjelvik ligger i en åpen bukt mot SØ, på østsiden av Magerøya. I 1694 heter det at kirken stod ”strax owen for huusene”. Kirken lå inne på kirkegården. Bratrein (1968, s. 21) oppgir at den eldre kirkegården ligger intakt ovenfor bebyggelsen vest for elven. Sikker tuft kunne ikke påvises, men Bratrein peker på at i området mot porten i det SØ gjerdet lå det bare en etterkrigsgrav, og at dette kan ha vært kirketomten.

DATERING

Kirkestedet er nevnt i TR 1589, men er trolig fra middelalderen.

En kirkeklokke fra 1521 (se *Viktig inventar*) kan strekke dateringen tilbake til senmiddelalder.

Lilienskiolds prospekt fra Kjelvik på 1690-tallet. Kirken er ikke identifiserbar, men skal ha ligget ”strax owen for huusene”. Kilde: Finnmark Fylkesbibliotek/Det kongelige Bibliotek, København.

BYGNINGSHISTORIE

Kirken hadde tårn, trolig en takrytter over vestre gavl, da det i 1690 ble lagt et ”nytt lofft yderst i kirken, under taarnet”, mens resten av kirken og koret fikk ny ”huelfning” – trolig en rundet himling. Materialene, bl.a. 36 tylfter ”høflet bord”, kom fra Bergen. Niels Klocker foretok arbeidet. I 1691 ble det hentet to fembøringer med torv, som ble lagt på kirken. Det var trolig Niels Klocker som også gjorde dette arbeidet, og samme året la han nytt gulv i kirken. I interiøret ble det bygget ”en ny funt i panelet” med to dører og nytt gulv i. Det gikk med bl.a. 13 tylfter høflet bord fra Bergen, 8 bjelker til opplenger[?], og ”4 jernhager som er igiennem weggen og paa bielkerne slagen”. Samme år ble maleren Peder Knudsen⁶ hentet fra Bergen, og brukte 8 uker på å male i kirken, stolene og skottet (våpenhuset) og staffere alteret med gull. Alt dette kostet nærmere 100 Rdr.

I 1694 beskrives kirken som en tømmerkirke ”med it taarn paa”, og som klokkene hang i. Det blir opplyst at ”de nederste støcker af weggene ere gamle og nafwerne aff”. Det er usikkert om ”gammel” i denne sammenhengen kan bety at stokkene er gjenanvendt fra en eldre bygning, eller om det her bare betyr ”utslitt”.

I 1697 fremgår det av regnskapet at kirken ikke var bordkledd. Kirken ble tjærebredd. Det ble lagt torv på kirketaket, og kirkens vinduer ble forbedret.

En ”taaren dør” blir nevnt i 1697, trolig kirkens hovedinngang i gavlveggen: I 1704 ble det bygget et ”forskot for den store dør” av tømmer. I august 1698 ble gulvet reparert på nytt.

I 1703 ble det innkjøpt 6 bjelker på 13 alen til kirken, og i 1704 ble det brukt 16 tylfter og 2 bord, 11 bjelker og 4 sperrer på et arbeid som tok tre uker – delvis har det trolig dreid seg om oppførelsen av våpenhuset (”forskot”, se ovenf.). I 1707 ble det kjøpt 45 tylfter bord. I 1708 ble det kjøpt en stokk på 19 alen til kjøp på kirketaket, da kirken fikk bordtak. Dette betyr trolig at skipet var om lag 19 alen langt.

I en regnskapsrevisjon i 1708 heter det at kirken måtte ”forsørges, endten fremdeelis med et jord tag, men well belagt med nordlandske næfwer, eller med et got bordtag, som kunde wære af proportionall warighed med kierckens biugning”. Samme år fikk skipet bordtak. I 1709 fikk koret nytt tak, og i 1710 forskottet (våpenhuset), som også må ha vært bordtak. Kirken fikk nytt gulv av kjøpmannsbord i 1712. I 1713 ble alle vinduene flikket på. I 1738 heter det at 11 vinduer var bestilt til ”den gamle kiercke”.

AVBILDNINGER

Lilienskiold har et prospekt av Kjelvik i *Speculum Boreale* fra 1690-årene, da kirken altså skulle ligge like ovenfor husene i været. Men det er her ikke mulig å identifisere kirkebygningen på bildet.

VIKTIG INVENTAR

I 1694 nevnes bl.a. ”gamle tafler, som kand selges”.

Nannestad nevner at skriftestolen i Kjelvik 2 (se Kjelvik 2, ”Viktig Inventar”) var sammensatt av to eldre kirkestoler med hvert sitt utskårne våpen, som Wolff etter Nannestads beskrivelse tolker som våpnene til henholdsvis amtmann Hans Könningham, lensherre på Vardøhus 1619-1651, og Eli (Ellen) Hundermark, som giftet seg med Hans Könningham i 1625 (J.U. Wolff 1942, note 117, s. 66). Årstallet 1629 kunne sees under Könninghams våpen.

Det er bevart en kirkeklokke (Ts 689) på Tromsø Museum, som skal stamme fra Kjelvik kirke (O. Nicolaissen 1913, s. 183-184). Klokken har innskrift på latin og plattysk i gotiske minuskler, oversatt til ”Herrens år 1521 til St. Nicolaus’ ære”. O. Nicolaissen gjengir en historie om at klokken ble stjålet av russere i 1826, men de kastet klokken over bord fra en båt på Kjelviks havn da de var oppdaget. Mange år senere ble klokken tilfeldigvis fisket opp med en dregg. Kirken har trolig også hatt annet inventar fra middelalderen: Nannestad nevner i beskrivelsen av Kjelvik 2 at det i dennes våpenhus stod ”Nogle gamle Træ-Billeder (...), 1 Alen, andre ½ Alen høje, St: Olai etc.” (Nannestad 1750 (1942), s. 28). Det er mulig at disse havnet i Kistrand ved oppføringen av Kistrand 2 – Anders Bugge mente at middelalderinventaret derfra opprinnelig skrev seg fra Kjelvik (se Kistrand F, ”Viktig Inventar”).

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

Kirken ble revet på slutten av 1730-tallet: Omkring 1738 er det i Vadsø kirkes regnskap omtalt ”Kielvig kirkes istandsettelse”, mens det i Kjelviks regnskap i 1738 nevnes spiker innkjøpt til ”den nye kircke” – men det ble bestilt 11 vinduer til ”den gamle kiercke”. I visitasen fra 1738 heter det at ”Kielvig kircke befindes gandske brøstfældig – den har siden min forrige visitas ingen hielp faaet, derfor kand den nu icke repareres, men maa bygges af nye”.

KIRKEGÅRD

I 1694 ble kirkevergen bedt om å pålegge almuen at de skulle grave en dyp grøft rundt kirkegården for å hindre vann i å skade kirkebygningen. Samtidig skulle kirkegården forbedres. I 1707 ble det laget en ny port. I 1708 heter det i en revisjon at almuen måtte reparere kirkegården ”saaledis at qwæget kand være udelugt”. Bratrein (1968, s. 21) oppgir at kirkegården er 32 x 60 m i SØ–NV retning, med et hjørne avskåret av elven. Det er ikke rester etter torv/steingjerde.

Katalognr.: 24

Navn: **Kjelvik 2**

Utrykte kilder: Kilde nr. 30 og 31; RiA, Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2

LOKALISERING

Kirken har stått på samme sted som Kjelvik F. Nannestad skriver i 1753 at ”Kirken ligger ganske tæt under et owermaade højt fjeld, hworaf nedstyrter [en] liden bæk”.

DATERING

”den nye kircke” er nevnt i 1738, og i visitasberetningen fra samme år heter det at sognepresten ”paatager sig dette aar at besørge” en ny kirke oppført. J.U. Wolff oppgir at Kjelvik 2 var bygget i 1741 (Wolff 1942, note 118, s. 66-67).

BYGNINGSHISTORIE

Som nevnt under ”Datering” går det ikke fram av materialet hvorvidt kirken fra omkring 1740 var en helt ny bygning, eller en eldre kirke ombygget til korskirke. I 1738 ble det levert 100 riksdaler til Kjelvik kirkes istandsettelse. Det ble kjøpt 4000 firetomsøm til ”den nye kiercke” for 40 våger fisk, 3 bjelker på 12 alen, 11 tylfter huggen bord og 22 tylfter sagbord for 46

våger fisk, og 3 træer til kjøler. I 1739 ble det levert nye 100 riksdaler til kirkens ”istandssettelse”. Regnskapsserien har videre en lakune mellom 1740 og 1757.

Nannestad (1750 (1942), s. 27-28) omtaler den som en ”nedrig” korskirke, med bordtak, uten tårn. Kort tid før Nannestad var her, hadde stormvær flyttet ”den heele Bygning ½ Alen af sin Syl-Mur”, og Nannestad mener tydeligvis at kirkestedet var lite velvalgt. Kirken ”staar ikke mod Øster og Vester” – noe som kan være en svak indikasjon på at rester av Kjelvik F kan ha stått som korsarmer i den nye kirken. Kirken hadde et våpenhus. Nannestad omtaler et ”smugt lidet Skrifte-Hus bag Altaret”. Kirken hadde åpen himling, men med strekkbjelker, og ”der er ikke engang klæd inden i Kirken under Sper-Verket”.

I 1753 gjentar Nannestad sin karakteristikk av kirkebygningen som ”nedrig, saasom de der undertiden faldende stormwinde icke wil tillade høje bygninger, hwilke og for nogle aar siden kort efter at kirken war bygt, fløttede den hele bygning en halw al. af sin syl-mur eller grundwoldsmur, hwilcket med stor bekaastning og arbejde neppe war at bringe i rete stand igjen”.

I 1760 fikk kirken tre nye vinduer, og 18 ”Altens saw-bord” ble tatt til luker. I 1763 ble det kjøpt 3 vinduer, ”som kjøbm. Carl Gedmansen har ladet gjøre nye i Bergen uden rame”, mens det i 1765 ble laget 1 vindu i Bergen til Kjelvik. Skriftehuset nevnes i regnskapet i 1766, da det fikk en ny luke etter at vinterværet hadde ødelagt den gamle. I 1767 ble kirken påført ”brun rod” og tran.

I 1768 ble to vinduer reparert med nye vinduer fra Bergen. I 1770 og 1771 ble det solgt to gamle kasserte vinduer ”med 8te ruter”. En større reparasjon ble holdt i årene omkring 1770: I 1768 ble det innkjøpt 22 tylfter gode furubord, 18 tylfter middels bord og 10 tylfter vrak, hentet fra Alta. Året etter kjøpte biskop Gunnerus 1000 sekstoms og 1000 femtomsspiker. I 1769 ble det kjøpt 26 ”dreyede pillarer” til alterringen. Fire tømmerstokker ble brukt til gulvåser i 1769. I 1771 fikk byggmester Johannes Elving ”det resterende af sin accorderede løn for Kielvig-kirkes reparation – 10 Rdr.”. I 1791 måtte kirken repareres etter en storm 8. september.

AVBILDNINGER

Et stikk eller tegning fra 1791 av Maximilian Hell (*Ephemerides Astronomicae ad Meridianum Vindobonensem Anni 1791*) viser bygningen som en korskirke med valmet tak, uten tårn eller korutbygg.

VIKTIG INVENTAR

Nannestad skriver at i skriftehuset stod en skriftestol, sammensatt av to eldre kirkestoler (fra første halvdel av 1600-tallet, se Kjelvik F, *Viktig Inventar*). Gamle ”Træ-billeder” stod i våpenhuset (se Kjelvik F, *Viktig Inventar*).

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Bratrein (1968, s. 20) skriver at kirken ble ”ruinert” av engelskmennene under blokadekrigen i 1810. Det ble så oppført en åttekantet kirke, som blåste ned i 1882. Honningsvåg overtok deretter som kirkested. Ra-AA oppgir derimot at Kjelvik 2 ble revet i 1831, og at et kapell ble oppført av materialer fra kirken.

KIRKEGÅRD OG BEGRAVELSER

(Se Kjelvik F). På 1660- og 1670-tallet er det stadig referert til begravelser i kirken: ”(...) nedsat paa det store kirke gulw”, ”nedsat i waabenhuset”, ”i det nordre kors”, ”under stolene neden imod kirke-dørren”.

Kjelvik i 1791, på prospekt av Maximilan Hell, fra *Ephemerides Astronomicae ad Meridianum Vindobonensem Anni 1791*. Kirken sees like til venstre for elven (merket "A"). Den bygningshistoriske verdien av bildet virker tvilsom – grunnformen med "kors" – eller midtrisalitter – er gjentatt i flere bygninger, og valmtak var trolig sjeldent både på kirker og profane bygninger i Finnmark på slutten av 1700-tallet.

HELNES

Helnes er trolig identisk med det "Helganesi" som i 1385 var bjarkøygods (DN I, nr. 496). Hellenes nevnes som anneks under Kjelvik i TR 1589.

Katalognr.: 25

Navn: **Helnes F**

LOKALISERING

Helnes (skrives ofte Hellnes) er den østligste odden på Magerøya. Bratrein (1968, s. 13) skriver at det ytterst på neset ligger et platå, om lag 30 moh, som etter tradisjonen er kirkeplassen. O. Nicolaissen skriver at kirken "har staaet oppe paa en høi bergknat, hvortil adgangen har været vanskelig og besværlig" (Nicolaissen 1890, s. 8).

I dag ligger Helnes fyr på platået. Dette ble gjenoppbygget etter 2.verdenskrig, og i denne forbindelse ble mesteparten av platået utnyttet til fundamenter eller hus, slik at alle rester etter kirken og kirkegården antas utslettet. Bratrein oppgir at det omkring 1920 ennå kunne sees svake rester av en firkantet tuft på den sørlige enden av platået ("der bolig I nå ligger"), som skal ha vært på 4 x 4 m (Bratrein 1968, s. 14). Da huset her ble oppført etter krigen, skal det også ha kommet for dagen en del skjelettrestreter.

DATERING

Kirken er første gang nevnt i TR 1589. Bratrein opplyser at i berget under et uthus fantes innhugd noen tall, "og man meinte å tyde et tall til noe på 1400-". O. Nicolaissen omtaler disse som årstallene 1406 og 1411 "indhuggede i berget nedenfor kirketomten", men skriver at disse skriver seg fra nyere tid (FNFB 1889, s. 9). Det er uansett ikke grunnlag for å sette tallene i forbindelse med kirken. Ettersom kirken var annekskirke i 1589, er kirkestedet trolig etterreformatorisk.

BYGNINGSHISTORIE

"Svage spor af dens grundvold" gav O. Nicolaissen grunn til å tro at kirken var en kvadratisk bygning på 7 x 7 m. Han observerte rester av en gulvås i jorden.

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

Tidspunktet for nedlegging og riving av kirken er ukjent, men den var borte før 1694. Sollied oppgir at stedet Helnes var øde i 1668 (Sollied 1903, s. 294).

KIRKEGÅRD

O. Nicolaissen skriver at kirkegårdsinnhegningen var av jord og stein, "meget lav, enkelte steder helt jevnet med jorden og 125 skridt i omkreds" (FNFB 1889, s. 8-9).

OPNAN

Opnan nevnes som anneks under Kjelvik i TR 1589.

Katalognr.: 26

Navn: **Opnan F**

LOKALISERING

Opnan ligger ved en elv ved Opnavannets utløp, på Magerøyas nordøstre nes. I følge Bratrein (1968, s. 18) ligger kirkegård og kirketuft intakt sør for elven.

DATERING

Kirken er første gang nevnt i TR 1589.

BYGNINGSHISTORIE

Bratrein skriver at kirketuften står litt på skrå i forhold til kirkegården, og er orientert tilnærmet Ø–V (Bratrein 1968, s. 18-19). Han mener at denne kirken er sekundær, og at en tidligere kirke har stått orientert som kirkegården. I tillegg til orienteringen, er det en ”ubestemmelig jordvoll” mot sør, som han tolker som fra en tidligere kirke, eller som et tilbygg. Det kan imidlertid ikke påvises noen klar sammenheng mellom kirkebygningers og kirkegårders orientering i middelalderen, og i Opnan er dessuten ingen av elementene datert, verken absolutt eller relativt – kirkegårdsinnhegningen kan for så vidt være senere enn kirken. Samlet sett oppfattes ikke Bratreins hypotese som godt nok underbygget til at Opnan får to katalognumre i avhandlingen. Tuften har skip, ca. 8 x 9 m, og et kor 2,5 x 4,5 m. Veggene var til dels utflytende, og ujevn med en del forsenkninger (Bratrein 1968, s. 18). Det var stein synlig i veggene. Vestveggen var ikke markert.

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

Kirken nevnes ikke etter 1601 (Bratrein 1968, s. 18).

KIRKEGÅRD

Kirkegården måler 18 x 28 m, og er innhegnet av et torv- og steingjerde i SØ–NV retning (Bratrein 1968, s. 18).

SKARSVÅG

Skarsvåg har trolig vært anneks til Tunes i løpet av 1600-tallet (se *Datering*), men ble senere lagt til Kjelvik.

Skarsvåg. Den stående kirken er markert ved dagens bebyggelse, mens det eldre kirkestedet er markert lenger nordøst. Kart: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 27

Navn: **Skarsvåg F**

Utrykte kilder: Kilde nr. 27 og 28; RiA, Misjonskollegiet, Diverse kirkeregnskaper, nr. 1

LOKALISERING

Bosetningsområdet i Skarsvåg i eldre tid lå i Lille (også kalt Ytre) Skarsvåg, på østsiden av innløpet til Risfjorden på Magerøya, lenger nord enn det nåværende Skarsvåg.

DATERING

Skarsvåg er ikke nevnt i originalmanuskriptet av TR 1589 (i Riksarkivet, Danske Kancelli skap 14 pk. 158), og heller ikke i en nå tapt avskrift fra 1622 (som var grunnlaget for den første trykte versjonen fra 1817) men er nevnt som anneks til Stappen i en avskrift av reformatsen fra 1660-årene (Riksarkivet: Rentekammeret, Realistisk ordnet avdeling, benefisert gods, pk.4). Skarsvåg kan derfor sannsynligvis dateres til perioden 1622–1660. (Se for øvrig Anne-Marit Hamres innledning til TR 1589 for diskusjon om eksemplarer og avskrifter av reformatsen).

BYGNINGSHISTORIE

I 1693 ble det holdt en større reparasjon, idet det ble lagt nytt gulv i kirken og 9 stoler, prekestolen ble reparert, sammen med skriftestolen og alterfoten (alterringen). I 1694 ble kirkevergen pålagt å oppføre ”it nye skodt”, men det er usikkert om dette ble utført. I 1706 ble kirken ”igien forbedret med 2de nye winduer gifwet af skipper Christen Pedersen”

Det er sparsomt med opplysninger som kan avgjøre kirkens hovedform. Den har vært en tømmerkirke med sperretak. I 1710 arbeidet 4 menn i 1 ½ dag med å legge et nytt tak, og ”weggene at jefne”. Det ble da satt opp ”Een stander paa weggen”, og ”een mindre ditto”, og ”et raft hald saa lang som kiercken”. Det ble kjøpt 2 tylfter ”firskaaren bord” og 1000

”næwer”. *Stander* må være en form for opplenge, og i denne sammenheng trolig bety at tømmerveggene ble glattøkset og avstivet. Neveren kan tyde på at kirken var torvtekket. Veggene forøvrig ble tjærebredde. I 1717 var ”røstet nedslagen”, og ble igjen ”opsat”.

I følge O. Nicolaissen (1890, s. 8) var kirken bygget istedenfor ”den i Helnes nedlagte kirke”. Kirken skal ha stått i det SØ hjørnet av kirkegården, og var 8 x 8 m. Bratrein fant en ØV-orientert forsenkning på kirkegården, men denne var uklar, og han konkluderte med at dette var mer sannsynlig en naturdannelse (Bratrein 1968, s. 24). Derimot fant han en tuft på utsiden av kirkegården mot SØ: En 6 x 8 m tuft orientert N-S, med en lav lyngrodd steinsyll mot en bakkekant i øst. Dette mener Bratrein er den sannsynligste kirketuften – kanskje med rester av et kortilbygg mot N.

VIKTIG INVENTAR

I 1697 lånte kirken 2 gamle lysestaker fra Kjølvik kirke.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Sollied oppgir at prost Falch rekvirerte kirken solgt i 1743, da menigheten var flyttet fra stedet (Sollied 1903, s. 294). Salget ble trolig først foretatt i 1748 (Rode 1842, s. 266 (fotnote)).

KIRKEGÅRD

I 1694 skulle menigheten pålegges ”at indgiære kirckegaarden saa høj at creature ej kan komme ofwer den”. Bratrein oppgir at kirkegården er 17 x 23 m, 11–12 m mot Ø. Den har ingen skikkelig innhegning, men enkelte større stein i firkant mot V, N og delvis mot Ø (Bratrein 1968, s. 23). I det NV hjørnet står en skiferblokk, 2 m bred nederst, og 1.30 m høy, og en 2 m lang forsenkning sør for steinen. Tradisjonen sier at dette er ”Nessekongens grav”.

TUNES

Tunes (skrives også Tuenes og Tuvnes) er nevnt i TR 1589, og hadde prest sammen med Stappen.

Katalognr.: 28

Navn: **Tunes F**

LOKALISERING

Tunes ligger på Magerøya, like vest for Knivskjelodden. Kirkestedet er det nordligste som har eksistert i Norge før den første kirken ble bygget på Svalbard i 1921. Bratrein (1968, s. 9-10) lokaliserer kirketuften og kirkegården til ”heilt N på jorda, 12 m fra ei lita kjeile i N, og like under berghaugen på kirkeneset”. Kirken stod inne på kirkegården.

DATERING

Kirken er første gang nevnt i TR 1589.

I 1518/20 var det bosatt hele 21 familier i været, og i følge Bratrein er det ”etter Magerøystandard store flate jorder oppover fra sjøen”. Begge forhold kan indikere en tidlig etablering av (kirke)stedet, trolig tilbake i siste halvdel av 1400-tallet.

BYGNINGSHISTORIE

O. Nicolaissen skriver at kirken var 9 x 6 meter ”saavidt det nu kan sees af dens utydelige tomt”, og ”muligens har den havt et lidet kor, men af dette kan ikke sees nogen sikker grundvold” (FNFB 1889, s. 8). Bratrein oppgir at tuften er sikker identifiserbar, men utflytende og vanskelig å finne utstrekningen på: ”Hovedmål synes å være 5–6 x 13 m, og der synes å være et kor mot Ø, men av samme bredde som skipet. Mot V muligens en tram eller et lite tilbygg. (...) Mot N er en del utydelige og vanskelig tolkbare rester og homper, muligens fra et tilbygg, eller ei eldre kirke” (Bratrein 1968, s. 10).

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Sollied skriver at Tunes ikke nevnes som eget prestegjeld etter 1620, ”ja selve været Tuenes synes allerede på denne tid at være blevet ganske øde”, og gjengir videre at stedet ble omtalt som ”tilforn bebygget, nu aldeles øde” i 1668 (Sollied 1903, s. 290). Dette forholdet kompliseres noe ved at Tunes nevnes i to avskrifter/versjoner av Trondhjems Reformats som begge er fra 1660-årene, og som begge har tilhørt Titus Bülches arkiv: Den første er en avskrift av hele reformatsen (Riksarkivet: Rentekammeret, Realistisk ordnet avdeling, benefisert gods, pk.4), mens den andre er en avskrift av reformatsen for Finnmark (Rentekammeret. Kirkeregnskaper, Trondheim Stiftsskriveri nr. 71.). Begge nevner Tunes med en prest sammen med Stappen. Den førstnevnte kan sees å inneholde en revisjon, ettersom Skarsvåg er nevnt som anneks til Stappen (se for øvrig Skarsvåg F, Datering) – det virker derfor sannsynlig når Tunes fortsatt er oppgitt som kirkested. At selve stedet var øde i 1668 behøver ikke å bety at kirken var nedlagt – kirkegården var i bruk i hvert fall på 1690-tallet (se Stappen F, Kirkegård). Det er likevel sannsynlig at kirken ble nedlagt på 1660-tallet, og var i alle tilfeller nedlagt ved det bevarte regnskapsmaterialets start i 1689. I regnskapet for Stappen kirke i 1694 heter det at Tunes ”for rom tid siden blewen øde, at nu aleene siunes sylinderne af samme kiercke”.

KIRKEGÅRD

Nicolaissen skriver at kirken var omgitt av en kirkegård ”hvis mur er endnu nogenlunde hel og 21 m. lang, 19 m. bred” (FNFB 1889, s. 8). Bratrein registrerte kirkegården med ”ujamne mål 25 og 23 m, og 21 og 28 m, med litt krumme vegger i gjerdet”. Gjerdet er av ”storstein, til dels kantstilte, med torv oppå, og ca. 1 m høyt, og 1-1 ½ breitt” (Bratrein 1968, s. 10). Kirkegården har en to meter bred åpning mot sør. I regnskapet for Stappen kirke heter det at likene ble ført derfra til Tunes for begravelser, og kirkegården har derfor vært i bruk lenge etter at kirken var borte.

Bratrein nevner en flat steinblokk, 2 x 0,75 x 0,10, som ligger ”ca. 100 m i S fra våningshuset like op til et berg” (Bratrein 1968, s. 10). Her skal de sagnomsuste Tunesbrødrene være begravet.

STAPPEN

I TR 1589 var Stappen (kalles også Kirkestappen) annekskirke til Tunes. Senere, etter at Tunes ble revet/forlatt, var Stappen anneks under Ingø/Ingøy.

Katalognr.: 29

Navn: **Stappen F**

Utrykte kilder: Kilde nr. 27 og 28.

LOKALISERING

Kirkestappen er en øy på vestsiden av Magerøya, den midterste av de tre Gjesværstappene. Kirkestappen har bare hatt bosetning på sørsiden av øya. Nicolaissen omtalte kirkens ”noget usikre tomt” i 1889 (FNFB 1889, s. 8), mens Bratrein lokaliserte to mulige kirketufter i 1968: Omtrent 100 m fra ”Austujorda” mot vest, midt i Kirkesundet, ligger en rullesteinsfjære, og ovenfor denne en slette. Helt vest på denne sletten ligger Bratreins Kirketuft I. Like vest for denne igjen, ligger hovedboplassen på øya. Midt i området ligger Kirketuft II. O. Nicolaissen hadde ingen nærmere stedsangivelse, og det er usikkert om hans tuft er identisk med noen av Bratreins, men etter beskrivelsene er det mest nærliggende å tro at Bratreins Kirketuft I er identisk med O. Nicolaissens tuft. Det er på det rene at det ikke var kirkegård ved kirkestedet, noe som gjør identifisering vanskeligere. Det er også klart at det har stått minst to kirker på stedet, men ikke nødvendigvis på samme tomt, noe som muliggjør at begge Bratreins tufter er kirketufter. I det følgende er det likevel antatt at Bratreins Kirketuft II kan være tuften etter den eldre Stappen F, mens Kirketuft I beskrives under Stappen 2. Grunnlaget for dette er altså svakt, men Bratrein anfører at det har stått en trebygning på Kirketuft I, mens Kirketuft II er restene av en jord- og steinbygning (Bratrein 1968, s. 6-7). Det er på det rene at Stappen 2 var en tømmerkirke, og den knyttes derfor her til Kirketuft I.

DATERING

Kirken er første gang nevnt i TR 1589. Som annekskirke var den trolig etterreformatorisk.

BYGNINGSHISTORIE

I 1694 beskrives kirken som bygget ”af saugbord – det kan dreie seg om materialer sørfra, ettersom Finnmark ikke hadde sagbruk på 1600-tallet. Kirken var uten tårn. Den hadde torvtak, som ble reparert i 1688 med 2 torvvol og 4 vindskier.

Bratrein (1968, s. 7) omtaler en mulig kirketuft (Kirketuft II, se Lokalisering): Tuften ligger i SØ–NV retning. Bygningen er totalt 8 m lang og 7 m bred. Mot vest er en halvmeter bred åpning midt i veggene, og utenfor synes det å ha stått et bislag, om lag 2 meter ut fra veggene. Skipet er ca. 4 m langt (innvendig målt), mens det mot øst ligger et mindre rom på 3 x 4 m (ytre mål) med en mulig men usikker dør mot S eller Ø. Mot SV er tufta ”bygd opp mot en naturstein”, mens veggene for øvrig er ”skinmurte”, særlig tydelig ved hovedinngangen i vest. Veggene er markert i 0,4–0,7 m høyde innvendig, og opptil 1,5 m på nedsiden. Huset har hatt vegger av stein og jord. Prøvegraving gav svartjord, fiske- og fuglebein, en jernnagle og stein.

VIKTIG INVENTAR

I 1694 hadde en sprukket kirkeklokke vært sendt til Bergen, men kom tilbake uten reparasjon. Et nytt blått alterklede med grønne frynser var bekostet av bøndene. Det nevnes 3 ”tafler”, og at altertavlen var ”forfalden”. I 1695 fikk den ny klokke og altertavle fra Bergen.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

I 1697 ble Stappen 2 oppført, og Stappen F må ha blitt revet omtrent samtidig.

KIRKEGÅRD

Stappen hadde ikke egen kirkegård. I 1694 heter det: ”Wed denne kircke er ingen grafsted, ti ligene føris til Tune kirckegaard 1/4 miil wej”.

Katalognr.: 30

Navn: **Stappen 2**

Utrykte kilder: Kilde nr. 27 og 28.

LOKALISERING

Se Stappen F. Bratreins Kirketuft I beskrives her, selv om sammenhengen mellom denne og bygningen er svært usikker.

DATERING

I 1697 heter det at ”Kircken er ganske nye og nu udj dette aar Ao 1697 opsat af nyt tømmer”.

BYGNINGSHISTORIE

Kirken var en tømmerkirke med tårn. Biskop Krog skriver i en regnskapsrevisjon i 1708 at ”Arbejdet paa denne liden nye kiercke, som med alt er bekosted og opsat for 116 wog (...). Veggene ble tjærebredde.

O. Nicolaisen beskriver en usikker tuft, der skipet var 6 x 6 meter, koret 3 meter langt og 4 m bredt (FNFB 1889, s. 8). Det synes trolig at Bratrein (1968, s. 6) beskriver den samme tuften (Kirketuft I): Tuften ligger i tilnærmet Ø–V retning, med steinsyll (men som bare vises i det SV hjørnet). Veggene er mellom 25 og 70 cm høge, men enkelte steder utflytende. Total lengde 12 m, total bredde 7 m. Lengden på skipet ca. 7 m. Mot øst er en innsnevring (kor) på om lag 3 x 5 meter, mens det mot vest synes å være et tilbygg. Bygningen har vært i tre.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Kirken ble revet ifølge resolusjon av 20. mai 1746 (FNFB 1889, s. 8).

KIRKEGÅRD

Se *Stappen F*.

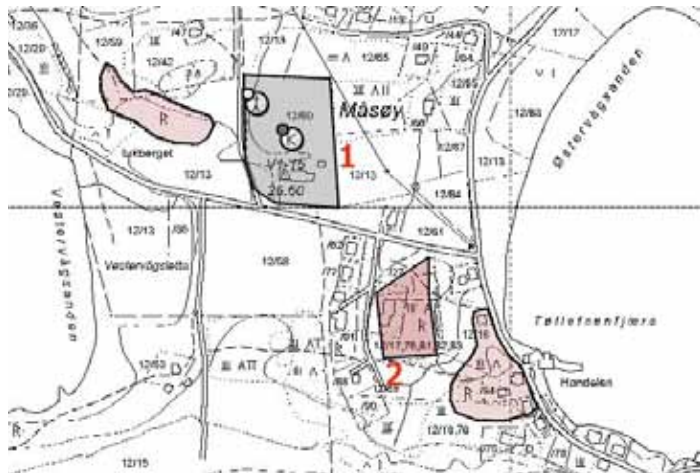
GJESVÆR

Sagnkirkested i Måsøy prestegjeld, på vestsiden av Magerøya. Den gamle bebyggelsen i Gjesvær var på Langnesset i Leirpollen. Tradisjonen om kirke var levende da Bratrein foretok kirketuftundersøkelsene i 1966-68. Han forklarer sagnet med at den samiske gravplassen Mollvikråinen ligger her, og det har vært gjort skjelletfunn her fram til senere tid (Bratrein 1968, s. 8). Stedet er så befestet som ”kirkegård” at det ble holdt begravelser her under ”huleboertida” etter evakueringen høsten 1944.

Det må imidlertid tillegges at stedet har hatt sesongmessig, norrøn bosetning tilbake til yngre jernalder, og at det likeledes kan ha vært et av de tidlige større helårsfiskeværerne i Finnmark – en tidlig kirke er i denne forbindelse ikke usannsynlig.

MÅSØY

Måsøy var i 1668 anneks under Kjølvik (Bratrein 1966, u.p.). Den ble i 1747 gjort til hovedkirke for Ingøy, Hjelmsøy og Stappen.

Måsøy, med nåværende kirkested/kirkegård (1), og den eldre kirkegården fra 1710 (2). Øst for den eldre kirkegården er det markert en gårdshaug hvor Måsøy F kan ha stått, mens et område med hustufter er markert vest for den nåværende kirkegården. Kartgrunnlag: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 31

Navn: **Måsøy F**

Utrykte kilder: 27, 28 og 29.

LOKALISERING

Bebyggelsen i det gamle været lå på eidet mellom Auster- og Vestervågen. Bratrein skriver at den første kirken etter tradisjonen skal ha stått i en husklynge på handelsstedet (gårdshaugen), der den gamle prestegården "Landstadgården" lå (Bratrein 1966, u.p.). Plasseringen av kirken på Lilienskiolds akvarell (se nedenf.) ser likevel ut til å være noe nærmere der de senere kirkene stod, men er vanskelig å avgjøre.

DATERING

Kirken er nevnt første gang i 1668.

BYGNINGSHISTORIE

Kirken var en tømmerkirke, da det i 1694 blir pålagt kirkevergene å avstive veggene med "opløninger med bolter", og å bordkle kirken. Den hadde separat kor, og et våpenhus (skott). Den hadde mest trolig bordtak på koret, da taket ble lagt i 1694-1696 uten at det nevnes never eller torv. Taket var i sperrekonstruksjon. Kirken ble tjærebredd. Kirken hadde tårn, men plassering og form er ukjent.

AVBILDNINGER

Kirken er avbildet på et prospekt av Hans Hansen Lilienskiold fra 1690-årene. Den er framstilt temmelig rett østfra, men uten at koret synes – kanskje har kirken hatt en avvikende orientering, med mindre det var slik at koret som fikk nytt tak i 1694-1696 da var nytt. Det kan synes som om det er et lite våpenhus eller skott på gavlveggen, og det er mulig at et våpenhus på nordsiden nær østenden er antydnet. Kirken hadde kors eller annen markering på gavlene. Skipet later til å ha torvtak.

VIKTIG INVENTAR

I 1692 var stolene malt. I 1694 hadde kirken en altertavle, gitt til kirken av fogd Niels Sørensen Fiil, som var fogd mellom 1661 og 1676⁷.

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

I 1710 heter det at kirken er flyttet ”fra dend sted som den stoed tilforn, effter som dend stoed till nedfalds”. (Se Måsøy 2)

KIRKEGÅRD

I 1683 skal det være nevnt (ifølge Bratrein, ”Tillegg til kirketufterrapportene 1966/76) at kirken stod på en sandbakke, uten kirkegård, og at lik ble begravd ”i sanden hvorsomhelst”. Den første kirkegården var i svært dårlig forfatning i 1694, og det etterlyses en ny kirkegård ”paa det liigkisterne som nu mange staar half owen jorden, kand blifwe tildecket”. Dette ble ikke fulgt opp de nærmeste årene, men kirkegården ble nedlagt samtidig som kirken ble flyttet i 1710. Det sees ingen kirkegård på Lilienskiolds prospekt fra 1694.

Måsøy F på et prospekt av Hans Hansen Lilienskiold fra 1690-årene.

Katalognr.: 32

Navn: **Måsøy 2**

Utrykte kilder: Kilde nr. 29 og 30; RiA, Misjonskollegiet, Diverse kirkeregnskaper, nr. 1

LOKALISERING

I følge Bratrein stod kirke nr. 2 ”oppe på jorda der kirkegårdsmuren vises” (Bratrein 1966, u.p.). Selv om ”nr.2” hos Bratrein trolig refererer til bygningen som her omtales som Måsøy 3, er det sannsynlig at Måsøy 2 og Måsøy 3 stod på samme sted.

DATERING

Kirken ble oppført i 1710.

BYGNINGSHISTORIE

I 1710 heter det at ”Kiercken [er] flot fra dend sted som den stoed tilforn, effter som dend stoed till nedfalds”. Almuen fikk 1 tønne øl ”mens de dend nedbare” og 6 peler brennevin. Fire mann ”som dend igien opsatte” og la på tak arbeidet i sju dager. Det ble kjøpt sju store bjelker og 1 ½ tylft ”udskot” bord, men ellers ingen nye materialer, noe som kan gi grunn til å tro at kirken ble oppført mer eller mindre slik den hadde stått som Måsøy F.

I 1713 kjøpte kirken 3 tylfter og 4 bord. I 1714 kjøpte kirken 1 ½ tylft sagbord, 4 tylfter og 2 bord, seks sperrer. I 1714 arbeidet Morten Hendricksen med å innsette 6 vinduer ”som fra Ingens [Ingøy] kiercke er tilsent”. Søren Nilsen og Lars Jacobsen arbeidet også med dette, så det er grunn til å tro at det dreier seg om hele vinduer, ikke bare ruter. Det ble laget lemmer til vinduene. I 1719 fikk kirken ytterligere to nye vinduer, og samme år ble kirken tjærebredd.

Bratrein fant mulige rester etter en syllmur, men denne var svært usikker (Bratrein 1966, u.p.), se Måsøy 3, *Lokalisering*.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

I 1746 ble Ingøy kirke flyttet til Måsøy og oppført der (Se Ingøy 2). Måsøy 2 har trolig vært eller blitt revet i denne forbindelse.

KIRKEGÅRD

Det ble betalt for kirkegårdens innvielse i 1710. Bratrein har lokalisert den til handelsstedets innmark (Bratrein 1966, u.p.). Den er om lag 43 x 46 m i N-S/Ø-V retning. Det nordvestre hjørnet er borte. Muren er godt synlig.

”Panorama” av Måsøy i 1966, med kirkegården markert. Trolig er dette kirkegården som ble innviet i 1710. Foto: Håvard Dahl Bratrein. 4 fotografier limt sammen, beskjæring og moderat digital retusjering av V. Trædal 2005. Bratreins opprinnelige markering av kirkegården er forsterket med rød farge.

Katalognr.: 33

Navn: **Måsøy 3**

Utrykte kilder: Kilde nr. 30; Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2

LOKALISERING

Trolig samme tomt som Måsøy 2. Det framgår av Nannestads beskrivelse (1750 (1942), s. 27) at kirken ikke lå inne på kirkegården, men ”et Steenkast der fra”. Dette svekker ytterligere muligheten for at muren Bratrein nevner stammer fra en bygning (se Måsøy 2, *Lokalisering*).

DATERING

O. Nicolaissen skriver at Ingøy kirke ble revet og gjenoppbygget på Måsøy i henhold til resolusjon av 20. mai 1746 (FNFB 1889, s. 7). Det var Ingøy 2 som ble flyttet, opprinnelig bygget mellom 1707 og 1712 (se Ingøy 2).

BYGNINGSHISTORIE

Sommeren 1747 arbeidet Ole Iwersøn med flere ”her inde i Alten at hugge tømmer til Massøe kirkes fornødenhed”, og han ”overlot” trær til renner, og seks kjøler og en syllstokk.

Kirken beskrives av Nannestad i 1750 ((1942), s. 26-27) som en korskirke uten tårn, ”uanstrøget”, og med et enkelt bordtak ”hvorigiennem baade Solskin og Regn komer ind”.

I 1753 skriver Nannestad at kirken var blitt ”beprydet med et lidet taarn; thi forhen hang klaakene neden i kirken, og ware til liden nyte, da de kunde saa got som intet høres udenfra”.

I 1762 ble det bygget til et skriftehus i tømmer på en murt syll, for hele 90 riksdaler. Samme år ble det solgt ”casserede bræder” av ”den gamle beklæding”, som tyder på at kirken var bordkledd. ”Det væstre fag winduer i det søndre kors” nevnes i 1768. I 1777 var ”Fløjen eller spiiret” på kirken brekt, og to matroser reparerte det. Både tårnet, veggene og taket ble tjærebredt. Kirken hadde altså trolig bordtak.

I en visitasmelding fra 1789 beskrives kirken som ”firkantet” i motsetning til de øvrige korskirkene (”kors af træ”). Det kan kanskje tyde på at korsarmene har vært fjernet allerede før kirken ble flyttet til Havøysund (se nedenf.).

AVBILDNINGER

Et stikk fra 1838 (fra ”En ekspedisjon mot nord”) viser kirken i Havøysund, som skal ha vært flyttet dit fra Måsøy. Bildet viser en langkirke med lavere og smalere kor, og et lavere og smalere sakristi øst for koret. Kirken har et høgt, smalt tårn på vestre gavl, kronet med en løkformet hjelm. Den bærer dermed få av de kjennetrekke kirken hadde både på Måsøy, og på sitt opprinnelige sted på Ingøy.

VIKTIG INVENTAR

Nannestad (1750 (1942), s. 26-27) nevner et middelaldersk alterskap, og en ”stærkt forgylte” kalk og disk, ”ræt gammelt Arbejde” som også var fra middelalderen. Han nevner også et krusifiks over ”Chors-Døren”. Alterskapet og kirkesølvvet ”har været før paa Ingøen” (se Ingøy F). Det er en viss mulighet for at kalken – som hadde et relieff av Maria på månesigden – opprinnelig kan ha tilhørt Tufjord kirke (se Tufjord F). Alterkalken ble stjålet ved et innbrudd i kirken i 1768. Nannestad fremhever at alterskapet var i svært dårlig forfatning, på grunn av lekkasjeproblemene ved taket. Alterskapet ble reparert i 1757.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

I følge Bratrein ble kirken flyttet til Havøysund i 1832, og i 1865 flyttet tilbake til Måsøy, og plassert like nord for der dagens kirke står (Bratrein 1966, u.p.). Den brant i 1944.

KIRKEGÅRD

(se Måsøy 2.)

Måsøy kirke i 1934. Kirken var oppført i 1865, men skal ha vært flyttet fra Havøysund, dit den kom fra Måsøy i 1832. Til Måsøy hadde den opprinnelig kommet fra Ingøy i 1746-47. Både på Ingøy og på Måsøy var kirken en korskirke på 1700-tallet, og det er trolig bare materialene som er brukt på nytt fra sted til sted. Foto: Samuli Paulaharju. Kilde: Tromsø Museums billedsamling.

VIKTIG INVENTAR

En del middelalderinventar med proveniensbestemmelse til Ingøy kan i virkeligheten stamme fra Hjelmsøy (se Hasvik 2, viktig inventar, og avhandlingens kapittel om middelalderkirkene i Finnmark).

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Kirken er ikke nevnt i regnskapene etter 1710. Kirken kan ha blitt revet og erstattet med en ny bygning mellom 1710 og 1746, da kirkestedet ble nedlagt – men dette er usikkert. Kirken ble nedlagt i følge resolusjon av 20. mai 1746. Den ble flyttet til Hasvik, og oppført der (se Hasvik 2). Det ble solgt 2 gamle vinduer fra kirken i 1750.

KIRKEGÅRD

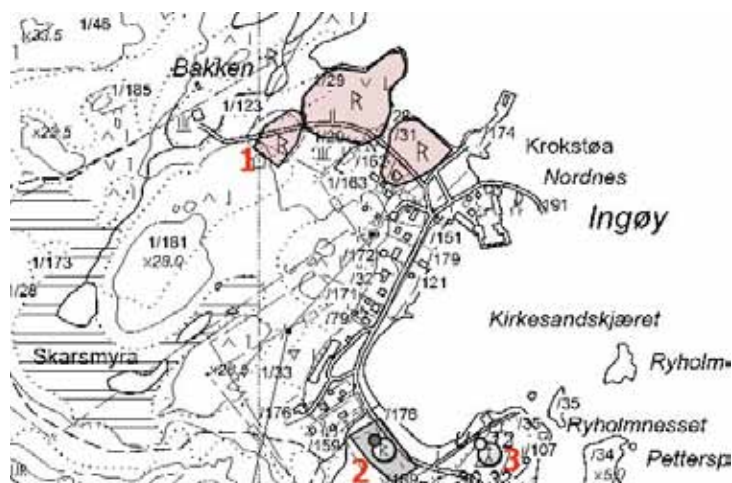
O. Nicolaissen mente at kirkegården lå på Kirkeneset, mens Bratrein mente at selve kirken lå på Kirkeneset, uten kirkegård (se Lokalisering). I inventarlistene nevnes et gammelt likklede, noe som må bety at det ble holdt begravelser her. Muren på Kirkeneset (som Bratrein mente var en innhegning rundt kirken) er ca. 28 x 20 m, opp til 1,20 meter høg. Muren er av stein og jord, opp til 2 meter bred (Bratrein 1966, u.p.).

Fra Kirkeneset, Hjelmsøy. Innhegningen som i følge O. Nicolaissen var kirkegårdsmur, mens Bratrein mente den har innhegnet selve kirken. Foto mot øst. Foto: Håvard Dahl Bratrein, 1966. Kilde: Tromsø Museums Arkiv.

INGØY

I TR 1589 nevnes Ingøy kirke med egen prest. I følge SiTø kat. nr. 78 var Hjelmøy og Stappen senere annekskirker under Ingøy. Ingøy, Stappen og Hjelmøy ble lagt ned da Ingøy kirke (Ingøy 2) ble flyttet til Måsøy, og Måsøy ble eget prestegjeld i 1746.

Ingøy. 1: Kirkegården med tuften etter Ingøy 2. 2: Dagens kirkegård på Ingøy. 3: Dagens kirke på Ingøy. Kartgrunnlag: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 35

Navn: **Ingøy F**

Utrykte kilder: Kilde nr. 27, 28 og 29

LOKALISERING

Det virker mest sannsynlig at tuften som O. Nicolaisens (FNFB 1889, s. 7) og Bratrein (1966, u.p.) har registrert som Ingøy kirke, er tuften etter Ingøy 2. I følge samtidig kildemateriale lå Ingøy F der ”hvor een stor rindende elf wedløber og kierckens fundament med de afdødes grafuer ganske borttager”, mens den senere kirken lå i ”Sandwigen” (se Ingøy 2). Nøyaktig stedfesting av Ingøy F er dermed ikke foretatt.

DATERING

Ingøy er første gang nevnt i TR 1589.

Det er gjort flere gjenstandsfunn fra yngre jernalder (Ts. 4850) og middelalder (Ts. 5067 og Ts. 9154) som peker mot en forholdsvis tidlig norrøn bosetning på stedet. Fiskeværet var dessuten tidlig på 1500-tallet et av de største i Finnmark.

Det er bevart eller kjent forholdsvis mange inventarstykker fra middelalderen, der det eldste kan dateres tilbake til 1420-årene (Engelstad 1936, s. 317).

BYGNINGSHISTORIE

Kirken var en langkirke av tømmer. 6 skorder ble satt opp i 1691. I regnskapet blir kirken i 1694 omtalt som forfallen, og skordet med store stokker for å ikke falle ned.

Sollied (1903, s. 285) refererer ”matrikelen af 1694”, der det heter at stedet var øde, og at ”hovedkirken” stod til nedfalls: ”den er den største og maa være ældste iblandt dem der i Landet”, som begrunnes med det rike inventaret som ”haver været efter Papisternis Tider”.

Klokketårnet var frittstående, også dette svært forfallent, men ble ”nogenledes forbedret” i 1695. Det ble kjøpt 4 stokker i 1696. I en regnskapsrevisjon fra 1708 skriver biskop Krog at kirkens tømmer, særlig i koret, var av solide dimensjoner, og bedre egnet til kirkebygging enn det nye tømmeret som ble hentet til Ingøy 2. I denne revisjonen legger Krog fram planer for byggingen av en ny kirke (som aldri ble gjennomført, se Ingøy 2). Her anfører han at på grunn av ”desse tiders beskaffenhed” ville menigheten ha en kirke ”som med Chor og Corpoel kunde være saa stoer som det idtzige corpus mone være”. Biskopens kirkeplan var til sammen 21 alen lang, og gir dermed grunn for en løselig antagelse om at skipet i Ingøy F har vært om lag 13 meter langt. I en innberetning til kongen i 1709 skriver Krog at kirken måtte ”nedtages” – sperrene og en del av novene var råtne, men det gamle tømmeret var likevel godt (Krog 1709 (1922), s. 120).

VIKTIG INVENTAR

En rekke middelaldergjenstander stammer fra kirken. De tidligste inventarlistene nevner ikke kirkens rike middelalderinventar, med unntak av at ”Alter thaulen” omtales som god i 1694. En stor del synes å ha havnet i Hasvik, men en del fulgte med da Ingøy 2 ble flyttet til Måsøy i 1746/47. Det kan for øvrig hevdes en viss sannsynlighet for at deler av middelalderinventaret er provinienbestemt til Ingøy, egentlig kan ha tilhørt Hjelmsøy (se Hasvik 2, *Viktig Inventar*).

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

Kirken fikk stå etter at Ingøy 2 ble bygget, men i 1715 solgte sognepresten tømmer fra den. 6 vinduer ble solgt til Måsøy kirke.

KIRKEGÅRD

Amtmann Lorck skriver i 1709 at almuen hadde forlangt en ny kirkegård på tinget i 1704. Han beskriver en elv som rant like ved kirkegården, og de ”afdødes grafuer ganske borttager”. Kirkegården ble nedlagt omkring 1712, da en ny kirkegård ble innviet ved Ingøy 2. Den eldste kirkegårdens plassering er altså ukjent.

Katalognr.: 36

Navn: **Ingøy 2**

Utrykte kilder: Kilde nr. 28 og 30

LOKALISERING

Amtmann Lorch kaller stedet ”Sandwigen”. Bratrein skriver at kirken og kirkegården lå på Matr.nr. 138a, som opprinnelig het ”Gamle Kirkegård”, senere Ytre Ingøybakken eller Bakken (Bratrein 1966, u.p.). I 1720 er det innført i kirkeregnskapet at kirken var ”byggt paa saadant sted hvor ingen folck boer eller kand bygge, hvorfor præsten maa om høsten og vinteren med lys gaae fra og til kircken”. Etter min oppfatning er den bevarte kirkegården og tuften etter Ingøy 2, men dermed stemmer ikke Lorchs lokalisering til Sandviken, som ligger et stykke sørøst for dagens kirke, og dermed langt fra den bevarte kirkegården/tuften.

DATERING

I 1707 ble det inngått kontrakt om levering av materialer ”till een nye kierckes opbyggelse”. I juli 1709 begynte oppførelsen, mens kirken ble innviet av prost Nitter i 1712. Det ser likevel ut til at bygningen ikke stod helt ferdig før i 1714.

BYGNINGSHISTORIE

Regnskapene inneholder detaljerte opplysninger om byggingen av Ingøy 2, og dessuten en svært interessant diskusjon mellom biskop Krog og amtmann Lorch om lokalisering og form på kirken. Biskop Krog mente at den nye kirken burde oppføres samme sted som Ingøy F, og at materialer fra denne – særlig fra koret – burde brukes i den nye bygningen. Han motsatte seg planene om en korskirke, og mente i stedet at det burde oppføres en langkirke. Amtmann Lorch hadde derimot allerede tatt hånd om byggingen av en korskirke på et nytt sted.

Den 26. juli 1707 hadde presten Daniell Klingenberg, etter amtmann Lorch og prost Ludvig Paus ”gotfindende”, inngått en kontrakt med Jochum Puls om hugging og levering av tømmer, bord og never ”till een nye kierckes opbyggelse”. Regningen er innskrevet i regnskapet, undertegnet av Jochum Puls i Talvik 22. januar 1709, og lyder på 224 riksdaler. Regningen forteller i hovedtrekk at 15 tylfter og 7 stokker tømmer, i tillegg 59 tylfter og 3 bord ble ”annammet” av Johan Siursen i juli 1707. I august samme år ble det anskaffet 1 ½ tylft stort og 12 tylfter mindre tømmer, og 5700 never. Johannes Siursen fikk betalt 70 Rdr. for 2 reiser, trolig for å frakte materialene til Ingøy. Det lå 22 tylfter og 5 stokker tømmer ”wed elfwen” (i Alta?) som ”manqverer effter contractens inhold”, trolig materialer Siursen ikke hadde fått med seg. Det ble også betalt for 4300 never på Jonsnes i Talvik, og 9 bord.

Byggearbeidene startet midt i juli 1709, med Rasmus Olsen som byggmester, og Jonas Andresen, John Thorsen og Peder Bertelsen som tømmermenn. Disse sees bare å ha arbeidet i 19 ½ dager, og den store byggeinnsatsen ser ut til å ha vært i 1712 – det er derfor noe usikkert hva slags arbeide disse utførte, og som kalles ”anfanget till at arbejde” i regnskapet. Det kan gjettes på at det dreide seg om grovere tilhugging av bygningstømmeret.

I 1710 ble det innkjøpt 145 tylfter huggen bord, 6 og 5 ½ alen lange. Amtmann Lorch gjorde 2 reiser ”wed sin jegte og folck” til Alta etter tømmer i 1711. Kirken og kirkegården ble innviet av Trude Nitter i 1712, men byggearbeidene var ikke ferdige. Den store byggeperioden var mellom 27. juni 1712 og 17. juli 1713. Her var Jon Rasmussen byggmester, mens andre tømmermenn var Peder Bertelsen, Jetmund Knudsen, Joen Larsen, Claus Jonsen, Joen Jensen, Hendrick Hendricksen, Anders Olsen, Ole Joensen, Tosten Tommesen, Joen Siwertsen og Joen Herdagsen. Det ble kjøpt 18 vinduer med rammer og beslag ”effter Compagniets Reining” i 1713. Det ble imidlertid også arbeidet i mindre skala etter dette: I mai 1714 ble det innkjøpt 80 tylfter kjøpmannsbord, og byggmester Johan Segelken fikk betalt for arbeid sammen med tømmermennene Joen Jensen og Claus Joensen. Johan Segelken var også byggmester i Vadsø 2 og Vardø 2.

Trolig har kirken framstått mer eller mindre slik den beskrives av Nannestad etter flyttingen til Måsøy (se Måsøy 3). Den har vært en korskirke, trolig med torvtak. Den kan ha vært uten tårn. Om bygningen hadde eget korutbygg er ukjent. Under byggingen ble det innkjøpt ”wester læret till himmelen”, men funksjonen er usikker: Det kan ha vært tetning i bordtaket, eller være isolasjon over en flat eller rundet himling.

O. Nicolaissen skriver om kirken at den ”vel var den største i Vestfinmarken”, og at den hadde et skip på 12 x 12 meter, og et 6 meter langt og 5,5 meter bredt kor (FNFB 1889, s. 7).

Bratrein skriver om tuften at den er delvis rasert av en veg og fiskehjeller, men synes å være etter en korskirke, særlig tydelig i østre del, ”der det vises oppmurt stein i muren, mellom større jordfast stein” (Bratrein 1966, u.p). Ellers litt utflytende jordmur, 40-60 cm tykk og 40-50 cm høg. En forhøyning ”på nordre side av veien” synes å være etter tuften.

AVBILDNINGER

Det finnes en tegning av Havøysund kirke i *La Recherche* fra 1839. Denne kirken skal være oppført av deler fra Måsøy 3, som i sin tur var ”flyttet” fra Ingøy. Kirken ble flyttet videre tilbake til Måsøy i 1856, og det finnes fotografier av kirken, som brant i 1944. Både tegningen fra Havøysund og fotografiene fra Måsøy viser langkirker, og har derfor trolig lite til felles med den opprinnelige Ingøy 2.

VIKTIG INVENTAR

Se Ingøy F.

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

Kirken ble flyttet til Måsøy og oppført der i 1746/47 (se Måsøy 3). Nyere kirkested på Ingøy er ikke identisk med de gamle.

KIRKEGÅRD

Kirkegården ble innviet av prost Nitter samtidig med den nye kirken i 1712. O. Nicolaisen oppgir at kirkegårdsmuren var 280 skritt i omkrets (FNFB 1889, s. 7). Bratrein skriver at selve kirkegårdsmuren er 1,20-1,50 meter bred, 0,75-1 meter høg, ”med stein i og torv under” (Bratrein 1966, u.p). Kirkegården er i likhet med kirketuften delvis rasert.

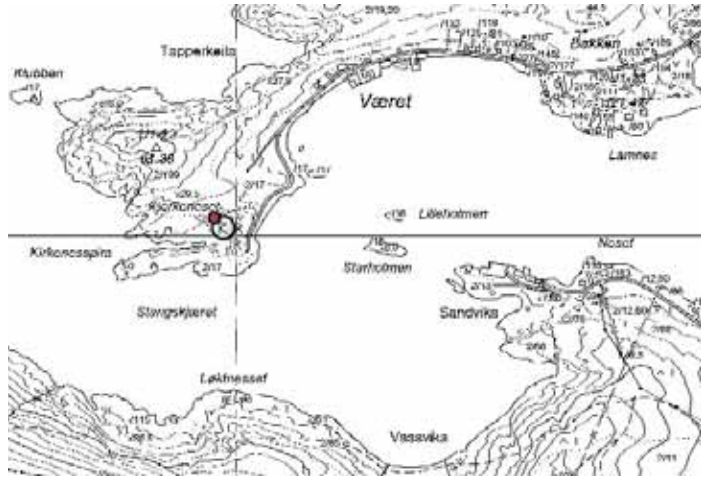
Kirkegården med kirketuften på Ingøy. Dette må være kirkestedet som ble anlagt på begynnelsen av 1700-tallet. Tuften og kirkegården er delvis rasert av vegen som sees nede til høyre i bildet. Foto: Håvard Dahl Bratrein, 1966. Kilde: Tromsø Museums Arkiv.

KNARVIK

Knarvik i Måsøy sogn må ansees som et sagnkirkested. Bratrein refererer til Paus, som omkring 1755 oppgav at det skulle ha stått en ”fordum kirke” på stedet som anneks under Ingøy. Bratrein fant ingen spor etter kirketuft her i 1966 (Bratrein 1966, u.p.).

TUFJORD

Tufjord ligger på Rolvsøy, og kan på grunn av manglende kilder nesten oppfattes som et sagnkirkested. En bevart tuft og rester av kirkegård virker derimot sikre.

Tufjord på Rolvsøy. Kirkestedet avmerket. Kart: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 37

Navn: **Tufjord F**

LOKALISERING

Kirken har ligget i Tufjord på Rolvsøy. Matr. nr. 101a heter Kirkenes, hvor rester av kirkegård og kirketuft finnes.

DATERING

Kirken er ikke nevnt i TR 1589. O. Nicolaissen mente at kirken måtte være eldre enn reformasjonen, og nedlagt før 1589 (FNFB 1889, s. 7), mens Bratrein ser ut til å mene at kirken var yngre enn 1589 (Bratrein 1966, u.p.). Det er ingen skriftlige kilder etter kirken, men i følge Bratrein ble den i 1668 omtalt som øde.

BYGNINGSHISTORIE

O. Nicolaissen skriver at kirken har vært 11 meter lang og 6 meter bred (FNFB 1889, s. 6-7). Bratrein oppgir at tuften er rektangulær, i tilnærmet Ø-V retning, 11 ganger 7 meter, 30-40 cm høy, med litt stein i muren (Bratrein 1966, u.p.). Tuften er meget tydelig, og det må derfor antas at kirken ikke hadde korutbygg. På sørsiden er to fordypninger, ”enten etter graver eller tilbygg”.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Kirken er omtalt som øde i 1668, men tidspunktet for nedlegging er usikkert.

KIRKEGÅRD

O. Nicolaissen oppgir at kirkegården er en avlang firkant, 140 skritt i omkrets (O. Nicolaissen 1889, s. 6). Den hadde innhegning av stein, jord ”og en del hvalben”. Ved graving ”støder man overalt paa ben”. Bratrein oppgir at kirkegården er ca. 20 ganger 28 meter, med mur av stein med jord over, ca. 1 meter bred og opp mot 1 meter høy (Bratrein 1966, u.p.).

Kirkegården med kirketuften i Tuffjord. Foto: Håvard Dahl Bratrein, 1966. Kilde: Tromsø Museums Arkiv. Opprinnelig tre sammenlimte foto, med forsiktig digital retusj av V. Trædal 2005.

LILLEFJORD

Lillefjord (Jordholmen) i Refsbotn i Måsøy sogn må oppfattes som et sagnkirkested. Helland (1905-1906 III s. 269) gjengir et sagn om at en kirke på en holme ble ”brent av russen” – og likkister skal være funnet under torvtaking (Bratrein 1966, u.p.). Bl.a. skriver Bratrein at et kvinneskjellett med langt hår skulle være funnet ”i en trekiste med trenagler og 5 kvart toms bord”. Liket var inntullet i svart silke. Andre mente å ha sett lag med trekull, og selve kirketuften. Bratrein fant et klart hedensk gravfelt, med ”en mellomting mellom nordiske røys- og kammergraver og den vanlige samiske hallargravtypen” (Bratrein 1966, u.p.).

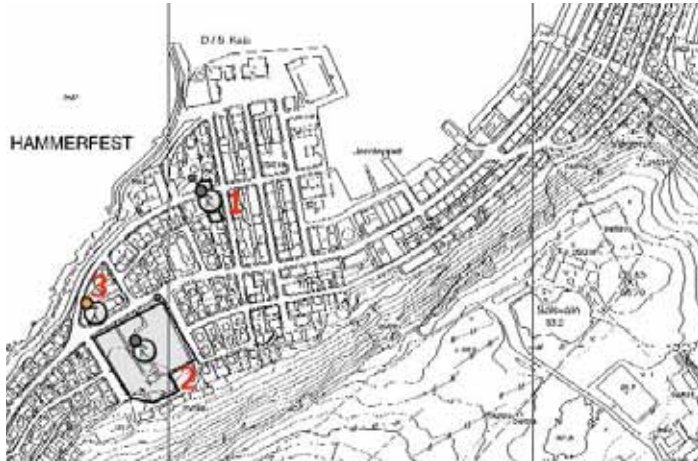
Beliggenheten er ellers utypisk for de tidlige kirkene.

FORSØL

Sagnkirkested nord på Kvaløya, Hammerfest kommune. I 1668 er det nevnt en ”fordum kirke” her. Navnene Kirkegårdsneset og Kirkegårdsbukta er i bruk. Stedet har en del eldre (steinalder)tufter og jordforsenkninger, og Bratrein mener tradisjonen om kirke og kirkegård er tvilsom.

HAMMERFEST

Hammerfest ble hovedkirke på 1620-tallet med Medfjord som anneks.

Hammerfest. 1: Området hvor en eldre kirkegård har ligget. Det må enten dreie seg om kirkegården som ble anlagt på tomten etter Hammerfest 2, og mellom denne og Hammerfest 3, eller den kirkegården som ble anlagt på 1750-tallet "et stenkast" fra kirken (se nedenf.). 2: Dagens kirkegård i Hammerfest. 3: Dagens kirke i Hammerfest.

Lilienskiolds prospekt av Hammerfest med kirken (Hammerfest 2), 1690-årene.

Katalognr.: 38

Navn: **Hammerfest F**

LOKALISERING

Nøyaktige lokaliseringer av de eldre kirkene i Hammerfest er vanskelig, og de tre bygningene som er kjent før 1800 lå alle på noe forskjellig sted, om enn ikke langt fra hverandre. Etter de knappe holdepunktene som finnes, kan det virke som om Hammerfest F har stått på en tomt mellom de senere Hammerfest 2 og 3, noe SV for det påviste, eldre kirkegårdsområdet.

DATERING

Peder Harboe skrev på 1720-tallet at ”I Hammerfæst staa Kirken did henfløt Anno 1620 i biskop Arreboes og Amptmand Hans Kønigheims Tiid” (Harboe 1725-27 (1952), s. 30; se også Sollied 1903, s. 282).

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

I følge Sollied ble det bygget ny kirke i 1684 (Sollied 1903, s. 282; se Hammerfest 2, ”Datering” og ”Bygningshistorie”). Hammerfest F må da ha blitt revet.

KIRKEGÅRD

Finneøya (senere kalt ”Kirkeøya”) ”inne i fjorden” var en tidlig gravplass (Sivertsen 1973, s. 8). Sivertsen kan oppfattes som om han mener det ikke lå kirkegård ved Hammerfest F; dette virker tvilsomt.

Katalognr.: 39

Navn: **Hammerfest 2**

Utrykte kilder: Kilde nr. 27, 28 og 29

LOKALISERING

På et bilde malt av Amtmann Lilienskiold på 1690-tallet, sees kirken oppe på et høgdedrag ovenfor bebyggelsen i været, nesten inne ved nesets utspring. Sivertsen skriver at kirken må ha ligget ”opp for Prestvika”, som tidligere var kalt ”Kirkevika”, noe sørvest for den tidligere kirken (Sivertsen 1973, s. 8).

DATERING

En ny kirke ble bygget i 1684 (Sollied 1903, s. 282; Sivertsen 1973, s. 6).

BYGNINGSHISTORIE

Sollied (1903, s. 282) gjengir at sognepresten Hans Mogenssøn klaget over ”finernes vrangvilje” da den nye kirken skulle oppføres i 1684.

I 1690 ble det betalt for ”at fæste den mellemste bielcke i kircken”. Nordsiden som ble bordkledd i 1692, for øvrig stod den uten bordkledning. I 1693 ble det betalt 6 Rdr. for ”1 klokke stabel og kors paa kircken”. Det sees ingen støpul på Lilienskiolds bilde, men den kan ha stått på vestsiden av kirken, som er skjult i bildet. For øvrig ble kirken i 1694 omtalt som en tømmerkirke, ”i sig selff goed og nye”. To menn ble på høsten 1694 sendt til Alta for å hugge bord til sakristiet og kirkeporten. Et skodd nevnes i 1694. Mellom 1694 og 1697 ble det oppført et sakristi, med 5 tylfter tømmer. Sakristiet ble torvtekket som resten av kirken. Taket på kirken ble reparert i 1704, med 60 never, 6 sagbord og en tømmerstokk. Kirken ser ut til å

ha blitt bordkledd i 1707. Bygningen ble for øvrig tjærebredd. Kirken fikk stadig nye vinduer, og i 1712 heter det at kirken er blitt ”forbedret med 9 nye vinduer, som handelsforwalteren Mons.r Mickell Heggelund har foræret”.

Harboe skrev på 1720-tallet at kirken var ”liden og uanseelig frem for nogensteds, i mange Maader brøstfædig og elendig”, og at den har lånt bort sine midler og tiende til andre kirker i Finnmark, slik at den ”staar da moxen til Nedfalds af Skikkelse, om jeg saa maatte skrive, som en Skoulade i Ørken” (Harboe 1725-27 (1952), s. 30). Det forgylte monogrammet til Christian 5. stod på stolene i kirken (Sivertsen 1973, s. 6).

AVBILDNINGER

Lilienskiold har et malt prospekt av Hammerfest ”i sin situation”, og et av Hammefest vær i Speculum Boreale. Særlig i det sistnevnte er kirkebygningen tydelig gjengitt. Han har gjengitt kirken fra øst, og bygningen framstår som en langkirke med lavere og smalere kor. Kirken er dekket av slake tak med torvtekke.

VIKTIG INVENTAR

En del eldre inventar ble ført til Hammerfest kirke etter at Mefjord ble lagt ned i 1672. I 1694 nevnes en kalk og disk av sølv, og en messehagel som tidligere tilhørende Mefjord, og fra sammenhengen går det også fram at to messeserker kom fra Mefjord. Altertavlen i Hammerfest nevnes som ”gammel”, og kan kanskje også stamme fra Mefjord. I Universitetets Oldsaksamling er det oppbevart flere middelalderske treskulpturer som oppgis å stamme fra Hammerfest (UO nr. 2994-2999⁸), trolig fra denne altertavlen (se også Hammerfest 3, ”Viktig Inventar”).

Lilienskiolds prospekt av Hammerfest vær på 1690-tallet. Kirken, Hammerfest 2, er godt synlig.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

En ny kirke var under bygging i 1739, og Hammerfest 2 må ha blitt revet i denne perioden. Tomten og området mellom denne og Hammerfest 3 ble tatt i bruk som kirkegård (Sivertsen 1973, s. 8)

KIRKEGÅRD

Kirken lå inne på kirkegården, som på Lilienskiolds bilde ser ut til å ha vært omtrent kvadratisk formet med kirken midt på. En ny kirkegårdsport ble oppført i 1694.

Katalognr.: 40

Navn: **Hammerfest 3**

Utrykte kilder: Kilde nr. 30 og 31; RiA, Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2

LOKALISERING

I følge Nannestad (1750 (1942), s. 25) var kirken ”ikke bygt der, som den forige Kirke stod, hvor nu er en liden med Steen-Gierde indlugt Kirkegaard”. Kirken ble oppført ”et steinkast” nordøst for Hammerfest 2 (Sivertsen 1973, s. 8).

DATERING

I 1739 stod kirken under bygging, og var så ferdig at den ble tjærebredt dette året. J.U. Wolff oppgir 1744 som kirkens datering (Wolff 1942, s. 65).

BYGNINGSHISTORIE

I 1739 blir det opplyst at kirken er under oppbygging. Samme år ble ”den nye kirke” tjærebredt, og det var brukt 182 riksdaler på byggingen så langt. Det ble kjøpt 16 vinduer.

Nannestad beskrev kirken i 1750 som en korskirke av tømmer med bordtak, med et lite spisst tårn. Kirken var for lav til at prekestolens himling kunne settes opp. Kirken hadde åpen himling, ”dog for Størke lagte Bielker” og kledd med bord under sperrene. Kirken var ikke innhegnet, fordi den gamle kirkegården fortsatt ble brukt.

I 1766 ble det kjøpt dørjern med kroker og hasper til ”kirke taarnets dør”. Kirken hadde to fastmonterte stiger ”wed opgangen af taarnet”. Kirken hadde et bordtekket tak. Tak og vegger ble tjærebredd.

Hammerfest 3 tegnet av Auguste Mayer. Gjengitt i *La Recherche*, 1839. Kilde: Tromsø Museums billedsamling.

AVBILDNINGER

Kirken er tegnet flere ganger omkring 1838 (gjengitt i *La Recherche*). Den er framstilt med korsarmer med lavere mønehøgde enn skipet, et lavere og smalere kor, og en høg, slank takrytter over nordre gavl med inntrukket, høg og spiss hjelm. Takvinkelen var svært stor. Kirken er tegnet fra SØ – bygningen var orientert med koret mot vest. Den er framstilt med et firedelt vindu mot vestenden på korets sørvegg, et tilsvarende i skipets sørvegg vest for korsarmen, og enda et tilsvarende i korsarmens gavlvegg. Veggene er kledd med stående panel. Et sprang eller en avdeling i raftehøgde antyder at gavlen ikke er tømret helt opp. En annen tegning fra samme tid viser kirken fra SØ, og viser at kirken hadde et våpenhus under saltak i S.

VIKTIG INVENTAR

I diskusjonen rundt opprinnelige proviniensten til middelalderinventaret i Hammerfest (se Hammerfest 2, *Viktig inventar*), bør det nevnes at Nannestad ikke nevner dette inventaret ved sin visitas i 1750. I 1757 er det nevnt ”2de [...] billede staaende i funten”, og ”ditto 3de andre gamle og ubrugelige”, som kan gjelde dette inventaret. I og med at verken Nannestad eller tidligere inventarlistene nevner dette, er det en viss mulighet for at (i det minste deler av) middelalderinventaret ikke kom til Hammerfest før på 1750-tallet.

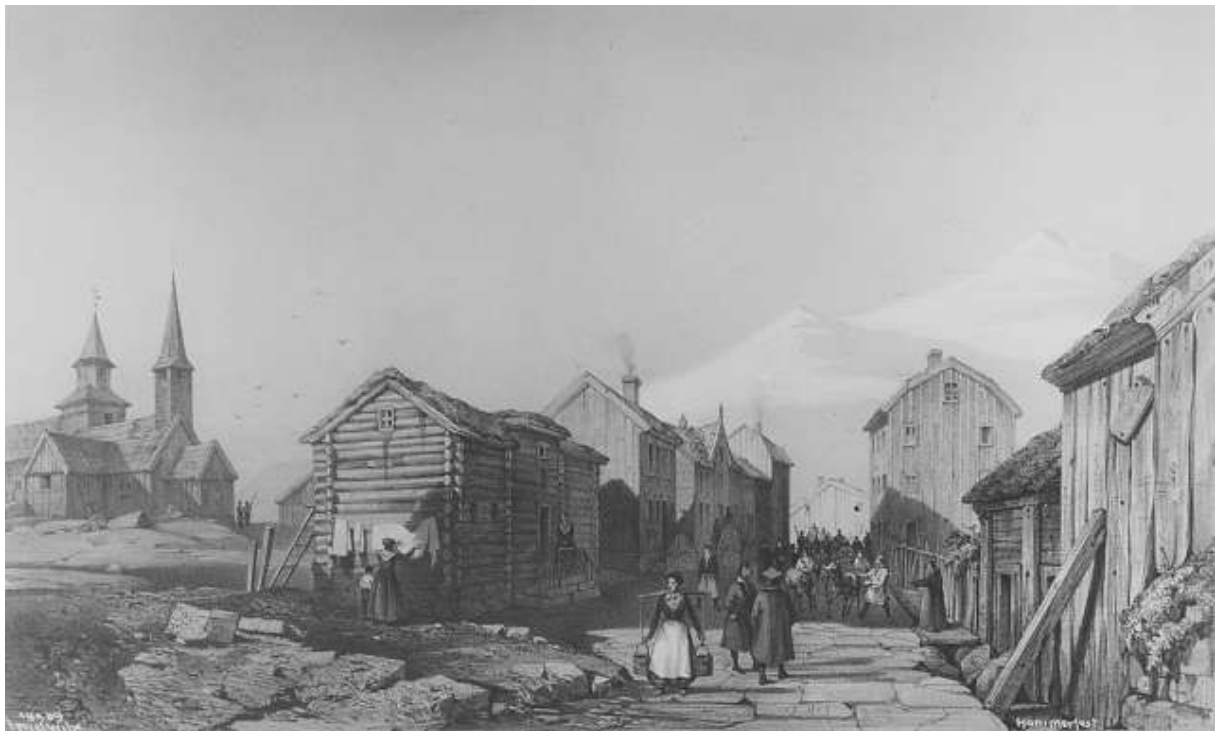
RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Kirken ble revet og erstattet med en ny i 1841, som sees bak Hammerfest 3 på et av Mayers bilder i *La Recherche*.

KIRKEGÅRD

Tomten etter Hammerfest 2 og området mellom denne og Hammerfest 3 ble brukt som kirkegård; det er usikkert om kirkegården ellers ble utvidet ved byggingen av Hammerfest 3. Men i 1753 skriver Nannestad at kirken manglet kirkegård – ”ti der som kirken naa staar kand

ingen begraves for kliper, hworfor der blev føjet anstalt til, at en kirkegaard bliwer et par stenkast fra kirken indhegnet”. I 1780 ble det anlagt en hjelpekirkegård på Fuglenes (Sivertsen 1973, s. 8).

Hammerfest i 1838, tegnet av Auguste Mayer. Illustrasjon fra *La Recherche* (se Knutsen og Posti 2002). Hammerfest 3 sees til venstre i bildet, med den nye kirken i Hammerfest like bak – denne stod ferdig i 1841. Taket på den gamle kirken ser ut til å være i dårlig forfatning.

REPPARFJORD

I et brev til Misjonskollegiet fra misjonæren Morten Lund av 25. august 1719 blir det opplyst at ett av tre forsamlingshus i Kvalsund var oppbygget på Repparfjordstrand (Sivertsen 1973, s. 7). Det var bygget som en stor gamme. (Harboe, referert hos Bratrein 1968, s. 4). Navnet (Repparfjordstrand) eksisterer ikke i dag, og det er ingen tradisjon om stedet: Bratrein peker på at stedet Strandnes i Repparfjorden har hatt skole fra gammelt av, og at dette kan ha vært en fortsettelse av misjoneringen (Bratrein 1968, s. 4).

KVALSUND

Kvalsund ble opprettet som misjonskapell i 1719 (Bratrein 1968, s. 3). Kvalsund ble eget sogn på 1800-tallet, og ble utskilt som eget sokneprestebete i 1972.

Kvalsund. 1: Dagens kirke. 2: Eldre kirkegårdsområde, delvis innenfor og delvis utenfor dagens kirkegård. 3: Sykehjemsområdet, hvor tidligere kirker kan ha stått. Kartgrunnlag: Riksantikvaren/Askeladden.

Kataolognr.: 41

Navn: **Kvalsund 1**

Utrykte kilder: Kilde nr. 30; RiA, Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2

LOKALISERING

Misjonskapellet ble oppført på Rakkaravjo, som i dag betegner selve stedet Kvalsund. Dagens kirke – opprinnelig bygget i 1892 – ble flyttet noen hundre meter sørover omkring 1930. Det er ikke kjent om de tidligere kirkene også har stått på 1892-tomten (Bratrein 1968, s. 3). Det er indikasjoner i kildematerialet som kan tilsi at Kvalsund 1 og Kvalsund 2 ikke stod på helt samme sted (se *Riving/nedlegging/flytting*). Den kjente tomten skulle i 1968 helt eller delvis planeres og skjæres vekk i forbindelse med byggingen av et alders- og sykehjem.

DATERING

Bratrein oppgir at kapellet ble bygget i 1719 (Bratrein 1968, s. 3).

BYGNINGSHISTORIE

Bratrein gjengir Harboe, som skrev at bygningen fra 1719 skulle være ”byggt som en stor finnegamme” (Bratrein 1968, s. 3).

I 1753 beskriver biskop Nannestad kirken som ”et lidet, slet og ringe capel eller kirke”. Det er ikke noe som tyder på at kirken på denne tiden var en gamme.

I 1762 heter det at taket og ”nawerne” av kapellet var tatt til bruk i det nye kapellet (Kvalsund 2), mens resten av bygningen ble solgt. Dette tyder også på at bygningen var en tømmerkirke.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Bygningen ble revet, og taket og ”nawerne” ble tatt i bruk som materialer til Kvalsund 2, mens resten ble solgt til Niels Einersen i 1762. Det kan se ut som om byggingen av Kvalsund 2 har foregått mens (deler av) Kvalsund 1 ennå stod.

KIRKEGÅRD

Se Kvalsund 2.

Katalognr.: 42

Navn: **Kvalsund 2**

Utrykte kilder: 30

LOKALISERING

Se Kvalsund 1, ”Lokalisering”. Etersom Kvalsund 1 ser ut til å ha stått helt eller delvis samtidig med at Kvalsund 2 bygges, kan det antas at tomten har vært flyttet noe (se Kvalsund 1, ”Riving/flytting/nedlegging”).

DATERING

Byggingen ser ut til å ha begynt i 1762, og fullført året etter.

BYGNINGSHISTORIE

I 1762 fikk Ole Iversen og Matthis Hendricsen betalt 12 Rdr. ”for Qvalsunds kirke at opsette under tag”. Ole Knudsen, Ole Hendricsen og Ole Olsen fikk samtidig betalt 21 Rdr. ”for indredninger” i Kvalsund kirke. 5 tylfter tømmer av 6 alens lengde ble innkjøpt til et våpenhus. I 1763 ble det betalt for 14 vinduer til kapellet (”det 15de tilhørte Qvalsund skole”), bord og 600 never. I 1769 ble kirken tjærebredd.

AVBILDNINGER

På en tegning av Capell Brooke datert 6. november 1820 framstilles kirken fra S-SV. Kirken er en langkirke med korutbygg, og et stort våpenhus under saltak i vest (Brooke 1826). Våpenhuset hadde øyensynlig inngang både på sørsiden, med en liten trapp foran, og på sentralt på vestsiden. Skipets sørvegg domineres av to store, brede, rektangulære vinduer med 6 x 4 småruter. Koret har et tilsvarende vindu midt på sørveggen, med 4 x 3 ruter. Det ser ut til at vinduene er utstyrt med spor for trelemmer. På skipets sørvestre hjørne er det tegnet novhoder, som indikerer at kirken skipet ikke var bordkledd, men tilsvarende er ikke inntegnet på de øvrige hjørnene. Kirken hadde torvtak; på alle tre saltak er det inntegnet en ytre ”sperre”: Funksjonen er ukjent.

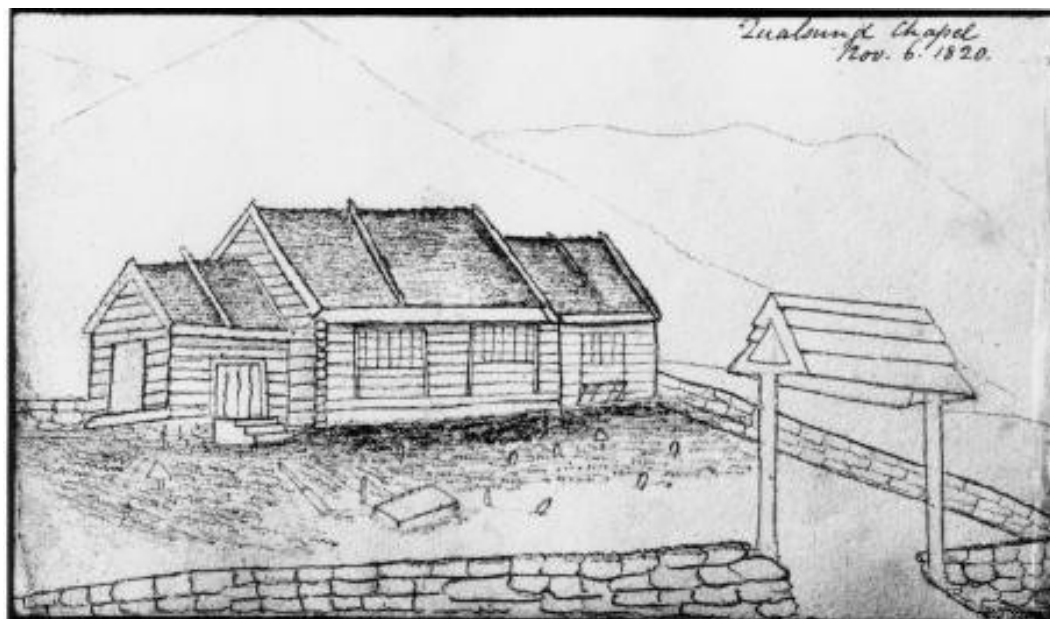
RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Bratrein skriver at kirken ble flyttet til Slotten i Måsøy i 1892 (Bratrein 1968, s. 3). Ifølge SITs arkivkatalog over prestearkivene ble det først i 1895 gitt tillatelse til å oppføre kapellkirke i Slotten, og den nevner ikke om dette var den gamle kirken fra Kvalsund.

KIRKEGÅRD

På Capell Brookes tegning fra 1820 sees kirken på den nordre halvdelen av en kirkegård, innhegnet av en steingard. Kirkegården har inngang på sørsiden, i form av en port overbygget med et lite saltak. Enkelte gravmarkeringer er synlige på kirkegården. Om dette er

kirkegården som i dag regnes som den eldre, eller om denne kirken/kirkegården lå på området som i dag er alders- og sykehjem, er usikkert.

Kvalsund 2 på en tegning av Capell Brooke fra 1820. Kilde: Tromsø Museums billedsamling.

NEVERFJORD

I et brev til Misjonskollegiet fra misjonæren Morten Lund av 25. august 1719 blir det opplyst at ett av tre forsamlingshus i Kvalsund var oppbygget i Neverfjord (Sivertsen 1973, s. 7). Det var bygget som en stor gamme. Det tidligere samiske navnet på stedet kan ha vært Girkkonjarga (= kirkenes) (Bratrein 1968, s. 2).

LANGSTRAND

Sagnkirkested på Gamnes like utenfor Langstrand på Sørøya. Harboe opplyser i 1725-27 at dette tidligere var et stort fiskevær som ”i ældre tiid har haft stoor Kirke” (Harboe 1725-27 (1952), s. 34). Tradisjonen forteller at kirken ble ødelagt i et ras. Bratrein fant tuftegrupper, og også spor etter jordras (Bratrein 1966, u.p.). Han fant en tuft på 12 x 4,7 m oppå raset, ”med for det meste tydelige torvmurer med litt stein i”, ca. 1 m bred og opp til 40 cm. høg. Han mener tuften har vært med i raset (bygning oppført før raset), ettersom den har en ”knekk” på midten. Bygningen har muligens hatt et tilbygg på nedsiden, ”og der synes å være et avdelt rom mot øst som ’kor’”. Tuften er orientert SØ–NV, og kan i følge Bratrein være en kirketuft. Imidlertid fant han også en lignende tuft, orientert annerledes. Han fant også en ”kirkegård” på 15 x 15 meter, men han oppfatter denne som ”nyere potetland der torva er lagt rundt som gjerde”.

Harboe forteller imidlertid om et snøskred som gjorde stor skade på været tidlig på 1720-tallet (Harboe 1725-27 (1952), s. 34) – det er muligens dette som har gitt opphav til sagnet om at kirken ble tatt av ras.

Lokaliteten ligger ”på blandsiden” av Sørøya, og er ikke typisk for tidlige kirker.

HELLEFJORD

Hellefjord på Sørøya må ansees som et sagnkirkested. Bratrein oppgir at i 1668 er det nevnt en ”fordum” kirke. Tradisjonen var fortsatt levende ved Bratreins registrering i 1966. Han fant en tuft på bruket Strand, ”som det synes ei langkirke med skip kor og tilbygd inngang på øversida av skipet (mot nord)” (Bratrein 1966, u.p.) Tuften var orientert ØSØ–VNV, og lå på det stedet tradisjonen har pekt ut kirken. Kirkegården skal ha ligget ”oppe på bakken ved sommerfjøsen”, og her skal ha stått et fint oppmurt gjerde av steinheller og torv. Gjerdet stod ”i vinkel”, med ca. 30 m lange ”armer”.

Beliggenheten på ”blindsiden” av Sørøya er noe utypisk for de tidlige kirkene som ellers er kjent, men tradisjonen er vanskelig å vurdere.

Hellefjord på Sørøya, foto fra sørvest. Foto: Håvard Dahl Bratrein, 1966. Tromsø Museums Arkiv. ”Kirketuften” markert (Bratreins opprinnelige markering, men tydeliggjort med rød farge).

MEFJORD

Kirken nevnes i TR 1589 med egen prest. Mefjord ble anneks under Hammerfest ca. 1620. Harboe skriver i 1725-27 at Mefjord var ”et ældgammelt Væhr, af forrige tiider besynderlig stort og skiønt”, og at til tross for fraflyttingen (se nedenf.) ”agtes endnu [været] for det beste her i Sognet blant Nordmændene til Fiskerie, meget got til græsgang, har høe-sletter nær ved” (Harboe 1725-27 (1952), s. 33).

Mefjordværet, sett fra vest. Den gamle kirkegården er innstiplet. ”Panorama” av Håvard Dahl Bratrein, 1966. Tre sammenlimte foto, Tromsø Museums Arkiv. Moderat digital retusj og beskjæring av V. Trædal 2005. Bratreins opprinnelige markering er ilagt rød farge.

Katalognr.: 43

Navn: **Mefjord F**

LOKALISERING

Kirken har ligget i området ”på neset der kaia ligger og rundt bukta til den innerste elva” (Bratrein 1966, u.p.). Kirken lå inne på kirkegården.

DATERING

Kirken er første gang nevnt i TR 1589.

BYGNINGSHISTORIE

O. Nicolaissen skriver ”Kirketomtens rudera er temmelig uskikre. Saavidt der kan bedømmes efter de synlige spor, har kirken været 9 m. lang og 6 m. bred” (FNFB 1889, s. 6). Bratrein observerte tuften, men kunne ikke avgjøre formen grunnet stor grassvekst (Bratrein 1966, u.p.).

VIKTIG INVENTAR

En del eldre inventar ble ført til Hammerfest kirke etter at Mefjord ble lagt ned i 1672. Spesifikt nevnes i en inventarliste fra Hammerfest 2 i 1694 en kalk og disk av sølv og en messehagel som tidligere tilhørende Mefjord, og fra sammenhengen går det også fram at to messeserker kom fra Mefjord. Altertavlen i Hammerfest nevnes som ”gammel”, og kan kanskje også stamme fra Mefjord.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

I 1668 omtales kirken som "liden annex, som snart findes ødde" (Sollied 1903, s. 281). Harboe angir at "der har staaet kirke indtil Anno 1674, da den gandske forfalt" (Harboe 1725-27 (1952), s. 33). Årsaken til forfallet var at 10 båter fra været forsvant en uværskveld. Det framgår av Hammerfest kirkes regnskap i 1694 at Mefjord kirke ble lagt ned i 1672.

KIRKEGÅRD

O. Nicolaissen oppgir at "Den lave, af græs overgroede kirkegaardsindhegning kan kun delvis sees" (FNFB 1889, s. 6). Bratrein kunne observere lave jordvoller (h. 40-50 cm, b. 60 cm) med stein i, om lag 16 x 16 meter (Bratrein 1966, u.p.).

SANDØY

Sandøy på Sørøya må ansees som et sagnkirkested. I en kilde fra 1694 heter det at ”der har oc waaret en Kiercke paa Sandøen, udenpaa Sørøe wed Kamøe, men der boer nu ingen folck” (gjengitt hos Sivertsen 1973, s. 3), og dette er også nevnt hos Harboe, som skriver at ”Der har i gamle tider været største Væhr og Kirke, som Kirke-gaarden og mange tofter udwiise” (Harboe 1725-27 (1952), s. 33). O. Nicolaissen skriver at Sandøy trolig var et middelaldersk kirkested ”hvoraf endnu ifølge sikker meddelelse skal sees tydelige spor” (FNFB 1889, s. 9). Bratrein skriver også, uten kildeanvisning, at restene av kirkene kunne sees i 1759 og 1799. Bratrein fant ved registreringen i 1966 noe som kunne tolkes som rester av en kirkegård/gravplass: ”Ved ei keile mot nord var der svært ujamn jordbotn, som etter nedsunkne graver”, men han fant ingen kirketuft (Bratrein 1966, u.p.).

I likhet med hva som nedenfor er sagt om Bøle, så er beliggenheten ytterst på kysten, og det forhold at den ligger i det forholdsvis lange geografiske intervallet mellom Mefjord og Sørvær, argumenter for at sagnet kan være riktig.

BØLE

Bøle på Sørøya må ansees som et sagnkirkested, med lange tradisjoner. Bratrein skriver at et skattemanntall fra 1668 oppgav at det ”i fordom tid” stod kirke i Bølefjorden (Bratrein 1966, u.p.). Han oppgir også, uten kildeangivelse, at det i 1799 skulle være synlige rester av kirkegård og kirketuft. O. Nicolaissen omtalte Bøle som tidligere kirkested, ”hvoraf endnu ifølge sikker meddelelse skal sees tydelige spor”, og sier at kirkestedet trolig var middelaldersk (FNFB 1889, s. 9). Bratrein fant ingen kirketuft under registrering i 1966.

Stedet har gode havneforhold, og gode fiskeforhold i Bølefjorden. Med bare tre kjente kirker fra før 1589 på Sørøya – og avstanden mellom Sørvær og Mefjord (se også Sandøy) – er det mulig at sagnet kan ha noe for seg. Beliggenheten helt ytterst ved kysten kan også indikere et tidlig kirkested.

SØRVÆR

Sørvær er nevnt i TR 1589, og hadde prest sammen med Hasvåg anneks.

Deler av Sørvær. Gårdshaugen er markert i nord, mens den gamle kirkegården er markert lengre sør. Kart: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 44

Navn: **Sørvær F**

Utrykte kilder: Kilde nr. 27 og 28

LOKALISERING

Bratrein oppgir at det ikke eksisterer noen fast tradisjon om selve kirketomten, men kirkegården kunne pekes ut "på en stor flat berghaug rett sør for været". Været har den beste havnen på hele ytre Sørøya (Bratrein 1966, u.p.).

DATERING

Kirken er nevnt første gang i TR 1589, men er med stor sikkerhet middelaldersk. Et brev fra 1530 underskrevet i Sørvær omtaler begynnende "lutheri" blant allmuen, men dette ser ut til å gjelde Finnmark generelt (og/eller Vardø), og ikke Sørvær spesielt (DN VIII nr. 623).

Stedet har utvilsomt hatt en viss betydning som fiskevær i middelalderen og har hatt norrøn aktivitet tidligere: Et sverd fra yngre jernalder er funnet her (Ts 2307), og stedet nevnes i et diplom fra 1385, der sysselmann Otte Römer stadfester og sikrer Ingerid Thormodsdatters besittelse av bl.a. "Sidreyver" (DN bind I, s. 363/ nr. 496).

BYGNINGSHISTORIE

Kirken var en tømmerkirke, og omtales som "meget gammel" i 1694.

VIKTIG INVENTAR

I Sørværs inventarium for 1694 står det at "det mæste og beste Inventarium er ført til Haswog", noe som stadfesteres i 1699. Men i 1697 heter det i inventariet for Alta at av det inventaret som brukes, "er laant aff Sorwehr kircke" bl.a. en sølv kalk og disk, to dåpsfat, en klokke og "1 Effigie Christi smuct formalet".

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Arkivmaterialet vedrørende Sørvær gir et interessant innblikk i en nedleggelsesprosess. I 1693 opplyses det at det ikke var foretatt kirkelige handlinger dette året fordi kirken stod til nedfalls, ”og de bønder som boer ved kirken ej hafwer willet hente præsten”. Året etter nevnes det at almuen bare bestod av åtte mann. Derfor skulle Nils Knag (på denne tiden fogd og sorenskriver i Finnmark) diskutere med amtmannen (Lilienskiold) og biskopen (Peder Krog) om kirkens videre skjebne, ”efftersom denne kircke det endnu ick formaar at afflegge”, og med den lille almuen ”ei med saa ringe quantum kand hielpes til rette”. Det heter også i 1694 at kirken ”faar nedrifwes og med nye timmer forbedris, om den skal bliwe wed”. Deler av inventaret ble dette året ført til Hasvåg (se ”Viktig Inventar”). I 1697 opplyses det at allmuen er ”bort død, undtagen 2de mænd som igien lefwør”. Kirken var for det meste falt ned, og det ble bestemt at Hasvåg kirke, som trengte fire vinduer, skulle få disse fra Sørvær, ”der mand formodendes dog af storm blifwer synderslagen, om de der bliwer bestaaende”.

I 1708 kom biskop Peder Krog på visitasreise til Hasvåg kirke, og reviderte kirkeregnskapene. Han antyder her at kirkenes forfall (Hasvåg og Sørvær) skyldes at kirkeverge-funksjonen var tildelt ”slige fremmede handels folck, hwis blifwende er wed disse steder ubestandigt”. Han skriver her at Sørvær kirke ”er saa aldeeles ganske bortblefwen, ligesom dend aldrig har wæret till”. Biskopen har ikke fått noen opplysninger om hvor materialene fra kirken og dens inventar har havnet, og henstiller til presten om at han med amtmannens assistanse skal ta rede på forholdene på førstkommende tingsamling.

Amtmann Lorch svarer at at han har ”effter hans kongl. maj.ts till mig allernaadigste gjorde forslag, gjort anledning om een nye kierckes opbyggelse udj soervær, som er daterit dend 30. aug. 1708”, og at kirken ikke kan repareres ”førend widere der om allernaadigst gifne ordre”. Når det gjelder opplysninger om den nedrevne kirken, sier Lorch at den falt ned før hans tid, og at kirkestolen (regnskapsboken) er bortkommen – men at ”aarsagen till kierckens nedfald har wærit hinded megen ælde”. Materialene var borte før hans tid, men ”da hwis Inventarium som indwendig har wæret, da er det till Aarøen, neml. nu udj Talvigen Altens kiercke bestaaende worden lewerit”. Kirken ble ikke gjennombygget slik som det var foreslått.

KIRKEGÅRD

På stedet er det levende tradisjon om kirkegården, ”på en stor flat berghaug rett sør for været” (Bratrein 1966, u.p.). Bratrein fant rester av graver og nedsenkninger, og konkluderte med at tradisjonen nok er riktig.

Sørvær fra sørvest i 1966. Den gamle kirkegården ligger i området foran husene. Foto: Håvard Dahl Bratrein, 1966. Tromsø Museums Arkiv.

HASVÅG

Hasvåg er nevnt i TR 1589 som annekskirke til Sørvær. Senere lå Hasvåg under (Alta)Talvik.

Det gamle bosetningsområdet i Hasvåg. Den gamle kirkegården er markert med (1). Kartgrunnlag: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 45

Navn: **Hasvåg F**

Utrykte kilder: Kilde nr. 27

LOKALISERING

Det er ingen tradisjon om det nøyaktige stedet hvor kirken stod, men rester av en kirkegård eksisterer ennå. Bratrein fant en tuft ved veien Hasvik – Sørvær, på østre delen av en gårdshaug mellom to bergrabber, som han mener kan være kirketuft.

DATERING

Kirken er nevnt første gang i TR 1589. Som annekskirke var den trolig etterreformatorisk.

Kirkeklokken skal ha hatt en innskrift i ”munkeskrift” (se ”Viktig Inventar”), men må trolig være den som inventarlistene oppgir å være fra 1609.

BYGNINGSHISTORIE

I 1690 ble det laget luker til kirkens vinduer. Samme året nevnes det et tårn, som ble forbedret.

Rode mente at kirken var bygget av hollendere, ”som herfra dreve hvalfiskeriet”, ut fra innskriften på prekestolen (Rode 1842, s. 270). Dette er opplagt en misforståelse (se *Viktig Inventar*). Bratrein beskriver en tuft, ca. 8 x 10 meter ytre mål, orientert Ø-V. Lave, utflytende vegger med stein i. Ca. 30 meter mot vest gikk et steingjerde, som eventuelt kan ha vært kirkeinnhegning (Bratrein 1966, u.p.) Det er imidlertid ikke sikkert om dette virkelig er kirketuften.

VIKTIG INVENTAR

Rode nevner en prekestol (som på hans tid var i Hasvik) med innskriften ”SÄLICH SIND DE DAT WORT GODES HÖREN UN BEWAREN 1626”, og mente denne var gitt av hollandske hvalfangere (Rode 1842, s. 270). Imidlertid nevner inventarlistene at prekestolen var gitt av ”sal. amtmænd Köningham” (også skrevet Johan Köning eller John Cunningham), som virket mellom 1619 og 1651. Videre nevner Rode en klokke med innskrift ”med munkeskrift hvis uttydning ikke kjendes”. Inventarlistene fra Hasvåg på 1690-tallet oppgir imidlertid bare en klokke, ”hworpa staaer aastal 1609”.

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

I 1692 heter det at ”Haswoeg kircke [er] nedrefwet som ellers stod ganske raaden og til nedfalds”.

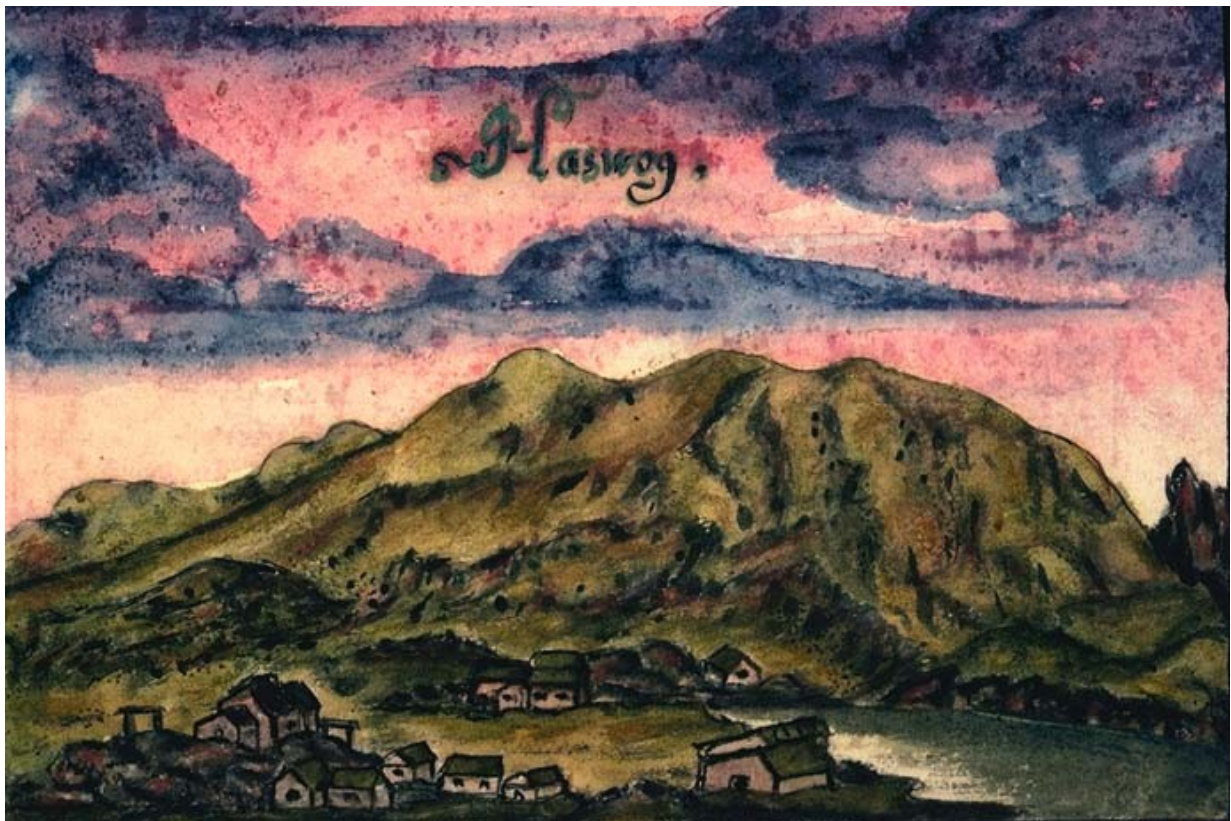
KIRKEGÅRD

Rode skriver at kirkegården var ”for største Delen indhegnet med Ryghvirvelbenene af hvalfiske” (Rode 1842, s. 270). Bratrein har ikke registrert disse, men mener å ha funnet kirkegården ”bak bergrabben på østsida” (Bratrein 1966, u.p.). Veien skjærer rett igjennom kirkegården.

Katalognr.: 46

Navn: **Hasvåg 2**

Utrykte kilder: Kilde nr. 27, 28 og 29.

Prospekt av Hasvåg, av Hans Hansen Lilienskiold på 1690-tallet. Kirken til venstre i bildet er mest trolig Hasvåg 2, men avhengig av når (original)bildet ble utført, kan det også dreie seg om Hasvåg F. Kilde: Finnmark Fylkesbibliotek/Det Kongelige Bibliotek København.

LOKALISERING

Trolig som Hasvåg F.

DATERING

I 1692 var Hasvåg F revet, ”og igien en anden kircke opsat”.

AVBILDNINGER

Kirken er gjengitt hos Lilienskiold (*Speculum Boreale*) på 1690-tallet, med skip, lavere/smale kor, og et våpenhus under saltak. Det må taes forbehold mot at Lilienskiold kan ha avbildet Hasvåg F før denne ble revet.

BYGNINGSHISTORIE

Kirken var bygget i 1692, og kostet til sammen 185 voger fisk. I 1693 ble det betalt for ”drejet pillere til choret”, muligens balustre til et korskille. Kirkens vinduer ble dekket med trelemmer. Små benker ble satt inn i koret. I 1694 manglet den ”hwelfning”, trolig i betydningen rundet himling. I 1697 anbefalte lagmann Niels Knag kirkevergene å ”forskrifwe bord til kirckens hwelfing, og til at bordsyedes med uden til”, uten at dette sees utført. Fire vinduer skulle taes fra Sørvær kirke (se Sørvær F, ”Riving/nedlegging/flytting”). I 1702 og 1704 ble kirken forbedret med henholdsvis ”4re winduer med 2de karmen” og ”4re winduer”. I 1703 ble kirken tjærebredd med tre tønner tjære. I 1705 ble kirkens tak tekket med never – torv nevnes ikke. Sollied refererer til Anders Larssøn Filianus’ klage over ”Hasvig kirkes skrøbelighed” i 1706, og må ha rett når han understreker at dette må være feil (Sollied 1903, s. 278). Klagen må gjelde Hasvåg. I 1708 fremkommer det at kirken hadde separat tilbygget kor, da ”koret war ½ alen bortsiget fra den store kiercken”.

Ettersom lokalisering ikke er endelig kjent, kan Bratreins tuftbeskrivelse (under Hasvåg F) også gjelde Hasvåg 2.

VIKTIG INVENTAR

Kirken beholdt inventaret fra Hasvåg F (se Hasvåg F, ”Viktig Inventar”).

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

I 1708 holdt biskop Peder Krog en visitas i Alta. Her gjorde de tilreisende fra Hasvåg biskopen oppmerksom på at koret var seget fra kirken (se ovenf.), ”saa at der meere paastod end nye kiercke at opbygge, end som dend at sige at repareris”. Biskopen fant dette ”eftertenckeligt”, ettersom kirken ”for saa faae tider siden er af nye opsat”. Han skyldte på at kirkevergene var ”slige fremmede handels folck, hwis blifwende er wed disse steder ubestandigt”, og etterlyser lokale, bofaste kirkeverger. Amtmann Lorch mener i et tilsvaret at det ikke skyldes slett tilsyn, men slett arbeide da kirken ble oppført – men ”som altsammen er mig ganske u=widendis”. Krog anfører videre at en reparasjon ”formodis at kunde skee med det koret blef opwejet, og reducerit i sit forrige sted, som ufeilbarligen maa eftersees at icke slig een nylig opbygde kiercke, af wanryckt skall forderfwis”. I 1710 heter det at sognepresten skulle spesifisere hvilke materialer som trengtes, slik at disse ”kunde worde forskaffet fra altens schoug”.

I 1712 heter det at det ”er giort anstalt og tømmeret huggen, og til Gasvigen transporterit” til kirkens reparasjon, ”og skall bemeldte kiercke nu fra Hasvog fløttis, og i haswigen opsettes, i anseende at haswog nu ganske er øde, og af ingen folck beboes, og desforuden er saadan

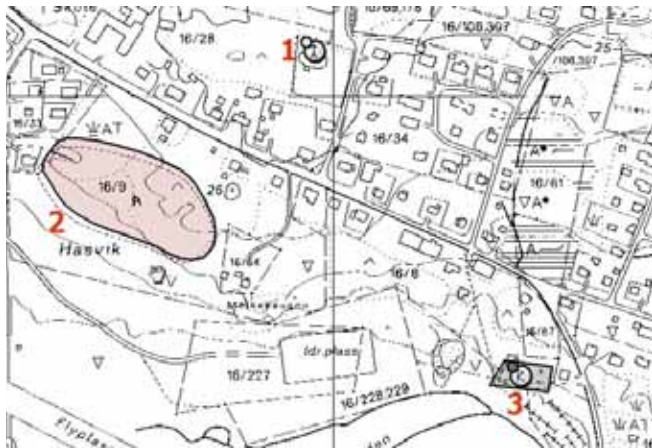
beswærlig vej om saæn[?], at sognepræsten om høsten med stor lifs wafre sig der kand indfinde, mens maa ofte naar hand ankommer udj 3 à 4re uger paa rejsen ligge og travilere”.

KIRKEGÅRD

I 1692 heter det at ”kirkegaardens østre port” var ”opgiort”. Se Hasvåg F, ”Kirkegård”.

HASVIK

Hasvik ble nytt kirkested omkring 1712, da Hasvåg ble nedlagt. Hasvik tilhørte da Alta-Talvik sokn, men ble ved kongelig resolusjon av 5. april 1720 skilt ut og lagt under Loppa prestegjeld.

Fra Hasvik. 1: Hasvik nåværende kirke. 2: Gårdshaug/gammelt bosetningsområde. 3: Kirkegården som ble innviet i 1714. Kartgrunnlag: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 47

Navn: **Hasvik 1**

Utrykte kilder: Kilde nr. 29 og 30; RiA, Misjonskollegiet, Diverse kirkeregnskaper, nr. 1; RiA, Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2

LOKALISERING

Kirkestedet i Hasvik var ”nede ved sjøen inne i vika på nordsida” (Bratrein 1966, u.p.). Den siste av de eldre kirkene stod midt inne på kirkegården, trolig lokalitet for alle de eldre kirkene. Bratrein skiver at Hasvik lå bedre til for seifiske enn Hasvåg, som egnet seg for torskefiske (Bratrein 1966, u.p.).

DATERING

Det ble i følge regnskapene arbeidet på kirken i 1712, 1713 og 1714. Sistnevnte år ble kirkegården innviet.

BYGNINGSHISTORIE

Om planlegningen og forutsetningene for byggingen, se Hasvåg 2, ”Riving/nedlegging/flytting”.

Sollied skriver at amtmannen ”efter sogneprestens og almuens andragende” på tinget i Hasvik 22. juni 1712 foreslo å flytte kirken i Hasvåg til Hasvik ”på almuens bekostning og ved dens hjelp til tømmerets flytning og arbeidets udførelse” (Sollied 1903, s. 278).

Kildematerialet for Hasvik 1 er sparsomt, og med betydelige lakuner. Det ble hugget tømmer til kirken i 1712, noe som indikerer at Hasvåg kirke ikke ble gjenoppført i sin helhet, eller uendret. I 1712 skaffet kirkevergene en mengde spiker ”til Hasvigs kierckes bygning”. Ole Størcksen fikk samme år betalt 12 voger fisk for 25 dagers arbeide på kirken, mens Hans

Jacobsen fikk 13 voger i 1713 for arbeide på kirken. I 1714 betalte kjøpmann Rosenlund etter prestens bevis 31 voger til ”dem som arbeidede paa kiercken”. I 1720 ble det kjøpt 6 vinduer, og bord til vindusluker. Det ble satt en fløy på tårnet, og kirken ble tjærebredd.

Nannestad (1750 (1942), s. 34) omtaler Hasvik som en ”plat brøstfældig”, ”en liden slet Træ-Bygning” (langkirke). Bordtekket ”røt anstrøget” tak.

VIKTIG INVENTAR

Inventaret ble overført til kirken fra Hasvåg 2.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Kirken stod trolig fremdeles under Nannestads besøk i 1750, og kan ha stått delvis parallelt med byggingen av Hasvik 2 (se Hasvik 2, ”Bygningshistorie”). I 1750 ble det for øvrig solgt materialer fra Hasvik 1, bl.a. 7 tylfter gamle bord.

KIRKEGÅRD

I 1714 ble det betalt 2 voger for ”Kierckegaardens indwielse dette aar”. Nannestad skrev i 1753 at kirkegården var ”inhegnet med been af hwalfiske, hwilcke mand icke nok kand betrage og forundre sig ower deres størrelse”.

Katalognr.: 48

Navn: **Hasvik 2**

Utrykte kilder: Kilde nr. 30 og 35; SiTø Vest-Finnmark prosteembete nr. 15 (1743–1832); RiA, Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2

LOKALISERING

Se Hasvik 1. Hasvik 2 kan ha blitt oppført mens Hasvik 1 ennå stod (se ”Bygningshistorie”), og de har i såfall ikke hatt nøyaktig samme tomt.

DATERING

I 1750 skriver Nannestad (1750 (1942), s. 73-74) at ”Hielmsøe kirke er nedtagen og ført did at opbygges”.⁹ Hjelmsøy ble nedlagt i 1746. Flere forfattere angir dateringen til 1756 (Sollied (1903, s. 278) og J.U. Wolff (1942, note 166), Helland 1905-1906 III, s. 103ff), basert på en opplysning hos Rode (1842, s. 271) om at fløyen hadde årstallet 1756 (se nedenf.) Av regnskapene går det fram at kirken var bygget i 1750-53, og Nannestad skiver i sin visitasberetning fra 1753 at kirken var ”først dete aar blewen færdig”.

BYGNINGSHISTORIE

I regnskapene heter det at ”Paa Hasvig er Ao: 1750 bleven opsat een kirke, hvortil er anvent Hielmsøe didførte forrige kirke, samt noget af Hasvig gamle nedbrudte kirke”. Fire mann fikk betalt i alt 6 Rdr. for arbeidet.

Nannestad anfører at det var Hjelmsøy kirke som skulle gjenoppføres i Hasvik. Hans bemerkning om at ”Der bliver et lidet Spitz Taarn” kan kanskje indikere at den stod under bygging da Nannestad var der i juli 1750 – det samme kan det forhold at han videre i beskrivelsen refererer til ”Altartavlen i Hasvig (...) Hielmsøe Altar-Tavle derimod”, og ”Prædike-Stolen i Hasvig Kirke (...) Hielmsøe Prædike-Stol”.

I 1751 ble det betalt for 12 nye vinduer til kirken, ”Tømmer Materialier til Hasvigs kirkes Taarn, samt kiøler og sværd til dens Tag”, og materialtransport fra Alta til Talvik, og videre til Hasvik. Anders Svenske, Søren Hansøn, Hans Olsøn og Mogens Olsøn fikk betalt til sammen 34 riksdaler for arbeide ”paa kirken”. Fra mai 1753 er det bevart en arbeidskontrakt hvor de undertegnede (Josehp Pedersen, Lars Larsen, Ole Knudsen og Lars Tostensen) tok på seg ”at forfærdige Haswiges kircke, at bygge taarn paa den, legge kiøler og swerd paa den, og om tiden tillader det at bordklæde den og sætte den i fuld stand”. De skulle arbeide fra klokken fem om morgenen til sju om kvelden.

I 1754 heter det at kirken hadde sine fundamentar av ”Hvalfiskeben” (J.U. Wolff 1942, s. 74 (note 167)).

En fløy til Hasvik kirke ble kjøpt fra Bergen i 1757, den ble satt opp i 1758. Samme år ble kirken malt med tran. I 1770 ble det laget to nye luker til kirketårnet. I 1774 ble det laget en trapp.

AVBILDNINGER

En tegning, nå i privat eie, som angivelig var utført av presten Chr. A. Larsen ca. 1840 viser kirken som en langkirke med eget korutbygg, stort våpenhus i vest, og tårn med høg hjelm over vestre gavl.¹⁰

VIKTIG INVENTAR

Ved Nannestads besøk i 1750 skildret han en altertavle som var kommet fra Hjelmsøy kirke: ”(...) bestaar af adskillige gamle Billeder, det største Maria siddende med 3de Sverd paa hvær Side, der igienem trænger hende; et mindre Maria med Barnet paa Armen; St: Olai med Hellebaarden i den Højre, et Begere med Laag i den Venstre Haand, og den kronede Drage med M:ske Hovet under Fødderne” (Nannestad 1750 (1942), s. 35). Det er all grunn til å stole på at Nannestad hadde rett i at alterskapet stammet fra Hjelmsøy. Dette alterskapet ansees nå som tapt, men det er mulig at deler av det finnes blant de tallrike skulpturene som i oldsakssamlingens katalog (og andre) oppføres med Hasvik som sekundær provinien (C 2843, C 2844, C 2845, C 2846, C 2847, C 2848, C 2849, C 2850 og C 2852). De fleste av disse anføres med Ingøy som opprinnelig provinien. Når Nannestad skriver ”adskillige gamle Billeder” (som også anføres i inventarlistene), kan det bety at mer enn de tre beskrevne skulpturene kom fra Hjelmsøy. Det kan være grunn til å antyde muligheten for at flere av katalognumrene opprinnelig har kommet fra Hjelmsøy (som var anneks under Ingøy da begge ble nedlagt i 1746).

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Neste kirke på stedet ble reist i 1861, og den eldre kirken var trolig revet da.

KIRKEGÅRD

Se Hasvik 1.

ÅRØYA

Årøya var den første kirken i Altafjorden. I 1606 hadde imidlertid svenske kong Karl IX befalt at det skulle oppføres en tømmerkirke ved Altaelva, men de danske myndighetene forhindret dette ved å brenne opp bygningstømmeret (Ahrens 2001 (Katalog), s. 274). Fra først av var Årøya anneks under Hasvåg, men på grunn av økende folkemengde i Altafjorden, og tilsvarende fraflytting i Hasvåg, flyttet presten til Alta.

Kongshus på Årøya. 1: Lokalitet for pestkirkegård fra omkring 1790. Den kan ha forbindelse med den eldre kirkegården på Lille Årøya, innviet senest 1689. 2: Kirkegården ved Årøya 1, fra 1690-årene. Også denne har vært brukt som pestkirkegård, på 1840- og 1860-tallet. Kilde/kartgrunnlag: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 49

Navn: **Årøya 1**

Kilde nr. 27, 28, 29 og 30

LOKALISERING

Kirkestedet er ikke sikkert identifisert. En tradisjon plasserer kirken på Mortensnes, mens en annen sier at kirken lå "like oppfor Sanden på den østlige pynt av øya, like ved Kongshus festningruin" (Bratrein 1966, u.p.). Bratrein fant ingen sikre spor etter kirke ved sin befaringsreise, og området som var utpekt som kirkegård ved Kongshus kunne han heller ikke bekrefte. Før kirken ble bygget var det innviet en kirkegård på lille Årøy like ved, senest i 1689 (Nissen 1922, s. 119, note 1).¹¹ En formulering i regnskapene fra 1698 kan tyde på at kirkegården og kirken da lå samlet (se "Kirkegård").

DATERING

O. Nicolaissen skriver at det "skal ifølge et rescript af 13de juni 1691 have staaet en kirke" (FNFB 1889, s. 5). Bratrein skriver, med henvisning til samme reskript, at det da skulle bygges kirke der. I regnskapene omtales kirkens innvielse ved prostens i 1694, men biskop Krog innviet den like fullt også i 1696 (se nedenf.).

BYGNINGSHISTORIE

Sollied (1903, s. 280) refererer Lilienskiold (i *Speculum Boreale*) der det heter at almuen i Alta ved sognepresten Alexander i Hasvåg hadde søkt om å få en kirke på Årøya, og at dette ble innvilget ved reskripten av 13. juni 1691. Sollied skriver videre at kirken ble bygget i 1692, og at tømmeret ble tatt fra festningsverket Kongshus, som på denne tiden var forfalt.

Kristian Nissen skriver at festningen fra begynnelsen av 1600-tallet var bygget ”som en tømret korskirke” med skyteglugger, og at denne ble reparert til kirke (Nissen 1960, s. 25).

I 1694 ble det betalt 10 voger til prosten ”for kirckens indwielse”. Dette ble det senere strid om, da biskop Krog i en revisjon datert Loppa 1. august 1708 skrivet at ”dend første Kiercke [Årøya] hafwer icke prowsten mag.r Ludvig Paust indwiet i hvor well hand tilskrifwer sig 10e voger der for, men jeg hafwer self indwiet dend Ao 96 uden allerminde erkiendelse till mig der for”. For øvrig finner Krog i kirkeregnskapene ”een meget liden fornøielse wed det at 2 kiercker [Årøya 1 og den senere Talvik 1] ere af nye opbygte og inted effterretlig findes om nogens omkostning” (se ellers Talvik 1).

I 1694 ble prekestol med trapp, skriftestol, funt, alter og 27 kirkestoler satt opp. Det ble arbeidet med kirken i flere år etter 1694. I 1696 ble det betalt for 4 vinduskarmer, og forskaffet 7 vinduer. I 1697 arbeidet Peder Bertelsen og hans bror på kirken, og fikk betalt 8 voger. Det ble samme år kjøpt 120 never. I 1698 heter det at kirken var ”gandske liden inwendig”. I 1698 heter det: ”(...) Einer Olsen der sig hawer paateget kirckens bygning at forferdige effter udgifne forpligt, og dends betaling allerede hafwer annammet, mends twert imod udj arbeidet weret nacklesig[?] saawel og skiødes løs hvor fore hand straxen uden nogen undskyldning eller forwending sit arbeide effter udgifwen forpligt straxen hafwer at forferdige, saa fremt hand ei wil lide tiltale som wedbør, og som sognepreæsten begierede att maatte nyde et lidet sacrestj at maatte opsettes (...)”. Etersom han allerede hadde fått betalt, er det umulig å si når dette arbeidet eventuelt ble utført, men i 1699 heter det at kirken befant seg ”udj samme constitution, behøfwer meere reparation”. I 1701 ble det betalt for ”stoelene at ferdig gjøre og kiercken at tecke”, og å ”forbedre sylterne i kiercken med steen under”. Det ble samme år laget en dør ”for waabenhuusen”. Både i 1702 og 1703 ble det betalt for ”at forbedre kiercken med torf og næfwer”.

VIKTIG INVENTAR

I 1698 oppgis det at ettersom kirken var ”for kort tid siden forferdiget (...) findes aldeelis ingen ornamentter som denn kirkcke er tilhørende”, unntatt en kalk og disk av tinn, en Thomsens salmebok, en likbåre og en messingstake som ble kjøpt i 1692. ”(...) det øfrige som her bruges, er laant aff Sorwehr kircke”, bla. en kalk og disk av sølv, en gammel messehagel og messeserk, to dåpsfat, ”1 forheng af leret som wed funten bruges”, en klokke, en messinglysekroner og ”1 Efigie Christi smuct formalet”.

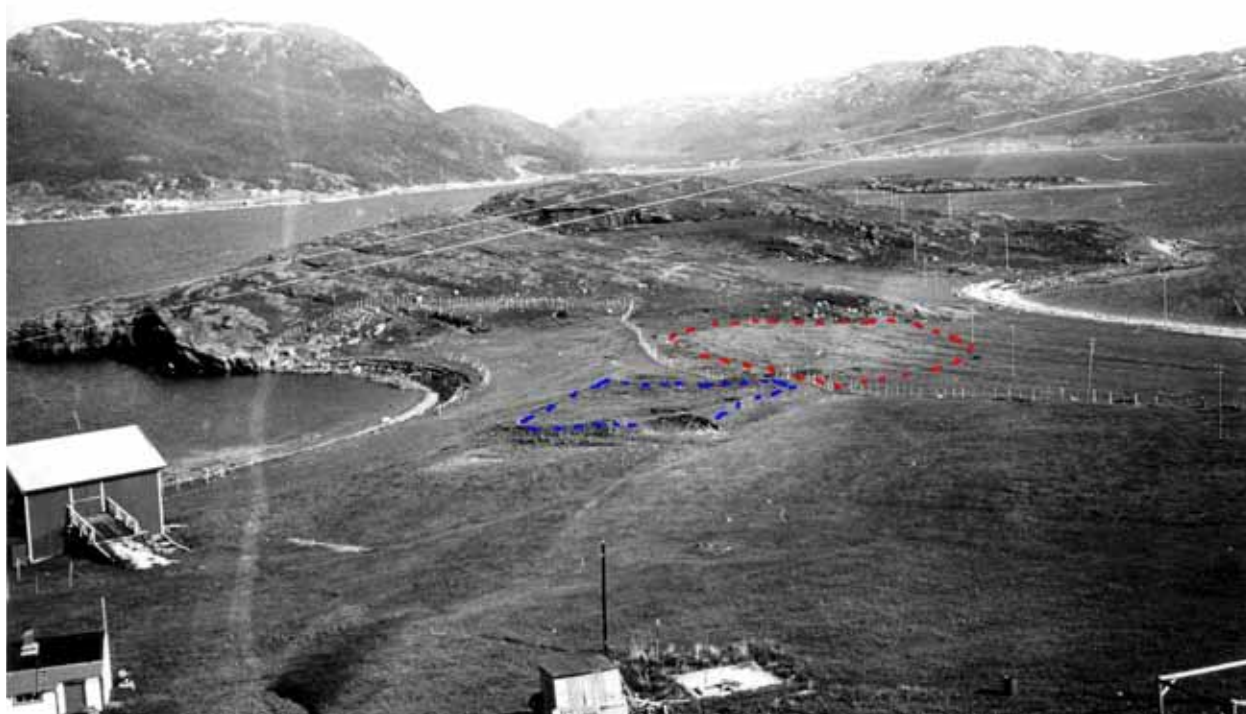
RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Sollied mener at kirken lå ubekvemt til, og at den ble flyttet ”sandsynligvis samtidig med presteskiftet i 1705” (Sollied 1903, s. 280). Han skriver også at det ble besluttet på tinget i 1704 at kirken skulle flyttes samme sommer (se Talvik 1, ”Bygningshistorie”). Biskop Krog skriver i 1708 at ”Kiercken war nye og goed og stoer nock i proportion af meenigheden, men paa saa kort een tid er dend blefwen ganske borte”. Ut fra regnskapene sees at byggingen av Talvik 1 ble påbegynt senest i 1704, og amtmann Lorch svarer biskopen i 1709 med at ”(...) og er da dend andre kiercke nemlig aarøe kiercke, till dend nye kierckes assistentze wed bygning blefwen forbrugt”.

KIRKEGÅRD

I 1689 – før kirken ble bygget – var det en innviet kirkegård på Lille Årøya (se ”Lokalisering”). I 1698 ble kirkevergene bedt om å tilholde almuen ”at de nu effter gefwen warsel wed kircken lader kirckegaarden straxen forferdige”. Tradisjonen peker ut et område nedenfor festningsruinen som mulig kirkegård, uten at Bratrein kunne slå fast om dette var

riktig (Bratrein 1966, u.p.). Kirkegården har uansett bare vært i bruk i en knapp tiårsperiode, og har vel av den grunn satt heller få spor. Når det gjelder kirkegården på Lille Årøy, fant ikke Bratrein spor etter denne heller, men han fikk opplyst at det ble gravet opp ”fleire sekker med hodeskaller av stud. med. Laland”.

Fra Kongshus, Årøya i 1966. Festningsruinen markert med blått, det utpekte kirkegårdsområdet med rødt. Foto: Håvard Dahl Bratrein, Tromsø Museums Arkiv.

TALVIK

Talvik erstattet Årøya som hovedkirke for Alta-området. Hasvik hørte til dette prestegjeldet, men ble skilt ut og lagt til Loppa i 1720.

Talvik, med den stående kirken ved det eldre kirkegårdsområdet avmerket. Kart: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 50

Navn: **Talvik 1**

Kilde nr. 28, 29 og 30; RiA, Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2

LOKALISERING

Talvik ligger på vestsiden av Altafjorden, og noe lenger inn i fjorden enn Årøya. Biskop Krog kommenterte flyttingen av kirkestedet fra Årøya til Talvik med at dette ”syvnes at ville give meere aarsag til ded sted at populere, eftersom der ere stoore commoditeter af Landets situation og godhed med Skoug og høe-bjering” (Krog 1709 (1922), s. 119). Kirkestedet har kontinuitet fram til i dag, uten at den eldre kirkegården lar seg sikkert avgrense i forhold til dagens.

DATERING

I inventarlisten fra 1707 nevnes det at kirken var ny i 1704, noe som bekreftes av regnskapene for 1704 (se nedenf.). Den ble først innviet av biskop Krog i 1708 (se nedenf.).

BYGNINGSHISTORIE

Sollied skriver at amtmannen besluttet sammen med almuen på tinget i 1704 at kirken på Årøya skulle flyttes samme sommer (Sollied 1903, s. 280, note 1).

I regnskapet heter det i 1704 at det er ”anwendt paa een nye kierckes opbygning i Thalvigen af mons.r Puls effter rigtig fremlagde special reining, som wed kierckestoelen blifwer beliggende, dat. 24de febr. 1704 festificeret af dend sl. sognepræstens medhielper, Peder Olsen og Erick Tommesen, tillige med underfogden Ludvig Thomesen, indeholder dend summa 338 W”. I 1705 ble det videre ”anwendt till Kierckens nye bygning af mons.r Jochum Pols, effter indgifne berigning (...) 829 W”. I 1706 ble det kjøpt en stige ”till taarnetz opgang”.

Biskop Krog skriver i 1708 at ”een nye kors kiercke hawer jeg forefunden i Alten igien opsat som og i mandags af mig blef indwiet”. Biskopen reagerte på de høge summene: ”(...) uden nogen opliuslighed, hwor paa bemeldte store omkostninger kunde were giorte, thi forlanger her wed allerfoerderligst een speciall forklaring”.

Amtmann Lorch oppgir i et tilsvar til biskopen i 1709 at ”er da dend andre kiercke nemlig aarøe kiercke, till dend nye kierckes assistentze wed bygning blefwen forbrugt”. I 1709 ble det betalt 79 viger for ”kiercken indwendig ladet bepryde, med een nye altertafle og een nye alter foed”. I 1711 omtales ”Wibes grafsted i Choret”.

VIKTIG INVENTAR

Kirken overtok inventaret fra Årøya, og dermed en del inventarstykker fra ”Sørvers affaldne kiercke”. En messeserk, en gammel salmebok og et lerretsforheng ved funten var blitt borte.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

I 1737-38 skulle det i følge Rode hugges tømmer til Talvik kirke (Rode 1842, s. 272; Sollied 1903, s. 280). Talvik 2 ble innviet i 1738, og Talvik 1 må ha vært revet noenlunde samtidig.

KIRKEGÅRD

Kirkegården nevnes ikke i de tidlige regnskapene.

Katalognr.: 51

Navn: **Talvik 2**

Kilde nr. 28, 29 og 30; RiA, Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2

LOKALISERING

Trolig samme som Talvik 1.

DATERING

Kirken ble innviet av biskopen i 1738.

BYGNINGSHISTORIE

Rode (1842, s. 272) skriver at biskop Hagerup i et brev fra 1737 oppgir at ”Tømmer skulde hugges i Altens Skov til Talvig Kirke”. I visitasmeldingen fra 1738 heter det at sognepresten Johan Falck ”har bewiist god conduite wed een nye kirke at faae opbygt, hwilken blew indwiet”. Biskop Nannestad (1750 (1942), s. 24-25) beskriver bygningen i 1750: En korskirke, ”staar ikke riktig mod Østen og Vesten, for Grundens Beskaffenhed; rød anstrøgen. Med Bord-Tag og et smukt Spitz Taarn”. Kirken hadde ikke skriftehus, men ”Skrifte-Stol er Præste-Stolen i Choret”. ”Træ-Verket der [i fonten], lige som i den gandske Kirke nyt og umalet”. Kirken hadde ikke loft, ”men Træ-Hvelving under Sper-Verket”.

I 1753 skirver Nannestad at kirken var ”meget wel sat i stand”, men at året før var taket blåst nesten av – men folk kom raskt til hjelp ”og i en hast sat 5 stærke støter derimod, og med meget arbejde og bekaastning faaet træket det til rette igjen”.

I 1757 ble det kjøpt to store tømmerstokker og to tylfter bord ved Alta sag, og bygget ”2de nye lemmer ower kirke-døren”. Arbeidet ble utført av Ole Kindsle[Rindsle?] og Ole Hendrichsen. Det ble også kjøpt ”af Talvig skole-huus 3de tømmer stokke” og ”3de bord”.

Kirken ble malt dette året: Det ble innkjøpt ”brun rodt”, og ”berliner blaåt til at male med i kirken”. I 1767 ble det satt opp ”en nye fløy, giwet af prowst Frugaard”.

I 1774 ble det kjøpt 6 tylfter bord fra Alta sag, og ”2 tølter dito ringere”. Bruken er uviss. Samme år falt klokken ned fra tårnet ”wed kirke tjenestens begyndelse”.

AVBILDNINGER

Kirken er gjengitt i bakgrunnen på et litografi av A. F. Skjöldebrand fra 1799 (Nationalmuseum, Stockholm). Detaljene er uklare.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Den nåværende kirken i Talvik er fra 1860, og på denne tiden må Talvik 2 ha vært revet. I følge Bratrein (1966, u.p.) skal det være tømmer fra den eldre kirken gjenbrukt i 1860-kirken.

KIRKEGÅRD

Nannestad skriver i 1750 at kirkegården var ”med nyt Træ-Verk og Porte indlugt” (Nannestad 1750 (1942), s. 25). I 1757 ble det betalt ”til kirke gaardens reparation”, og i 1774 for ”Port og 2de dører for kirke gaarden”.

Talvik, med kirken (Talvik 2) nærmest elven, på et litografi av A. F. Skjöldebrand fra 1799. Kilde: Nationalmuseum, Stockholm.

MASI

Amtmann Erich Lorch foreslo i 1708 å bygge en kirke i Masi, sannsynligvis som et tilsvar til svenskens kirkebygging i Kautokeino. Thomas von Westen forelso imidlertid først en kirke nær Bossekop i Alta, men gikk tilbake til forslaget om Masi ved sin andre Finnmarksreise i 1718. Misjonæren Morten Lund fikk i oppdrag å lede byggearbeidet (Nissen 1938b, s. 450).

Masi, med dagens kirke avmerket. Denne skal stå på samme tomt som 1700-tallskirken. Kart: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 52

Navn: **Masi 1**

LOKALISERING

Dagens kapell i Masi skal angivelig stå på samme sted som kirken på 1700-tallet.

DATERING

Kirken stod ferdig i 1721 (Nissen 1938b, s. 450).

BYGNINGSHISTORIE

Det er liten dekning i det skriftlige kildematerialet. Det er bevart en inventarliste fra Masi fra 1759, men ingen opplysninger som gjelder bygningen.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

På Rodes tid stod ennå ”Levningerne af dette Capel” (Rode 1842, s. 273). Det hadde da ikke blitt benyttet de siste 50 til 60 år, altså siden 1780-90-årene. Rode peker på at kirken ble ”overflødig” da Kautokeino kirke tilfalt Norge etter grensetraktaten av 1751. Inventaret ble flyttet til Karasjok kirke etter instruks fra biskopen i juli 1778, ”da hiint ei mer behøves, siden almuen deels er bortdød, deels flyttet til Søen og til Kautokeino” (referert hos Rode 1842, s. 273).

KAUTOKEINO

Kautokeino var fra gammelt av et dansk-norsk og svensk fellesdistrikt, som ikke kom under endelig dansk-norsk overherredømme før grensetraktaten av 1751. Fra svensk side var det allerede gjort flere misjonsframstøt i området. En prest besøkte Kautokeino en gang i året i allefall fra 1673 og framover, men gudstjenestene ble holdt i et gammelt tømmerhus (Ahrens 2001, katalog s. 301). Svenskene reiste kirker i Kautokeino og i Utsjok som ledd i sine utenrikspolitiske ambisjoner ved starten av 1700-tallet. Etter grensefastsettelsen i 1751 fikk kirken i Kautokeino norsk prest i 1755.

Deler av Kautokeino, med dagens kirke og kirkegård avmerket. Her stod også kirken fra 1700-tallet. Kart: Riksantikvaren/Askeladden.

Kautokeino i 1799, litografi av A. F. Skjöldebrand. Kirken sees til venstre i bildet (se detalj nedenfor).

Katalognr.: 53

Navn: **Kautokeino 1 (St. Carls Kyrka)**

Kildenr.: 35

LOKALISERING

Som nåværende kirke i Kautokeino.

DATERING

Kirken ble bygget i årene 1701–1703.

BYGNINGSHISTORIE

Selve byggeprosessen er ikke gjengitt i kirkeregnskapet, på grunn av at byggingen i sin helhet var finansiert av svenskekongen Karl XII. Kirken fikk derfor navnet ”St. Carl”. Kirken ble innviet 11. februar 1703.

I 1722 ble klokkestøpulen flyttet noe, i forbindelse med at kirken fikk en ny klokke i tillegg til den gamle. I 1728 ble det satt opp et galleri i kirken. Tømmerveggene stod synlige til de fikk panel våren 1731. På 1730-tallet ble kirkens tak spontekket. I 1740 ble kirkens sakristi kledd med panel (”bredslagna”). Det er mulig at dette sakristiet er identisk med den frittstående bygningen som sees på A.F. Skjöldebrands bilde fra 1799. I 1760 ble det laget luker (i betydningen ”lemmer”) til kirkens vinduer. I 1762 ble korsene på kirkens tak ”fastslått”, men det framgår ikke om de da var nye.

C. Knudzons beskrivelse av bygningen fra 1933 fra Riksantikvarens Arkiv er gjengitt hos Ahrens (2001, Katalog s. 301): Den eldste delen var da i dårlig stand. Den bestod av laftet tømmer kledd med stående panel. Takkonstruksjonen ble båret av fem sperrebind av rundtømmer. Kirken hadde åpen himling, slik at bindbjelker og hanebjelker var synlige. Kirken hadde en stor ovn midt i skipet, og spor etter en røykåpning i taket over denne, som da var erstattet med et røykavløp.

AVBILDNINGER

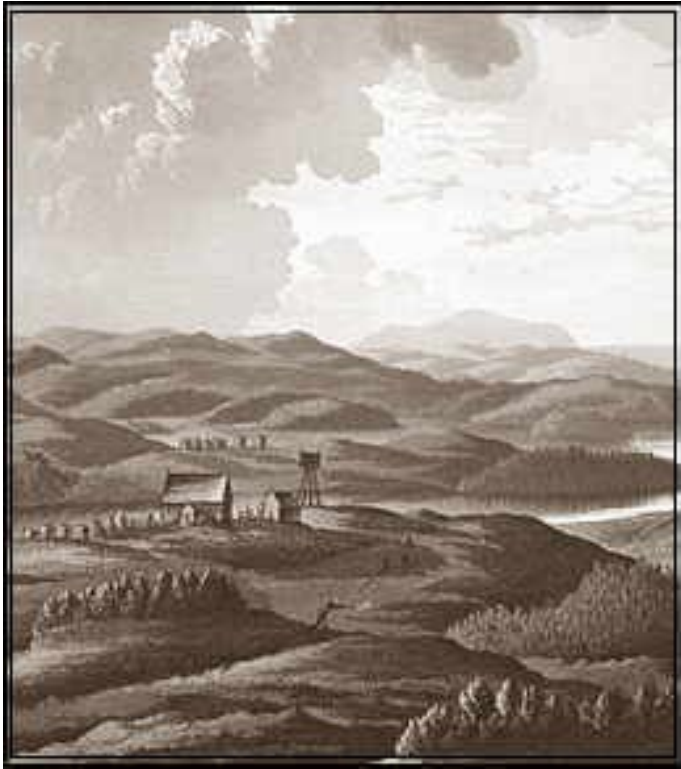
Kirken er første gang avbildet på et landskapsbilde av A.F. Skjöldebrand fra 1799 (Nationalmuseum, Stockholm). Den var da en salkirke uten korutbygg, med våpenhus på den ene langveggen. Kirken hadde støpul, eller en såkalt ”klokkebukk” av eldre svensk type (se Lindblad 2000, s. 197-199). Videre er det en rekke fotografier fra sent 1800-tall og tidlig 1900-tall, som viser at kirken da hadde fått et lavere/småere korutbygg og et tårn som i eksteriøret framstod som en takrytter over et våpenhus med saltak i vest. Det eksisterer også oppålingstegninger av kirken i Riksantikvarens antikvariske arkiv.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Kirken brant i 1944.

KIRKEGÅRD OG GRAVER

I 1728 ble det betalt en større sum penger ”för den stora grafwen som man giordt för dem som kiöpa sig grafrum i kyrckian”.

Detalj av A. F. Skjöldebrands bilde fra 1799. Kirken, støpulen og en mindre frittstående bygning kan sees.

Kautokeino kirke fra sør, 1921. Bare skipet var opprinnelig. Foto: Samuli Paulaharju. Kilde: Tromsø Museums billedsamling.

AFJUVARRA

Et forsamlingshus i Afjuarra kan sees på som forløperen til kapellet i Karasjok. I 1776 heter det at "Afjuvara Forsamlingsstue formedelst ælde" var blitt så skrøpelig at det ikke var holdt noen forsamling der på en del år (referert hos Rode 1842, s. 273-274). Det kan dreie seg om et forsamlingshus fra tidlig 1700-tall. Rode mente at det ennå på hans tid var rester etter bygningen, ved Jezjok omtrent "6 Mile vestenfor Karasjok", hvor to nesten oppråtne vegger stod tilbake (ibid.).

KARASJOK

Det skal ha vært planlagt en misjonskirke her allerede på 1600-tallet, men prosjektet ble ikke fullført. Etter at Kautokeino ble et dansk-norsk distrikt ved grensetraktaten av 1751, fikk kirken norsk prest i 1755 (Nissen 1938b, s. 450). Dermed må kirken i Masi ha fremstått som overflødig, og et kapell ble reist i Karasjok som overtok inventar og utstyr fra Masi. Dermed ble også forsamlingshuset i Afjuvarra stående ubrukt. Det ser ut til at det allerede eksisterte en kirkegård i Karasjok, forut for byggingen av kirken (se ”Kirkegård”).

Deler av Karasjok, med dagens kirke avmerket. Denne står på samme sted som kirken fra 1700-tallet. Kart: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 54

Navn: **Karasjok 1**

Utrykte kilder: SiTø, Kautokeino kirkes regnskap, prestearkivet nr. 12; RiA, Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2

LOKALISERING

Trolig på samme sted som Karasjok gamle kirke fra 1807 står i dag.

DATERING

Ahrens (2001, Katalog s. 300) oppgir at kirken ble bygget i 1778, trolig på bakgrunn av et brev fra biskopen i juli 1778 som nevner ”det nye opbygde Forsamlingshuus i Karasjok” (referert hos Rode 1842, s. 273). Byggingen er innført ved Kautokeino kirkes regnskap for 1749, men dette er opplagt en senere tilføyelse. Nannestad skriver i 1756 at i Afjuvara ”anholder menigheden indstændigt om at faae en kirke bygt”. Det var da allerede en menighet her som presten i Kautokeino betjente to ganger om året, ”og da hawer hidindtil forrettet Guds tjeneste der, fornemlig hwad communion angaar for gamle og swage i et af indwaanernes huse”. Det ser ikke ut til å ha vært kirke her i 1776, da presten klagde på tilstanden til forsamlingshuset i Afjuvarra – kirken må altså være bygget mellom 1776 og 1778.

BYGNINGSHISTORIE

I regnskapet for Kautokeino kirke er det innført, uten datering, at det er ”optomrat et kapell i Carratjokki af [overstrøket: 3de] 5 mænd Erick Ericks. Henrick Mickelsen, [?] Ericksen, Jens

Henricksen og Mickel Henricksen alle boesatte [Qvener?] i Karajokki". Prekestolen ble bygget av Peder skolemester, mens Jens Henricksen snekret benkene.

VIKTIG INVENTAR

Det heter at kapellets inventar er "altsammet opført fra Matzi Capel".

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Kapellet ble erstattet av kirkebygningen som i dag betegnes som Karasjok gamle kirke i 1807. Denne er den eldste stående kirken i Finnmark, med unntak av det ortodokse kapellet i Neiden.

KIRKEGÅRD

I et brev fra november 1776 ser det ut til at det allerede var innviet en kirkegård i Karasjok, forut for byggingen av kirken (se Rode 1842, s. 273-274).

NUVSFJORD / NUVSVÅG¹²

Sagnkirkested i dagens Øksfjord sogn. Det skal ha stått en kirke her som ble brent av ”russen” (Bratrein 1966, u.p.).¹³ Stedsnavnene Kirkegården Østre og Vestre skal være nevnt i 1789, og kirken skal ifølge Bratrein ha ligget på en ”øy” i elveosen, der det i dag står et kapell (oppført 1961) med kirkegård. Det ble ikke funnet gravrester da den nye kirken ble bygget. Det var da også foretatt prøvestikk, uten resultater.

GAMMELVÆR

Sagnkirkested ved innløpet til Ullsfjorden. Tromsø Museum fikk innberetning om en kirketuft her i 1952. Det finnes her en større tuftesamling, bl.a. ”Stortufta”, som Bratrein mener kan ha gitt opphav til sagnet om kirke (Bratrein 1966, u.p.).

LOPPA

Loppa var eget prestegjeld, nevnt i TR 1589. Kirken ble flyttet fra Yttervær til Loppaværet på begynnelsen av 1600-tallet, men ble betegnet som Loppa kirke hele tiden. I 1720 ble Hasvik sogn overført fra Alta (Talvik) til Loppa.

Loppa, med det eldste kirkestedet i Yttervær i nord, og kirkestedet i Loppaværet i sør. Kart: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 55

Navn: **Loppa F/Yttervær**

LOKALISERING

Kirken stod i Yttervær. Dette er en stor, åpen vik på den nordøstre siden av øya. Kirkegård og kirketuft ligger like nordvest for den store gårdshaugen (Bratrein 1966, u.p.). Kirketuften ligger midt på kirkegården.

DATERING

Kirken er bygget før 1589, trolig tilbake i middelalder. En bunndatering fra den nærliggende gårdshaugen går tilbake til AD 1170, og åpner for en tidlig etablering også av kirken (Lind 2003, s. 47).

Yttervær på Loppa i 1966. Kirkegården sees tydelig i venstre halvdel av bildet. Foto fra sørvest. Foto: Håvard Dahl Bratrein, Tromsø Museums Arkiv.

BYGNINGSHISTORIE

O. Nicolaissen skriver at ”saavidt nu kan sees, har den været 8 m. lang, 6 m. bred (...) At kirken skal i sin tid være bleven plyndret og brændt af Russerne, er kun et sagn uden nogen hjemmel” (FNFB 1889, s. 4). Bratrein (1966, u.p.) skriver at tuften ”er meget overgrodd og utflytende, og konturene vanskelig å skjelne. Den er ca. 11 m total lengde i NNV–SSØ, og 6.70 bredde. Den kan ha hatt form som et korshus. Tufta er 30–40 cm hög utenpå og ca. 70 cm djup inni”. I 1999 ble tuften gravd ut av Keth Lind (Lind 2003). Tuften var vanskelig å avgrense på overflaten på grunn av svært utglidde torvvoller, men hun målte hele tuften til å være 7,5 x 7 m utvendig målt, og 5,5 x 5,5 m innvendige mål. Hun avdekket ”vegger bygd opp med syllsteiner, to og to i bredden” (Lind 2003, s. 50). Mellom disse steinrekkene lå mindre ifyllt stein, mens deretter var veggene bygd opp med torv. Hun fant ingen spor etter takbærende stolper, men rester av tre langs en av innerveggene ble tolket som en mulig indre kledning. Gulvet var belagt med fine skiferheller. Gjenstandsfunnene var ubetydelige, med unntak av graver – disse var sekundære, dvs. lagt ned etter at bygningen var revet.

Lind fant også det hun tolket som en sekundær bygning: ”Inni den opprinnelige og eldste torvkirka, liggende oppå skifergulvet, dukket det opp en oppstabet tørrmur. Avgrensningen av denne begrenset seg til to hjørner, og ble tolket som en sekundær kirke, noe mindre enn den opprinnelige” (Lind 2003, s. 50). Hun peker på mulighetene for et slags ”kapell” etter at selve kirkestedet var flyttet til Loppaværet, men mens kirkegården ennå var i bruk en tid.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

I følge en ”Series Pastorum Ecclesiae Loppensis” av sognepresten Søren Bang skal kirken ha blitt flyttet til Loppaværet ”i begyndelsen af det 17de århundrede” (Sollied 1903, s. 273).

Hvorvidt selve bygningen ble gjenoppbygget, eller flyttingen gjelder ”kirkestedet”, er umulig å avgjøre.

KIRKEGÅRD

Kirkegårdsmuren er oppmurt av gråstein med torv oppå, bredde 120-140 cm, og høyde 60 til 90 cm (Bratrein 1966, u.p.). Den måler ca. 30 x 26 m utvendig målt, og ca. 25 x 22 m innvendig (Lind 2003, s. 49). Porten i det SØ hjørnet er markert med to store oppreiste skiferheller, men er ifølge Lind trolig en sekundær åpning etter at kirken var nedlagt. Hun fant spor etter en opprinnelig åpning om lag midt på den østre siden av kirkegårdsmuren, og denne har trolig også vært markert med stående skiferheller (Lind 2003, s. 50).

Kirkegården med kirketuften på Yttervær i 1966. Foto: Håvard Dahl Bratrein, Tromsø Museums arkiv.

Katalognr.: 56

Navn: **Loppa 2/Loppaværet**

LOKALISERING

Det er rester etter to eldre kirkegårder (i tillegg til kirkegården som brukes i dag) og to kirketufter i Loppaværet, som ligger på sørøstsiden av øya. Den ene er tuften/grunnmuren etter Loppa 5, mens den andre tuften ligger på det som høgst sannsynlig er en eldre kirkegård – trolig den eldste i Loppaværet (det framgår av at rester av et steingjerde rundt tomten for Loppa 5 ser ut til å delvis ha ødelagt et stykke av innhegningen rundt den gamle kirkegården). Det er derfor sannsynlig at Loppa 2 har stått på den eldre kirkegården, som Bratrein fant ”på Einar Gamsts bruk, som tidligere hørte under prestegården” (Bratrein 1966, u.p.). Denne ligger innhegnet like nordøst for kirkeruinen etter Loppa 5. Kirketuften på den eldste kirkegården ble grunnet vegetasjon ikke registrert av Bratrein under hans befarings, men er senere påpekt ut fra fotomateriale. Den er for øvrig ikke nærmere beskrevet (Bratrein 1966, u.p., med vedlegg). Tuften er vel mest sannsynlig etter Loppa 3 eller Loppa 4.

DATERING

Sollied refererer en "Series Pastorum Ecclesiae Loppensis" av sognepresten Søren Bang, der det heter at Loppa F/Yttervær ble flyttet til Loppaværet "i begynnelsen af det 17de århundrede" (Sollied 1903, s. 273). Bratrein skriver at flyttingen skjedde "ca. 1600" (Bratrein 1966, u.p.).

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Lokalt heter det at det ble bygget en ny kirke omkring 1620, som erstatning for bygningen som var flyttet fra Yttervær, som da må ha blitt revet.

KIRKEGÅRD

Bratrein registrerte som ovenfor nevnt kirkegården, som ikke var kjent i lokal tradisjon i 1966. Han fant rester av en innhegning med torvmur, 1–1.40 bred og 40–50 cm høy (Bratrein 1966, u.p.)

Katalognr.: 57

Navn: **Loppa 3**

LOKALISERING

Lokaliseringen er usikker – mest sannsynlig har den stått på samme sted som Loppa 2.

DATERING

Lokalt heter det at en ny kirke ble bygget i Loppaværet ca. 1620.

BYGNINGSHISTORIE

Den bevarte tuften som Bratrein påpekte kan være fra Loppa 3, men mer sannsynlig fra Loppa 4.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Kirken må ha blitt revet omkring 1670-1672 (se Loppa 4, "Datering").

KIRKEGÅRD

Se Loppa 2.

Katalognr.: 58

Navn: **Loppa 4**

Utrykte kilder: Kilde nr. 27, 28 og 29.

LOKALISERING

Sikker lokalisering er vanskelig: Den kan ha stått på den eldre kirkegården som trolig var lokalitet for Loppa 2 og Loppa 3 (og at den bevarte tuften faktisk er rester etter Loppa 4), eller den kan ha stått som en forgjenger for Loppa 5 på stedet hvor denne senere ble bygget.

Loppa 4 på et prospekt av Hans Hansen Lilienskiold fra 1690-årene. Kirken er tydelig i bebyggelsen. Kilde: Finnmark Fylkesbibliotek/Det Kongelige Bibliotek, København.

DATERING

I følge Sollied, som refererer til ”Series Pastorum Ecclesiae Loppensis” av sognepresten Søren Bang, ble kirken bygget i 1670 av presten Torben Reiersøn Gamst (Sollied 1903, s. 273). J.U. Wolff skriver at Torben Reiersøn var prost i Vest-Finnmark prosti¹⁴, og først personellkapellan og senere sogneprest i Loppa 1674 og 1675 (J.U. Wolff 1942, note 90, s. 63). I regnskapet heter det imidlertid i 1694 at kirken var bygget 22 år tidligere, altså i 1672.

AVBILDNINGER

Lilienskiold har avbildet Loppaværet i *Speculum Boreale*, og dette bildet viser kirken. Den framstår her med skip, lavere og smalere kor, ingen tårn/takrytter eller våpenhus. Det bratte taket (se ”Bygningshistorie”) er svært tydelig, og styrker Lilienskiolds etterrettelighet.

Et senere bilde er utført av Johannes Rach. Det dateres til 1748, men må være laget – kanskje som skisse – noe tidligere, ettersom Loppa 4 ble revet i 1747–1748. Her sees kirken med en mye slakere takvinkel, trolig etter omfattende reparasjoner, kanskje i 1707–1708.

”Panorama” fra Loppaværet, 1966. Til venstre i bildet står dagens kirke. Markert med rødt er innhegningen Bratrein mente tilhørte Loppa 2, Loppa 3 og/eller Loppa 4. Det er mulig å skjelve antydningen av en tuft i midten av innhegningen. Til høyre for denne, i midten av bildet står grunnmuren av Loppa 5, som stammer fra mellomkrigstiden da kirken ble demontert og satt opp igjen på ny grunnmur. En intakt men nedlagt kirkegård ligger utenfor billedkanten til høyre. Foto: Håvard Dahl Bratrein, Tromsø Museums Arkiv. Opprinnelig fire foto limt sammen, moderat retusjert og beskåret digitalt av V. Trædal, 2005.

BYGNINGSHISTORIE

Sollied skriver at det var presten Torben Reierssøn Gamst som lot bygge ny kirke i 1670, og at hver ”nordmand, fin og dreng” gav 1 ½ voger, og fogden 8 voger fisk (Sollied 1903, s. 273).

I 1694 heter det at ”Kircken er i sig self goed, og wed 22 aar gl. fattes huelfning baade i kircken og choret”. Vinduene ”ere af hart wejr fleest alle i støcker”. I 1695 arbeidet 3 menn i koret i 2 dager. I 1699 ble det laget ”1 liden luge paa tagit wed prædickestoelen”.

Allerede i 1697 heter det at kirken var ”temelig brøstfeldig” – ”taget er meget bederfwed og staar for meget reist, saa der paa neppe nogen tiere kand bliwe liggende, og behøfwes det at wil nedrifwes disligeste kircken udj sig self, at wil 3de stocker forhøies, saa og hwelwis”, og i tillegg mangler tjære, en stige og vinduer. I 1699 var kirken i samme tilstand. Også i 1701 arbeidet 2 menn ”paa kiercken ower koret”.

Foruten mindre reparasjoner, er det først i 1707-1708 at større arbeider blir gjort: Hele 12 tylfter og 11 stokker tømmer ble innkjøpt, 5 tylfter bord, 19 hugne bord, 6 vinduer og en mengde spiker. Sammen med frakt, og arbeidslønn til 5 menn, kom hele reparasjonen på omkring 270 voger fisk. Det ble betalt 10 voger for never.

I 1707 fikk koret to nye vinduer, foræret av Anders Larsen Filianus. I 1710 arbeidet Peder Madsen på kirken i fire dager, mens Raall Siwersen arbeidet to dager. I 1712 ble det betalt for en furustokk til kirkens ”skott”, trolig et våpenhus.

Tuften som Bratrein fant på foto etter befaringen i 1966 kan ha vært fra Loppa 3 (se Loppa 2, ”Bygningshistorie”).

VIKTIG INVENTAR

Altertavlen var gammel i 1694. Se for øvrig Loppa 5.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Loppa fikk ny kirke i 1747, og Loppa 4 må ha blitt revet på denne tiden. En stor del materialer fra Loppa 4 ble solgt i 1748, deriblant ”den gamle kirkes choor bestaaende af 3de vægge”, gulv og stoler, gamle never, to bjelker, det gamle korgulvet, og en mengde spiker. I 1750 og i 1758 ble det solgt ”een taarn stok”. I 1757 ble det solgt ”2de tylter af kirkens gamle bord”.

KIRKEGÅRD

Se Loppa 3.

Loppa på et bilde av Johannes Rach, trolig på 1740-tallet. Kirken er synlig midt i bebyggelsen, med tydelig slakere takvinkel enn på Lilienskiolds prospekt om lag 50 år tidligere. Kilde: Norsk Folkemuseum.

Katalognr.: 59

Navn: **Loppa 5**

Kilde nr. 30 og 35; SiTø Vest-Finnmark prosteembete nr. 15 (1743–1832); RiA, Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2

LOKALISERING

I Loppaværet ligger ruinen etter Loppa 5, i form av en mur som ble oppført da kirken ble tatt ned og gjenoppbygget før 2. verdenskrig (Bratrein 1966, u.p.). Av et foto av kirken fra omkring 1900 framgår det at kirken må ha hatt setningsskader. Det er usikkert hvorvidt kirken ble gjenoppført nøyaktig på samme sted etter at grunnmuren ble lagt – ut fra fotografier før og etter kan det synes som om kirken muligens ble flyttet noe.

DATERING

Nannestad beskriver i 1750 ”en Tavle om, naar Kirken er bygt 1747” (Nannestad 1750 (1942), s. 24).

BYGNINGSHISTORIE

I 1744 ble det kjøpt tømmer i Alta ”til Loppens ny kirkes optømring” for 60 Rdr. I et bestillingsbrev til tilsynsmennene ved Alta skog, Niels Andersen og Knud Olsen, datert 20. april 1746 blir det opplyst i detalj hvilke materialer som videre skulle hugges: 18 tylfter tømmer på 10 og 9 alens lengde, 28 tylfter på 8 og 6 alen, 4 sviller på 12 alen, 6 sviller på 9 alen, 12 sviller på 8 alen og 3 syller på 6 ½ alen, og 6 kjøler og 4 renner. Tilsynsmennene ble bedt om ”at udvise foran specificerede tømmer sorter, paa de steder hvor skowen ikke til uplight skal worde forhuggen eller medtagen, og hwad som ikke uden skowens skade kand udwises nær wed elwebredden tages høyere op i skowen”. I 1746 ble det kjøpt fire tylfter 12 alen langt tømmer ”for uden det 1744 indkiøbte”. Det ble også kjøpt 10 sviller, og betalt for ”Bielker og spærrer etc.”.

Det ser ut til at kirken ble bygget på uttuft i Alta, og deretter tatt ned og ført til Loppa: Regnskapet viser at det i 1746 ble betalt ”for kirken i Alten at optømre”. Det er også bevart en kvittering fra samme år som viser at fire menn reiste fra Loppa til Alta den 2. august ”for at hente en del af den nye bygde kiercke og udføre den til Loppen”, og de samme mennene den 6. august ”arbeidet en dag paa at opsætte det tømmer som wi udførte fra Alten”, undertegnet av Søren Hanson, Stene Christensen, Stasius Fredrichsen og Henrick Gamst. 5 menn kvitterte 11. august 1746 for lønn for å ”fare med kierckens tanding fra Talvig ind i Alten og derfra at udføre af Loppens ny kircke bygning saa meget baaden kunde bære”. I 1747 ble det betalt 44 riksdaler til Ricard Erichson, Thomas Erichson og Hans Larson ”for dems arbeide med dend til Loppen udbragte Ny kirkes opsættelse, samt gulv og det underste Tag at forfærdige”. Samme år ble det kjøpt vinduer fra Trondheim for 16 riksdaler. Anders Anderson fikk dette året betalt 12 riksdaler for arbeide på kirken, mens Hans Olsøn fikk 11 riksdaler. Richert Erichsøn kvitterte for penger mottatt, etter at han hadde ”arbeydet som mæster paa Loppens ny kirke i denne somer udi 6 uger og 3 dage”.

Nannestad beskrev kirken i 1750: ”en nys opbygt nedrig Træ-kors-Bygning, uden Bordklædning endnu paa den eene Side, og altsaa uanstrogen; med Bord-Tag; uden Taarn endnu (...) Uden Skrifte-Huus (...) Kirken staar mod Sønder og Nør, fordi det kunde ikke annerledes lade sig giøre” (Nannestad 1750 (1942), s. 23).

I 1752 ble det innsatt vinduer ”i Loppens kirches vaabenhuus”, det ble laget trapp foran kirkedøren, rekkverk ved prekestolen, og kirken ble bordkledd. Taket ble tjærebredt.

I 1753 skriver Nannestad at kirken ennå ikke var ”fuldkomen bordklædet”, fordi bord var svært kostbare og kirken hadde lave inntekter.

I 1777 ble kirken reparert, og Anders Andersen fikk betalt for snekker- og smedarbeider. Kirken ble samtidig utvendig malt, og taket tjærebredt.

Kirken skal ha fått bygget sakristi og klokketårn i 1845. Før dette hang klokkene i våpenhuset.

I 1927 ble kirken restaurert, og vinduene ble endret tilbake til nær opprinnelig form. Kirken fikk samtidig skifertak.

J.U. Wolff beskriver kirken i 1942 som en korskirke av tømmer med tilbygget sakristi og med koret i vestre kors. Tårnet stod over østre kors, ”eller rettere over et lite våbenhus utenfor korset” (J.U. Wolff 1942, note 99, s. 63). Bratrein skriver at det står en mur etter kirken: ”Den gamle kirka låg på marka, og blei nedtatt og gjenoppbygd før siste krig, da muren blei bygd”

(Bratrein 1966, u.p.). Videre skriver han at det ble (ved rivingen/gjenoppbyggingen) ble funnet en kløvd tømmerstokk med et skjelett inni. Kirken var orientert NNØ–SSV, ”etter terrenget”. På begge sider av ruinen er rester av et gammelt steingjerde.

AVBILDNINGER

Det finnes en del fotografier av kirken før brannen i 1944. En ”tysk tegning”¹⁵ av kirken fra omkring midten av 1800-tallet viser kirken bygget på en høy syllmur i to skift. Kirken var kledd med stående panel, og bordtaket bestod også av vertikalstilte bord. Kirken hadde små vinduer med trelemmer. Ut fra taket på skipet går en tydelig mønsås, som peker mot at kirken hadde åstak.

VIKTIG INVENTAR

En del av inventaret ser ut til å ha vært laget av Anders Andersson, som i 1747 og 1748 fikk betalt for ”pillarerri forfærdigelse”, for å gjøre ferdig prekestolen og for å dreie 16 lysestaker til kirken. Prekestolen er fortsatt bevart.

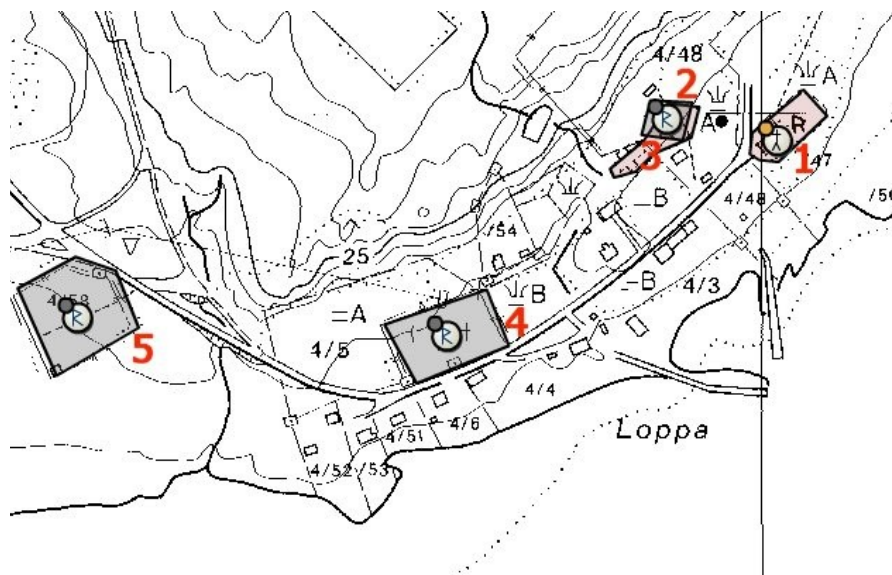
Nannestad (1750 (1942), s. 24) nevner at kirken hadde et portrett av presten Torben Reierssøn (Gamst, som fikk oppført Loppa 4) på den ene siden av kirkedøren, og en tavle om ”naar Kirken er bygt 1747” på den andre siden.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Kirken ble tatt ned i mellomkrigstiden, gjenoppbygget på ny grunnmur, og brant i 1944 (Bratrein 1966, u.p.). (se også ”Lokalisering”).

KIRKEGÅRD

Nannestad skriver at kirkegården var ”med Stoker indhegnet, trang nok”. Det er usikkert om han da refererer til kirkegården ”Lensmannsjorda”, som ligger noe lenger vest enn kirkeruinen. Det er usikkert hvilke(n) bruksfase(r) denne har, men er i Riksantikvarens kulturminnebase Askeladden registrert som trolig fra omkring 1800.

Loppaværet. 1: Den nåværende kirken, som ligger på en gårdshaug. 2: Den antatt eldste kirkegården i været, med tuften etter Loppa 2, Loppa 3 eller – mest trolig – Loppa 4. 3: Området med ”ruinen” av Loppa 5. 4: Kirkegård, trolig fra 1800-tallet. 5: Dagens kirkegård.

Loppa 5, fotografert ca. 1900. Bildet viser at kirken hadde setningskader, som må ha vært grunnen til at kirken ble tatt ned og satt på ny grunnmur i mellomkrigstiden. Ukjent fotograf, privat eie (Cort Buck Rustad). Kilde: Finnmark Fylkesbibliotek.

TROMS

BURFJORD

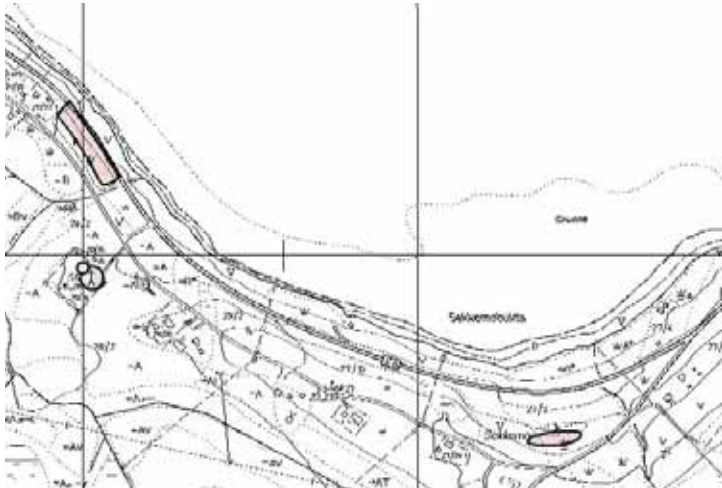
Forsamlingshus i Kvæningen, trolig oppført av Thomas von Westen. Omtalt i 1784 og i 1793, da i god stand (Holand 2004 m. ref.).

BADDEREN

Det kan ha vært et forsamlingshus i Badderer i Kvænangen, og enkelte kilder tillegger den Thomas von Westen (se ref. hos Holand 2004). Holand selv oppfatter det slik at forsamlingshuset for dette området lå på Sekkemo (s.d.).

SEKKEMO

Sekkemo i Kvæningen var trolig forsamlingshus fra 1720-tallet. Det står kirke på stedet i dag (oppført 1956), og selv om kontinuiteten har vært brutt, er stedet her regnet som et 1700-talls kirkested.

Sekkemo, med dagens kirke avmerket. Det opprinnelige forsamlingshuset fra 1700-tallet skal ha ligget mellom dagens kirke og fjæra.

Katalognr.: 60

Navn: **Sekkemo F**

LOKALISERING

Forsamlingshuset skal ha ligget mellom fjæra og dagens kirke på stedet (Holand 2004 m. ref.).

DATERING

Trolig fra 1720-årene.

BYGNINGSHISTORIE

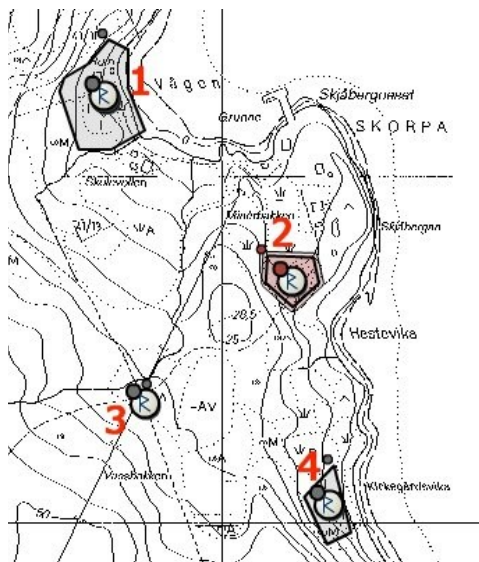
Det er omtalt i 1784, og var gammelt og ”brøstfeldig” i 1793 (Holand 2004 m. ref.).

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Ukjent

SKORPA

Skorpa var trolig et forsamlingshus eller kapell allerede fra ”misjonstiden” på 1720-tallet. Fra 1790-årene av ser Skorpa ut til å ha vært et kapell under Skjervøy.

Skorpa. 1: Nåværende kirke, med eldre graver. 2: Eldre kirkegård. 3: Nylig registrert lokalitet i Vassbakken. Eldre kirkegård, med mulig tuft. 4: Eldre kirkegård i Kirkegårdsvika/Likbukta. Trolig i bruk til slutten av 1800-tallet. Kilde/kartgrunnlag: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 61

Navn: **Skorpa F**

LOKALISERING

Det første forsamlingshuset har mest trolig stått omtrent hvor dagens kirke står. En annen mulighet er den nylig registrerte kirkegården i Vassbakken, som inneholder en tuft. Tuften angis å være ”korsformet”, og kan etter mitt syn vanskelig settes i sammenheng med et 1700-talls forsamlingshus.

DATERING

Datering, og i det hele tatt eksistensen av Skorpa F er svært usikker – egentlig kjennes bare bygningen som her omtales som Skorpa 2 fra slutten av 1700-tallet, men det er antatt (og tradisjon for) at stedet hadde et forsamlingshus allerede fra ”misjonstiden” i 1720-årene (Kraft 1835, referert hos Bratrein 1966, u.p.).

BYGNINGSHISTORIE

Det finnes opplysninger om at forsamlingshuset bare var en ”stue” eller skolehus med et rom for presten, som kom dit fire ganger i året (Holand 2004, m. ref.). Det er usikkert om dette gjelder Skorpa F eller Skorpa 2.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Om Skorpa F virkelig eksisterte fra tidlig 1700-tall av, må den ha blitt revet da et nytt kapell ble reist i 1790-årene.

KIRKEGÅRD

Det er usikkert hvor den tidligste kirkegården lå (se ”Lokalisering”), og hvorvidt denne eksisterte i sammenheng med Skorpa F – det kan være at det først ble anlagt kirkegård i forbindelse med Skorpa 2.

Katalognr.: 62

Navn: **Skorpa 2**

LOKALISERING

Lokaliseringen er noe usikker – se diskusjon under Skorpa F.

DATERING

Kapellet hevdes å være bygget i 1792 eller i 1795 (Holand 2004, m. ref.). Det heter likevel at kapellet ikke ble innviet før i 1806.¹⁶

BYGNINGSHISTORIE

Bygningen skal ha vært en ”stue” eller skolehus med rom for presten (Holand 2004, m. ref.) – dersom ikke dette gjaldt Skorpa F.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Den stående kirken på stedet er bygget i 1850. Kapellet skal ha vært revet, og noen av materialene brukt i den nye kirken (i følge Kvænangen menighets nettsted).

KIRKEGÅRD

Se innledningen, og Skorpa F. Det er funnet skjellestrestreter både ved byggingen av dagens kirke, og ved senere pløying i området (Bratrein 1966, u.p.).

HAMNEIDET / EIDET I MAURSUND

Sagnkirkested i Skjervøy sogn, eller mulig sted for et forsamlingshus eller misjonskapell på 1700-tallet. Det vises til navnene ”Klokkervollen” og ”Kløkkerøra”, men dette behøver ikke ha sammenheng med kirke.

OKSFJORD

Oksfjord forsamlingshus omtales for første gang av misjonæren Christian Olsen i 1784, som ”nytt oppbygget”. Det bodde en ”klokker og skolemester” på Arneng i Oksfjorden i 1778, men det er usikkert om dette har sammenheng med forsamlingshuset (Holand 2004).

REISA

Forsamlingshuset i Reisa er første gang nevnt av misjonæren Christian Olsen i 1784, men flere har gitt uttrykk for at forsamlingshuset var et av Thomas von Westens, og altså oppført omkring 1720. Det skal ha ligget i "Steenwigen", men stedet er ikke identifisert (Holand 2004). Forsamlingshuset ble nedlagt i 1840, og bygningen skulle disponeres av skolevesnet. Det er mulig at dette forsamlingshuset er identisk med Kvænnens kapell (s.d.).

RAVELSEIDET

Thomas von Westen bestemte under sin siste misjonsreise i 1722 at det skulle bygges et misjonskapell for Oksfjord, Reisa, Rotsund, Uløya, Kåfjord og Langfjorden (se Holand 2004 m. ref.). Det er usikkert om dette ble gjennomført, eller om dette er identisk med andre sagn- eller misjonskapeller/forsamlingshus i disse områdene, særlig Rotsund kapell (s.d.).

ROTSUND / ULØY

I lokalhistorisk litteratur gies det inntrykk av at Thomas von Westen fikk oppført et forsamlingshus eller kapell (omkring 1720). Det virker ikke som om det fantes et slikt i 1784 (se Holand 2004 m. ref.).

KVÆNNES

Kvænnnes er i en bygdebok omtalt som det første kapellet i Nordreisa. Det skal ha vært oppført av Thomas von Westen i 1722. I 1830 skal det ha blitt solgt til lensmannen, som brukte materialene til våningshus. Det skal ha blitt solgt videre til Strømfjord, der det stod fram til 1944 (Holand 2004). Det er mulig at kapellet er identisk med Reisa (s.d.).

HELLNES, LAUKØY

Sagnkirke i Skjervøy sogn. Selve lokaliteten Hellnes er ukjent i eldre kilder, men kan være identisk med Lauksund. O. Nicolaissen fant ingen tuft i 1889, men nevner at det skal ha stått kirke her (Nicolaissen 1890, s. 3). Tradisjonen har stått sterkt lokalt. Under sin befarings i 1966 fant Bratrein to tufter som han fant sannsynlige som kirketufter – ”hvis der hadde foreligget skriftlige kilder om kirkebygg her, ville jeg nok ikke vært i tvil” (Bratrein 1966, u.p.). Begge tuftene var etter korsformede bygninger, som Bratrein kaller ”korshus”, henholdsvis 14 x 14 m og 10 x 10 m. Det var også en antydning til innhegning rundt den minste tuften. Den minste tuften bedømte Bratrein som rester av en trebygning, mens den største hadde hatt torvvegger. Etter min oppfatning taler planformen ikke for at dette er rester av kirkebygninger, i alle fall ikke fra perioden før 1650.

Øverst: ”Kirketuft I” sett fra sør, nederst ”Kirketuft II” sett fra øst, 1966. Foto: Håvard Dahl Bratrein, Tromsø Museums Arkiv.

SKJERVØY

Kirkestedet er første gang nevnt i TR1589 med en residerende kapellan. På prestegården er det kjent 3 gravrøyser. Gården var krongods i 1647, og gav lav landskyld (gresleige).

Skjervøy, med dagens kirke (Skjervøy 3) avmerket. De(n) eldre kirken(e) har trolig stått i området utenfor kirkegårdsmuren på søndre side. Kart: Askeladden.

Katalognr.: 63

Navn: **Skjervøy F**

LOKALISERING

Ved nåværende kirke, like sør for den murte innhegningen rundt kirken, ligger et åpent jorde hvor det fremdeles er tydelige rester av en eldre innhegning. Det er sannsynlig at denne markerer stedet for Skjervøy F og Skjervøy 2.

DATERING

Dateringen er usikker. Det er ingen trekk ved kirkestedet og/eller eiendomsforholdene som kan indikere når kirken ble bygget. Det er imidlertid bevart inventar fra senmiddelalderen, og i en synfaring fra 1770 (ved Skjervøy 3) nevnes en klokke med innskrift 1563.

VIKTIG INVENTAR

Det er bevart treskulptur fra senmiddelalderen på Tromsø Museum og i Historisk Museum i Oslo: Et krusifiks (Ts/K 35), St, Mikael (C 2999), Anna Selv-tredje (C 2998), og et alterskap (C 3000).

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Kirken må ha blitt revet omkring 1665 (se Skjervøy 2, "Datering").

KIRKEGÅRD

Den eldste kirkegården skal ligge like nedenfor prestegårdens hus, og det skal fremdeles være rester av innhegningen synlig (Holand 2004). Denne innhegningen kan etter min oppfatning synes noe for liten til å ha omsluttet både kirke og gravplass.

Katalognr.: 64

Navn: **Skjervøy 2**

Utrykte kilder: RiA, Rentekammeret, Prestenes manntall 1664-66, nr. 36.

LOKALISERING

Se Skjervøy F.

DATERING

I prestemanntallene fra 1666 heter det at kirken ”er nyligen opbygt aff ny”.

BYGNINGSHISTORIE

Regnskapene tar til ved den nye kirkens (Skjervøy 3) bygging i 1726. Det er likevel mulig at den støpulen som nevnes ved kirkens østre gavl i 1726 kan ha tilhørt den eldre kirken. Kirken skal ha vært liten og mørk med små vinduer (Holand 2004).

Det framgår av opplysninger hos Nannestad at kirken var en tømmerkirke (se ”Riving/Nedlegging/Flytting”).

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Nannestad (1750 (1942), s. 22-23) opplyser at tømmeret fra Skjervøy F var brukt i et beinhus ved den vestre enden av Skjervøy 3.¹⁷

Katalognr.: 65

Navn: **Skjervøy 3**

Utrykte kilder: Kildendr. 23; SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51.

LOKALISERING

Kirken står i dag, like nord for den eldste kirkeplassen.

DATERING

Kirken stod ferdig i 1726.

BYGNINGSHISTORIE

I 1726-27 ble det betalt 70 riksdaler for å hugge og samle tømmeret, ”samt fløtning og flaatning”. Byggmesteren Hans Michelsøn fikk akkordlønn for hele byggingen, 72 riksdaler. I 1746-47 ble kirken bordkledd med 17 tylfter bord, og deretter malt brunrød. I 1747 ble det ”betalt for beenhuset”, som Nannestad opplyste var bygget av tømmer fra den eldre kirken. Det framgår ikke om beinhuset ble oppført dette året, eller om det gjaldt en reparasjon. I 1750 ble det lagt pannetak på kirken. Fire tømmerstokker ble brukt til nye gulvåser i kirken. ”Det murede graw stæd” nevnes samme år.

Nannestad skriver i 1750 at kirken var en ”nedrig” korskirke uten tårn, rødmalt og tekket med takstein. Det stod en støpul ”eller Skiul” ved kirkens østre gavl. Ved vestenden av kirken stod et beinhus oppført av tømmeret fra Skjervøy F (Nannestad 1750 (1942), s. 22). Et senere beinhus (bygget i 1797) lå i følge en branntakstforretning fra 1846 ni alen fra kirken.

Skjervøy 3 på 1880-tallet, fra vest. Foto Axel Lindahl. Kilde: Norsk Folkemuseums billedsamling.

I 1755 nevnes et skriftehus med en dør og vindskie, som ble tjærebredt og malt brunrødt ”runden om”. Året etter ble det tatt råtne kister ut av gravkjelleren og begravet på kirkegården. I 1769 ble det kjøpt inn 8 tylfter tømmer, 5 bjelker og en tømmerstokk.

I en synfaring fra 1770 heter det om kirken at den var en tømret korskirke, med sakristi men uten tårn – klokkene hang ”i et skuer, i den ene ende af kircken”. Det var et våpenhus eller bislag utenfor ”kirkedøren”, sannsynligvis i vest. Veggene var bordkledde og malte. Kirkens tak var tegltekkt, med unntak av sakristiet som var spontekkt. Kirken hadde åpen himling. Pannetaket var i dårlig forfatning, og måtte repareres – i denne forbindelse ble det foreslått å forhøye kirken ”med et par omfar tømmer”, for å få plass til gallerier ”da kirken er wel liden nu og almuens mængde tiltager”.

I 1772-73 fikk Peder Bersvendsen betalt som ”mester” for kirkearbeidet i ni uker, uten at det er gitt ytterligere spesifikasjoner. I 1774 fikk to menn betalt for murerarbeide under sakristiet. 2000 takstein ble kjøpt i Bergen. Samme år fikk Erich Hansen betalt for 4 uker og 5 dagers arbeid med et tårn. I 1776 ble det anskaffet to tømmerstokker til lekterne (galleri?) og ”gangen over kordøren”. I juli 1776 fikk kirken 50 tylfter bord fra Reisen (Reisadalen). Samme år fikk ”snedkerne Schamfer og Jacob Erichsen” betalt 86 riksdaler for bordkledning, lektere (sannsynligvis i betydningen gallerier) og for oppgang til prekestolen. Maleren Holmberg arbeider på kirken i 16 dager.

I 1784 ble det betalt for en mengde spiker til ”welwingen”. I 1785 ble tårnet tjærebredt ”ooppaa”, hvilken tyder på at kopperhjelmene må være senere. I 1788 ble det lagt gulv i den store kirkedør, hvilket vel betyr i våpenhuset. I 1797 ble det bygget et nytt gravhus.

Kraft skriver i 1835 at kirken var en korskirke av tømmer med tårn (Kraft 1835, s. 495). Utfra Branntakstforretningen fra 1846 kan man se at kirken da kun hadde et lite tømret våpenhus i vest, $3 \frac{3}{4}$ alen langt, $3 \frac{1}{2}$ alen bredt og $3 \frac{1}{2}$ alen høgt. Våpenhuset eller bislaget i sør var oppført i bindingsverk, $4 \frac{1}{2} \times 4 \frac{1}{2}$ alen, og 3 alen høgt. Det lå ”allminnelige” takstein på hele kirken, med unntak av begge bislagene (vestre og søndre våpenhus), som hadde bordtak. Tårnet var tekket med spon.

Kirken framstår i dag som en korskirke med ganske små og lave korsarmer, lavere/smalere kor i øst og lavere/smalere sakristi øst for koret. Stort våpenhus under saltak i vest, og et mindre våpenhus under saltak på den søndre korsarmens sørvegg. Disse er ikke originale, her stod kun to mindre bislag i alle fall fram til 1846 (se ”Bygningshistorie”). Døren i det vestre våpenhusets vestvegg er fra 1900-tallet. Veggene har utvendige strekkfisker, og er kledd med stående panel. Taket er tekket med ruterheller av skifer. Kirken gjennomgikk en større restaurering på 1950-tallet, med tanke på å bringe en del av bygningsdetaljene tilbake til opprinnelig uttrykk. Vinduer og dører er således ikke originale, og på 1700-tallet var kirken rødmalt og hadde pannetak. Innvendig har kirken langsgående tønnehvelv i skipet, og flat himling i korsarmene.

KIRKEGÅRD

I synfaringen fra 1770 heter det at ”Siden kirken staaer paa et sompigt stæd, er det høyelig fornøden at der bekostes en dyb grøft paa øwer siide af kirke-gaarden, paa det kirkegaarden kand bliwe tør”.

Skjervøy kirke fra sør. I forgrunnen en del av området som antaes å være tomten for de eldre kirkene. Foto: Tromsø Museums billedsamling.

KIRKENESET, AKKARVIK

Sagnkirke i Skjervøy sogn. I 1963 skal det ha kommet inn melding til Tromsø Museum om en tilgrodd kirkeruin – tuften skulle befinne seg ”på ei lita slette rett ved høgspenkabelen som der krysser Langfjorden” (Bratrein 1966, u.p.). Sagnet antyder at kirken skal ha blitt lagt ned ved den store mannauden. Bratrein fant ingen tuft eller andre rester ved sin befarig i 1966, og han konkluderte med at stedet var ”heilt utenkelig som bosted og kirkested” (Bratrein 1966, u.p.).

ÅRVIKSAND, ARNØY

Sagnkirke i Skjervøy sogn med sterk tradisjon. Eiendommen Kirketoft (i nyere tid omdøpt til "Kirkemo", Gnr. 16, br. 64) er tidligere utpekt som sted. Bratrein fant en tuft han karakteriserte som "sannsynlig" etter en langkirke med korutbygg og et mulig våpenhus (Bratrein 1966, u.p.).

"Kirketuften" på Årviksand i 1966. Foto: Håvard Dahl Bratrein. Tromsø Museums arkiv.

KARNES

På Karnes ble det bygget et forsamlingshus i 1731. Det omtales også som et kapell, og er derfor regnet som en kirke her, selv om grensen mellom ”forsamlingshus” og ”kirke” er utydelig.

Karnes, med det tradisjonelt utpakte kirkestedet avmerket. Markeringen omfatter også en mulig begravellesplass eller ”uinnviet” kirkegård. Kilde/kart: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 66

Navn: **Karnes 1**

Utrykte kilder: Nr. 38.

LOKALISERING

Lokaliteten ”Kirkevollen” ligger på nedre Karnes, ved sjøkanten i bukten rett overfor Jordamoholmen (Bratrein 1968, s. 1), men området var oppdyrket og ingen rester synlige under Bratreins befaring i 1968. En minnestøtte er reist der tradisjonen har utpukt tuften.

DATERING

Bygningen var oppført i 1731.

BYGNINGSHISTORIE

I følge Guttormsen var det misjonæren Simon Kildal som skaffet storvokst tømmer til bygningen i 1731 (Guttormsen 2005, s. 297). Bygningen målte 11 x 6 meter, var uten tårn, og hadde trekors på gavlen over inngangen.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

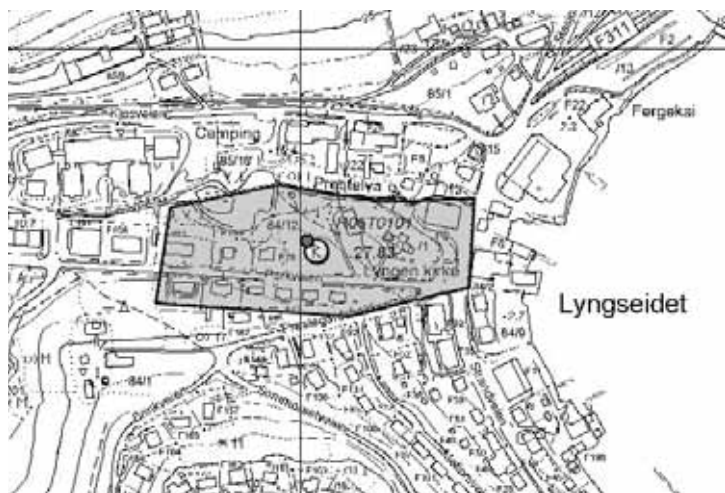
I 1740 ble forsamlingshuset erstattet av et kapell ved Lyngseidet (se Lyngen 1). Grunnen skal ha vært ønsket om en kirkegård på Lyngseidet, som lå bedre til for folkene i Ullsfjorden, som tidligere hadde måttet føre sine døde til Karlsøy. I kirkeregnskapet for Lyngen i 1756 finnes formuleringen ”da blev kirkeregnskapet paa Karnes forhørt” men det er usikkert hvordan dette skal tolkes – det er mulig at forsamlingshuset stod ennå en tid etter at Lyngen 1 ble bygget, angivelig i 1740.

KIRKEGÅRD

Det skal ikke ha vært kirkegård på Karnes, men det fortelles om funn av menneskebein på området. I følge Svestads registreringer i 2002 var det en kristen, men ”uvigsla” gravplass her (Riksantikvarens database for kulturminner – Askeladden).

LYNGEN

Lyngseidet ble kirkested i 1740, etter at forsamlingshuset på Karnes ble lagt ned. Det hadde ikke vært kirkegård på Karnes, slik at de døde måtte føres til Karlsøy, og befolkningen i Ullsfjord ønsket seg et kirkested som lå lettere tilgjengelig (se Karnes).

Lyngseidet. Lyngen 2 sees omtrent midt på den høgre delen av det avmerkede feltet. Lyngen 1 skal i følge Karlsten 1981 ha stått mellom nåværende kirke og stranden. Det store, avmerkede området inneholder trolig flere eldre kirkegårder. Kilde/kart: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 67

Navn: **Lyngen 1**

Utrykte kilder: Kildenr.: 38; SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51.

LOKALISERING

Kraft skriver at kirken ble oppført ”paa det Sted, hvor den nu staaer, i 1740” (Kraft 1835, s. 495), mens Haakon Karlsten jr. oppgir at den stod mellom nåværende plass (Lyngen 2) og stranden (Karlsten 1981).

DATERING

Kirken ble oppført i 1740, og ble innviet 8. søndag etter Trinitatis av prost Henning Junghans fra Tromsø (Guttormsen 2005, s. 298).

BYGNINGSHISTORIE

Kirken skal ha blitt flyttet fra Karnes, og gjenoppbygget på Lyngseidet (Karlsten 1981; Guttormsen 2005, s. 298). Som i andre slike tilfeller er det umulig å vurdere om det kun gjaldt gjenbruk av materialer, eller om kirken virkelig ble gjenoppført. Ettersom Guttormsen oppgir målene på skipet til ca. 12 x 9 meter (og bygningen på Karnes målte 11 x 6 meter) virker det første alternativet åpenbart mest sannsynlig. Det ble dessuten tilbygget et kor.

Allerede i 1747-49 blir kirken oppgitt å være ”aldeles brystfældig”. I 1752 ble kirkens våpenhus reparert. Våpenhuset hadde torvtak. Det ble ”lagt inn” bjelker i kirken. Året etter ble det lagt ny torv på kirketaket.

I en synfaring fra 1770 heter det at klokken hang i et ”skur” ved enden av kirken – den hadde altså ikke tårn.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

En ny kirke stod under bygging i 1770. I 1775 ble den gamle kirkens kor brukt ved ”den nye kirke”, og samme år er det innført at man hadde ”for den gamle kirke bekommet” 16 riksdaler, og man betalte for ”at giemme og nedbære den gamle kirkes inventarier”. I jubileumsboken av Haakon Karlsen jr. heter det at noe av tømmeret ble solgt til et naust i Oldervik, men dette er ikke bekreftet i regnskapene.

KIRKEGÅRD

I følge et notat av Ingegerd Holand fra 2004, skal den første begravelsen ha vært foretatt i 1740, og kirkegården ble innhegnet i 1756.¹⁸ Dette er ikke ført i regnskapene.

Katalognr.: 68

Navn: **Lyngen 2**

Utrykte kilder: Kildernr.: 38; SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51.

LOKALISERING

Kirken står på Lyngseidet i dag. Den ligger noe lenger opp fra sjøen enn der den første kirken skal ha stått.

DATERING

I følge en synfaring fra 1770 var kirken planlagt bygget samme år, og det var fraktet tømmer til stedet. Første gang kirken nevnes i regnskapene, er i 1775. ”Optimring” skjedde i 1776 eller noe tidligere, mens bordkledning kom på i 1779.

BYGNINGSHISTORIE

I følge synfaringen fra 1770 var en stor del av materialene bekostet av ”sal. Johan Hysing som var proprietair i Tromsen, med 65 Rdr” – ”dette tømmer har han og hans sal. Hustrues arvinger foræret til denne kirke bygning imod at naar af kirkens penge bekostes en ny og smukkere mæssehagel som behøwes, de afdøde nawne da maa sættes paa samme”. I de senere regnskapene fremkommer det at det dreide seg om 40 tylfter tømmer.

I 1775 ble det betalt for ”at opsætte til den nye kirke den gamle kirkes kor”. Det er usikkert hvordan det gamle koret ble brukt – kanskje utgjør dette dagens sakristi. Samme år fikk arbeidsmennene Jacob Eichsen og Lars Køberg utbetalt en større sum penger, og dette nevnes sammen med utgifter som ellers ser ut til å dreie seg om frakt og fløtning av tømmer fra Reisa. Det ble også kjøpt inn takstein/panner og brunrødt. I 1776 det ble betalt 138 riksdaler til Hr. Sommer ”til kirkens optimring”, men ut fra sammenhengen opplysningen står i kan dette ha vært utført noe tidligere. På høsten 1778 ble det kjøpt 25 tylfter bord ”til kirkens klædning paa væstre siide”. Det ble også betalt for ”kirkens maling” dette året. Ole Josephson og Ole Johanson fikk betalt for bordkledning i 1779. Året etter fikk den samme Ole Johanson betalt for ”i 3de dager for at overstryge væster og sør væggen paa kirken”.

I 1783 ble våpenhusets bordtak fornyet. I 1785 ble to av kirkens vinduer sendt til Bergen for reparasjon. Året etter ble det kjøpt inn en stor mengde pannestein ”til at forbædre kirken med”. ”Den søndre kierckedør” nevnes i 1787. Kirken ble bordkledd på nytt i 1788. Den kjøpte da 30 tylfter sagbord ”staaende wed saugen i Reisen”, mens Ceder Berhendsen fikk

betalt for å fløte bordene til ”ladde-plassen”. Kirken ble malt i 1789. Taket ble skadet under en storm i 1796.

Det ble holdt branntakstforretning over Lyngen kirke 28. juni 1847.¹⁹ Der vises det til en større ombygging av kirken i 1845 og 1846. Det framgår også at selve kirken hadde torvtekket tak, mens tilbyggene hadde taktekke av ”bord og sten”.

I dag framstår bygningen som en korskirke med koret i østre korsarm, med et lite sakristi under saltak på korets østvegg. Alle kors har sammenfallende mønehøgde. I dag står et svært dominerende, kvadratisk tårn i vest, nesten tilsvarende den vestre korsarmens fulle bredde. Tårnet er ikke originalt, og erstattet en takrytter over korsmidten under ombyggingen i 1840-årene. Kirken har nå et lite våpenhus under saltak ved den søndre korsarmen, men det er usikkert hvorvidt den også har hatt et våpenhus i vest før dagens tårnfot ble bygget. Kirken er i dag kledd med stående panel både utvendig og innvendig. Taket er tekket med takstein. Vindusutformingen med rundbuet øvre avslutning er ikke original, og stammer trolig fra ombyggingen i 1840-årene. Interiøret domineres i dag av et galleri med svungen front i søndre, vestre og nordre korsarm, understøttet av klassiserende søyler. Søndre og nordre korsarm har i tillegg gallerier med svungen front i ytterligere en høgde. Kirken må trolig være forhøyet i forhold til det opprinnelige utseende – den ville ellers ha et uvanlig høgsmalt preg sammenlignet med tilsvarende kirker i Troms og Finnmark. Kirken har kryssende rundet himling. Interiøret er hvitmalt og beige med brune detaljer.

KIRKEGÅRD

En ny kirkegård skal ha blitt anlagt ved kirken i 1775, med en liksvale anlagt like ved kirkens hovedinngang (Holand 2004). Opplysningen er ikke bekreftet i regnskapene. I 1796 ble ”muhren runden om kierke gaarden” reparert.

Lyngen kirke fra sør, 2004. Foto: Torbjørn Andersen. Arkitekturguide for Nord-Norge.

KÅFJORD / OLDERDALEN

I 1722 ble det oppført et misjonsskapell av Thomas von Westen i Kåfjord i Lyngen. Det ble betjent av misjonærer fra Skjervøy, og ble bare brukt av samisktalende (Holand 2004). Etter tradisjonen skal det ha stått på Storslett i Olderdalen (Bratrein 1969).

Storslett i Olderdalen, med den angitte lokaliteten for Kåfjord 1. Kart: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 69

Navn: **Kåfjord 1**

LOKALISERING

En tuft skal ha vært påvist i 1930 oppå en tørr voll like ved skillet mellom Soleng og Storslett (Bratrein 1969, "Tillegg til kirketuftundersøkelsen", med ref.).

DATERING

Kapellet ble oppført i 1722.

BYGNINGSHISTORIE

Ungdomsskolestyrer Leigland befarte stedet i 1930, og fant en tydelig tuft med synlige graver omkring. Kapellet var 7-8 meter langt (Bratrein 1969).

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Da den første kirken på Lyngseidet (Lyngen 1) ble oppført i 1740 skal dette ha overtatt funksjonene til kapellet i Kåfjord. Bygningen skal likevel ha stått til omkring 1796, og det må bety at det i alle fall i en periode var i bruk også etter 1740. Tømmeret skal ha blitt brukt i en skolebygning på Lyngseidet (Bratrein 1969, "Tillegg til kirketuftundersøkelsen"). En annen tradisjon hevder at tømmer ble brukt i et båthus på Lyngseidet (Holand 2004).

KIRKEGÅRD

Det var kirkegård rundt kapellet. Det er funnet bein her i etterkrigstiden, men spor etter kirkegårdsmuren er nå borte, og trolig delvis under, eller ødelagt av en veg. Kirkegården er markert ved en minnestøtte.

KVITNES

Kvitnes er nevnt som kirkested i TR 1589, da kirken var anneks under Karlsøy.

Katalognr.: 70

Navn: **Kvitnes F**

LOKALISERING

Det er ikke funnet tuft etter kirken. Kirkegården skal ha ligget på den sørligste av to gårdshauger, og kirken skal ha ligget nedenfor kirkegården (Bratrein 1966, u.p.).

DATERING

Stedet var gammelt Bjarkøygods (i Rosenkranzenes eie i 1647) i likhet med hele Vanna. Kirkestedet kan derfor trolig sees i sammenheng med de øvrige fiskeværskirker for eksempel på Senjas vestside, og dateres til senmiddelalderen. Det er ingen ytterligere kilder til kirkens datering.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Kirken er nevnt i en kirkeoversikt i Stattholderarkivets jordebøker i 1625, men var nedlagt før 1666.

VANNVÅG

Vannvåg er nevnt som kirkested i TR 1589, da den var anneks under Karlsøy.

Katalognr.: 71

Navn: **Vannvåg F**

LOKALISERING

Bratrein fant tre gårdshauger på gården (Bratrein 1966, u.p.). På den midterste av haugene fant han en tuft som kunne være kirketuften, mens det lokalt ble fortalt at tuften lå i et område mellom de to nordvestlige haugene.

DATERING

Stedet var gammelt Bjarkøygoods (i Rosenkranzenes eie i 1647) i likhet med hele Vanna. Kirkestedet kan derfor trolig sees i sammenheng med de øvrige fiskeværskirker for eksempel på Senjas vestsida, og dateres til senmiddelalderen. Det er ingen ytterligere kilder til kirkens datering.

BYGNINGSHISTORIE

Den mest sannsynlige av tuftene Bratrein registrerte i 1966, var om lag 25 meter lang, etter en langkirke orientert omtrentlig Ø–V, med skip og kor av torvmur, mens et tilbygg på vestsiden – våpenhuset – trolig har vært i tre.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Kirken er nevnt i en kirkeoversikt i Stattholderarkivets jordebøker i 1625, men var nedlagt før 1666.

”Panorama” av Vannvåg i 1966, sett fra sør. Området med kirketuften som Bratrein pekte ut er stippet med rødt. Foto: Håvard Dahl Bratrein, Tromsø Museums arkiv. Opprinnelig to sammenlimte foto, digitalt beskåret og moderat retusjert av V. Trædal 2005.

TORSVÅG

Torsvåg er nevnt som kirkested i TR 1589, med en residerende kapellan som også betjente Helgøy.

Katalognr.: 72

Navn: **Torsvåg F**

LOKALISERING

Etter tradisjonen skal kirken ha stått på Kirkesanden om lag en kilometer utover fra Torsvåg, og kirkegård skal ha vært Liksanden ca. 150 meter lenger ut (Bratrein 1966, u.p.).

DATERING

Stedet var gammelt Bjarkøygods (i Rosenkranzenes eie i 1647) i likhet med hele Vanna. Kirkestedet kan derfor trolig sees i sammenheng med de øvrige fiskeværskirker for eksempel på Senjas vestsida, og dateres til senmiddelalderen. Det er ingen ytterligere kilder til kirkens datering.

BYGNINGSHISTORIE

Bratrein fant en mulig kirketuft i 1966, etter en korsformet bygning om lag 9-10 meter hver veg. Han har imidlertid ikke trukket fram denne tufta i den senere bygdeboka for Karlsøy og Helgøy, og ettersom planen var en korsbygning virker den tvilsom som kirketuft for en så gammel kirke.

VIKTIG INVENTAR

Det er mulig at det bevarte middelalderinventaret i Helgøy kirke (s.d.) kan stamme fra Torsvåg opprinnelig, men dette er langt fra sikkert.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Kirken er nevnt i en kirkeoversikt i Stattholderarkivets jordebøker i 1625, men var nedlagt senest 1666. En tradisjon hevder at kirkebygningen skal ha blitt revet og flyttet til Helgøy omkring 1650.

KARLSØY

Karlsøy kirke er nevnt første gang i TR 1589, da den var residerende kapellani under Tromsø med Vannvåg og Kvitnes som annekskirker. I 1776 ble Karlsøy eget kall, med Helgøy som anneks fra omkring 1786. Vannvåg og Kvitnes var da for lengst nedlagt.

Karlsøy, med dagens kirke avmerket. Stedet hvor Karlsøy F og Karlsøy 2 stod var trolig i området vest for den stående kirken, ved "hjørnet" mellom Klokkarelva og hovedvegen. Kirken(e) var omgitt av en kirkegård. Kilde/kart: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 73

Navn: **Karlsøy F**

LOKALISERING

Den eldste kirkegården skal ha ligget vest for dagens kirke, ned mot riksvegen i S og like Ø for Klokkarelva. Her skal også være tuft etter Karlsøy 2, uten at man med sikkerhet kan si at den første kirken stod på samme sted.

DATERING

Kirken og kirkestedets datering er noe usikker. Tidligere har Bratrein gitt uttrykk for en datering til 1200-tallet (Bratrein 1970, s. 37), men har senere skjøvet dateringen fram til første kvartal av 1400-tallet (Bratrein 1989, s. 238). Bakgrunnen er blant annet at gårdshaugen på Karlsøy er datert til slutten av 1300-tallet. Men han ser samtidig ut til å mene at Karlsøy eksisterte som selvstendig prestegjeld forut for opprettelsen av Tromsø kannikgjeld i 1419 (DN XVII nr. 386 og 978), og at Karlsøy ble innlemmet i kannikgjeldet ved dette tidspunktet. Det burde etter min oppfatning i sistnevnte tilfelle være mulig å se restene av et lokalkirkelig gods rundt Karlsøy, men dette er ikke dokumentert.

VIKTIG INVENTAR

På Historisk Museum i Oslo er det bevart treskulptur fra senmiddelalderen: Et krusifiks (C 3137), en kvinnelig helgen (C 3124), og en gruppe med Sta. Maria Magdalena og Sta. Sunniva (C 3122 og 3123).

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Kirken ble revet omkring 1620 (Braterin 1989, s. 238 og 324).

KIRKEGÅRD

Det skal ennå kunne sees rester etter graver fra den eldste kirkegården, som lå rundt kirken (se ”Lokalisering”). Kirkegården var i bruk til 1840. Dagens kirkegård ligger et annet sted på øya.

Katalognr.: 74

Navn: **Karlsøy 2**

Utrykte kilder: SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51.

LOKALISERING

Se Karlsøy F – tuften som ligger i det omtalte kirkegårdsområdet er med stor sannsynlighet etter Karlsøy 2.

DATERING

Bratrein oppgir at kirken ble bygget omkring 1620 (Braterin 1989, s. 324).

BYGNINGSHISTORIE

I følge Nannestad (1750 (1942), s. 21-22) var kirken en ”nedrig” langkirke med et spisst lite tårn, og steintak. Kirken og tårnet var rødmalt. Den hadde liggende panel: ”Fiælene sate efter Længden i Bordklædningen”. Kirken hadde ikke skriftehus og font. Kirken hadde ikke himling, men kledning festet til taksperrene. Det skal foreligge ytterligere en beskrivelse av kirken av presten Molde fra omkring 1750 (Braterin 1989, s. 325).

I en synfaring fra 1770 ble kirken beskrevet som en tømret langkirke med tårn, sakristi og våpenhus. Den var utvendig bordkledd og malt. Kirken hadde åpen himling. Det blir videre opplyst at kirken nettopp var noe ombygget: Den var forhøyet en del for å gi plass til to gallerier, og tårnet med spir var også nytt. Taket ble samtidig tegltekkt.

Omkring 1790 ble to kraftige korsarmer bygget til.

Bratrein skriver at kirken ble ombygget kraftig i løpet av den perioden den stod. Opprinnelig var den ”tilhøgd eller oppløfta” i Bergen, og ble fraktet til Karlsøy med et handelsskip som trafikkerte der om sommeren. Hele kirken var ca. 32 alen lang (Braterin 1989, s. 324).

Etter en (ikke signert) befaring i 1972 (Riksantikvarens database for kulturminner – Askeladden, lokalitet 28962) beskrives tuften med ”tilbygg” mot Ø, V og N, og kanskje også mot S. Det lå bevarte syllsteinsrekker i dagen. Det virker sannsynlig at dette er tuften etter korskirken.

AVBILDNINGER

Kirken er tegnet av Capell Brooke i 1820. Den framstår der som en korskirke med lavere/smalere korutbygg, og lavere/smalere sakristi bak koret. Tårn over korsmidten, kort hals men svært høy hjelm.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Kirken ble revet i 1861.

KIRKEGÅRD

Det kan ikke sees kirkegårdsinnhegning eller gravmarkeringer på Capell Brookes tegning fra 1820, men det skal ha vært graver ved kirken (se også Karlsøy F, ”Kirkegård”). Den gamle kirkegården skal ha blitt nedlagt omkring 1840.

Karlsøy 2 på en tegning av Capell Brooke fra 1820. Kilde: Tromsø Museums billedsamling.

HELGØY

Kirken nevnes første gang i 1580 som seilingsmerke (Bratrein 1989-1994).²⁰ I TR 1589 er den nevnt som kapellkirke under Torsvåg. Senere ble kirken anneks under Tromsø, og fra omkring 1786 under Karlsøy. Stedet har vært kirkested fram til i dag.

Helgøy. Nåværende kirkested markert, mens de tidligere kirkene stod i Kjerkevika. Helgøy 2 er lokalisert, og delvis utgravd på en eldre, nå utslettet kirkegård. Kart: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 75

Navn: **Helgøy F**

LOKALISERING

Kirken har trolig ligget i Kjerkevika, på eller ved en eldre, utslettet kirkegård ved siden av de yngre bevarte kirkegårdene. Under en utgravning i 1976 ble det ikke påvist rester av den eldste kirken (se Helgøy 2). Kirkestedet ligger på gårdens innmark.

DATERING

Det er bevart inventar fra siste halvdel av 1400-tallet. En mer nøyaktig datering av kirkestedet/kirken er vanskelig. Bratrein har i bygdeboken for Karlsøy og Helgøy tatt til orde for at Helgøy var den eldste av kirkene i Nord-Troms (bortsett fra Tromsø). Han gjetter på en datering tilbake til 1200-tallet. Kirkestedsgården var relativt stor, målt i landskyld, og det er et mindre antall gravminner på gården.²¹ I 1647 var gården krongods, men nabogården Innerby har et for Nord-Troms vedkommende påfallende eiendomsforhold, som med litt godvilje kan sees som gammelt lokalkirkelig gods.

I 1770 hadde Helgøy kirke (Helgøy 2) to små kirkeklokker, hvorav den ene hadde påskrevet 1588.

VIKTIG INVENTAR

I den nåværende kirken er det bevart inventar fra senmiddelalderen: En gruppe bestående av en madonna, en St. Olav og en nådestol, og en dør til et alterskap. Inventaret kan stamme fra Torsvåg, men dette er tvilsomt.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Kirken skal ha vært revet før 1666, da det stod en ny kirke her (se Helgøy 2, ”Datering”).

KIRKEGÅRD

Den eldste kjente kirkegården i Kjerkevika er for det meste utslettet, men lå ved siden av den nye kirkegården (Bratrein 1967; se også ”Lokalisering”). Dimensjonene var om lag 40 x 36 meter.

Katalognr.: 76

Navn: **Helgøy 2**

Kilde nr. 40; SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51; RiA, Rentekammeret, Prestenes manntall 1664-66, nr. 36.

LOKALISERING

Et utskiftningskart fra 1887 slår fast at kirken lå inne på den utslettede kirkegården. En utgravning i 1976 bekreftet dette (Eide 1976). Det ble ikke funnet rester av Helgøy F, men Helgøy 2 virket å være oppført dels over eldre graver – det er derfor mulig at tomten ble noe flyttet i forhold til den eldre kirken.

DATERING

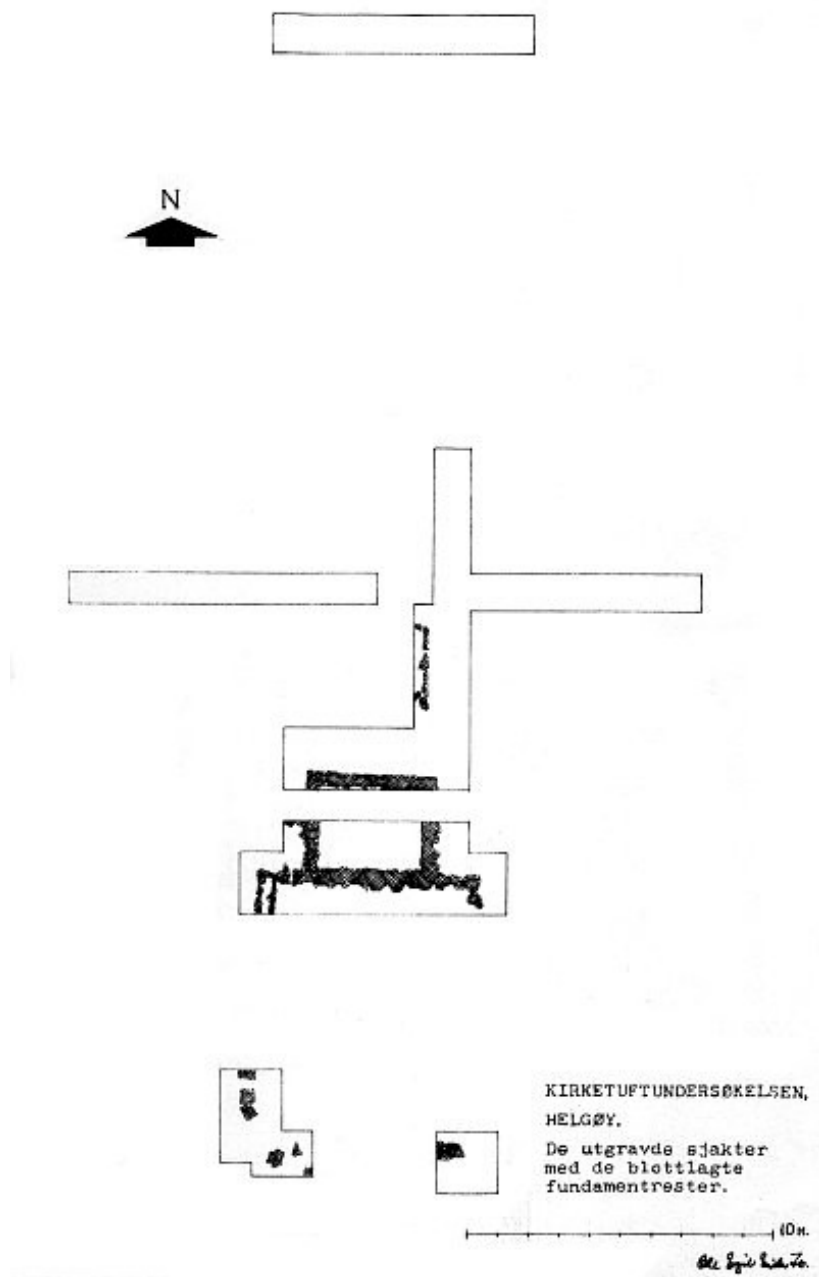
Kirken ble bygget trolig i løpet av 1660-årene, da det i 1666 heter at den var ”nyligen opbygt”. Bratrein refererer til et ”sagn” om at kirken skulle være flyttet fra Torsvåg, da kirkestedet der ble nedlagt omkring 1650 (Bratrein 1967, s. 50).

BYGNINGSHISTORIE

I 1666 opplyses det at kirken var ”nyligen opbygt paa almuens egen bekostning, efter gammel sædvane”.

I 1726 ble våpenhuset bordkledd over en periode på seks uker. I 1746 ble det kjøpt never for å tekke kirkens tak. I 1749 tjærebres tårnfoten, som tyder på at kirken hadde tårn ”fra grunnen av” eller støpul. I 1753 ble det kjøpt fire stokker til gulvåser i våpenhuset. Samme år ble gulvet i koret reparert, med to luker ned til en gravkjeller. I 1764 fikk kirken sju vinduer fra Bergen. Samme år ble det kjøpt 2000 takpanner. Året etter omtales ”stoele rom i den nye kor”, og at kirken har hatt en større reparasjon.

I en synfaring fra 1770 beskrives kirken som en nylig reparert langkirke med tårn, sakristi og våpenhus. Den var bordkledd og utvendig malt, og taket var tekket med taktegl. Den hadde åpen himling.

Ole Egil Eides skisse over utgravningfeltet på Helgøy, 1976.

Ved en undersøkelse i 1976 ved Gerd Stamsø Munch og Jens Storm Munch ble en del av kirkens grunnmur avdekket inne på det eldste kirkegårdsområdet (her referert etter Ole Egil Eides notat til Riksantikvaren, Eide 1976). Kirken ser ut til å ha vært orientert med koret temmelig rett mot nord. Skipet målte 10 x 7 meter, og koret 3 x 4,5 meter (utvendige mål). Det var heller dårlig samsvar mellom fundamentrestenes utstrekning og omrisset av bygningen på utskiftningkartet fra 1887 – men dette kan bero på kartets målestokk. Den best bevarte delen av bygningen var et murt gravkammer under koret. Det var fundamentert på steril bakke, og målte 3,25 x 2,65 m innvendig målt. Trolig var kammeret anlagt da kirken ble reist, og planlagt for 4–5 kister. Murene var uten gjennomgående skiftegang, med blåleire som bindemiddel. Gravkammeret er nevnt i det skriftlige kildematerialet, da gulvet i koret ble reparert i 1753 med to luker ned til gravkammeret (se ovenf.). Gravkammeret har også dannet

grunnmur for koret. De øvrige fundamentene som ble påvist var i tørrmur. Utfra bredden på fundamentene (0,3 til 0,6 meter) er det nærliggende å anta at kirken var en laftet tømmerkirke. Det ble også funnet graver under muren, som trolig må bety at kirken ble noe flyttet i forhold til den eldste. Det ble påvist store mengder knust taktegl, som i følge det skriftlige kildematerialet tekket kirken i alle fall fra 1764 av.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Omkring 1888 ble kirken revet, og tømmeret auksjonert bort: ”halve kirka blei oppført som våningshus på gården Mjønes på Helgøy” (Bratrein 1967, s. 50).

KIRKEGÅRD

Se Helgøy F. I 1770 ble det opplyst at allmuen hadde ”arbeidet ferdig” kirkegården med en god kirkegårdsmur.

Bu på Mjønes, 1967, Bygget i laftet plank, angivelig materialer fra gamle Helgøy kirke. Foto: Håvard Dahl Bratrein, Tromsø Museums arkiv.

Helgøy i 1967, foto fra nordøst. Nyere kirkegård til venstre i bildet. Den eldste kjente kirkegården midt i bildet, ned mot sjøen. Foto: Håvard Dahl Bratrein. Tromsø Museums arkiv.

NORDSKAR

Nordskar eller Skar kirke er i utgangspunktet en sagnkirke, men virker sannsynlig som kirkested. Den er imidlertid ikke nevnt verken i Reformatsen av 1589, i en kirkeoversikt i Stattholderarkivets jordebøker i 1625, eller i 1666. I presten Kaurins beskrivelse over Karlsøy Prestegjeld fra omkring 1790 heter det at det skal ha stått et korshus i Nordskar, og at man da ennå kunne se levninger av jordvollen rundt kirkegården (Bratrein 1967, s. 57).

Katalognr.: 77

Navn: **Nordskar F**

LOKALISERING

Lokaliteten kalles Grindmarka, og ligger om lag 50 meter opp fra sjøen.

DATERING

Ettersom kirken ikke er nevnt i TR 1589, må den trolig ha vært oppført etter dette. I Lyngen kirke finnes en toarmet lysestake med innskrift om at den opprinnelig kom fra Skar kirke og ble gitt til Lyngen av sorenskriver Thomsøn i 1753. Stilistisk kan lysestaken dateres til omkring 1600, noe som vil være en aktuell datering for kirken. Kirken er som nevnt likevel ikke med i en kirkeoversikt fra 1625 i Stattholderarkivets jordebøker.

BYGNINGSHISTORIE

Bratrein fant ingen tydelig tuft i 1965, men et oppmurt torvgjerde kan være spor etter en kirkegårdsinnhegning (Bratrein 1967, s. 57). I en artikkel fra 1981 skriver Bratrein at kirken kan ha vært en privatkirke for stormannen Hans Hansen omkring 1600 (Bratrein 1981b).

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Kirken må ha blitt revet før 1666.

RYTEN / STEIKARVIK

Sagnkirkested i Helgøy sogn. Etter tradisjonen skal det ha stått kirke med kirkegård inne i gammelgårdsbukta. Det er også et lokalt stednavn "Kirkesletta" her. Bratrein fant to tufter som han karakteriserte som mulige eller sannsynlige kirketufter. Den ene tuften var etter en "korsbygning", om lag 10 x 10 meter. Den andre var rektangulær, om lag 10 meter lang, orientert NV-SØ, med et tilbygg eller "innsnevring av hovedrommet" mot NV (Bratrein 1967, s. 58). I bygdeboken for Karlsøy og Helgøy gir Bratrein uttrykk for mer skepsis til sagnet (Bratrein 1989, s. 325).

MJØLVIK / MELVIK

Kirkestedet er første gang nevnt i TR 1589, da kirken var anneks under Tromsø. Deler av eiendommen kom på erkesetets hender som bot etter at eieren hadde mishandlet sin kone (AB 169). Dette indikerer at stedet tidligere var i privat eie (verken krongods eller adelsgods), noe som er ytterst sjeldent påvist blant fiskeværerne i Troms og Finnmark. Fiskeværet er blant de best dokumenterte gamle fiskevær i Troms og Finnmark, gjennom Povl Simonsens utgravninger i 1951-53, som også omfattet kirken(e).

Melvik kirkevær. Kirkegården sees til venstre i bildet, med den oppsatte ”klokkehuset” like ved. Foto: Svein Smaaskjær. Kilde: Bertelsen, Høgsæt og Sandmo 1994.

Katalognr.: 78

Navn: **Melvik F**

LOKALISERING

Kirken lå midt på kirkegården, som lå i kort avstand øst for den øvrige værbebyggelsen.

DATERING

Kirken er ikke arkeologisk datert, men Simonsen relaterte den til den øvrige bosetningen: Han mente at kirken ikke kunne være reist før bosetningen på stedet var ”stabil”, og at den måtte være bygget samtidig med en viss husgruppe i været, på grunnlag av den oppmurte, østre gavlen. På bakgrunn av dette daterte han kirken til perioden 1450–1475 (Simonsen 1980, s. 93-98).

BYGNINGSHISTORIE

Simonsens utgravning viste at kirken var en liten salkirke uten korutbygg, orientert temmelig nøyaktig Ø-V, med et våpenhus eller vindfang i vest. Tuften målte om lag 9 x 9 meter totalt (ytre mål), mens vindfanget var 2 meter langt og 5 ½ meter bredt. De tilsvarende indre målene var imidlertid 6,7 x 4,8 meter, og 1,90 x 2,20 meter for vindfangets del. Den nordre og søndre vegg består av to meter brede, lave jordvoller med en syllsteinsrekke langs innsiden. Denne

har båret en veggkonstruksjon i tre, mens jordvollene lå som ytre beskyttelse. Det virker ikke som om Simonsen mente at jordvollene dekket veggene opp til raftehøgde, men beskyttet fundamenter og svill.²² Østveggen var derimot oppført i en 1 meter tykk sandfylt skallmur. Også vestveggen kan ha vært konstruert på samme måten. Våpenhuset ser ut til å ha hatt en åpen vestvegg. Kirken hadde en smal dør ut til våpenhuset/vindfanget, og en noe bredere dør på sørveggen nær det sørøstre hjørnet, 1,20 meter bred. Det har vært et vindu midt i østre gavl, og det ble funnet vindusglass fra dette under utgravningen. Utgravningen gav ikke entydig svar på hvordan langveggene innenfor torven var konstruert. Simonsen mente at det dreide seg om en form for stavkonstruksjon, men det er ingen rester av, eller indikasjoner på slike.

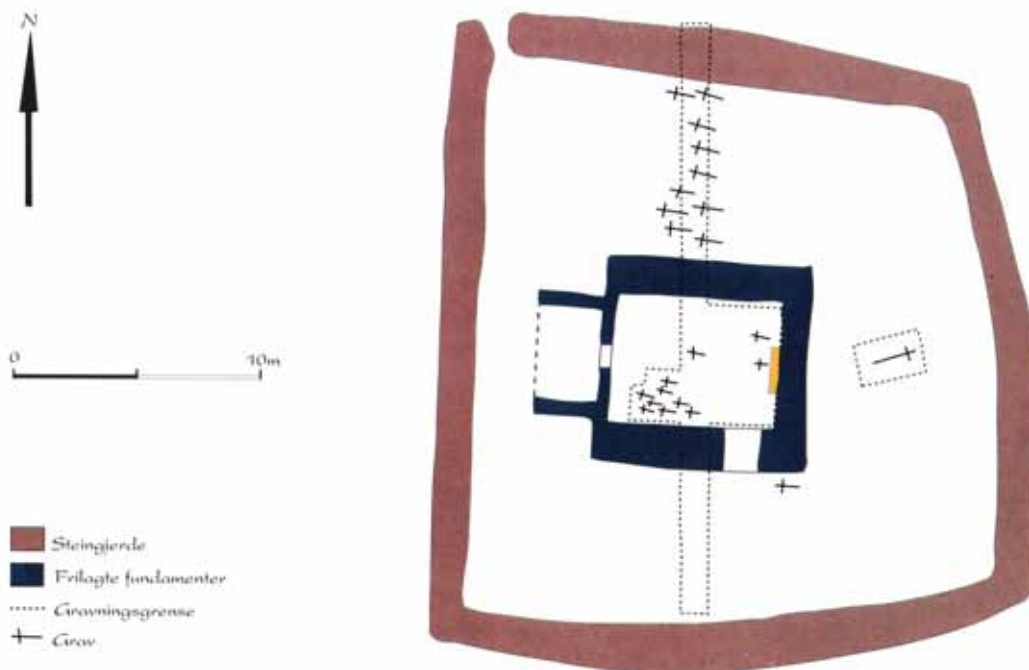
Det var bevart et steinfundament for alteret i øst, to meter bredt og springende 0,6 meter fram fra østveggen.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Simonsen mener kirken ble erstattet av Melvik 2 i tidsrommet mellom 1530 og 1565, se Melvik 2, "Datering".

KIRKEGÅRD

Kirkegården omgav bygningen på alle fire sider, innhegnet med steingård. Den var tilnærmet kvadratisk, med inngang i det nordvestre hjørnet. Ytre mål var om lag 25-26 x 24 meter. Under utgravningen ble det funnet en rekke begravelser, også inne i kirken.

Povl Simonsen plan over utgravningsfeltet i/ved Melvik kirke. Nytegnet av Svein Smaaskjær. Kilde: Bertelsen, Høgsæt og Sandmo 1994.

Katalognr.: 79

Navn: **Melvik 2**

LOKALISERING

Som Melvik F.

DATERING

Simonsen mener at kirken erstattet Melvik F i perioden mellom 1530 og ca. 1565 (Simonsen 1980, s. 93-98). Det foreligger ingen arkeologisk datering, men Simonsen mener kirken er oppført etter 1530. Grunnlaget for dateringen er tynt: Det grove, grønne vindusglasset som stammer fra denne kirken mener Simonsen må være fra tiden etter ”det meget fine inventar i de nordnorske kirker” (Simonsen 1980, s. 93-98). Ettersom denne kirken var noe større enn den første, setter han den seneste dateringen til ca. 1565, da man neppe behøvde en større kirke i det han betegner som en økonomisk nedgangstid.

BYGNINGSHISTORIE

Kirken har framstått i noenlunde samme form og konstruksjon som Melvik F, med unntak av at den søndre og nordre langveggen har blitt flyttet noe utover på jordvollene, mens den opprinnelige steinsyllen ble brukt som underlag for gulv (Simonsen 1980, s. 82). Kirken har altså vært noe større enn Melvik F. Det ble funnet rester av grovt grønt vindusglass fra vinduet over alteret.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Kirken stod neppe lenge, i følge Simonsen. Den ble ødelagt ved en brann. Tidspunktet må ha vært senest omkring 1610 (se Melvik 3, ”Datering”).

KIRKEGÅRD

Som Melvik F.

Katalognr.: 80

Navn: **Melvik 3**

Utrykte kilder: RiA, Rentekammeret, Prestenes manntall 1664-66, nr. 36;

LOKALISERING

Som Melvik F og Melvik 2.

DATERING

Kirken må ha erstattet den brannskadde Melvik 2, senest omkring 1610: Simonsen peker på at kirken ikke kan ha vært bygget ”etter bygdens totale fraflytting” (Simonsen 1980, s. 98).

BYGNINGSHISTORIE

Simonsen ser ut til å mene at kirken har framstått i noenlunde samme form og skikk som de foregående kirkene. En opplysning fra 1666 må likevel tillegges betydning: Det heter her at ”Kircken er opbygt aff en fiskeboo, och seer ilde du baade inden och uden”. Det er etter min oppfatning en klar indikasjon på at Melvik kirke slik den stod på 1600-tallet ikke på noen måte har vært representativ for kirkebygninger i Troms og Finnmark. Det er også grunn til å stille seg kritisk de konklusjoner Simonsen har trukket med hensyn til de tidligere kirkene i Melvik, i analogi med den arkeologiske situasjonen slik den så ut for den siste kjente bygningen.

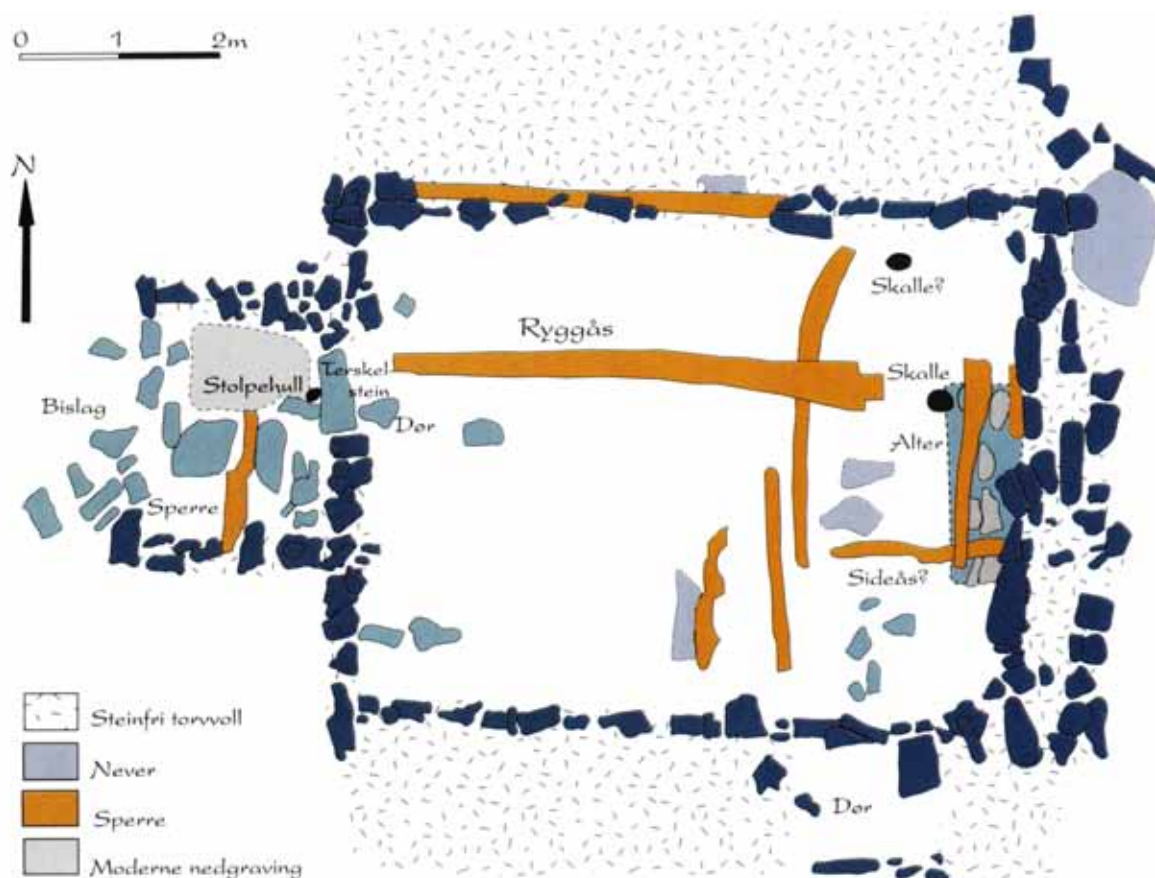
Ettersom denne kirken aldri ble revet, men falt ned av seg selv, er det bevart visse spor etter takkonstruksjonen. Det var et saltak i sperrekonstruksjon, men det er også funnet en mønsås og en mulig sideås. Taket var trolig torvtekket.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

I 1661 befalte den kongelige matrikkelkommissjonen at allmuen skulle søke enten hovedkirken i Tromsø, eller Helgøy kirke – ”efter dj de ware icke gode for at holde deres capell ved lige”, heter det i 1666, da kirken fortsatt var i bruk. Kirken ble ikke revet, men fikk falle ned av seg selv, slik at den kan ha stått til bortimot 1700. I 1770 hadde Tromsø kirke både en liten klokke, og kalk og disk i sølv fra Melvik kirke.

KIRKEGÅRD

Som Melvik F og Melvik 2. En av de siste begravelser som kunne dateres ved utgravningen var fra 1651 (Bratrein 1967, s. 49).

Povl Simonsens plantegning av Melvik 3, nyttegnet av Svein Smaaskjær. Kilde: Bertelsen, Høgsæt og Sandmo 1994.

TROMSØ

Kirken på Tromsøya er første gang omtalt i Håkon Håkonssons saga, hvor det står at kongen lot bygge kirke ”i Troms” (Norges kongesagaer, bind 4, s. 341). I 1308 er kirken omtalt som et av de fjorten kongelige kapellene i Norge – ”sancte Marie de Trums iuxta paganos” (DN I nr. 113). Tromsø sokn er nevnt i 1405, da Håkon Sigurdsson pantsatte alt sitt gods i Senja og Tromsø sokn (DN I nr. 604). I 1419 ble sognet kannikgjeld (DN XVII, nr. 386 og 978) – kanskje allerede med underliggende kapeller. Imidlertid fikk kongen stadfestet patronatsretten i 1486 (DN I, nr. 950). I 1584 ble Trondheim domkirkes sogn opprettet, og Tromsø ble lagt under sognepresten der. Tromsø er nevnt som hovedkirke for hele Nord-Troms i TR 1589, med Melvik som annekskapell. I 1638 fikk kapellanen i Tromsø endelig status som sogneprest, og de økonomiske rettighetene og forpliktelsene fallt på kirkekassen lokalt.

Tromsø, med Tromsø domkirke avmerket. De eldre kirkene har mest trolig stått mellom domkirken og området ved Richard Withs plass. Kart: Riksantikaren/Askeladden.

Katalognr.: 81

Navn: **Tromsø F**

Utrykte kilder: RiA, Rentekammeret, Kirkeregnskaper (Trondheim stiftsskriveri), nr. 69.

LOKALISERING

Kirken har mest sannsynlig stått på Prostneset, nær dagens Richard Withs plass. Det er gjort spredte funn av tidlige graver, og det er sikkert at i alle fall tre kirker har stått på området tidligere. Det synes å ha vært en regulær gårdshaug her (Bertelsen 1994, s. 237-238).

DATERING

Den første kirkens etablering blir gjerne datert til omkring 1250. Det er ingen nøyaktig datering i Håkon Håkonssons saga; men Bertelsen m.fl. ser etableringen i forbindelse med grenseavtalen mellom Norge og Novgorod, som ble inngått i 1250/51 (Bertelsen 1994, s. 237). Etter mitt syn er pavebrevets (riktig nok 60 år senere) formulering om kirken ”nær/ved hedningene” en indikasjon på at kirken ble fundert *før* kongen tilståes patronatsrett til alle kirkene han funderte, i 1247 (DN I nr. 43) – se diskusjon i avhandlingsteksten.

BYGNINGSHISTORIE

Kirkebygningen er lite kjent. Det ble gjennomført en besiktigelse i 1661, hvor det ble påpekt at koret måtte "forferdiges", det måtte komme vindskier på taket, og korets røst måtte "fortificeres och wel bebindes". Det blir samtidig opplyst at kirken hadde et benhus som måtte restaureres og fornyes.

VIKTIG INVENTAR

I Elverhøi kirke er det bevart en madonna med barnet ("Elverhøimadonnaen") i eik fra perioden 1420-30. Skulpturen stod opprinnelig i Tromsø kirke.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Kirken ble trolig revet omkring 1710-1711 (se Tromsø 2, "Datering").

Katalognr.: 82

Navn: **Tromsø 2**

Utrykte kilder: SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51; RiA, Misjonskollegiet, Diverse kirkeregnskap, nr. 1

LOKALISERING

På Prostneset, trolig som Tromsø F.

DATERING

I 1725 forklarte presten at kirken var oppført "af hans formand for 14 a 16 aar siden". I en synfaring fra 1770 heter det at kirken var "bygget i forrige prest hr. Ole Oddesens tid". Han var kapellan i Tromsø mellom 1672 og 1697, og deretter prost fram til 1718 (kalles Ole Audunsen i andre kilder).

BYGNINGSHISTORIE

Kirken ble beskrevet av Nannestad i 1750. Den var da en liten og "nedrig" langkirke, med spisst tårn og tekket med takstein. Den hadde et "smukt" skriftehus. Hovedinngangen var på søndre langvegg. Prost Henning Junghans hadde i 1750 under bygging en "fløy" på sørsiden, som senere utgjorde en korsarm (Nannestad 1750 (1942), s. 18-21).

Det ble holdt en synfaring av prost Irgens i 1760, hvor det fremkom at kirken ennå manglet korsarm på nordsiden, og tegltak på den søndre korsarmen.²³

I en synfaring fra 1770 opplyses det at kirken hadde fått et "ligeledes stort nyt kors" på nordsiden. Det omtales både sakristi og våpenhus, og alle deler av kirken var nå tekket med teglstein. Kirken var bordkledd og malt. Det blir også opplyst at det "spisse tårn" som Nannestad nevnte (trolig en takrytter over vestre gavl), i prost Meyers tid (1753-59) ble erstattet av et nytt tårn med spir, knapp og vindfløy. I følge Storm Munch skal dette ha vært en takrytter over korsmidten (Jens Storm Munch, artikkel i "Kirka vår", menighetsblad i Tromsø, desember 1975). Det var galleri i kirkens eldste del, og det var himling ("loft") i kirken med unntak av de to korsarmene som ennå hadde åpen himling. Høgsæt oppgir at kirken var 36 alen lang, 27 alen bred og 6 alen høy opp til raftet. (Høgsæt 1994, s. 386).

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Kirken ble i følge Ra-reg. revet i 1802.

KIRKEGÅRD

Kirkegården var i følge Nannestad stor og vel innhegnet. I synfaringen fra 1770 heter det at kirkegården lå ”om kirken”.

RØSSHOLMEN

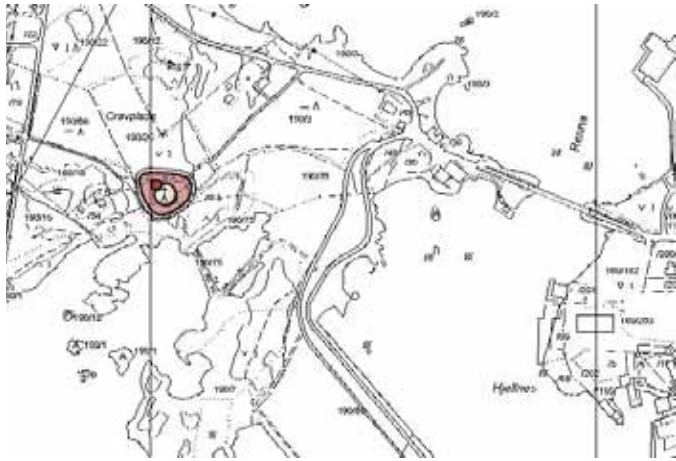
Sagnkirke i Hillesøy sogn. Tradisjonen var svak ved Bratreins befarung i 1967. Han fant en tuft som ble karakterisert som en "mulig kirketuft": 15 x 12 meter totalt, orientert Ø - V med et utbygg mot Ø og en mulig "tram" mot vest (Bratrein 1967, s. 44).

HÅJA

Sagnkirke i Hillesøy sogn. Erkesetet satt med 1 spann (fjerdeparten av eiendommen) ”Wlføy” ved Håja, men eiendommen lå øde på Aslak Bolts tid. Det er usikkert om dette står i forbindelse med den aktuelle lokaliteten. Et lokalt stedsnavn er ”Kirkevollen”. Bratrein konkluderte med at den tradisjonelle kirketuften var en naturdannelse (Bratrein 1967, s. 43).

HILLESØY

Kirken er nevnt første gang i TR 1589 med egen prest. I etterreformatorisk tid ble den anneksskirke under Lenvik.

Hillesøy, med kirketuften etter Hillesøy 2 avmerket. Nyere kirkegård mot N-NV. Kart: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 83

Navn: **Hillesøy F**

LOKALISERING

Kirken lå på selve Hillesøya, og ikke på dagens kirkested på søndre Kvaløya. Det er fortsatt kirkegård her (se "Kirkegård").

DATERING

Datering er vanskelig. Bratrein har tatt til orde for en datering til tidlig middelalder – før 1250 (Bratrein 1970, s. 76), men stedet bærer ingen av de tidligmiddelalderske kirkestedenes karakteristika: Kirkestedsgården har svært lav landskyld, og det er heller ikke kjent førkristne gravminner fra gården (med unntak av en flatmarksgrav). Det var i følge leidangsskattelisten fra 1567 et relativt stort sted på denne tiden, og det er mulig at også Hillesøy skal regnes som en senmiddelaldersk fiskeværskirke.

VIKTIG INVENTAR

Det er bevart middelalderinventar, et alterskap fra 1460–1470-årene (Engelstad 1936, s. 52 og 309) i den nåværende kirken.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

I følge en synfaring fra 1770 (se Hillesøy 2 med ref.) var kirken da nylig "nedtagen" og erstattet av en ny kirke. Den hadde vært "meget gammel og brøstfeldig". Det heter samtidig: "Hwad den gamle kirkes owerblewen tømmer angaaer, saawidt som ikke bliwer brugt til den ny, da bliwer samme solt paa Auction og ført kirken til indtægt.

KIRKEGÅRD

Den eldre kirkegården hvor kirken sannsynligvis stod var i følge Bratrein i 1967 avgrenset like SV for en nyere kirkegård. Kvaløy menighetskontor oppgir imidlertid i 2005 at det bare

er en kirkegård her – trolig er skillene fjernet i nyere tid. Det holdes fortsatt enkelte begravelser her, men bare ved familiegraver etc.

Katalognr.: 84

Navn: **Hillesøy 2**

Utrykte kilder: SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51.

LOKALISERING

Som Hillesøy F.

DATERING

I en synfaring fra 1770 er det klart at kirken da stod under bygging.

BYGNINGSHISTORIE

I en synfaring fra 1770 beskrives kirken som en ny korskirke, som stod under bygging. Den hadde ikke sakristi, og det nevnes ingenting om tårn. Den skulle tekkes med torv.

Carl Bertheussen målte opp tuften i 1898. Skip og kor hadde ens bredde – 8 alen – og var til sammen 18 alen lang. ”Korsene tok til 8 alen fra skipets front og gikk i rett vinkel 5 alen ut fra vegg, og 5 alen i dennes retning” (Bertheussen og Solvang 1988, s. 241). Sakristiet (”Skriftehuset”) var 5 x 5 alen, og tårnfoten 5 alen fremst ”og helst 6 alen bredt” (ibid.). Koret i kirken hadde i følge Bertheussen lavere rafte- og mønehøgde enn skipet, ”men det er en kjent ting at de 4 øverste omfar i skipet i de senere tider hadde en annen slags noving enn veggene ellers” (ibid.). Dette tyder på, som Bertheussen også skriver, at skip og kor opprinnelig hadde samme høgde – dvs. at kirken har vært en korskirke uten korutbygg, men med koret i østre kors. Etter ombyggingen har den framstått med en noe uvanlig form, som en langkirke, men med en form for tverrskip der den østre veggen har fluktet med skipets østvegg. Dette må være grunnen til at Kraft omtalte den som en langkirke (”aflang form”) med torvtak (Kraft 1835, s. 495). Påbyggingen av skipets vegger kan ha hatt sammenheng med bygging av gallerier. Etter at kirken ble bordkledd ble den malt rød, senere gul (ibid.).

Bratrein registrerte en tuft midt i den gamle kirkegården, på den østlige halvdelen: ”Den er sikker nok, selv om den til dels er utydelig og svak” (Bratrein 1967, s. 41-42). En del stein var synlige i syllmuren. Tuften lå orientert Ø-V, med et mindre tilbygg mot Ø, men uten synlig avslutning mot V.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Ra-reg. oppgir at kirken ble revet i 1889, mens den i følge Bratrein ble revet ca. 1880 (Bratrein 1967, s. 41). Dagens kirke står på Austein på søndre Kvaløya.

KIRKEGÅRD

Se Hillesøy F.

BALSTADVÆR

Kirkestedet er nevnt første gang i TR 1589, og hadde da prest sammen med Øyfjordvær. Kirkestedet er det eneste av kirkestedene på Senjas vest- og nordside som ikke var Bjarkøygoods i 1490. Stedet representerer også det geografisk sett nordligste -stad-navnet i Norge (selv om Greipstad ligger på nordsiden av Malangen) og kan derfor knyttes til norrøn bosetning i jernalderen.

Katalognr.: 85

Navn: **Balstadvær F**

Utrykte kilder: RiA, Rentekammeret, Prestenes manntall 1664-66, nr. 36; RiA, Danske Kanselli, Skap 14, PK 157

LOKALISERING

På gårdshaugen etter den gamle gården.

DATERING

Stedet har trolig hatt kirke fra senmiddelalderen av, samtidig med øvrige fiskeværskirker i Troms og Finnmark.

BYGNINGSHISTORIE

Tuften etter kirken ble målt opp sommeren 1949 av ordfører Haugland, Sverre Salomonsen og Carl Bertheussen. Tuften lå ca. 8 meter over havet, og var 12 alen lang og 8 alen bred (Bertheussen og Solvang 1988, s. 239).

Bratrein (1967, s. 45-46) fant to tufter på gårdshaugen, hvorav den ene var blitt utpekt som den tradisjonelle kirketuft. Den var 9 x 5 meter, orientert NØ-SV. Det syntes å være rester av et torvgjerde om lag 1 ½ meter fra tuften på den SV og NØ side. Det var ingen rester av tilbygg. Ved prøvegraving i tuften ble det funnet en trebjelke, rester av et jordtak, et stykke vindusglass m.m.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Bratrein (1967, s. 45) refererer til Kraft, som oppgav at kirken var nedlagt ca. 1750. Det opplyses imidlertid i et brev fra til kongen fra allmuen i Hillesøy og Baltestad i 1640 at kirken i 1634 hadde vært så forfallen at det ikke kunne holdes tjeneste der, og at den var helt ødelagt to år senere. I et nytt brev til kongen fra allmuen på Senja i 1641 heter det at kirken "er slett borte och alldelis for raadnet", og i prestemanntallene i 1666 at stedet "hafuer nu ligged slett øde hen wed 12 aar".

KIRKEGÅRD

I brevet fra 1640 heter det at kirken ikke hadde kirkegård, og at begravelsene skjedde ved Hillesøy kirke.

ØYFJORDVÆR

Kirkestedet er nevnt første gang i TR 1589, og hadde da prest sammen med Balstadvær. Stedet var Bjarkøygods i 1490 (DN VIII nr. 426). Øyfjordvær var det klart største fiskevær på Senja i følge skattemanntallet fra 1567.

Katalognr.: 86

Navn: **Øyfjordvær F**

Utrykte kilder: RiA, Danske Kanselli, Skap 14, PK 157

LOKALISERING

Stedet var fraflyttet ved Bratreins befarings i 1967. Han fant en svakt markert gårdshaug, ellers ingen synlige eldre tufter. Ovenfor gårdshaugen lå lokaliteten "Kirkebakken". Den tradisjonelle kirkeplassen ble utpekt helt mot sør i viken, innenfor all moderne bebyggelse. Bratrein mente stedet var tvilsomt som kirketuft. En tuft ble registrert av O. Nicolaissen i 1888, men ikke gjenfunnet.

DATERING

Trolig ble kirken bygget i senmiddelalderen, i likhet med øvrige fiskeværskirker i Troms og Finnmark.

BYGNINGSHISTORIE

O. Nicolaissen registrerte en tuft som var 13 meter lang, uten korutbygg (Nicolaissen 1889).

Tuften ble oppmålt av Carl Bertheussen, "sammen med gamle menn og kvinner som påviste ett og annet merke" (Bertheussen og Solvang 1988, s. 239). Den var 20 alen lang og 8 alen bred, og det hadde tidligere vært merker etter et sakristi "før han Tore satte spaden der" (ibid.).

Bratrein refererer til en artikkel i *Håloygminne* i 1928, der Jens Solvang forteller om en befarings til stedet: Mesteparten av syllmuren var rydda bort, men "av nordenden låg muren i full breidd, og inni var det rota opp en liten potetåker" (Bratrein 1969). På andre enden av tuften stod et lite hus.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

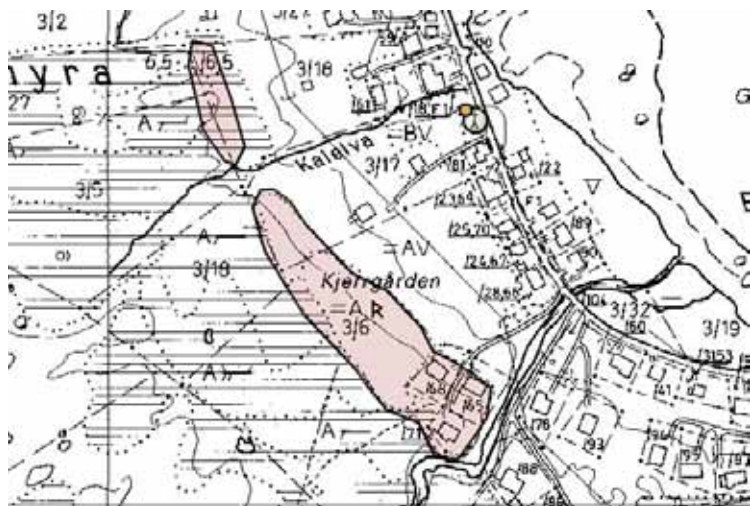
Kirken skal ha blitt nedlagt i løpet av 1700-tallets første halvdel (Bratrein 1967, s. 47-48). Det het allerede i 1641 at kirken "staar och till nederfalld och allmuen till den ere alldelis udarmede". Det spørs derfor hvorvidt kirken stod ut århundret.

KIRKEGÅRD

I 1928 fortalte en eldre mann at det hadde vært kirkegård omkring kirken, fordi det stadig ble funnet menneskebein der (Bratrein i notat av 1969, "Tillegg til kirketufttrapportene 1966/67").

MEFJORDVÆR

Kirkestedet Mefjord(vær) er første gang nevnt i TJ 1589. Selve stedet er imidlertid nevnt i arveoppgjøret etter junker Hans i 1490, og var da Bjarkøygods. Mefjord var kapell under Trondenes, men ble selvstendig kirke i 1761 (SiTø, Arkivkatalog over kirkebøkene).

Mefjordvær. Dagens kirke fra 1890 er merket av langs vegen – den kan stå på, eller i nærheten av, stedet hvor de eldre kirkene stod. SV for denne er avmerket området "Kjerrgården", hvor en eldre kirkegård har ligget. Det avmerkede området (vernesonen) inneholder også steinaldertufter, slik at kirkegårdens reelle utstrekning ikke kan avleses her. Kart: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 87

Navn: **Mefjordvær F**

Utrykte kilder: SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51; RiA, Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2; RiA, Danske Kanselli, Skap 14, PK 157

LOKALISERING

Bratrein (1967) oppgir at kirken stod i overkant av en langstrakt gårdshaug, og at det ikke er rester av tuften i dag. I Riksantikvarens registreringer (Askeladden) synes det som om dagens kirke – et ombygget bedehus fra 1890 – står på samme sted som de eldre kirkene.

DATERING

Kirken må ha tilknytning til fiskeværsbosetningen i senmiddelalderen.

VIKTIG INVENTAR

Det er bevart middelaldersk treskulptur på Historisk Museum i Oslo, som trolig stammer fra Mefjordvær. Det gjelder en biskopshelgen (C 2913), datert til slutten av 1400-tallet (Bugge 1932, s. 28), og en tronende konge (St. Olav?) fra perioden 1435–1440 (Engelstad 1936, s. 305). I museets katalog er disse ført med Berg kirke som proveniens. Berg fikk overført inventar fra Mefjordvær da sistnevnte ble nedlagt, men inventaret kan vel også stamme fra Berg opprinnelig (se også Berg F, viktig inventar). I en synfaring fra 1770 er det omtalt en gammel altertavle (kan være den bevarte C 2911), og dessuten nevnt en "Sølw kalk forgylt unden og uden til, med gamle monke bogstaver".

BYGNINGSHISTORIE

I 1641 var kirken ”nyes forbedret”. Nannestad skriver i 1753 at Mefjordvær og Berg kirker ”ere 2. fatige, smaa og forfaldne capeller”.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Hvorvidt kirken ble erstattet av en ny, eller om den bare gjennomgikk en omfattende reparasjon er vanskelig å avgjøre (se Mefjordvær 2). Her vektlegges et utsagn fra synfaringen i 1770, som da omtalte Mefjordvær kirke som ny. Mefjordvær F må derfor være revet – eller reparert – i tiden før dette. (Opplysningen i Ra-reg./Askeladden om at kirken ble revet i 1674 er opplagt feil, og en sammenblanding med Mefjord i Finnmark).

KIRKEGÅRD

Nannestad skriver i 1753 at ved Mefjordvær og Berg kirker var det ”neppe saa meget jord, at der kand begrawes et lig wed kirkene, saasom og de fleste tager deres begrawelsessted paa hawet”. I følge Bratrein lå kirkegården lenger sør (”innover”) i været, ”på bakkekanten ca. 40-50 m nord for hovedelva (Bjorelva)”. Det var ingen synlige rester etter kirkegården. Den skal ha vært i bruk en tid etter at kirken ble nedlagt.

Katalognr.: 88

Navn: **Mefjordvær 2**

Utrykte kilder: SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51

LOKALISERING

Se Mefjordvær F.

DATERING

Kirken er omtalt som ny i 1770 (se ”Bygningshistorie”).

BYGNINGSHISTORIE

Elly Kristoffersen skriver at kapellet stod til nedfalls i 1756, men ble reparert i 1759, så den var ”så god som ny” (Kristoffersen 2003, s. 5-6). Den fikk ny bordkledning i 1775. Kristoffersens opplysninger bærer preg av å være hentet fra synfaringer og/eller regnskap, men det er ikke kjent hvilke(n) kilde(r) dette er.

I en synfaring fra 1770 er kirken omtalt som en liten ny langkirke, uten tårn og sakristi, men med våpenhus. Taket var torvtekket, og kirken hadde åpen himling. Den var ikke bordkledd.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

I følge et reskript av 13. januar 1809 skulle Mefjord nedlegges (SiTø, Arkivkatalog over kirkebøkene). Kristoffersen skriver at inventaret ble ført til Berg, og at det var planer om at kirken skulle bygges om til et forsamlingshus der presten skulle komme under fiskeriet vinterstid, men dette ble ikke gjort (Kristoffersen 2003, s. 6). I 1814 ble det bestemt at bygningen skulle rives, og at materialene skulle brukes i et skolehus, men heller ikke dette ble gjennomført. I 1818 stod den fremdeles, men sterkt ramponert. Det var ønske fra presten i Berg at materialene skulle brukes på prestegården der, men man vet heller ikke hvorvidt dette ble gjennomført.

BERG

Kirkestedet Berg er første gang nevnt i TJ 1589. Stedet er imidlertid nevnt i arveoppgjøret etter junker Hans i 1490, og var da Bjarkøygods (DN VIII nr. 426). I 1665 er Berg nevnt som korshus under Mefjordvær (Manntallet for Trondenes 1665).

Katalognr.: 89

Navn: **Berg F**

Utrykte kilder: SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51; RiA, Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2; RiA, Danske Kanselli, Skap 14, PK 157.

LOKALISERING

Kirken lå på Berg gård, ved prestegårdstunet på "det som nå er en meget vel markert gårdshaug" (Bratrein 1967, s. 36). Nåværende kirke står på Skaland, om lag 2,5 km. fra Berg gård. Gården ble prestegård i 1755.

DATERING

Kirken må ha tilknytning til fiskeværsbosetningen i senmiddelalderen.

BYGNINGSHISTORIE

I et brev fra allmuen på Senja til kongen i 1641, heter det at kirken stod til nedfalls.

Nannestad skriver i 1753 at Mefjordvær og Berg kirker "ere 2. fatige, smaa og forfaldne capeller".

I en synfaring fra 1770 ble kirken omtalt som en liten langkirke av tømmer. Den hadde ikke tårn, men "et lidet klokkehuus oven paa kirke-taget". Kirken hadde våpenhus, men ikke sakristi. Den var tekket med torv, og hadde åpen himling. Tilstanden ved bygningen var svært dårlig – den var så forfallen at "alt sammen behøves af ny saa snart mueligt kunde være".

Det er også innført i synfaringen at presten, hr. Hammer, ønsket at en ny kirke måtte oppføres på Skaland, "isteden hwor den nu staaer er paa en Berg-klippe hwor ingen kirkegaard kan være, men maae hawe kirke-gaarden et langt støkke her fra". Flyttingen til Skaland ble imidlertid ikke foretatt før i nyere tid.

VIKTIG INVENTAR

I 1770 hadde kirken en altertavle fra middelalderen ("En liden gamel altertawle med forgylte billeder"), som kan være identisk med et bevart alterskap i Historisk Museum i Oslo (C 2911/2912). På Tromsø Museum er det bevart en biskopshelgen (Ts/K 18). På Trondenes Distriktsmuseum er utstilt en messehagel fra senmiddelalderen med Berg som proveniens. Ettersom Berg overtok inventar fra Mefjordvær da sistnevnte ble nedlagt tidlig på 1800-tallet, kan det være vanskelig å avgjøre opprinnelig proveniens (se Mefjordvær, "Viktig inventar"). Se også Mefjordvær kirke, "Viktig inventar".

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Kirken må ha blitt revet omkring 1780, da Berg 2 stod under bygging. I synfaringen fra 1770 er det innført at det gamle tømmeret kunne brukes i en ny kirke, men det vites ikke om dette ble gjort.

KIRKEGÅRD

Nannestad skriver i 1753 at ved Mefjordvær og Berg kirker var det ”neppe saa meget jord, at der kand begraves et lig wed kirkene, saasom og de fleste tager deres begrawelsessted paa hawet”. I synfaringen fra 1770 het det at kirgården lå ”et langt støkke herfra”. Se for øvrig Berg 2.

Katalognr.: 90

Navn: **Berg 2**

Utrykte kilder: RiA, Misjonskollegiet, saker ordnet etter emne. 0001. ”Beretning om misjonskallene i Nordlandene og Finnmark”

LOKALISERING

Samme som Berg F.

DATERING

I 1780 heter det at kirken var under bygging, og ”næsten ferdig”. Kraft oppgir 1781 som kirkens datering (Kraft 1835, s. 494), mens Brox skriver at kirken ble innviet 25. juli 1780 (Brox 1965, s. 183).

BYGNINGSHISTORIE

Det er ikke bevart kirkeregnskaper for kirken. Den er omtalt i en innberetning i 1780: ”Bergs capell eller liden kircke, under Mæfiorden kald er nu næsten færdig, men beregningen ower dens bekostning mangler endnu”.

Kraft beskriver kirken som en tømmerbygning ”bygget i aflang form med bordtag” (Kraft 1835, s. 494). Brox skriver at kirken var 15 alen lang, 12 alen bred, og med et kortilbygg på 7 x 8 alen, og dessuten en ”liten gang” og et sakristi (Brox 1965, s. 183). Bratrein (1967, s. 36-37) fant enkelte rester av grunnmuren. På 1970-tallet ble tuften ødelagt av Berg kommune, og det skal nå bare være det nordøstre hjørnet av skipet som er bevart. Disse restene må likevel høgst trolig stamme fra kirken fra 1844.

AVBILDNINGER

Se under ”Riving/flytting/nedlegging”.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Ra-reg. oppgir at kirken stod fram til 1944, da den ble revet av tyske styrker. Et notat i Riksantikvarens Arkiv gir derimot inntrykk av at kirken ble erstattet av en ny kirke i 1844, som så ble utvidet og ombygget i 1884. Berg kirke ble fotografert av Norges Geografiske Oppmålinger i 1923. Kirken var da en langkirke med lavere og smalere kor. Den hadde vesttårn med åttekantet lanterne. Skipets vegger var delt i tre fag av strekkfisker eller lister utenpå panelet. Det var ett vindu i hvert fag, svært store. Bygningen gir inntrykk av å være en 1800-tallskirke, og er i så fall ikke identisk med Berg 2.

KIRKEGÅRD

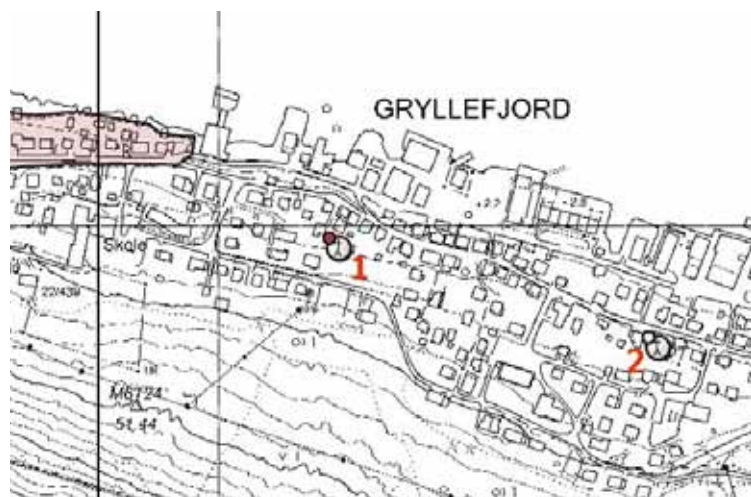
Den gamle kirkegården lå ute på "Kirkegårdsneset". Den ble nedlagt omkring 1880-90, men ligger intakt med steingard.

Berg gamle kirkegård på Kirkegårdsneset i 1967. Foto: Håvard Dahl Bratrein. Tromsø Museums arkiv.

GRYLLEFJORD

Kirkestedet Gryllefjord er første gang nevnt i TJ 1589, og hadde da prest sammen med Torsken. Selve stedet er imidlertid første gang nevnt i 1389 (DN I, nr. 497). I arveoppgjøret etter junker Hans i 1490 var Gryllefjord Bjarkøygods (DN VIII nr. 426). I 1665 er Gryllefjord nevnt som korshus under Torsken, og har senere vært et kapell under Torsken.

Gryllefjord. 1: Det eldre kirkestedet. 2: Dagens kirkested. Kartgrunnlag: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 91

Navn: **Gryllefjord F**

Utrykte kilder: RiA, Misjonskollegiet, saker ordnet etter emne. 0001. "Beretning om misjonskallene i Nordlandene og Finnmark"; SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51; RiA, Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2; RiA, Danske Kanselli, Skap 14, PK 157.

LOKALISERING

Det lokale stedsnavnet "Kjerkerønflata" var kjent under Bratreins befarings i 1967. Det var ingen spor etter tufter, og stedet for selve kirken kan ligge under en uthusbygning.

DATERING

Trolig er kirken etablert i senmiddelalderen, i likhet med andre fiskeværskirker i Troms og Finnmark. Det er ikke bevart inventer som underbygger en slik datering, men i synfaringen fra 1770 nevnes en stor kirkeklokke "med gamle monke bogstaver".

BYGNINGSHISTORIE

I et brev til kongen fra allmuen på Senja i 1641 omtales kirken som forfalt, "stock for stock".

Nannestad nevner kirken i 1753, da den "næsten i alt ere lige eens med Mæfjorden og Berg beskaaffede", hvilket ville si "fatige, smaa og forfaldne capeller".

I en synfaring fra 1770 framstår kirken som en liten langkirke med et lite tårn. Taket var torvtekket, veggene var uten bordkledning. Bygningens tilstand var svært dårlig; det ble

anbefalt å bordkle veggene, og avstive dem med strekkfisker og bolter. Dette ble sannsynligvis aldri gjennomført, ettersom kirken 10 år senere var i ytterligere forfall.

I en innberetning fra 1780 heter det at kirken i Gryllefjord var et lite kapell, ”som i gamle dage er opbygt af friwillige gawer, som andre menigheeders almuer har giwet, da de i mængde søgte der fiskeriet, som da gik til i owerflødighed”.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

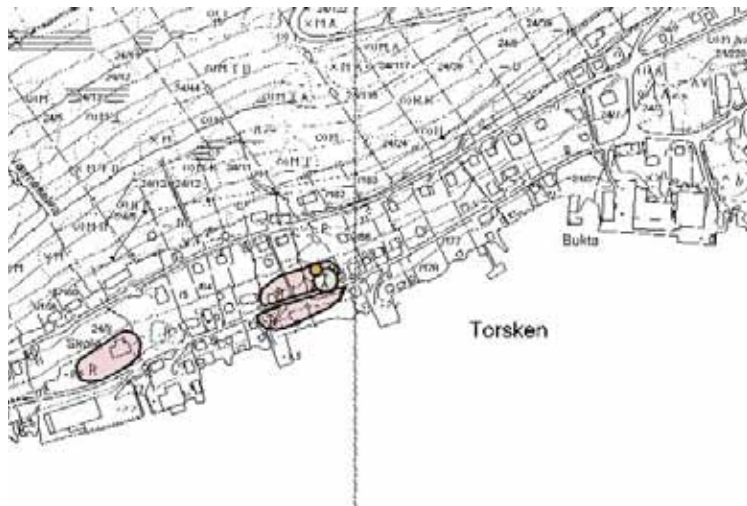
I innberetningen fra 1780 heter det at ”Nu er capellet forfalden og ingen tjeniste holdes der meere. Kirkcken er og ufor nødten paa dette sted, hwor der bor kund 2de mænd, og meget faae fremmede søge derhen i fiskeriets tid, hwilke beqwemmelig kan søge Torsken kircke, der er rummelig nok og allene en god ¼ miil fra Gryllefjord”. I følge Brox ble tømmeret fra kirken gitt til presten i Torsken i 1782, for at han skulle bygge prestegård (Brox 1965, s. 189).

KIRKEGÅRD

Kirkegården lå lenger inn i fjorden fra kirkestedet. Den skal ha blitt nedlagt før 1770, og det var ennå synlige rester av den under Bratreins befarung i 1967, men den var også sterkt omrotet.

TORSKEN

Kirkestedet Torsken er første gang nevnt i TJ 1589, da den hadde prest sammen med Gryllefjord. Selve stedet er imidlertid nevnt i arveoppgjøret etter junker Hans i 1490, og var da Bjarkøygods (DN VIII nr. 426). I 1665 var kirken overordnet Gryllefjord, som den hadde "sit korshuus" (Mantallet for Trondenes 1665), og har senere vært hovedkirke med Gryllefjord som annekskapell.

Torsken, med dagens kirke avmerket. Kart: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 92

Navn: **Torsken F**

RiA, Misjonskollegiet, saker ordnet etter emne. 0001. "Beretning om misjonskallene i Nordlandene og Finnmark"; SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51; RiA, Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2

LOKALISERING

Trolig som dagens kirke, midt i været og like ved hovedvegen. Bratrein (1967, s. 30-31) gjengir flere tradisjoner om at kirken skal ha stått "like oppfor", litt østfor eller litt vest for dagens kirke.

DATERING

Kirken er å oppfatte som en typisk fiskeværskirke fra senmiddelalderen. Det er bevart middelalderinventar (se "Viktig inventar").

BYGNINGSHISTORIE

Nannestad nevner kirken i 1753, da den "næsten i alt ere lige eens med Mæfjorden og Berg beskaffede", hvilket ville si "fatige, smaa og forfaldne capeller".

I en synfaring fra 1770 blir kirken beskrevet som en liten korskirke med tårn og et lite våpenhus, men uten sakristi. Kirken var torvtekket og hadde åpen himling. Den manglet "forsvarlig" bordkledning. Det er noe påfallende at kirken nå var en korskirke – men ettersom det ikke framgår av kildene at det ble bygget ny kirke før i 1780-årene, er det mest nærliggende å anta at middelalderkirken var ombygget til korskirke.

En innberetning fra 1780 opplyser at kirken var i ”temmelig god stand” og ”rummelig nok”.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Kirken skal, til tross for tilstanden, ha blitt revet i 1780.

VIKTIG INVENTAR

I den nåværende kirken henger et middelalderkrusifiks, datert til begynnelsen av 1500-tallet. En treskulptur av en tronende madonna med Jesusbarnet og Josef (C 2686) fra 1420–1430 (Engelstad 1936, s. 306) befinner seg i Historisk Museum i Oslo.

KIRKEGÅRD

Dagens kirke er omgitt av den gamle kirkegården, men denne ble nedlagt omkring 1872.

Katalognr.: 93

Navn: **Torsken 2**

LOKALISERING

I følge Brox (1965, s. 184-187) ligger kirken ca. 40 alen ”innafor den gamle tomta” etter Torsken F.

DATERING

Kirken skal være oppført i tidsrommet mellom 1780 og 1784 (Bratrein 1967). Kraft oppgir 1784 som kirkens datering (Kraft 1835, s. 494).

Torsken 2 sett fra sør. Foto: Riksantikvaren.

BYGNINGSHISTORIE

I følge Brox var det Prost Kildal som ordnet med materialer og bygningsfolk. Han hevdet at kirken var oppført av nye materialer, men futen Jens Holmboe, som var kasserer i Misjonskollegiet, sa at den nye kirken egentlig var den gamle kirken oppsatt på ny plass

(Brox 1965, s. 184-187). Brox skriver videre at Kildal måtte gjøre rede for pengebruken ved byggingen – han hadde blant annet brukt liggende panel, som var dyrere enn det tradisjonelle stående panelet. Han hadde ikke fått fatt i de tømmermenn han var lovet fra Helgeland, og måtte bruke ”vanlige bondetømmermenn”, stort sett fra Ibestadtraktene. De hadde først gjort kirken for ”flatrøstet”, slik at taket måtte taes av, og brattere røst bygges på. Det rundhuggede tømmeret i dagens kirke skal være fra den gamle.

Kirken er en laftet korskirke med noe lavere og relativt korte korsarmer. Koret er i østre korsarm, og det er et lavere og smalere sakristi under saltak øst for koret. Lav, åttekantet takrytter med lav pyramidal hjelm over vestre korsarm. Våpenhus i vest, i dag med valmet tak, men dette stammer fra en ombygging ca. 1900, da det erstattet et saltak (Storsletten 2000, s. 91). Utvendig er veggene kledd med liggende, rødmalt panel. Alle tak er tekket av skiferruter, men disse er relativt nye. Innvendig er veggene bare (tidligere hvitmalt). Kor og skip har rundet himling, mens korsarmene har flat himling.

VIKTIG INVENTAR

Se Torsken F.

KIRKEGÅRD

Se Torsken F.

Torsken kirke i 1976, fotografert fra vest. Foto: Helge Norddølum. Tromsø Museums billedsamling.

Interiøret i Torsken 2, sett fra vest. Foto: Riksantikvaren.

ØRJA

Sagnkirke i Torsken sogn. Det er flere aktuelle lokale stedsnavn: "Kjerkemyra", "Kjerkevollen" og "Kjerkkjeila". Tradisjonen var levende lokalt ved Bratreins befarings i 1967. Bratrein gravde i aktuelle tufter, men konkluderte med at disse var steinaldertufter (Bratrein 1967, s. 34-35).

LENVIK

Rimbegla nevner Lenvik som verdens nordligste kirke på første halvdel av 1200-tallet: ”Fyrir sunnan Malangr stendr kirkja, er heitir í Lengjuvík, er menn hyggja norðasta kirkju í heiminum”. Kirken er nevnt i TJ, og i TR 1589. Den var anneks under Trondenes/Ibestad: I 1665 er det opplyst at Ibestad ”U-anseet (...) er it Sær Gield”, men like fullt at ”dog næffner de Trundenes deris hofvet kircke” (Manntallet for Trondenes 1665).

Katalognr.: 94

Navn: **Lenvik F**

LOKALISERING

Det eldre kirkestedet lå lenger nord enn dagens kirkested Bjorelvnes, som ”overtok” Lenviknavnet da kirkeplassen ble flyttet dit. Det opprinnelige Lenvik ligger nærmere Gisundets utløp i Malangen. Trolig har middelalderkirken ligget på samme sted som de senere kirkene. To fotografier fra 1880-årene viser at kirken lå noe vest for gårdstunet. Ved en befaring 21. mai 2007 ble kirkegården påvist ved funn av bein i en rekke prøvestikk.²⁴ Det ser ut til at kirkegården lå i utkanten av gårdshaugens vestre kant, og kirken antagelig vest for denne igjen. Kirkegårdens fulle utstrekning ble ikke kartlagt, men spor i terrenget sannsynliggjør en temmelig stor kirkegård.

DATERING

Kirken er første gang nevnt i *Rimbegla*. Selve håndskriftet dateres til første halvdel av 1200-tallet, men skriftet er trolig forfattet i annen halvdel av 1100-tallet.

BYGNINGSHISTORIE

Ved oppføringene i TJ (DN VI nr. 229 og 349) opplyses det at prestegården ble brent av karelene, men det er usikkert om brannen også omfattet kirken. Brannen fant trolig sted i 1386 (Holmsen 1978, s. 117-119).

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

I følge Ra-reg. ble Lenvik kirke revet omkring 1700.

Katalognr.: 95

Navn: **Lenvik 2**

Utrykte kilder: SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51; Regnskap for Lenvik kirke 1775–1804.²⁵

LOKALISERING

Trolig som den eldre kirken. I følge Bratreins informanter under registreringene i 1967 lå kirken noe vest for kirkegården (Bratrein 1967, s. 39-40).

DATERING

I følge Ra-reg. ble kirken bygget i 1700. Etter Nannestads beskrivelse (se ”Bygningshistorie”) kan det virke som om kirken var bygget noe nærmere 1750.

BYGNINGSHISTORIE

Nannestad beskrev kirken i 1750 (Nannestad 1750 (1942), s. 18). Kirken var en korskirke med et lite spisst tårn og skriftehus bak alteret. Taket var tekket med stein, men var i dårlig stand. Han oppgir at ”Veggene, særdeles Lafterne meget ilde af Vegge-Slag tilreede, skjønt de ere nye” – dette kan tyde på at kirken var noe yngre enn 1700.

I en synfaring fra 1770 er kirken beskrevet som en liten korskirke med tårn og sakristi. Taket var teglsteinstekket. Kirken var utvendig malt. Kirken hadde åpen himling. Presten Fabritsius hadde forestått reparasjoner på kirken, og fått bygget nytt galleri.

I 1776 ble kirken bordkledd. Samme år fikk den nye kjøler på taket, og det ble foretatt store reparasjoner i koret, med bl.a. flere stoler. I tillegg ble det bygget to nye gallerier. Arbeidet ble utført av ”snekker og maler” Nils Knudsen. I 1780 ble det laget vinduer på de nye galleriene, og anskaffet materialer til en forestående reparasjon på tårnet.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

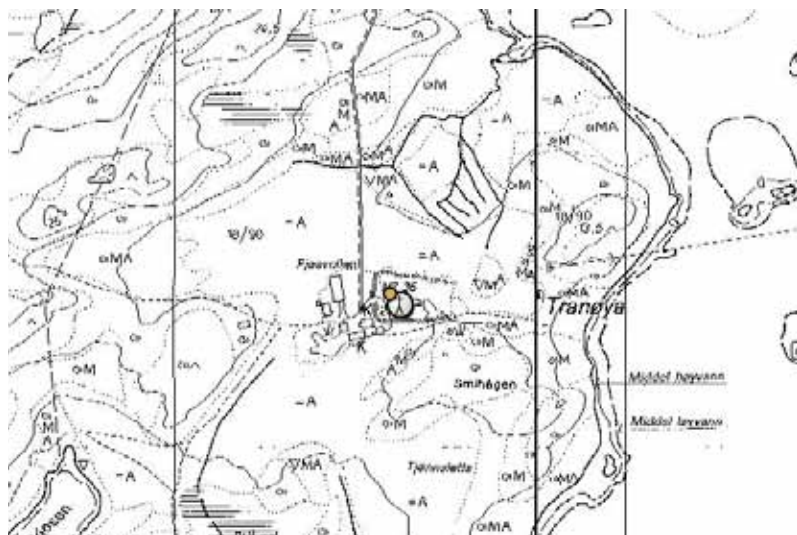
Kirken ble revet i 1820, da en ny kirke ble bygget (Branntakstforretning av 17. mai 1822, SiTø, Extrarettsprotokoll Senja og Troms 1820–1840).

Lenvik, 21. mai 2007. Den antatte utstrekningen av kirkegården avmerket. De eldre kirkene har stått like inntil kirkegården på høyre side. Foto: V. Trædal.

TRANØY

Tranøy kirke er første gang nevnt i TJ, og siden i TR 1589, da den sammen med Ibestad, Dyrøy og Lenvik hadde 2 prester. Den lå som anneks under Trondenes/Ibestad: I 1665 er det opplyst at Ibestad "U-anseet (...) er it Sær Gield", men like fullt at "dog næffner de Trundenes deris hofvet kircke" (Manntallet for Trondenes 1665).

Tranøy, med Tranøy 2 avmerket ved prestegårdstunet. Middelalderkirken har ligget på flaten nord for det nåværende kirkegårdsgjerdet, og den eldre kirkegården nord for denne igjen. Kart: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 96

Navn: **Tranøy F**

Utrykte kilder: Kildendr. 24, SiTø, Amt-/fylkesmannen i Finnmark nr. 1514; SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51.

LOKALISERING

Da den nåværende kirken ble bygget het det at den ble "forflyttet fra det sumpige stæd, hvor den tilforne stod, op til prestegården". Ved en befaring 22. mai 2007 ble det påvist en mulig tuft om lag 60 meter N for nordmuren på kirkegården. Formen på bygningen kunne ikke avgjøres. En eldre kirkegård ble fastslått et stykke N-NØ for den mulige tuften, hvor prøvestikk med jordborr gav funn av beinfragmenter.

DATERING

Ettersom kirken er nevnt i TJ, må den kunne dateres til senest omkring 1300. Om den var en gårds- eller høgendeskirke, så kan den trolig dateres enda lenger tilbake i tid.

BYGNINGSHISTORIE

I en synfaring fra 1705 framstår kirken som en langkirke med separat kor, med tårn og våpenhus, og tekket med torv. På grunn av plassmangel ble det anbefalt å utstyre våpenhuset med fem benker/stoler. Det var ellers skader på kirkens svillstokker.

Nannestad (1750 (1942), s. 35) beskrev kirken som en langkirke i svært dårlig stand i 1750. Den hadde torvtak, og et lite spisst tårn som var rødmalt. Den hadde ikke skriftehus. Gulvet var svært dårlig på grunn av en mengde begravelser. Kirken var bare delvis bordkledd –

kledningen hadde vært rødmalt men var svært slitt. Han skriver også at ”Træ-Voldene” var råtne.

I en synfaring fra 1770 er kirken derimot omtalt som en liten og gammel korskirke, med tårn og sakristi. Kirken var svært lav og trengte forhøyelse, og svillene burde byttes – det siste øyensynlig i sammenheng med at kirken stod i en ”sompe” og burde flyttes. Kirken hadde ”næwer-tag og torwe-tag”, og hadde åpen himling.

Med mindre det dreier seg om en ren feilskrivning i synfaringen, så må kirken ha blitt tilbygget korsarmer mellom 1750 og 1770 – plassmangelen som ble påpekt tidligere gir anledning til et slikt tiltak. Regnskapene er bevart tilbake til 1757, og det er ingen sikre spor etter denne ombyggingen. En alternativ tolkning, om enn mindre sannsynlig, er at kirkens våpenhus har stått på en av skipets langvegger, og at dette virkelig ble innreder med benker etter 1705, og på denne måten utgjorde et ”kors”. I 1771 er det betalt ut fra kirkekassen for materialer fra Malangen ”som ere kjøbt tid efter anden til kirckens reparation”, men det virker mer sannsynlig at det dreier seg om materialer innkjøpt til Tranøy 2.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Kirken ble revet rundt midten av 1770-tallet. I 1776 ble det solgt deler av ”den gl. Kirke”, men var også benyttet en del materialer i den nye kirken.

Fra befaringen på Tranøy 22. mai 2007. Fra venstre Lars Ivar Hansen, Marius O. Larsen og Reidar Bertelsen på det som kan være tuften etter Tranøy F. Foto: Vidar Trædal.

VIKTIG INVENTAR

På Tromsø er det bevart en treskulptur – Sta. Sunniva (Ts/K 19) fra senmiddelalderen.

KIRKEGÅRD

Den opprinnelige kirkegården lå 100–200 meter N-NØ for den nåværende kirken, og altså også et stykke nord for den mulige tuften etter middelalderkirken. Ved befaringen 22. mai 2007 ble det påvist beinrester ved bruk av jordborr (for innmålinger og detaljer, se Larsen in.prep.).

Katalognr.: 97

Navn: **Tranøy 2**

Utrykte kilder: Kilde nr. 24; RiA, Misjonskollegiet, saker ordnet etter emne. 0001. ”Beretning om misjonskallene i Nordlandene og Finnmark”.

Tranøy. Interiør mot øst, 22. mai 2007. Merk at den eldre altertavlens toppstykke ikke har fått plass i koret, og er hengt opp over koråpningen. Foto: Vidar Trædal.

LOKALISERING

Kirken står i prestegårdstunet. I en ”Beretning om misjonskallene i Nordlandene og Finnmark” fra 1780 heter det at kirken ”er blewen forflyttet fra set sumpige stæd, hwor den tilforne stoed, op til præstegaarden”.

DATERING

I 1776 ble det solgt deler av den gamle kirken, og Tranøy 2 må da ha stått mer eller mindre ferdig. Kraft oppgir 1775 som datering (Kraft 1835, s. 494).

BYGNINGSHISTORIE

I 1774 ble det kjøpt pannestein til taket fra Bergen. I 1776 ble sakristiet tømret opp. Samme år ble det arbeidet med tak og vinduer, og ”det af hr. biskoppen lille tilladte taarn”. Dette eller påfølgende år ble kirken bordkledd. Kirken hadde også våpenhus i 1776, da det omtales en barnebegravelse der.

I 1780 blir kirken omtalt som ”nyelig opbygget”, og videre at den var ”af nye opbyggt, uden for saawdt, man kunde benytte sig af de gamle materialier, hworfor her af Cassen er udbetalt 460 Rdr”.

I 1783 behøvde kirken både maling og tjærebreing av tårn og takkjøler. Kraft beskrev kirken som en simpel korskirke (Kraft 1835, s. 494).

Kirken fremstår i dag som en korskirke med noe lavere korsarmer. Den har lavere/smalere korutbygg og et ganske stort sekundært sakristi bak koret. Det er mulig at kirken opprinnelig hadde koret i østre korsarm, og at dagens kor var sakristi, noe som blant annet har gitt seg utslag i at altertavlen er altfor høy for dagens kor, og den øverste etasjen/bekroningen er tatt av og henger over koråpningen. Tanken er ikke usannsynlig, men dagens kor er kanskje noe for stort til å kunne være et opprinnelig sakristi fra 1700-tallet. Lokalt heter det for øvrig at denne bygningsdelen består av deler fra den forrige kirken. Det kraftige vesttårnet er nyere, og det opprinnelige tårnets utseende og plassering er ikke kjent, utover at det er omtalt som ”det af hr. biskoppen lille tilladte taarn”. Trolig er det snakk om en takrytter over korsmidten. For øvrig er også kirken preget av nygotiske detaljer, særlig ved vindus- og dørutformingene. Innvendig er veggene kledd med stående panel, mens interiøret for øvrig virker å ha en del av sitt opprinnelige preg bevart.

Tranøy kirke, 22. mai 2007. Bygningsdetaljer: Kirkens vestre gavlfot, fotografert fra det nyere tårnet. Kirkens takåser laftet inn i gavlveggen. Nyere dør der hvor kirken tidligere har hatt et gavlvindu. Foto: Vidar Trædal.

KIRKEGÅRD

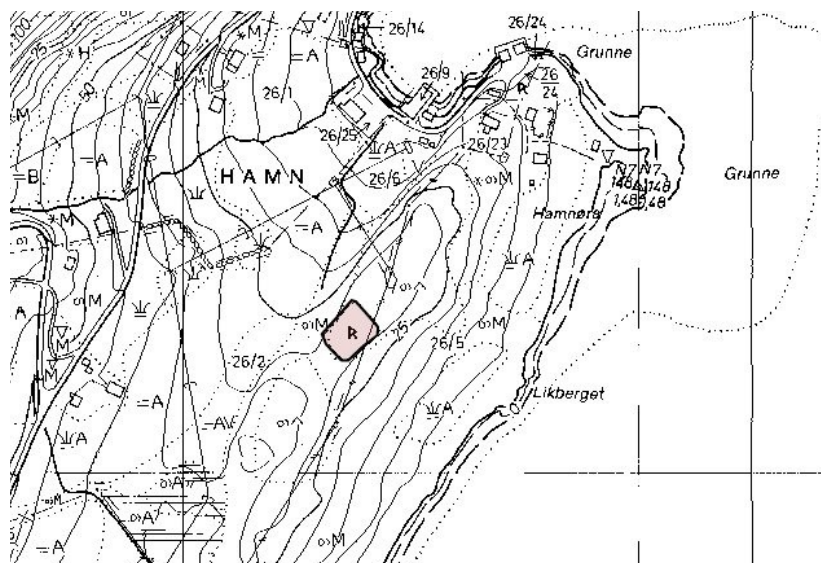
Kirkegården omgir kirken på alle sider, og ble trolig anlagt samtidig med at kirken ble bygget. Den er svært godt bevart, bl.a. med karakteristiske eldre gravtuer.

Tranøy kirke fra Ø-SØ, 22. mai 2007. Foto: Vidar Trædal.

DYRØY

Kirken er første gang nevnt i TR 1589. Kirken var da kapell under Trondenes/Ibestad: I 1665 er det opplyst at Ibestad "U-anseet (...) er it Sær Gield", men like fullt at "dog næffner de Trundenes deris hofvet kircke" (Manntallet for Trondenes 1665). Tienden gikk til Ibestad. I 1731 ble den kapell under Ibestad, mens den ved utskillelsen av Tranøy prestegjeld i 1759 ble lagt under denne. I 1780 opplyses det at kirken er et kapell underlagt Tranøy. Dyrøy var da eid av menigheten, som likevel svarte tiende til Tranøy, som var eid av Misjonskollegiet.

Hamn på Dyrøy, med det gamle kirkegårdsområdet avmerket. Trolig har kirken også stått her, uten at tilknytningen er klar. Kart: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 98

Navn: **Dyrøy F**

Utrykte kilder: SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51.

LOKALISERING

Kirken kalles også "Havnen" kirke, og lå på Hågen, som var navnet på det søndre bruket av Dyrøyhavn. De senere kirkene på Dyrøy lå/ligger på Holm (Holtermann, Harold (red.), *Dyrøy kirke 100 år*, Tromsø 1980).

DATERING

Kirken er første gang nevnt i TR 1589. Den er ikke nevnt blant kirkene i TJ, og det er derfor trolig at den er oppført i senmiddelalderen. Det er bevart inventar fra middelalderen (se nedenf.).

BYGNINGSHISTORIE

I en synfaring fra 1770 omtales kirken som en liten korskirke med tårn og sakristi, med torvtekket tak. Den hadde åpen himling. Med mindre den er sekundært ombygget til korskirke, kan dette ikke ha vært middelalderkirken men må være oppført etter 1650. Tilstanden til bygningen var svært dårlig: "er alt sammen baade wægge stoeler og gulw i en

elendig og forfalden tilstand af ælde, og mislig omflidning, saa der ikke kand bies, at der jo straxen behøwer ny kirke”.

I følge Holtermann er kirkestedet lite synlig i dag, men at syllsteiner fremdeles kan sees ”mellom kratt og skog” (Holtermann 1980). Holtermann beskriver videre kirken som en korskirke med tårn, korutbygg og sakristi, 18 meter lang og 12 meter bred.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

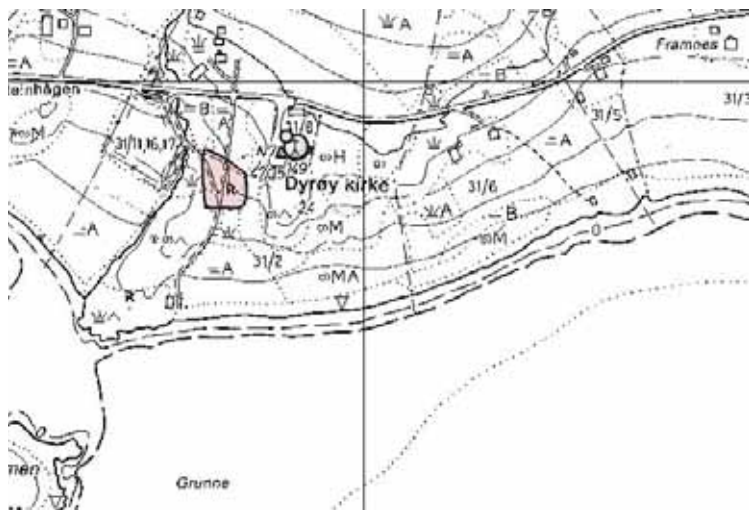
I følge Ra-reg. ble kirken revet i 1778.

VIKTIG INVENTAR

På Tromsø Museum finnes en treskulptur – en biskopshelgen (Ts/K 18) – datert til 1510–1520 (Engelstad 1936, s. 85 og 307).

KIRKEGÅRD

Den gamle kirkegården er bevart på Hamn. Det er ikke kjent hvorvidt kirkebygningen stod i tilknytning til kirkegården.

Holm på Dyrøy, med dagens kirke avmerket. Den nedlagte kirkegården ligger V-SV for kirken, og Dyrøy 2 har trolig stått enten på eller i tilknytning til kirkegården. Kart: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 99

Navn: **Dyrøy 2**

Utrykte kilder: RiA, Misjonskollegiet, saker ordnet etter emne. 0001. ”Beretning om misjonskallene i Nordlandene og Finnmark”.

LOKALISERING

Kirken ble bygget på Holm. Den skal ha stått 50–60 meter sydvest for den nåværende kirken.

DATERING

Kirken ble innviet av prost Falster 9. november 1777.

BYGNINGSHISTORIE

Kraft beskrev kirken som en simpel korskirke (Kraft 1835, s. 494). Holtermann (1980) skriver at kirkebyggingen delvis var finansiert av bøter for brennevinsbrenning. Kirken var en

korskirke, bordkledd og rødmalt. Det var hovedinngang i vest, og en annen inngang i nordre korsarm. Innvendig hadde kirken gallerier i nord, sør og vestarmene. Kirken hadde et lite tårn.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

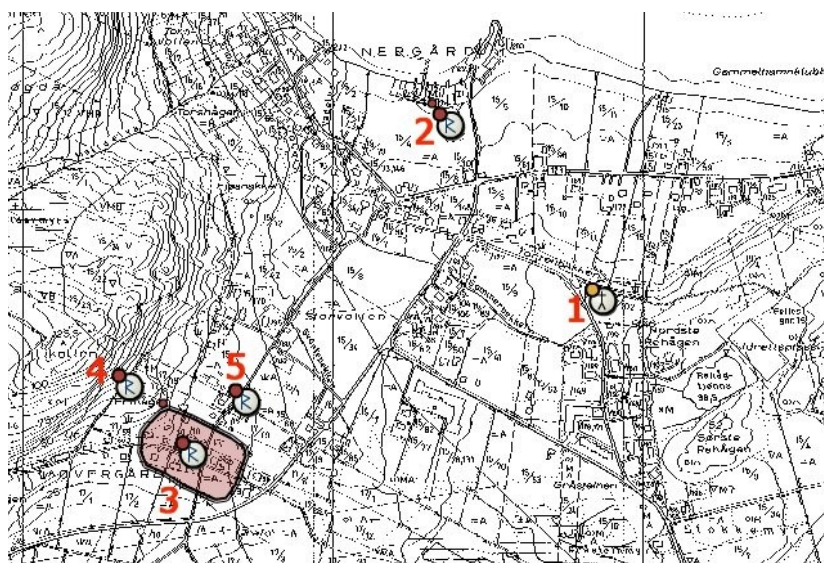
Kirken ble revet i 1880.

KIRKEGÅRD

V-SV for den nåværende kirken ligger en nedlagt kirkegård, som trolig er anlagt noenlunde samtidig med at kirkestedet ble anlagt her på 1770-tallet.

BJARKØY

Stedet Bjarkøy har en framtreddende plass i nordnorsk historie. Allerede i kongesagaene sees stedet å ha vært et stormannssete, og har trolig vært et økonomisk og administrativt senter langt tilbake i førkristen tid. På Bjarkøy ligger det nordligste av de kjente ringformede tunene, som også kan sees i sammenheng med dette, i likhet med funnet av "bjarkøykjelen" – et stort bronsekar som vitner om betydelige økonomiske ressurser. Stedet var setegård for bjarkøyætta, som samlet et omfattende middelaldersk jordegods – men en mye større del av inntektsgrunnlaget må ha bestått av fiske og handel. Kirken eller kirkene på øya har utvilsomt hatt sammenheng med Bjarkøyættens setegård. Kirken er omtalt første gang i 1309 (DN XV nr. 1), og i TJ. Kirken er ikke nevnt i TR 1589, men er nevnt som korskus underlagt Sand kirke i 1665: "oc [Sand] haffr under sig det kaars Neregaard" (Mantallslisten for Trondenes 1665).

Sentrale deler av Bjarkøy. 1: Dagens kirke. 2: Markert nausttuft på Nergård. Det er sannsynlig at kirken har stått i tilknytning til tunet her. 3: Gårdshaugen på Øvergård. 4: Gravfeltet på Frihågen. Området nedenfor denne (mot tunet) har også vært utpekt som område for kirken. 5: "Pila" – bautasteinen som står på grensen mellom Øvergård og Nergård. Kartgrunnlag: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 100

Navn: **Bjarkøy F**

Utrykte kilder: RiA, Rentekammeret, Prestenes manttall 1664-66, nr. 36. RiA, Misjonskollegiet, Diverse kirkeregnskap, nr. 1.

LOKALISERING

Kirken som omtales i etterreformatoriske kilder stod på Nergård, men nærmere plassering er ikke fastslått. Bratrein har pekt ut kirketomten ut fra muntlige opplysninger (Bratrein 1967, s. 27-28), men det er i dag ingen tuft eller funn som kan bekrefte dette. Det var også pekt ut en kirkegård lenger vest, men prøvestikk med jordborr i mai 2007 gav ingen resultater i denne retning – det ble også innhentet opplysninger fra en lokalkjent gravemaskinfører, som hadde lagt ned nye rør på tomten, uten at det kom fram spor etter kirkegård. Derimot var det funnet en redskapsøks fra middelalderen, og noe som etter beskrivelsen å dømme var båtnagler. En annen plassering på Nergård virker også mulig: Mot slutten av 1800-tallet fikk Tromsø

Museum inn opplysninger om at det var funnet rester av menneskeskjellet under tomtegraving på en strandterrasse på Nergård, og disse kan ha hatt sammenheng med middelalderkirkegården/kirken. Se også Larsen in. prep.

En annen lokalitet på Bjarkøy er også kjent: ”Kjerkesteinen” og ”Kjerkebakken” på Øvergård, like nedenfor gravfeltet på Frihågen. Det er i så fall i utkanten av det som tegner seg som gårdshaugen på Øvergård. Det er ikke umulig at det på et tidspunkt stod to kirker på Bjarkøy (se avhandlingsteksten), men sikrere indisier savnes.

DATERING

I og med den svært sannsynlige funksjonen som gårdskirke eller ”høgendeskirke” for Bjarkøygården kan den opprinnelige kirken dateres til perioden 1050–1200.

BYGNINGSHISTORIE

Det finnes ingen kilder som belyser selve bygningen. I følge Bratrein (1967, med ref. til Harstad Tidende 23/4 1951) skal en prest på Bjarkøy ha beskrevet kirken ca. 1550, men kilden er ikke gjenfunnet eller identifisert her.

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

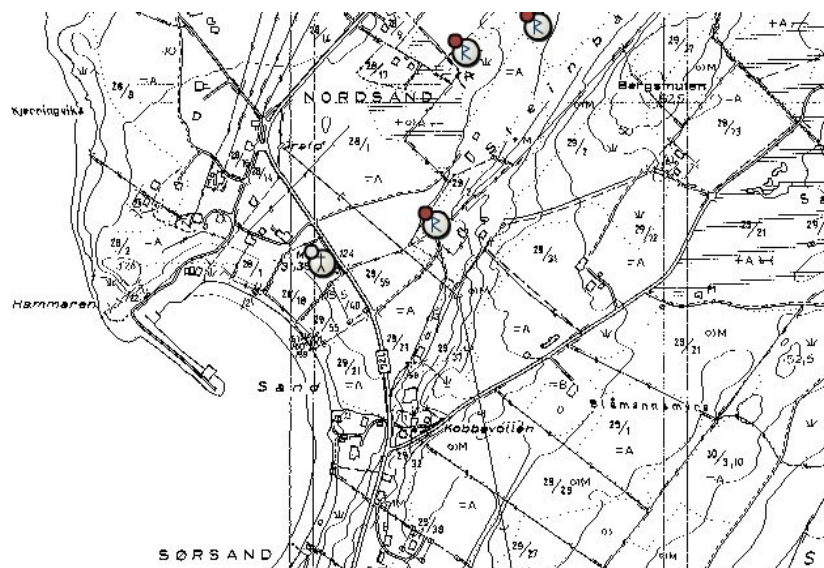
Kirken er ikke nevnt i 1589. Den er heller ikke nevnt i en kirkeoversikt i Stattholderarkivets jordebøker i 1625. Den er imidlertid nevnt som ”Nergaards korshuus” i 1666, i manntallet for 1702 er ”Needergaards” sogn nevnt, og videre i 1726 som ”Nedergaardens capell”. Lokalt heter det at den stod til inn på 1800-tallet (Bratrein 1967, 27-28). Tømmeret skal i følge Bratreins kilde (Simon Simonsen-Øvergård) ha blitt delt i fire, og en del skulle være bygget inn i Simonsen-Øvergårds stabbur.

KIRKEGÅRD

Kirkegårdslokalitet er like diskutabel som lokaliseringen av kirkebygningen, se ovenf.

SAND

Sand er første gang nevnt i TJ. Den er også nevnt i TR 1589. Kirken har trolig opprinnelig vært gårds- eller høgendeskirke for storgården Sand. Kirkestedet har vært i bruk kontinuerlig til i dag.

Sand. Dagens kirke er avmerket, og de eldre kirkene har trolig også stått her. De øvrige markeringene er jernaldergraver/gravfelt. Kart: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 101

Navn: **Sand F**

LOKALISERING

Trolig på samme sted som dagens kirke.

DATERING

Som gårds- eller høgendeskirke for gården Sand må den opprinnelige kirken være grunnlagt i perioden 1050–1250. Det er bevart inventar fra kirken fra andre halvdel av 1200-tallet (se ”viktig inventar”).

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

I følge Ra-reg. skal kirken ha brent ca 1633, uten at nærmere kilde er angitt. Det virker klart at det ble bygget en ny kirke i årene før Bjelke-kommisjonen i 1632, og Sand F har vel da vært revet. Det er ingen opplysninger om brann i de relativt omfattende kildene fra 1641–1642.

VIKTIG INVENTAR

På Tromsø Museum er det bevart en treskulptur, St. Olav (Ts/K 12), fra siste halvdel av 1200-tallet (Bugge 1932, s. 9-11). Videre er det bevart en gruppe treskulptur, Anna-selv-tredje og Maria Magdalena (Ts/K 10 og 11), fra første fjerdedel av 1500-tallet (Engelstad 1936, s. 138 og 303). Se også Sand 3, ”viktig inventar”.

KIRKEGÅRD

Kirkegården har trolig ligget omkring eller ved kirken, som en del av dagens kirkegård.

Katalognr.: 102

Navn: **Sand 2**

Utrykte kilder: SiTø, Amt-/fylkesmannen i Finnmark nr. 1514; RiA, Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2; RiA, Danske Kanselli, skap 14, pakke 157, litt. H.

LOKALISERING

Trolig som Sand F og dagens kirke.

DATERING

Ra-reg. oppgir at kirken skal ha vært bygget omkring 1633. Et brev fra allmuen i Sand fra 1641, og et brev fra biskop Schjelderup i 1642 tyder på at kirken var oppført i Kristian den fjerdes regjeringstid (1588–1648), men før Schjelderup ble biskop i 1622.

BYGNINGSHISTORIE

Korrespondansen omkring Sand kirke er relativt omfattende i 1641–1642, men det er vanskelig å få helt klart for seg når og hvordan de ulike kirkene etterfulgte hverandre. Det synes i hvert fall som om kirken allerede på 1630-tallet var i kraftig forfall – i 1641 heter det at ”thagit er icke flid som dett sig bøer, thi naar dett bless, sneer eller regner, da kand presten icke holde brød och wiin, thør och fri paa altherit, och allmuen for fug och driffregn maa forseer sig aff kircken, thill medt ehr kircken alldelis wtieritt siden den bleff bygd”.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Det ble oppført en ny kirke i biskop Bredals tid (1643–1672), og før 1666. Trolig skjedde byggingen – og dermed rivingen av Sand 2 – på 1640-tallet (se Sand 3, ”datering”).

KIRKEGÅRD

Se Sand F.

Katalognr.: 103

Navn: **Sand 3**

Utrykte kilder: Kildernr. 26. SiTø, Amt-/fylkesmannen i Finnmark nr. 1514; SiTø, Senja og Tromsø Sorenkriverembete 1755-1854, nr. 51; RiA, Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2; RiA, Danske Kanselli, skap 14, pakke 157, litt. H.

LOKALISERING

Trolig som de øvrige fram til i dag.

DATERING

Kirken ble bygget i biskop Erik Bredals tid. Han var biskop i perioden 1643–1672, men nevner byggeprosjektet i 1666, sammen med byggingen av Kvæfjord kirke som foregikk i 1647. Det er grunn til å tro at Sand 3 var fra omtrent samme tid som Kvæfjord.

BYGNINGSHISTORIE

I en jordebok fra 1666 opplyser biskop Bredal at han har hatt store omkostninger med å bygge to nye kirker (som må være Kvæfjord og Sand) ”hwor til tømmeret blef sent 24 wegsøs til den ene, oc her fra Trundhiem 60 wegsøs føred oc befracted til den anden, med al anden tilfang”.

I en synfaring fra 1705 fremstår kirken som en tømmerkirke med bordkledning og tjærebredt bordtak, med et tårn. Det synes som om kirken kan ha hatt en (tørr)murt gavlvegg i vest, selv om beskrivelsen er vanskelig å tolke: ”Ellers helder kircken noget fra sønder og till nord, som hafwer forarsaget, som sluttes, dend brøstmur wed tornet som holder bygningen sammen, i det at naefwerne ere noget for romme eller for wide hugen, saa at de øfwerste stocker har kommet till at wride sig, hworforre brøst eller røstmurens begge ender will med kraager forsees som kand befestes baade till brøstmur og weggene”. Det kan videre synes som om kirken hadde torv- eller jordvoller langs langveggen, men bare i nedre del.

I en synfaring fra 1726 var tilstanden så dårlig at den ble anbefalt revet.

Biskop Nannestad beskrev kirken i 1750. Den var da en korskirke. Det kan imidlertid ha dreid seg om en ombygging med sekundære korsarmer. Bygningen var bordkledd og rødmalt, og hadde bordtak. Kirken hadde et spisst tårn, og et skriftehus som ikke var bordkledd men likevel rødmalt. Kirken hadde åpen himling, ”thi den blev ellers alt for lav” (Nannestad 1750 (1942), s. 16).

I 1753 skriver Nannestad videre at kirken var svært forfallen ”for den forige prostes, hr. Jens Skeldings slete husholdning, som prest og prowst i sin tid, og nuwærende præst, hr. Søren Kildal, er en serdeeles meget enefoldig mand, saa at han lidet kan udrete til at sete sagerne i den bedre orden”.

Regnskapsmaterialet for denne kirken omfatter perioden fra 1751 og fram til den ble revet og auksjonert bort i 1765. Det ble foretatt relativt store arbeider på kirken, og det er vanskelig å forstå hvorfor det måtte bygges ny kirke i 1765. I 1752 ble det lagt nytt gulv på nye gulvåser i koret. Samme år ble det satt inn tre nye vinduer ved prekestolen, ”fordøren” og skriftehuset ble bordkledd, og det ble satt opplenger (strekkfisker) på veggene. I 1754 ble det bygget et nytt tårn på kirken.

VIKTIG INVENTAR

Nannestad oppgav at det fantes adskillige malte og forgylte bilder ”som ere tagne af Tronæs kirke, og ere sate i Skrifte-Huset”.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Bygningen var i dårlig tilstand, men ”det øverste kors” ble bruk i røstene på Sand 3. Det øvrige brukbare materialet ble solgt på auksjon på høsttinget, trolig i 1765 eller 1766.

KIRKEGÅRD

Som de øvrige.

Katalognr.: 104

Navn: **Sand 4**

Utrykte kilder: Kildernr. 26; SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51.

LOKALISERING

Trolig samme som tidligere kirker, og dagens kirke.

DATERING

Kirkebyggerne ankom Sand søndagen før bededag (fjerde fredag etter påske) i 1765, og arbeidet fram til fjorten dager før jul. Året etter arbeidet de fra omtrent samme tid som året før, og fram til ”hen imod Michaeli tid”, altså mot slutten av september.

BYGNINGSHISTORIE

Byggeregnskapet er ganske detaljert. I 1765-66 regnes materialet opp: 9 tylfter av det tykkeste tømmeret, 13 til 14 alen langt; 9 ½ tylfter av samme slag, 11 alen langt; 3 tylfter tømmer på 12 alen; 8 ½ tylfter på 11 alen; 9 ½ tylfter på 10 alen; 22 tylfter tømmer på 8 til 9 alen fra Kvænangen; 19 tylfter tømmer på 7, 8 og 9 alen; 9 tylfter furubord på 8 og 9 alen; 11 tylfter furubord på 7 og 8 alen. Til sammen ble det også kjøpt 110 tylfter granbord. Det ble også kjøpt en jektekjøll på 18 alen, som man ”i mangel af andet forswarligt tømmer maatte bruge til grund-binding twert ower kirken imellem korsene”. Det ble også anskaffet ”4re tykke tømmer stokke til pillere under bindings stokkene”.

I en synfaring fra 1770 omtales kirken som en ny korskirke, med tårn, sakristi og våpenhus, tegltekktak, og med åpen himling. Synfaringen inneholder også en del opplysninger om byggingen: Den kom i stand etter initiativ fra, og ble administrert av, titulærbiskop Friis. Åtte tømmermenn arbeidet på kirkebygget i 1765 og 1766 (se ”Datering”) – de samme som hadde oppført Kvæfjord 3 (s.d.) i årene 1764 og 1765, men i følge regnskapene ser de ut til å ha blitt ledet av Johannes Andfindsen. Som i Kvæfjord 3 var det titulærbiskopens egen snekker, Hemming Jonsen Berg som snekret interiøret i kirken, i til sammen 73 uker.

Tømmer fra ”det øverste kors” i Sand 2 ble benyttet i røstene i Sand 3. Ellers fraktet prost Kildal en god del materialer på sin jekt til kirken: 5 tylfter 12 alen langt tømmer, 1 tylft og 10 stokker av stort svilltømmer, 19 tylfter 9 til 10 alen langt tømmer, 20 tylfter 8 til 9 alen, enda 5 tylfter av samme, 3 tylfter 8 alen langt tømmer, og til slutt 10 stokker 12 alen lange, 2 tylfter 6 alen lange bord, 1 tylft av samme 7 alen lange, 8 tylfter og 3 bord på 9 og 10 alen.

Allmuen betalte 104 riksdaler for å få bygget tårnet.

Kirken hadde sakristi med inngang utenfra. Kirken hadde også våpenhus. Det var 10 fag med vinduer i kirken, som ble forsynt med fyllingskkodder av snekkeren Adrian Olsøn i 1773-74.

Bygningen ble malt utvendig i 1769.

Jens L. Jensen gjengir en besiktigelse av kirken fra 1822. Den ble der beskrevet som en ”Korskirke af Tømmer med tilbygget Loft og med Fordør i nordre og skriftehus i søndre ende” (Jensen 1947, s. 155-156). Den ble oppmålt innvendig, og var ”lang og bred efter Korsene 24 ½ alen, bred efter længden mellom væggen 13 alen, ditto efter bredden 10 alen, høi til raften 8 alen”. Koret var 7 ¾ alen langt og 9 ¼ alen bredt, mens skriftehuset var 6 ¼ x 6 ¼ alen. Den hadde ”hvælvet loft”. Kirken var bordkledd og rødmalt.

Kraft beskrev kirken i 1835 som ”en smuk lys tømmerbygning (...) med hvælving og et smukt taarn” (Kraft 1835, s. 494).

VIKTIG INVENTAR

Middelalderinventaret som Nannestad opplyste om i Sand 3 ble brukt om igjen i Sand 4: ”5 gameldags Billeder har været forgylte; de tvende store, et for hvert kors paa hjørnerne i kirken, og 2de smaae over præste-(konens?) stol”

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Bygningen ble tatt ned og flyttet til Bjarkøy i 1885-86. Hvorvidt bygningen i dag er intakt i forhold til hvordan den så ut på Sand er vanskelig å avgjøre. I dag står den som en korskirke med smalere korsarmer med lavere mønehøgde, og med takrytter over korsmidten. Kirken har lavere/smалere korutbygg mot øst, og et påfølgende sakristi lengst øst. Lite våpenhus i vest. Kirken på Bjarkøy er preget av nygotiserende detaljer som ikke er opprinnelige, for eksempel vindusformen, utskjæringene med rankedekor i korskillet og de firkantede stolpene i skipet med hjørneavfasninger; selve tømmerveggene virker derimot mer alderdommelige. Også den åttekantede takrytteren over korsmidten med den moderate løkformede hjelmen virker å kunne være fra den opprinnelige kirken på Sand.

KIRKEGÅRD

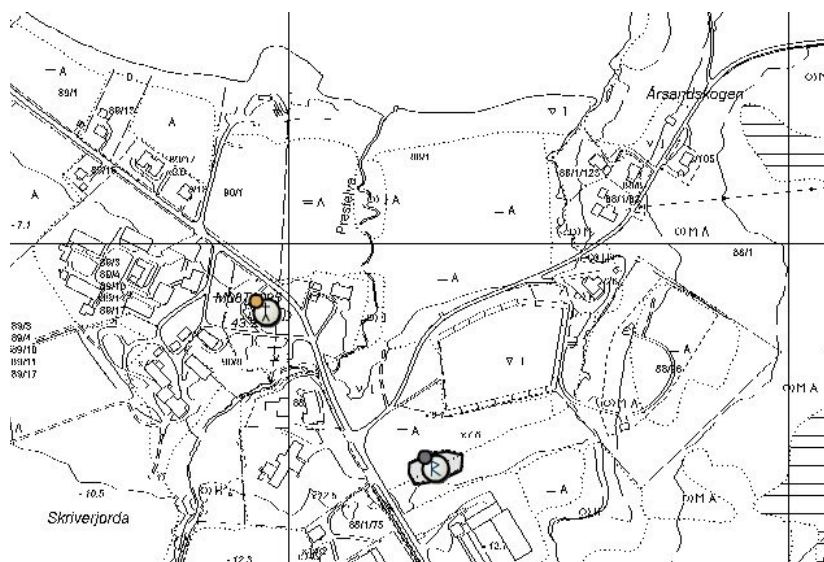
Som de øvrige.

Bjarkøy kirke – oppført i 1885-86 av deler fra Sand 4. Foto: Anders Beer Wilse. Norsk Folkemuseums billedarkiv.

IBESTAD

Kirken er første gang omtalt i TJ. Nevnt som Aste fjord kirke i TR 1589.

Ibestad. Dagens kirke markert, hvor også middelalderkirken stod, ved eller delvis på gårdshaugen. Lenger mot SØ er det markert to mulige gravhauger. Kart: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 105

Navn.: **Ibestad F**

Utrykte kilder: Kilde nr. 39; RiA, Danske Kanselli, Skapsaker, Skap 14, pk. 157–158 Lit. H.; RiA, Misjonskollegiet, saker ordnet etter emne 0001, ”Beretning om misjonskallene i Nordlandene og Finnmark”; SiTø, Amt-/fylkesmannen i Finnmark nr. 1514; SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51; RiA, Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2

LOKALISERING

Samme sted som nåværende kirke. Trolig ligger deler av middelalderkirken som fundament for koret i dagens kirke fra 1880.

DATERING

Dateringen av kirken varierer. Liepe daterer kirken til perioden 1250-1350 (2001, s. 34, med henvisning til Hansen). Hansens begrunnelse for denne dateringen er takvinkelen, vinduenes form og profilen på en bevart innfatningsstein (Hansen 2000, s. 135-148). Den aktuelle steinen er senere fastslått å være en naturdannelse, og datering på grunnlag av denne faller dermed bort. Ekroll (1997, s. 302) daterer kirken til 1400-tallet, særlig på bakgrunn av de lave langveggsmurene som han mener er et senmiddelaldersk trekk. Ekrolls tolkning forutsetter i så fall en tidligere kirke på stedet. Det er imidlertid ikke uproblematisk å avgjøre murhøgden i kirken (se nedenf.). Det kan også argumenteres for at kirken er eldre enn Liepe og Hansen mener. Planformen (se nedenf.) er kjent også fra 1100-tallet – den ligger proporsjonsmessig meget nær skipet i Kinsarvik kirke i Hardanger, som opprinnelig var en salkirke. Muråpningenes form, slik de kan observeres på et fotografi av kirken, er neppe egnet for datering, all den tid de trolig var utvidet i etterreformatorisk tid – men åpningene er i alle tilfeller små, og det er ikke snakk om grindverksvinduer som ville pekt i retning av perioden

1250 og framover. Den relativt bratte takvinkelen er heller ikke daterende – for det første fikk kirken nytt tak i 1758-59 (riktignok uten at omfanget av begrepet ”nytt” i denne sammenhengen er kjent), og for det andre har takvinkler vist seg som prinsipielt vanskelig å bruke som dateringsgrunnlag. Dersom muren som i dag tjener som fundament for koret i kirken fra 1880 virkelig er middelaldersk (se nedenf.), så er murkarakteren utpreget romansk, og daterer i så fall bygningen til senest første del av 1200-tallet. Det er etter min oppfatning i alle tilfeller vanskelig å tenke seg at man har påbegynt oppføringen av en steinkirke etter at Ibestad gikk inn i Trondenes prestegjeld/kannikgjeld.

BYGNINGSHISTORIE

I en suplikk fra 1641 blir kirken oppgitt å være forfallen. I et tilsvarende fra biskop Schjelderup i 1642 skiver han at han tidligere hadde forbedret kirken med to våpenhus. Disse må ha vært ved kirkens hovedinngang på vestveggen, og den andre inngangen vest på skipets sørmur. I følge samme skrift hadde allmuen klaget på at kirken var for mørk, grunnet små vinduer. Schjelderup motsatte seg utvidelse av vinduene, tilsynelatende med en antikvarisk begrunnelse, fordi vinduene hadde vært slik ”av arilds tid”.

I en synfaring fra 1654 gjøres det rede for kirkens tilstand: Gulvet i kirken og dørene måtte fornyes, taket måtte utbedres, tårnet var ”meget forraadnet” og våpenhuset måtte utbedres med ny dør og nytt gulv. Også her blir det påpekt at kirken var mørk, og at vinduene burde gjøres større – eventuelt kunne det hugges ut et vindu på nordsiden hvor det ikke var åpninger fra før av.

I en synfaring fra 1705 fremgår det at kirken hadde tjærebredt spontak. Det omtales en loftstrapp, slik at kirken må ha hatt himling. ”Tårngulvet” er også omtalt: ”Under torngulwet er een bielcke som er forderfwet i den ende som er indlagt i muuren, og derfor er samme brøstfeldige ende befestet med it toug til bulwercket”.

Nannestad beskrev kirken i 1750 (Nannestad 1750 (1942), s. 17). Den var da en ”sterk gamel Steen-Bygning”. Det framgår at kirken var en bred salkirke, uten eget korutbygg men med et korskille i tre. Kirken hadde spontak, og et lite, spisst tårn. Veggene var svært tykke, og det var bare to små vinduer på sørsiden og et lite vindu på østveggen. Kirkens hovedinngang var i vest, med et lite våpenhus av tre foran, som på Nannestads tid hadde forskjøvet seg slik at det ikke sluttet inntil muren. En mindre inngang med tilsvarende våpenhus fantes i den vestre enden av kirkens sørmur.

I 1753 kaller Nannestad den for ”den norderste steen-kirke”, og skriver at den ”wiser nok hwor wel forfædrene for nogle 100. aar hawe weedst at bruge landets owerflødige steen, som paa mange stæder ere af naturen ret bequemme til bygning”.

I 1749-50 var det satt opp et galleri i kirken, og enda et ble oppført i 1761-62. Kirken fikk nytt tak i 1758-59. Det ble pannetekket i 1763-64, men det ble snart kjøpt inn en mengde takstein fra Bergen. Samme år ble en snekker betalt for fire store vindusrammer og to luker (lemmer?), ”og for at bryde huul på kirkemuren paa den øvre siide” – trolig på nordsiden. Sommeren 1764 arbeidet også snekkeren Hemming Berg på kirken, men det er usikkert hva slags arbeid han utførte. Han var ansatt av titulærbiskop Friis, og snekret interiørene i både Kvæfjord 3 og Sand 3. I 1766-67 ble det kjøpt inn 6 tylfter bord fra Sparboe og 12 tylfter tømmer fra Salangen ”destineret til sacristi og kors i vester”.

I en synfaring fra 1770 fremstår kirken fremdeles uten tilbygg. Den var nylig teglteknet av titulærbiskop Friis, som også fikk kalkslått den innvendig og utvendig og reparerte tårnet. Kirken hadde himling.

I 1773-74 kjøpte kirken ”2de timrede huuser fra Trundhiem til at udwiide kirken med”, og i 1774-75 ble det lagt bordtak på ”de 2de kirke huuser”. Kirkeregnskapene stopper i 1776, og det er derfor ikke flere opplysninger om denne ombyggingen før kirken nevnes i en innberetning i Misjonskollegiets arkiv. Her heter det at tilbygningene ”af muuret choor og sacrestie, som hr. Michael Kildahl har entrepreneret (...) har kostet cassen lige saa meget som een nye træe-kircke, men formedelst den grund muur er samme saa meget meere formidable, den har i alt kostet (...) 1576 Rdr.”. Det er usikkert hvordan dette skal forstås: Det er klart at kirken opprinnelig var altfor liten, det viser utbyggingen av galleriene. Kanskje ble det altså først oppført tilbygg av tre – og kanskje i vest. Det er mulig at disse var ment som provisorier mens kirken fikk oppført de murte tilbyggene mot øst som kjennes fra senere fotografier.

Kraft (1835, s. 493) beskrev kirken som en ”gammel Steenbygning med hvælving”, ”med et lidet taarn”.

I et foredrag av sokneprest Bergersen i 1925 opplyste han at middelalderkirken var 29,75 alen lang, og 19,75 alen bred – ca. 18,7 x 12,4 m (Hansen 2000, 135-148). Kirkens proporsjonsforhold blir dermed ca. 1:1,5.

AVBILDNINGER

Det er kjent et fotografi av kirken, trolig tatt før 1872. Dette viser en treleddet langkirke med suksessivt lavere og smalere bygningedeler mot øst. Det vestre leddet – skipet – hadde en lav takrytter med høg pyramidal hjelm. Det var små våpenhus med saltak ved det vestlige hjørnet av hvert bygningsledd på kirkens sørside.

På fotografiet av kirken synes til en viss grad kirkegårdsinnhegningen å skjule den nederste delen av den hvitkalkede muren, slik at kirken virker lavere enn den egentlig var. Samtidig er der opplysninger om at gulvet i kirken lå flere trinn lavere enn det utvendige bakkenivået – kirken, som stod på sandgrunn, kan enten ha sunket ned, eller sand- og jordakkumulasjon på utsiden har fått murene til å framstå lavere (Brev i Ra-AA, 1965).

Det kan observeres to vindusåpninger på sørmuren i skipet (den opprinnelige kirken). Som nevnt er formen på disse ikke nødvendigvis opprinnelig, selv om det ikke kjennes opplysninger om vindusutvidelser med unntak av utbrytingen av en åpning på nordmuren i 1763-64. Det østre av disse to vinduene kan synes å ha tilnærmet flat overdekning. Posisjonen til dette vinduet gjør det fristende å sette det i forbindelse med belysning av prekestolen, som trolig har befunnet seg i denne posisjonen; utvidelser eller innsettinger av nye vinduer i denne forbindelse er kjent i en rekke andre kirker på 16- og 1700-tallet.

I tillegg til fotografiet er kirken framstilt på en akvarell av Hans Johan Fredrik Berg (1813-1874). Synsvinkelen i akvarellen er nesten helt identisk med fotografiets – det er derfor begrensede opplysninger å hente fra akvarellen.

Hjulkors, trolig fra et middelaldersk gravminne, i dag plassert i kirkens kor. Foto: Vidar Trædal.

VIKTIG INVENTAR

Det framgår bl.a. av synfaringen fra 1654 at kirken hadde en liten altertavle hentet fra Trondenes kirke. I dag står et hjulkors i stein, mest trolig en gavlstein fra et gravminne, oppstilt på sørsiden i koret. Ytterligere et fragment fra et hjulkors skal være oppbevart i prestegården. Tromsø Museum har bevart en del treskulptur fra kirken, datert til senmiddelalderen: En madonna (Ts/K 13), Sta. Sunniva (Ts/K 17), en prest/diakon fra en prosesjonsstav (Ts/K 16), og en gruppe med en biskop og Anna selv-tredje (Ts/K 14). På sørsiden av dagens kor ligger en gravplate, rektangulær med profilerte kanter (men noe avkuttet langs den ene langsiden). Den i dag lite tydelige innskriften synes å være fra 16- eller 1700-tallet, men formatet på steinen kan minne om mensa på et middelaldersk alter. Det middelalderske alteret må senest ha vært revet ved kor- og sakristiutvidelsen på 1770-tallet.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

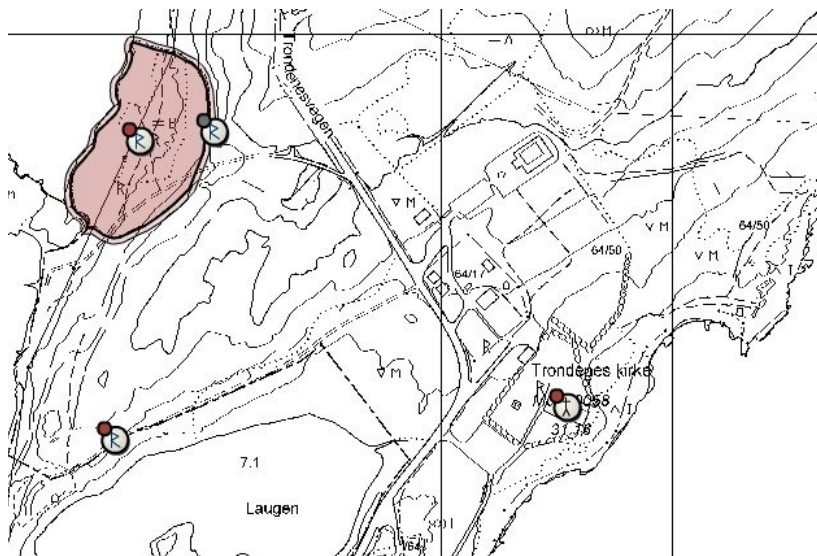
Kirken ble revet i 1880.

Foto av Ibestad kirke, trolig fra før 1872. Tromsø Museums billedarkiv.

TRONDENES

Trondenes er i kirkelig forstand det mest sentrale stedet i Nord-Norge i middelalderen. I sagalitteraturen knyttes Trondenes til kristningsprosessen allerede i Olav Trygvassons tid. *Morkinskinna* oppgir kong Eystein Magnusson (regjeringstid 1103–1122) som byggherre for en kirke her: ”A Prundarnesi let ek oc kirkiu gøra oc lagðag fe til” (Morkinskinna 1867, s. 187). Selv om *Morkinskinna* er alene om å gjengi opplysningen, har flere forskere pekt på sannsynligheten av den (Bratrein 1970, s. 71; Hansen 2003, s. 261). Hansen antar at godset Eystein la til kirken, kan ha vært gods Olav Haraldsson konfiskerte etter den såkalte ”Selsbane-episoden” (Hansen 2003, s. 262). Trondenes på 1100-tallet ser ut til å ha vært en hovedkirke eller fylkeskirke med samme funksjoner som tilsvarende kirker i Sør-Norge. Da kirken i senmiddelalderen opptrer som kannik-kirke for dekanen ved domkapitlet i Nidaros, var den også en kollegiatkirke med de øvrige kirken i Sør-Troms som underliggende kapeller. Prestekollegiet bestod fram til 1550-60-tallet, da kapellanene bosatte seg ved kirkene (Lysaker 1958, s. 157). Men de enorme inntektene fra hele prestegjeldet tilfalt fremdeles bispesetet i Trondheim, og økonomien blant kirkene og prestene i Trondenes var derfor svært dårlig. Først i 1731 ble de økonomiske rettighetene overført fra bispesetet til Trondenes igjen – men det var nå betydelig mindre inntekter til kirkene. Ettersom de øvrige kirker i Nord-Norge var lagt under Misjonskollegiet i 1714, kom nå Trondenes og de øvrige kirkene i Senja i en særstilling. Under titulærbiskop Friis ble også disse kirkene trukket inn til inntekt for Misjonskollegiet.

Trondenes. Kirken og kirkegården avmerket i utkanten av en gårdshaug. I vest er Altevågen avmerket, hvor de store nausttuftene og flere gravrøys er samlet. En gravrøys er også markert like overfor Laugen. Kart: Riksantikvaren/Askeladden.

Trondenes kirke fra nord, 1995. Foto: V. Trædal

Katalognr.: 106

Navn: **Trondenes N**

Utrykte kilder: 25; SiTø, Amt-/fylkesmannen i Finnmark nr. 1514; SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51; Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2

LOKALISERING

Kirken står i dag. Den ligger på østsiden av Trondeneset, med fri sikt ut over Vågsfjordbassenget.

Trondenes kirke, koret sett fra sør i 1995. Foto: V. Trædal.

DATERING

Den første dateringen som ble forsøkt gitt, var biskop Johan Christian Schönheyder i 1789, som beskriver kirken ”af sin alderdom (før 1465)”. Den tradisjonelle dateringen har tidligere vært perioden 1225–1275, basert på stilhistoriske kriterier. Dateringen av Trondenes kirke har de siste tiårene vært omdiskutert. En dendrokronologisk datering av kirkens takverk foretatt i 1994, viste at takverket over koret bestod av tømmer felt i 1399-1400, mens takverket over skipet ble datert til etter 1434, med unntak av de østre sperrebindene, datert til 1504-05 (Storsletten 1998, s. 3). Ettersom takverket ifølge Storsletten lot til å være det opprinnelige, ble spørsmålet reist om tidspunktet både for kirkens fullførelse og start. Ekroll (1997, s. 300-302) hevder at kirken mer eller mindre i sin helhet er fra senmiddelalderen; Trædal har fulgt opp med en revurdering av kirkens stilhistoriske detaljer (Trædal 1998b); Liepe har godtatt den senmiddelalderske dateringen, og har pekt på administrative forhold som kan peke mot en sen datering (Liepe 2001, s. 39).

Ole Egil Eide har den siste tiden trukket inn murverkets karakter, slik det fremstår i det upussede indre murlivet i kirkens gavler, som en viktig faktor når det gjelder datering (Eide 2005): Korets gavl har ifølge Eide et rent romansk murverk opp til om lag 180 cm over loftsgulvet, sokkelen rundt kirken har en profil som klart tilhører 1100-tallet, og alterstucker i skipet er også et tidlig trekk – byggestarten bør derfor kunne dateres til 1100- eller tidlig 1200-tall. Han antar at det romanske murverket også preger veggen nedenfor den østre gavlen, men her er murverket dekket av kalkpuss. Øvre del av østgavlen har større gotisk preg. Skipets vestgavl har derimot murverk av langt senere karakter, som kan stemme bedre overens med takets datering til 1400-tallet. Eides murverkskronologi bør tillegges stor vekt. Byggeprosessen fra start til slutt er på ingen måte klarlagt pr. i dag, men det er grunn til å skyve dateringen av byggeprosjektets oppstart tilbake i tid, også bakenfor den tradisjonelle dateringen til midten av 1200-tallet. Eide har også en rekke stilhistoriske betraktninger omkring profiler og steinhuggerdetaljer i kirken, hvor han konkluderer med at han ikke finner ”et eneste trekk ved den stående bygningen som tilsier at den er blitt påbegynt i senmiddelalderen” (Eide 2005, s. 22). Også her virker Eides tolkninger plausible, selv om det stilmessige reportoiret i kirken strengt tatt virker svært sammensatt, og ennå vanskelig anvendelig i en bygningshistorisk analyse. Det er i alle fall pr. i dag utstrakt enighet om at anlegget ikke kan ha stått *ferdig* i sin nåværende form før omkring 1500.

Trondenes kirke, skipet sett fra sørvest i 1995. Foto: V. Trædal.

Selv med en datering av anleggets begynnelse tilbake til siste del av 1100-årene, så vil det fremdeles være en tidsluke mellom den omtalte kongelige doteringen av jordegods av Eystein Magnusson, og byggestarten på steinkirken.²⁶ Om Eystein oppførte en trekirke, slik flere har foreslått, som siden ble avløst av steinkirken – eller om steinkirken var planlagt allerede fra starten er ikke mulig å avgjøre pr. i dag (se også ”Bygningshistorie”). Steinkirken er derfor her omtalt som Trondenes N, til tross for sannsynligheten av en trekirke eller en form for provisorium forut for byggingen av steinkirken.

Trondenes kirke. Innerlivet av østgavlen i koret. Nederste del et murverk av romansk karakter, øvre del i gotisk murverk. Foto: Lars A. Oma. Kilde: Eide 2005.

BYGNINGSHISTORIE

Som det fremgår i avsnittet ”datering” er bygningshistorien komplisert, og på mange punkter usikker. Det er bred enighet om at den ensartede sokkelprofilen som løper rundt hele kirken indikerer at bygningens planform og utstrekning var bestemt allerede ved arbeidets begynnelse, og at store ressurser har ligget til grunn. Profilen er en attisk baseprofil i en sterkt klassiserende utforming, over en skråfas. Utformingen ligger nært opp til profilene som preger den romanske kirkebygningsteknikken i Bergen opp til midten av 1100-tallet, og som antas å ha hatt sitt primære nedslag i Munkeliv klosterkirke på Nordnes – et annet av Eysteins Magnussons byggeprosjekter.²⁷ Profilen inngikk i det formreportoaret som gjerne kalles ”rhinsk-lombardisk”, og kan trolig ha fått fotfeste i Bergen via håndverkere fra domkirken i Lund (Liden 1961; Løvås 2000). I sin primære bruk var likevel profilen bare i funksjon som baseprofil ved søyler og lisener, og ikke som sokkelprofil. I tillegg er hulkilen i Trondenes noe dypere enn bergensprofilene – den tenderer mot å være såkalt ”water-holding”. Profilen i Trondenes tilhører derfor trolig et noe senere tidsrom, men virker likevel klart som et 1100-talls trekk (Eide 2005, s. 7-8; Trædal 1998b, s. 74-75).²⁸ Det er for øvrig ingen andre av trekkene som preger 1100-tallsbygningene i Bergen som gjenfinnes i Trondenes.

Eide peker på et trekk ved grunnplanen som også virker alderdommelig: Kirken har alterstucker vest i skipet, et trekk som i stor grad tilhører 1100-tallet, og ingen slike i norske kirker er beviselig yngre enn 1230-tallet (Eide 2005, s. 6). Mer utypisk er etter min oppfatning det relativt store sakristiet på korets nordside – det er ikke kjent mange sakristier fra 1100-tallet, og de var sjeldent av en slik dimensjon. Eide mener dette ikke er ”av daterende art”, og at forholdet skyldes ”et stort presteskap og en rik altertjeneste” (ibid.), men kirkens funksjon kan neppe ha skilt seg særlig fra det man ellers kjenner som hoved- eller fylkeskirker i landet for øvrig, hvor opprinnelige sakristier er lite utbredte.

Den videre bygningshistorien er, om mulig, enda mer usikker. Ut fra det omtalte murverket i korets østmur hører dette til et første byggetrinn, i tiårene omkring 1200. Om koret kom under tak før neste byggetrinn, er usikkert – men fram mot senest 1270-80 mener Eide at den nåværende, gotiske gavlen på østmuren stod ferdig, kanskje i forbindelse med en foreslått ombygging/flytting av korets vinduer (Eide 2005, s. 22). Koret stod da sannsynligvis under tak etter dette, et tak som altså må ha foregått dagens tak, som er dendrokronologisk datert til ca. 1400. Skipet er mer usikkert. Detaljene har et noe annet stilpreg enn koret, og det er bred enighet om at andre – og senere – håndverkere har murt opp skipet. Eide synes å mene at muringen av skipet kan være utført samtidig med muringen av den øvre, gotiske delen av korets østgavl. Det er også mulig at skipet i denne omgang bare ble murt opp til like over vindushøgde (Eide 2005, s. 23-24).

Deretter virker det å ha vært en lengre stans i byggearbeidene. Da koret fikk sitt nåværende tak omkring 1400, var vestmuren (korbuemuren) fremdeles dekket av en pulttakskonstruksjon – gavlmuren her har aldri vært murt opp. I løpet av perioden fram til 1430-tallet har så skipets vestgavl vært murt opp – kanskje også den øverste delen av skipets langvegger over vindushøgden, dersom disse ikke ble murt samtidig med skipet for øvrig. I sistnevnte tilfelle ville det være påfallende om skipet ikke fikk tak, noe det altså ikke ser ut til å ha hatt. Takkonstruksjonen over skipet er dendrokronologisk datert til etter 1434.

De fire østligste sperrebindene i skipets takkonstruksjon er derimot fra et enda senere tidspunkt – man har altså trolig valgt å beholde pulttaksløsningen over korbuemuren selv om skipet fikk tak. Dette lar seg neppe forklare annerledes enn at man ennå på 1430-tallet så for seg en murt gavl over denne muren. Senere har man fjernet eller bygget om korbuemuren. I 1504-05 felte man tømmeret til å forlenge skipets tak østover, slik at dette kom til å dekke murene, og den østligste delen av korets tak.

Hvorvidt kirken hadde tårn i middelalderen er usikkert. Noe murt vesttårn har kirken ikke hatt. Det er kjent at kirken på et tidspunkt hadde to tårn/takryttere – en større firkantet ved vestre gavl, hvor den store klokken hang, og en mindre men høyere, åttekantet takrytter lengre inn på mønet hvor det hang to små klokker. På Nannestads tid var begge sponklede (Nannestad 1750 (1942), s. 9). Det vestre kan man ennå se sporene etter, i form av at vestgavlen er avrettet et lite stykke under toppen, og de to store stolpene som er ført ned til skipets gulv – på Nannestads tid var det enda en stolpe her. Konstruksjonen er ikke nødvendigvis middelaldersk. En tilsvarende, men enda større stolpe understøttet takrytteren lenger øst, men denne er senere fjernet. Etter den dendrokronologiske dateringen av skipets takkonstruksjon til etter 1434, er det i det minste klart at begge tårn må dateres etter dette. Den minste takrytteren, trolig nær midten av mønet, kan virke mer trolig som middelaldersk enn den større ved gavlen: Sistnevnte er ikke ofte forekommende før i etterreformatorsk tid, og opplysningen om at den minste takrytteren bar to små klokker kan kanskje settes i forbindelse med bruken av messeklodder eller "tintinabula". Nannestad nevner dessuten en tradisjon om en stor port i den søndre kirkegårdsmuren, "over hvilken siges at have været et Taarn, hvori den store Klaake skal have hænget" (Nannestad 1750 (1942), s. 14). I 1835 skriver Kraft at kirken "har forhen havt trende Taarne, men er nu uden Taarn" (Kraft 1835, s. 493).

Helt fram til Trondenes prestegjeld økonomisk sett ble løsrevet fra biskopens kontroll i 1731, hadde biskopene suveren myndighet over kirkens midler, men også forpliktelse til

vedlikehold. Biskop Erik Bredal bygget nytt våpenhus foran hovedinngangen i vest, som stod ferdig i 1659. Taket ble samtidig tjærebredt, og murene kalket (Lysaker 1958, s. 162).

I en besiktigelse fra 1661 er det opplyst at ”muren offuen paa imellemb choret och kircken” måtte repareres, ettersom stein var begynt å falle ut. Også bordtekningskonstruksjonen mellom skip og kor måtte forbedres.

Kirken var i dårlig stand tidlig på 1700-tallet. Ved en besiktigelse i 1705 var taket flere steder så dårlig at fuktighet hadde trengt inn og gjort vesentlige skader på murene. Kalk hadde løst på sydsiden av koret, og stener var løse. Særlig ille var det i den vestre enden av skipet, der til sammen fire sprekker fra murkronene og nedover – synlige både innvendig og utvendig – hadde dannet seg helt vest på sørveggen, på nordveggen over det vestre vinduet, og i vestveggen (”westre brøst”). Det var mangelen på spontekking og tjærebredning som ble framholdt som årsak. I koret var noen fliser eller stener trådt løse – det middelalderske teglflisgulvet som i dag er restaurert var altså tilsynelatende i bruk til inn på 1700-tallet.

I årene omkring 1750 (regnskapene tar til i 1749) ble det stadig gjort mindre reparasjoner på murene, også ved vestmuren. I løpet av 1760-årene ble det gjort større reparasjoner. Fra 1762 og årene framover ble det innkjøpt takpanner, lekter og øvrig materiale til arbeidet. Det ble kjøpt bord og tømmer hos hr. Kildal i Altevigen på Sandsøya til et nytt tårn i 1764-65 – høgst trolig overskuddsmateriale etter byggingen av Sand 3. Selve arbeidet er ikke nevnt i regnskapet. En synfaring fra 1770 forklarer at det var titulærbiskop Friis’ arbeidsfolk som i 1765 og 1766 pannetekket koret, sakristiet og sørsiden av skipets tak. De rev begge de gamle tårnene/takrytterne, og bygget et nytt over vestre gavl. Pannetekkingen på nordsiden av skipet og på våpenhuset var det derimot prosten som stod for, utført av Michel Friderich Schampher, Hans Mathisen fra Sørvik og Peder Olsen Dyrholt i 1768 eller 1769.

Fra og med 1773-74 ble en større reparasjon av kirkens interiør forberedt. Det var igjen Schampher som ledet arbeidet sommeren 1774. Skipets gulv ble lagt på nytt, og kirken fikk nye benker/stoler.

Lysaker har gjengitt gangen i den store ombyggingen av kirkens interiør som fogd og misjonskasserer Jens Holmboe stod for i 1792 og 1793 (Lysaker 1958, s. 216-220). Byggmesteren for arbeidene var tyskeren Bernhard Kreytzer, og det er antatt at han har stått bak detalj- og treskjærerarbeidet både på korskillet og orgelfronten, som begge er bevart i dag. Det mest betydningsfulle i bygingshistorisk forstand var at korbuemuren nå ble revet ut, og lektoriet foran dette ble også fjernet. Holmboe fikk også fjernet de mye omtalte korstolene som Nannestad beskriver i 1750 – et av de fremste vitnesbyrdene om det tidligere prestefellesskapet på Trondenes. Sålbenkene i vinduene ble hugget bort og bunnen senket for å gi interiøret mer lys. Videre ble det lagt rundet himling under bindbjelkene i både skip og kor, kledd med staffpanel. Det ble satt opp galleri i vest, der Holmboe også forærte kirken et orgel, og gallerier langs alle langvegger (også i koret).

I forbindelse med disse arbeidene i 1792 og 1793 ble også tårnet over vestre gavl revet, og det ble oppført en støpul på kirkegården.

I løpet av 1900-tallet ble de mest iøyenfallende av Holmboes omfattende endringer i stor grad reversert. Galleriene er tatt bort, med unntak av orgelgalleriet i vest, de rundede himlingene er fjernet slik at den opprinnelige flate himlingen som hviler på bindbjelkene er synlig. Korskillet fra 1792-93 ble fjernet på slutten av 1800-tallet, men ble rekonstruert og satt opp

igjen ved siste restaurering. Enkelte steder er kalkmalerier restaurerte; 1400-tallsgulvet i koret er restaurert. På mange måter framstår kirken i dag med sterkt preg av middelalderens uttrykk, noe som ikke minst skyldes de tre alterskapene som fremdeles er in situ på korets tre gjenværende altere – mye er likevel tapt. I eksteriøret står kirken i samme skikk som omkring 1500, med unntak av at takstein har erstattet pannetekket på taket, og tårnene fra denne tid eller noe senere er ikke bygget opp igjen.

VIKTIG INVENTAR

I tillegg til tre senmiddelalderske alterskap in situ, og et krusifiks/skulpturgruppe over hovedalterskapet, er det kjent – særlig gjennom Nannestad – at mye av det middelalderske inventaret fra annekskirkene opprinnelig kom fra Trondenes. Døpefonten i Trondenes kirke, i sandstein, er fra middelalderen, men vanskelig å datere nærmere. En kirkeklokke fra 1506 er fortsatt i bruk. En brodert bord til et alterklede er også bevart i kirken. Enkelte deler av inventaret er bevart i Bergen Museum (alterskap med Anna selv-tredje) og i Historisk Museum i Oslo ("Kvæfjordskapet" (C 3215), et annet alterskap (C 3216), og en skulpturgruppe (C 3217–3220) – gruppen er i dag deponert på Trondenes Distriktsmuseum). I Historisk Museum i Oslo finnes også et røkelseskar (C 3199) og fragmenter av en monstrans (C 3200).

KIRKEGÅRD

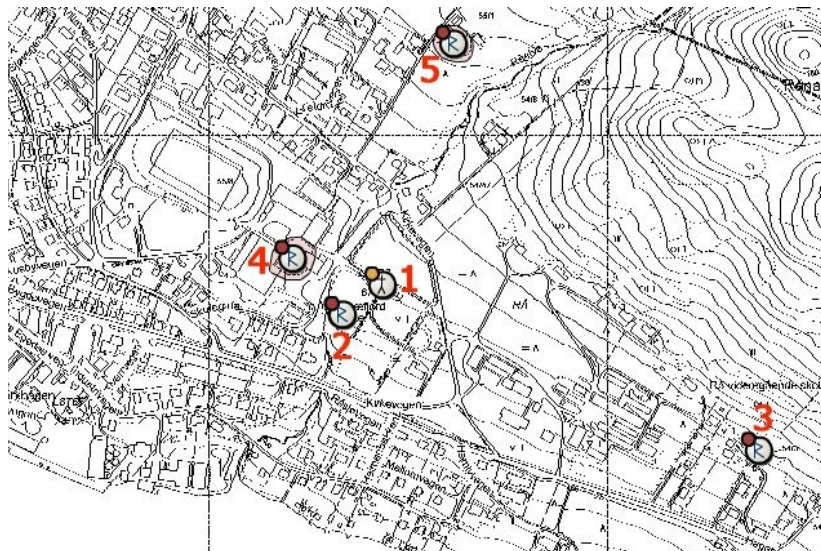
Kirkegården omgir kirken.

KASFJORD

Sagnkirkested. Bratrein (1967, s. 26-27) gjengir et sagn om kirke på Erikstad i Kasfjord, og at det tidligere skal være rester av en mur ovenfor gården. Han fant verken denne eller andre mulige tufter under sin befarings i 1967, og tradisjonen var da svak. Det er nevnt i AB at erkesetet fikk tre spann i gården Erikstad av presten Peter på ”Throt”, men han opptrer også med andre eiendommer i Nordland og kan ikke knyttes til stedet.

KVÆFJORD

Kirkestedet er første gang nevnt som Rå kirke i TJ (DN VI 198, ”Raa kirchio j Quidia fyrdin”). Den er videre nevnt i TR 1589.

Borkenes, Kvæfjord. 1: Nåværende kirke, og trolig tomt for de eldre kirkene. 2: Bautasteinen på Rå kirkegård. 3: Gravhaug på Rå. 4 og 5: Rester av gårdshauger, hvor særlig 4 tidligere har hatt betydelig størrelse. Kartgrunnlag: Riksantikvaren/Askeladden.

Katalognr.: 107

Navn: **Kvæfjord F**

LOKALISERING

Det gamle kirkestedet ligger på gården Rå i Kvæfjord. På gården er det kjent en gravhaug fra jernalderen, og en bautastein som står inne på selve kirkegården.

DATERING

Kirken er nevnt i TJ, men det er usikkert hvorvidt dette var den opprinnelige kirken, og evn. hvor lenge den stod. I avhandlingsteksten er det pekt på at eiendomsforhold og stedsnavn muliggjør en tolkning av Kvæfjord som et tidlig kirkested, altså fra 1000- eller 1100-tallet.

VIKTIG INVENTAR

Nannestad har en omfattende omtale av inventaret i (den antatte senere) Kvæfjord 2, som på hans tid innbefattet to eller tre middelalderske altertavler fra Trondenes kirke. En fjerde altertavle skulle i følge Nannestad ha tilhørt Kvæfjord fra gammelt av (Nannestad 1750 (1942), s. 16). Når og hvorfor Kvæfjord har overtatt så mye inventar fra Trondenes er ukjent. Se Trondenes, ”Viktig inventar”.

RIVING/FLYTTING/NEDLEGGING

Kirken må ha blitt revet omtrent samtidig med byggingen av Kvæfjord 2 i 1647 (se Kvæfjord 2, ”Datering”).

KIRKEGÅRD

Dagens kirke i Kvæfjord ligger på den gamle kirkegården.

Katalognr.: 108

Navn: **Kvæfjord 2**

SiTø, Amt-/fylkesmannen i Finnmark nr. 1514; SiTø, Senja og Tromsø Sørenskriverembete 1755-1854, nr. 51; RiA, Rentekammeret, Prestenes manntall 1664-66, nr. 36; RiA, Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2

LOKALISERING

Trolig som Kvæfjord F og de øvrige kirkene fram til i dag.

DATERING

Kirken ble oppført under biskop Erik Bredal i 1647.

BYGNINGSHISTORIE

Biskop Bredal opplyser i 1666 at samene tidligere hadde hugget ut en skog i Gisund tingsted, slik at det var knappe lokale materialressurser: ”jeg bekom icke der en stock til Kvæfiors ny kirkis bygning 1647”. I en jordebok fra 1666 opplyser han at han har hatt store omkostninger med å bygge to nye kirker (som må være Kvæfjord og Sand) ”hwor til tømmeret blef sent 24 wegsøs til den ene, oc her fra Trundhiem 60 wegsøs føred oc befracted til den anden, med al anden tilfang”.

I en synfaring fra 1705 er kirken beskrevet som en trekirke med tårn. Kirken hadde loft, som det skulle bygges trapp opp til. Trappen skulle stå i ”westerenden af korset”, og kan oppfattes som om kirken var en korskirke.

Nannestad opplyser at kirken var en korskirke, rødmalt med spontak og et spisst tårn, uten skriftehus og ganske lav under loftet (Nannestad 1750 (1942), s. 14). I 1753 opplyser Nannestad at ”I dete præste-gield findes det fiæld, hwor af god rød farwe, eller det saa kaldede brunrødt, i mængde kunde udbrydes, hworfor og baade kirken og andre bygninger der i egnen ower alt males med det same”.

Etter at kirken ble revet fremgår det av synfaringsforretningen ved Kvæfjord 3 i 1770 at kirken hadde vært en tømmerkirke, og at den hadde vært i relativt god stand, men var for liten for menigheten. Tårnet var imidlertid falleferdig.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Kirken ble revet i forbindelse med byggingen av Kvæfjord 3 i 1764-65. En del av tømmeret ble brukt til sperrer, bindingsverk, gulvåser og røst i den nye kirken, og det øvrige materialet ble solgt på auksjon på auksjon i 1765.

KIRKEGÅRD

Som Kvæfjord F.

Katalognr.: 109

Navn: **Kvæfjord 3**

Utrykte kilder: SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51.

LOKALISERING

Som Kvæfjord F og Kvæfjord 2

DATERING

Byggearbeidet tok til 9. mai 1764, og varte til oppunder jul samme år. Byggeregnskapene ble ført i 1768.

BYGNINGSHISTORIE

I besigtelsesforretningen fra 1770 heter det at kirken var en ny korskirke med eget korutbygg, sakristi og våpenhus, utvendig bordkledd og malt. Taket var tekket med panner, unntatt våpenhus og sakristi. Kirken hadde ”et af træ opsat Taarn” med spir og fløy, men er ellers ikke beskrevet. Kirken hadde tre lemmer (gallerier) og åpen takkonstruksjon.

Kirken ble bygget av arbeidsfolk ansatt av titulærbiskop Friis: Peder Jacobsen, Hans Amundsen, Jon Jochumsen, Hans Christophersen, gamle Ole Larsen, Ole Larsen den yngre, Jon Andersen, Jon Jonsen, Jacob Jansen og Andreas Halgut. Det var ingen byggmester eller formann blant dem. Innredningen ble snekret av Hemming Jonsen Berg, ”Biskop Friises egen snedker”, men som ”forsømte tit og ofte sit arbeide formedelst drukkenskap”. Han ble assistert av Andreas Halgut. Kirken kostet totalt 894 riksdaler.

Kirkens tårn ble bygget i 1766, og stod ferdig 1. september. Fire menn utførte arbeidet, samtidig med at seks andre bordkledd og pannetekte kirken. Tårnet kostet 101 riksdaler, og ble betalt av almuen, som i følge biskop Friis ”war sparet for materialernes transport, og desuden selv forlangede taarn paa kirken” – dette brøt imidlertid med loven, som forlangte at kirkekassen skulle dekke utgiftene til tårn dersom den gamle kirken hadde hatt tårn.

Kraft (1835, s. 493) beskriver kirken som en tømmerbygning ”i form af et kors med taarn, men lav og trang for menigheden”.

RIVING/NEDLEGGING/FLYTTING

Kirken ble i følge Ra-reg. revet i 1866.

KIRKEGÅRD

Som Kvæfjord F og Kvæfjord 2.

Appendix 1: Tabell over gårder og eiendomsforhold i Sør-Troms

Tegnforklaring:

TJ	=	Trondenes Jordebok
AB	=	Aslak Bolts jordebok
JH 1490	=	Skiftet etter junker Hans Sigurdsson i 1490
OE	=	Olav Engelbrektssons jordebok
1567	=	Leidangsskatteliste fra 1567
1626	=	Jordeboken i Stattholderarkivet fra 1626
1647	=	Skattematrikkelen av 1647

Tegn i TJ-spalten:

X	=	Eiendomspart uten kjent proviniens
x	=	Eiendomspart med kjent proviniens/tilvekst

X1	=	Trondenes kirke
X2	=	Kvæfjord kirke
X3	=	Sand kirke
X4	=	Bjarkøy kirke
X5	=	Ibestad kirke
X6	=	Tranøy kirke
X7	=	Lenvik kirke

Tegn i AB-spalten og OE-spalten:

Y	=	Erkebispegods uten kjent proviniens
y	=	Erkebispegods med kjent proviniens/tilvekst

Tegn i JH 1490-spalten:

A	=	Luten som i 1490 tilfalt Alf Knutsson og hans søsken
B	=	Luten som i 1490 tilfalt Otte Matsson Römer og hans søsken
C	=	Luten som i 1490 tilfalt Fru Ingerd og søsteren Fru Sigrid

Tegn i 1567-spalten:

-	=	Gården nevnt i 1567
k	=	Kongen fikk landskyld av gården i 1567
y	=	Stiftet fikk landskyld av gården i 1567

Tegn i 1626-spalten og 1647-spalten:

X	=	Bispegods (inkl. det gamle lokalkirkegodset)
x	=	Annet lokalkirkegods (Andenes og Dverberg kirker)
K	=	Krongods
O	=	Odelseier(e)
C	=	Kannikene i Trondheim
W	=	Kapellanen i Vår Frue kirke i Trondheim
Ba	=	Bakke kloster

A1	=	Peder i Bergen / Niels Pedersens arvinger i Bergen
Ar	=	Rosenkranzene
A2	=	Welb. Christen Hansen
A3	=	Lungegårdsgods
A4	=	Gaas Stranup i Bergen
A5	=	Hendrich Nitter
A6	=	Axell Arenfeld
Ag	=	Giskegods
A7	=	Lagmand Jørgen Hendrichsen
A8	=	Gunde Lange
A9	=	Jens Bielche
A11	=	Welb. Byrge Juell
A12	=	Welb. Mandrup Pedersen
A13	=	Welb. Mandrup Torbjørnsens arvinger

Gårder i Sør-Troms

Tingsted	Gårdsnavn	TJ	AB	JH 1490	OE	1567	1626	1647	Gårdsstørrelse i 1647	Gravminner
	Helgaholm	X6								
Astafjord	Balteskaret					-		X	1/2 våg.	0
Astafjord	Bolla	X1				-	A2(Ba)X	BaX	5 våger	En gravhaug på indre Bolla
Astafjord	Breivoll	X5				-	O	O	5 våger	0
Astafjord	Djupvik					k	K	K	1 våg 18 mk.	0
Astafjord	Dyrstad	X1X3X5				-	X	X	5 våger	0
Astafjord	Engenes	X5				-	X	X	2 pund.	Nærmere 20 gravminner
Astafjord	Fennerod					-				0
Astafjord	Fiilsbeins viik	X5								
Astafjord	Foldvik					-	X	X	5 pund	0
Astafjord	Forså (Indre)	X5				k	K	[K]	1 våg	0
Astafjord	Forså (Sør)						X			0
Astafjord	Forså (Ytre)	X5				k		[K]	1 våg	0
Astafjord	Fugleberg					-	A2(Ba)	Ba	1 våg	0
Astafjord	Gamvik						X	[X]	1 våg.	0
Astafjord	Gratangsbotten					k	K	K	1 våg	0
Astafjord	Grov					k	K	K	1 1/2 våg.	0
Astafjord	Grøsnes (Lille)					k	K	K	1 våg.	0
Astafjord	Grøsnes (Store)					k	K	K	1 1/2 våg	En gravrøys, og tre røyser, (muligens sk. "russegraver")
Astafjord	Grøtland					-	X	[X]	1/2 våg	0

Tingsted	Gårdsnavn	TJ	AB	JH 1490	OE	1567	1626	1647	Gårdsstørrelse i 1647	Gravminner
Astafjord	Hallevik	X5				-	X	X	1/2 våg	1 gravrøys kjent.
Astafjord	Hesjeberg	X5				k	KX	KX	1 våg	0
Astafjord	Hesjevik					k	K	[K]	1 våg.	0
Astafjord	Hilleshamn					-	X	[X]	1/2 våg	En haug, trolig naturdannelse.
Astafjord	Ibestad	X5				-	A2(Ba)	BaX	6 våger.	1 gravhaug, og en usikker haug.
Astafjord	Igeland	x5				-	X	X	1 1/2 våg	3 gravhauger, fjernet.
Astafjord	Kjeiprød					-	X	[X]	1/2 våg	0
Astafjord	Kloppen						A8	A1	1/2 våg	0
Astafjord	Kråkrø					-	X	[X]	1/2 våg	0
Astafjord	Laberg					k	K	K	1/2 våg.	0
Astafjord	Laupstad	X4		BC		-	XAr	XAr	3 våger	2 gravrøyser bevart, skal ha vært ytterligere 7.
Astafjord	Lavangsnes					k	K	K	1 1/2 våg	0
Astafjord	Lie	x5				k	K	[KX]	1 våg.	0
Astafjord	Lotternes							K	1 pund	0
Astafjord	Løksa					-	X	[X]	2 pund	0
Astafjord	Løvdal (Lille)					-	X	X	1/2 våg	0
Astafjord	Løvdal (Store)					-	X	X	1 våg	0
Astafjord	Magesås					-	X	X	2 1/2 våger 1/2 pund	Kjent 2 gravminner på gården
Astafjord	Medby					k	K	K	4 pund	0
Astafjord	Miklevoll					k	K	K	1/2 våg	0
Astafjord	Myrland					k	KX	KX	4 våger	0
Astafjord	Rauffnjord					-				0
Astafjord	Reite	x5				k	KX	KX	1 våg	0

Tingsted	Gårdsnavn	TJ	AB	JH 1490	OE	1567	1626	1647	Gårdsstørrelse i 1647	Gravminner
Astafjord	Renså					k	K	K	6 våger	Mulige gravrøyser, mulig samiske.
Astafjord	Rollnes Nord	X3X5	Y			-	A2(Ba)	Ba	4 våger	Gravhaug + en mulig, og minst 4 flatmarksgraver med funn fra y. jernalder og merovingertid
Astafjord	Rollnes Sør	X5	Y			-	X	X	5 våger.	Stort gravfelt - bygdegravfelt?
Astafjord	Rongså					k	K	K	3 1/2 pund	0
Astafjord	Rye (Lund)							X	3 våger	0
Astafjord	Rød					k	K			0
Astafjord	Røkenes					k	KX	KX	1 våg.	0
Astafjord	Selnes	Xx5				-	X	X	1/2 våg	En tvilsom gravrøys
Astafjord	Selset	X4				-		O		0
Astafjord	Selset Nedre	Xx5				-	XO	XO	3 1/2 pund.	0
Astafjord	Selset Øvre					-	A5ø	A11	2 våger	0
Astafjord	Skog Lille	X5				-	KO	O	2 våger	0
Astafjord	Skog Store					-	X	X	3 våger.	0
Astafjord	Solberg						X			0
Astafjord	Soløy	X5				k	KX	XK	2 våger	0
Astafjord	Strete					k	K	K	1/2 våg	0
Astafjord	Strømmen					-	A8	A1	1 våg.	To usikre gravhauger
Astafjord	Tennevold							[K]	1/2 våg	0
Astafjord	Tjuvskjær						X	[X]	1/2 våg	0
Astafjord	Vik	X4		BC		-	XAr	XAr	3 våger.	0
Astafjord	Å					k	K	K	1 1/2 våg	0
Astafjord	Å Indre					-	W	C	2 våger	0

Tingsted	Gårdsnavn	TJ	AB	JH 1490	OE	1567	1626	1647	Gårdsstørrelse i 1647	Gravminner
Astafjord	Å Ytre	X5				-	W	C	4 pund.	0
Astafjord	Åkenes					k	KX	XX	3 våger.	0
Astafjord	Åndervåg					k	KA2	BaK	7 1/2 pund	Gården har omkring 20 gravminner
Astafjord	Ånstad	X1X5					A2X	Ba	3 våger.	En mulig gravhaug. Skal ha vært 4 tidligere.
Astafjord	Årbostad					-	X	[X]	1/2 våg	0
Astafjord	Årstein					k	K	KX	3 våger	0
Baltestad	Baltestad					-	X	X	1 våg	0
Baltestad	Gavl	X6				-	K	K	1/2 våg	2 gravhauger
Baltestad	Giske						[X]	[X]	1/2 våg	0
Baltestad	Hekkingen						Ar	Ar	2 våger	0
Baltestad	Laukvik						X	X	1/2 våg	0
Baltestad	Sand					k	K	K	1/2 våg	6 gravhauger
Baltestad	Stunesbotn					-	K	K	1/2 våg	1 gravrøys, 1 gravhaug og 1 flatmarksgrav
Baltestad	Sumdum	x1								0
Berg	Berg		B			-	Ar			0
Berg	Bø						A8	A1	1 våg	0
Berg	Ersfjord						A2(Ba)	Ba	4 våg	0
Berg	Grimsholmen		B							0
Berg	Helleland		B			-	A8	A1	1 våg	0
Berg	Langvold					-	A2(Ba)	Ba	2 våger	0
Berg	Steinfjord		y				A7	A12	2 våger	6 gravrøyser og en gravhaug
Berg	Strandby					-	A7	A12	1 våg	0

Tingsted	Gårdsnavn	TJ	AB	JH 1490	OE	1567	1626	1647	Gårdsstørrelse i 1647	Gravminner
Dyrøy	*Stangnes (indre?)									
Dyrøy	Bakkejord						X	X	1 våg	0
Dyrøy	Berg	X6X5				-	X	X	1/2 våg.	0
Dyrøy	Bjørgen						K	K	1 pund.	0
Dyrøy	Brøstad					-	X	X	1 1/2 våg	3 mulige gravhauger
Dyrøy	Djupvik					k	K	K	1 våg.	På Nordre Djupvik ligger en gravrøys.
Dyrøy	Dyrøyklauva	x5	y			-	X	X	2 pund	En gravrøys er funnet
Dyrøy	Eide (Stonglandseidet)	X7				-	X	X	1 våg	To usikre gravrøys
Dyrøy	Espejord						X	X	2 pund	2 gravrøys, nå fjernet.
Dyrøy	Espenes					k	K	K	1 våg.	0
Dyrøy	Faksfjord					k	K	K	1 våg.	0
Dyrøy	Fenrod					-				0
Dyrøy	Finland					k	K	K	1 1/2 våg	0
Dyrøy	Forstrand					k	K	K	1 våg	0
Dyrøy	Forså		y		y	y	K	K	1/2 våg	En gravrøys på øvre Forså
Dyrøy	Frovåg	X4				-	X	X	1 våg	1 gravhaug kjent
Dyrøy	Hals					-	A2(Ba)	Ba	4 pund	6 gravrøys er kjent.
Dyrøy	Havn	x1				k	K	K	1 våg	En gravrøys. Også vikingtidsfunn, trolig fra grav.
Dyrøy	Hofsøy					-	A2(Ba)	Ba	1 våg	Et stort antall gravrøys, og en mulig bautastein.
Dyrøy	Holm					k	K	K	1 1/2 våg	0
Dyrøy	Hundstrand					-	X	X	1 våg.	0
Dyrøy	Jøvik	X6								

Tingsted	Gårdsnavn	TJ	AB	JH 1490	OE	1567	1626	1647	Gårdsstørrelse i 1647	Gravminner
Dyrøy	Kastnes					k	K	K	1 1/2 våg	0
Dyrøy	Lekangen	x1				-	X	X	1 1/2 våg	En stor mengde gravminner.
Dyrøy	Lien					k	K	K	1 våg	0
Dyrøy	Miklebostad					k	K	K	1 1/2 våg	Sju gravminner er kjent.
Dyrøy	Rubbestad					-	X	X	2 våger	0
Dyrøy	Russevåg					-	X	X	1 1/2 våg	0
Dyrøy	Seter		Yy							0
Dyrøy	Skatvik	X1				-	X	X	1 våg	3 gravrøyser og 2 usikre.
Dyrøy	Skjøelv					-	X	X	2 1/2 pund.	0
Dyrøy	Skog (Skogshavn)	x1				-	X	X	1 våg	0
Dyrøy	Smørsgård (Gjeltjord)						X	X	1/2 våg	0
Dyrøy	Solberg					-	X	X	1 1/2 våg	0
Dyrøy	Sortevik					-	K	K	1/2 våg	0
Dyrøy	Stangenes ytre	X3X5x1				-	X	X	2 våger.	Skal ha vært "mange hauger", men alle er borte. Flatmarksgrav fra vikingtid bekreftet.
Dyrøy	Straumen	X3X6				-	X	X	1 våg	0
Dyrøy	Sørfjord (i Faksfjorden)	X4								0
Dyrøy	Tranøy	X6					X	X	3 våger.	5 gravrøyser/hauger.
Dyrøy	Vangsvik					-	X	X	1 våg	0
Dyrøy	Vik					-	X	X	2 våger	0
Dyrøy	Vinje Lille		y		y	y	K	K	2 våger 18 merker	2 gravrøyser og en mulig gravhaug.
Dyrøy	Vinje Store				y	y	K	K	3 våger	2 gravrøyser, og vikingtidsfunn
Dyrøy	Væstarsvatom	X1X6								

Tingsted	Gårdsnavn	TJ	AB	JH 1490	OE	1567	1626	1647	Gårdsstørrelse i 1647	Gravminner
Dyrøy	Å	X4				-	X	X	1 1/2 våg	0
Fauskevåg	*Stangnes (nordre?)									
Fauskevåg	Bergseng	X1								0
Fauskevåg	Breistrand					-	O	O	1 1/2 våger.	Skal ha vært en gravhaug/røys som nå er fjernet.
Fauskevåg	Breivik	Xx1				-	X	X	2 våger	0
Fauskevåg	Brokvik					k	K	K	1 våg.	3 gravrøyser er kjent.
Fauskevåg	Bø					y	K	K	1 1/2 våg.	En gravrøys, og trolig flatmarksgrav med vikingtidsfunn
Fauskevåg	Fauskevåg Lille				y	y	K	K	1 1/2 våg	Flere tapte graver, med vikingtidsfunn
Fauskevåg	Fauskevåg Store				y	k	K	K	1 1/2 våg	0
Fauskevåg	Forhamn						K	K	1/2 våg.	0
Fauskevåg	Forså/Kannebogen	X1				-	X	X	2 pund.	0
Fauskevåg	Gansås	x1	Y		Y	y	K	K	1 1/2 våg	2 gravhauger er kjent på gården.
Fauskevåg	Gausvik					k	K	K	3 1/2 våger	Flere gravrøyser
Fauskevåg	Geitavik	X1								
Fauskevåg	Hagen									Gravminner på dagens Hesthagen
Fauskevåg	Halsebø	X1				k	K	K	1 våg	Kjent 2 gravhauger på gården (se "Tæista halse")
Fauskevåg	Harstad (Nedre)		Y		Y	y		X	2 våger	0
Fauskevåg	Harstad (Nord)					y	K	K	1 1/2 våg 6 mk.	0
Fauskevåg	Harstad (Øvre)					y	X	[X]	1 1/2 våg	0
Fauskevåg	Haukebø					-	A2	Ba	1 våg	Tre gravhauger, og 10 kjente flatmarksgraver med vikingtidsfunn
Fauskevåg	Huirnes					k				0

Tingsted	Gårdsnavn	TJ	AB	JH 1490	OE	1567	1626	1647	Gårdsstørrelse i 1647	Gravminner
Fauskevåg	Kananese									
Fauskevåg	Kila					k	K	K	1 våg	Flere gravhauger.
Fauskevåg	Kilbotn					k	K	K	2 våger	0
Fauskevåg	Kjelhus	X1				-				4 gravrøyser på gården
Fauskevåg	Kolseng									
Fauskevåg	Kvitnes					-	K	K	1/2 våg	Liten gruppe gravminner
Fauskevåg	Lavang					-	A4ø	A13	3 våger	0
Fauskevåg	Leikvik					k		K	2 pund.	0
Fauskevåg	Mekila					-	X	X	1 1/2 våg	0
Fauskevåg	Melvik					k	K	K	1 1/2 våger	0
Fauskevåg	Nordvik					k	K	K	2 våger.	Tre graver, to av dem fjernet. Mulig vikingtidsfunn i en av disse.
Fauskevåg	Rogla					-	A2(Ba)	Ba	2 våger.	3 gravrøyser, m/funn fra trolig e. jernalder.
Fauskevåg	Rødberg					-	O	O	1 1/2 våg	0
Fauskevåg	Sama	X1	Y			-	X			En gravhaug på Sama Øvre
Fauskevåg	Sandstrand	X1				k	KX	XK	3 1/2 våger	Liten gruppe gravminner
Fauskevåg	Sandtorv	x1				-	A2X	BaK	2 våger	Et gravfelt
Fauskevåg	Sandvikbøe					k				0
Fauskevåg	Saurbekken	X1								0
Fauskevåg	Skånland Lille	x1				-	X	X	2 våger.	Flere gravrøyser og hauger, inkl. med funn fra y. jernalder
Fauskevåg	Skånland Store	x1	Y		Y	y	K	K	4 1/2 våger.	Flere gravhauger. Flatmarksgrav med y. jernalderfunn
Fauskevåg	Stangnes sydre	X1				-	X	X	2 våger.	0
Fauskevåg	Steinsland	Xx1(X4?)				-	X	X	3 våger	0

Tingsted	Gårdsnavn	TJ	AB	JH 1490	OE	1567	1626	1647	Gårdsstørrelse i 1647	Gravminner
Fauskevåg	Stufar	x1								
Fauskevåg	Sørvik					k	K	K	3 våger	0
Fauskevåg	Tennevik					k	K	K	1 våg.	0
Fauskevåg	Tovik					k	K			0
Fauskevåg	Trondenes	X1								7 gravrøyser er kjent på gården
Fauskevåg	Twæruelle	X1(x1)								
Fauskevåg	Tæista halse	X1								
Fauskevåg	Voldstad	X1(x1?)				-	A2X	BaX	2 våger 1/2 pund	5-6 gravminner, inkl. hauger med funn fra folkevandringstid og vikingtid
Fauskevåg	Årbogen	x1				-	X	X	1 1/2 våger	Flatmarksgraver fra Merovingertid.
Gisund	Bukkskinn					-	X	X	1 våg	Mulige gravhauger, men sannsynlige naturdannelser. En bautastein skal visstnok ha vært reist på haug.
Gisund	Digranese	X7								
Gisund	Eidet i Aursfjorden	x7								0
Gisund	Fennesetter					-				0
Gisund	Finnavik	X7								0
Gisund	Finnfjord					-	X	X	2 våger	0
Gisund	Finnsnes	Xx1					X	X	2 pund	0
Gisund	Fludruvik	X7								
Gisund	Forøya									
Gisund	Gibostad	X3				-	X	X	1 våg	0
Gisund	Gjøy		y			-	X	X	1 våg	0
Gisund	Gottersjord						X	X	1 våg	0

Tingsted	Gårdsnavn	TJ	AB	JH 1490	OE	1567	1626	1647	Gårdsstørrelse i 1647	Gravminner
Gisund	Gressmyr					-	X	X	2 våger.	0
Gisund	Grundreisa					-	X	X	1 våg	0
Gisund	Grundvåg					-	X	X	1 våg	0
Gisund	Hanes						X	X	1 våg	En mulig gravhaug
Gisund	Hemmingsjord						X	X	1 1/2 våg	0
Gisund	Jernslett						K	K	1 pund	0
Gisund	Klauva					-	X	X	1/2 våg	0
Gisund	Kårvik	X7				k	X	X	1 våg	0
Gisund	Laukhella Find		y		y	y	K	K	1 våg	0
Gisund	Laukhella Med		y		y	y	K	K	1/2 våg	0
Gisund	Laukhella Store		y		y	y	K	K	1 våg	0
Gisund	Laukhella Ytre		y		y	y	K	K	1/2 våg	0
Gisund	Leiknes					-	X	X	4 pund	Fire gravhauger og flere røyser
Gisund	Lenvik	X7				-	X	X	1 våg	Det er kjent 4 gravrøyser og en usikker røys ved Lenvik kirkegård (men er dette den gamle?) Ikke gjenfunnet.
Gisund	Lerrø					-				0
Gisund	Lysbotten						K	K	3 1/2 pund 6 merker	0
Gisund	Lysnes					k				0
Gisund	Reisa	Xx7								0
Gisund	Riodrum (Fennerod?)	x7				-				
Gisund	Riodrum ytre gården	x7								
Gisund	Rosfjord					-	X	X	1 våg	0
Gisund	Sandvik	X7					X	X	1 pund.	0

Tingsted	Gårdsnavn	TJ	AB	JH 1490	OE	1567	1626	1647	Gårdsstørrelse i 1647	Gravminner
Gisund	Skarsvåg					k	K	K	4 pund	En flatmarksgrav
Gisund	Skeystad					-				0
Gisund	Skogen						X	X	1 pund	0
Gisund	Skognes					-	X	X	1 våg	0
Gisund	Steinnes						X	X	1 våg	0
Gisund	Straumen	X3X6				-	X	X	1 våg	0
Gisund	Strømmen (Nord og Sør)	X3				-	X	X	1 våg	0
Gisund	Strømsnes						X	X	1/2 våg	0
Gisund	Tenskjær	X3				-	X	X	1 våg.	0
Gisund	Thyrifiord/Tyri		Y							0
Gisund	Trollvik						X	X	2 pund	10 gravhauger og røyser på gården
Gisund	Tømmervik					-	X	X	2 pund.	0
Gisund	Vang	X6				k	K	K	1 1/2 våg	En gravhaug, mulig funn fra merovingertid
Gisund	Vasjorden						X	X	1/2 våg	0
Gisund	Wæsope	X7								
Gisund	Øyjord						X	X		0
Gisund	Å					-				0
Gisund	Årnes					k	K	K	1/2 våg	0
Gryllefjord	Ballesvik		C			-	Ar	[A1]	1 1/2 våg	0
Gryllefjord	Botn (Veidmannsbotn)						O	K	1 våg	0
Gryllefjord	Bunkan					-		X	1 våg	0
Gryllefjord	Finnes						X	X	1/2 våg	0
Gryllefjord	Giske					-	X	X	1/2 våg	2 gravrøyser, en datert til EJ

Tingsted	Gårdsnavn	TJ	AB	JH 1490	OE	1567	1626	1647	Gårdsstørrelse i 1647	Gravminner
Gryllefjord	Grundfarnes					-	A2(Ba)	Ba	3 våger	Et titalls gravminner, inkl. røys med bautastein. Eldre
Gryllefjord	Gryllefjord			ABC		-	Ar			0
Gryllefjord	Halvordsøy					-	A7	A12	1 våg	0
Gryllefjord	Holmen (Indre)			A		-	A6(Ag)	K(Ag)	2 våger.	0
Gryllefjord	Holmen (Ytre)			A		-		X	2 våger	0
Gryllefjord	Kaldfarnes					-	A8	A1	1 våg	2 gravrøyser
Gryllefjord	Kjerringvik			A			A6(Ag)	[K(Ag)]	2 våger.	En gravrøys
Gryllefjord	Leikvik					-	A2(Ba)	Ba	4 pund	2 gravhauger og 1 gravrøys
Gryllefjord	Meby					-	O	O	1 våg.	Skal ha vært flere gravrøyser, i dag få bevarte
Gryllefjord	Rødsand					-	X			0
Gryllefjord	Sandvik			B			Ar	A1		0
Gryllefjord	Sifjord					-	X	[X]	1 våg	3 gravhauger og 1 gravrøys, og det skal ha vært 6 hauger i Sifjordsbotn. Bautastein.
Gryllefjord	Teistevik			B		-	A8	A1	2 våger	0
Gryllefjord	Veimannen					-	O	O	1 våg	0
Gryllefjord	Ørja		Y	A	Y	-	A6(Ag)	K(Ag)	3 våger	0
Gryllefjord	Årberg					-	X	A1	4 pund	0
Kvæfjord	"Houestad"					-				
Kvæfjord	Berg					k	K			0
Kvæfjord	Bjønnrå					k	K	K	1/2 våg.	0
Kvæfjord	Bogen			A			A6(Ag)	K(Ag)	1/2 våg	0
Kvæfjord	Bremnes					k	K	K	1 våg.	Det er kjent en gravrøys på gården.
Kvæfjord	Bømark							K	1 pund.	0

Tingsted	Gårdsnavn	TJ	AB	JH 1490	OE	1567	1626	1647	Gårdsstørrelse i 1647	Gravminner
Kvæfjord	Dale		y?			-	A2(Ba)	Ba	4 våger.	0
Kvæfjord	Elda					k	K	K	1 1/2 våg	En stor mengde gravminner er kjent.
Kvæfjord	Elsnes (indre?)					k	K	K	1 våg	Det er en stor mengde førkristne gravminner på gården
Kvæfjord	Erikstad (Kasfjord)		y			k		K	3 1/2 våger.	3 gravrøyser er kjent i dag. OR: "Paa Harbakken og Erikstad findes der mange Gravhauger og ogsaa mange smaa Røser"
Kvæfjord	Finnseter					k	K	K	1 pund.	0
Kvæfjord	Flesnes		A			-	A6(Ag)	K(Ag)	1 våg	2 mulige gravrøyser.
Kvæfjord	Forøya					k	K	K	1/2 våg.	0
Kvæfjord	Gapøy					k	K	K	1 våg.	Det er funnet 4 gravhauger, og en haug i allmenning på øya i tillegg til en fjernet haug.
Kvæfjord	Gardløys	X1				-	X	X	2 våger.	0
Kvæfjord	Gullholm	x1				-	X	X	1/2 våg	0
Kvæfjord	Gunnesdal					k	K	K	1 våg	0
Kvæfjord	Gåre Indre	X2	Yy				X	X	2 våger	Det er flere gravrøyser på gården(e)
Kvæfjord	Gåre Ytre	X2	Yy				A2	Ba	1 våg	Det er flere gravrøyser på gården(e)
Kvæfjord	Harbakka (Kasfjord)	X1X5X2	y				W	C	2 våger.	Det er kjent en (nå fjernet) gravrøys på eiendommen, men OR: "Paa Harbakken og Erikstad findes der mange Gravhauger og ogsaa mange
Kvæfjord	Haug					-	X			0
Kvæfjord	Hemmestad Nedre					k	K	K	3 våger. 1 våg lå øde.	Gården(e) har en mengde fornminner, svært mange gravrøyser/hauger, og 2 bautasteiner.

Tingsted	Gårdsnavn	TJ	AB	JH 1490	OE	1567	1626	1647	Gårdsstørrelse i 1647	Gravminner
Kvæfjord	Hemmestad Øvre					k	K	K	3 våger	Gården(e) har en mengde forminner, svært mange gravrøyser/hauger, og 2 bautasteiner.
Kvæfjord	Hokland	X1X2					X	X	1 1/2 våger	0
Kvæfjord	Holand					k	K	K	1 1/2 våg	1 gravrøys
Kvæfjord	Hundstad			A		-	A6(Ag)	K(Ag)	2 våger	En mengde gravminner. Funn fra y. jernalder.
Kvæfjord	Huseby	X2X3				-	WX	C	3 1/2 våger	0
Kvæfjord	Huseby (indre)					-	O	O	1/2 våg.	0
Kvæfjord	Kinn					k	K	K	1 våg.	0
Kvæfjord	Lyså					k	K	K	1 pund.	0
Kvæfjord	Mehus					k	K	K	2 våger.	0
Kvæfjord	Myrland						K	K	1 pund	0
Kvæfjord	Onesteenn					y				0
Kvæfjord	Refsnes					-	Xx	Kx	1 våg.	4-5 gravminner, 2 synlige i dag.
Kvæfjord	Reinstad					k	K	K	1 våg.	0
Kvæfjord	Røkenes					k	K	K	1 1/2 våg	0
Kvæfjord	Røyrvik							K	1 pund.	0
Kvæfjord	Rå	X2				-		C	3 våger.	Det er kjent en gravhaug på gården, i tillegg til en bautastein.
Kvæfjord	Sandvik					k	K	K	1 våg	I tillegg til 2 flatmarksgraver, er det kjent flere gravhauger og røyser på gården.
Kvæfjord	Skjerstad (Kasfjord)					k	K	K	1 våg.	Det er kjent 8-9 gravrøyser på gården, mulig også et større gravfelt.
Kvæfjord	Skomesvik					k	K	K	1 våg.	0
Kvæfjord	Skår					-	X	X	1 1/2 våg.	0

Tingsted	Gårdsnavn	TJ	AB	JH 1490	OE	1567	1626	1647	Gårdsstørrelse i 1647	Gravminner
Kvæfjord	Strand		Yy		Yy	y	K	XK	3 våger.	Skal ha hatt et gravfelt med 9 gravhauger, nå fjernet.
Kvæfjord	Straumen					-	X	X	1 1/2 våger	0
Kvæfjord	Trastad					k	K	K	4 pund.	3-4 gravrøyser er kjent.
Kvæfjord	Utstrand		y		y	y	K	K	3 våger.	Det er kjent en stor mengde gravminner på gården, og det har også stått en bautastein.
Kvæfjord	Vebbestad	X1X2	Y			-	[X]O	XO	2 våger og 1 pund fisk	0
Kvæfjord	Vik					-	OX	OX	2 våger	Det er kjent en gravrøys, en mulig gravhaug og en flatmarksgrav fra gården.
Kvæfjord	Vikeland						x	x	1/2 våg.	Gravfelt med 4 gravhauger, og det skal ha stått en bautastein her.
Kvæfjord	Voktor		y			-	OW	OC	4 våger, hvor 1 våg lå øde.	Det er kjent en flatmarksgrav, og en fjernet haug fra gården.
Kvæfjord	Våtvold					k		[K]	1 pund.	0
Kvæfjord	Øynes	X3				-	X	X	1 1/2 våg	Flere
Mefjord	Medfjordvær			C		-	Ar			0
Sand	Akkarnes					-	Ar	Ar	2 pund.	0
Sand	Altevik	X3				-		X	3 våger.	0
Sand	Alvestad					k	K	K	3 våger	Gården har flere gravfelt
Sand	Aun (Indre)					k	K	K	1 våg	0
Sand	Aun (Ytre)					k	K	K	1/2 våg	0
Sand	Austnes	X4				-	A2Ar	BaAr	4 1/2 våger og 1/2 pund	Et titalls gravminner kjent.
Sand	Berg		Y			-	O	O	3 våger.	0
Sand	Bessebostad					k	KA2	BaK	3 1/2 våger	Et titalls gravminner.
Sand	Bjørnerå (Indre og Ytre)					-	O	O	2 våger	Det er kjent 1, og 1 fjernet gravrøys.

Tingsted	Gårdsnavn	TJ	AB	JH 1490	OE	1567	1626	1647	Gårdsstørrelse i 1647	Gravminner
Sand	Buvik	X4					A8	A1	1 våg.	0
Sand	Dale					k	K	K	3 våger.	1 gravhaug er kjent.
Sand	Dypingen (Bottn)					-	Ar	Ar	2 pund.	0
Sand	Elgsnes (Ytre)					k	K	K	1 våg.	En stor mengde gravminner, og 2 bautasteiner.
Sand	Ervik					k		K	3 våger.	0
Sand	Fenes (Nedre)	X3				-	Ar	Ar	1 1/2 våg	0
Sand	Fenes (Øvre)	X3				-	X	X	1 våg	0
Sand	Flatøy					-	A2(Ba)	Ba	2 våger.	3 gravhauger, inkl. en med y. jernalderfunn.
Sand	For (Nedre)					k	KO	K	2 våger	På Øvre For er det kjent 6 gravhauger, hvor bare den største er bevart. Ytterligere 5? Også graver på Nedre For
Sand	For (Øvre)					k	KO		3 våger	På Øvre For er det kjent 6 gravhauger, hvor bare den største er bevart. Ytterligere 5? Også graver på Nedre For
Sand	Grytøy (Grøtavær)					-	A2(Ba)	Ba	4 våger	Flere gravfelt, også med e. jernaldergraver.
Sand	Helløy					-	A1ø	A1	1 1/2 våg	3 gravrøyser, inkl. en med y. jernalderfunn.
Sand	Helsingen					-	O	K	1 våg.	0
Sand	Kjeøy					-	O	O	1/2 våg	Flere gravfelt, bl.a. ett med 12 røyser
Sand	Kjotta					-	K	K	3 våger.	Flere røyser
Sand	Kolsland					k	K	K	1 1/2 våg.	I overkant av 10 gravhauger, inkl. en med en mulig bautastein
Sand	Krøttøy			C		-	Ar	Ar	3 våger	5 gravrøyser registrert
Sand	Leirvåg (Nord)	Xx1X32x4 y				-	Ar	Ar	1 1/2 våger	2 gravrøyser, og noen usikre.
Sand	Leirvåg (Sør)	Xx1X32x4 y				-		X	1 våg	2 gravrøyser, og noen usikre.

Tingsted	Gårdsnavn	TJ	AB	JH 1490	OE	1567	1626	1647	Gårdsstørrelse i 1647	Gravminner
Sand	Lemingsvær	X4				-	A3	A1	2 våger	0
Sand	Lundenes					-	O	O	4 pund	En mengde gravminner
Sand	Lyngøy						Ar			0
Sand	Meløy					-	A2		2 våger	3 gravrøyser
Sand	Nergård		B			-	A9	A9	6 våger	En stor mengde gravminner, bautastein
Sand	Røkenes ("i Ervik")	Xx1				-	X	X	1 våg	0
Sand	Røkenes Søndre	x1								
Sand	Sand (Nordsand)					k	K	K	2 våger, 1 pund	5-10 gravminner på gården(e)
Sand	Sand (Sørsand)					k	O	O	3 våger	5-10 gravminner på gården(e)
Sand	Senjahesten					-	A8	[A1]	1 våg	5-10 gravminner på gården
Sand	Sjursvik						A8	A1	1/2 våg	0
Sand	Skarstein					-	Ar	Ar	1/2 våg.	0
Sand	Skjellesvik	Xx1X3				k	KX	KX	4 pund	En gravhaug og en gravrøys er kjent
Sand	Slagstad	X1x4	C			-	ArX	ArX	3 våger	5-6 gravhauger, inkl. en med funn fra vikingtid.
Sand	Steinaværan ("Steene")		A				A6(Ag)	K(Ag)	1 1/2 våg	0
Sand	Sthrome					-				
Sand	Stornes					k				0
Sand	Sundsvold					-	A9	A9	2 våger	En mulig gravhaug
Sand	Vadskinn	x1				-	X	X	1 1/2 våg.	Flere graver og et stort gravfelt. Vikingtidsfunn, trolig fra grav.
Sand	Varmedal					-	X	X	1 1/2 våg.	2 gravrøyser registrert.
Sand	Vestnes					-	Ar	Ar	3 våger	Et titalls gravminner
Sand	Øvergård		C			-	Ar	Ar	6 våger	Flere titalls gravminner

Tingsted	Gårdsnavn	TJ	AB	JH 1490	OE	1567	1626	1647	Gårdsstørrelse i 1647	Gravminner
Sand	Åkerøy (Åkervik)					k	K	K	2 våger	Et lite antall gravminner er kjent
Sand	Årnes					k	K	K	1 1/2 våger	Minst 3 gravrøyser, som nå er fjernet.
Torsken	Torsken			ABC		-	Ar			0
Ukjent	Lenwoga			A						
Øyfjord	Øyfjordvær			ABC		-				0

Forkortelser, Arkivmateriale, Utrykte og Trykte kilder

FORKORTELSER

ANN = Arkitektur i Nord-Norge. Digitalt formidlingsprosjekt av nord-norsk arkitektur ved avdeling for kunstvitenskap, Universitetet i Tromsø. URL: www.ub.uit.no/baser/arkinord/

C = Funn/registreringsnummer ved Historisk Museum i Oslo (tidl. "Oldsakssamlingen").

Ra-AA = Riksantikvaren, Det Antikvariske Arkiv, Oslo.

Ra-reg. = Riksantikvarens kirkeregister, Digital arbeidskopi ved NIKU. Upublisert.

RiA = Riksarkivet

SiTH = Statsarkivet i Trondheim

SiTø = Statsarkivet i Tromsø

SiTø Kat. = Katalog ved Statsarkivet i Tromsø

TJ = Trondenes Jordebok. DN VI nr. 198, 274, 302 og 356 (se Seip 1954).

Ts = Funn/registreringsnummer ved Tromsø Museum

ARKIVMATERIALE

Kildendr.:²⁹

- 23 Reignskabsbog for Schierfœe kirche, SiTø Kat 78 nr. 22
- 24 Kirke stol for Tranøens og Havnen kirker, SiTø Kat 78 nr. 43
- 25 Kirkestol for Trondenes, SiTø Kat 78 nr. 25
- 26 Kirkestol for Sand, SiTø Kat 78 nr. 26
- 27 Kirkeregnskap Finnmark Prosti, Amtmannen i Finnmark nr. 3006, SiTø
- 28 Kirkeregnskap Finnmark Prosti, Amtmannen i Finnmark nr. 3007, SiTø
- 29 Kirkeregnskap Finnmark Prosti, Amtmannen i Finnmark nr. 3008, SiTø
- 30 Kirkeregnskap Finnmark Prosti, Amtmannen i Finnmark nr. 3009, SiTø
- 31 Kirkeregnskap Finnmark Prosti, Amtmannen i Finnmark nr. 3010, SiTø
- 32 Kirkestol Vardø kirke 1689-1788, SiTø Kat 78 nr. 3
- 33 Kirkeregnskaper Vardø 1759-1842, SiTø Kat 78 nr. 19
- 34 Kirkestol Vadsø kirke 1716-1778, SiTø Kat 78 nr. 18
- 35 Kirkestol for Kautokeino sogneprest 1703-1792, SiTø Kat 78 nr. 12
- 36 Kirkestol for Loppa sogneprest 1751-1852, SiTø Kat 78 nr. 32
- 37 Kirkestol for Kjøllefjord 1751-1788, SiTø Kat 78 nr. 16
- 38 Kirkestol for Lyngen, SiTø Kat 78 nr. 51
- 39 Kirkestol for Ibestad, SiTø Kat 78 nr. 49
- 40 Kirkekassen for Helgøy, SiTø Kat 78 nr. 44

SiTø, Kirkebesiktigelser 1705. Amt-/fylkesmannen i Finnmark nr. 1514.

SiTø, Vest-Finnmark prosteembete nr. 15 (1743–1832).

SiTø, Kirkebesiktigelser 1770. Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51.

RiA, Stattholderarkivet, Jordebøker (Katalognr. 1111/51), arkivsignatur 4A00223, pakke nr. 16.

RiA, Generalkirkeinspeksjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2. ”Visitasberetninger, Trondheim stift 1737-1775”.

RiA, Misjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr.1. ”Beretning om misjonskallene i Nordlandene og Finnmark”, 1780.

RiA, Misjonskollegiet, Saker ordnet etter emne, nr. 2. ”Visitasberetning for Øst-Finnmark 1786”.

RiA, Misjonskollegiet, Diverse kirkeregnskap, nr. 1.

RiA, Rentekammeret, Kirkeregnskaper (Trondheim stiftsskriveri), nr. 69.

RiA, Rentekammeret, Prestenes manntall 1664-66, nr. 36.

UTRYKTE KILDER

Bratrein, Håvard Dahl, Kirketuftregistrering, Røst, og Helgøy – Karlsøy. Upublisert rapport ved Tromsø Museum, (paginert i fortsettelse av Bratrein 1967), 1965.

Bratrein, Håvard Dahl, Kirketuftregistrering, Fra Karlsøy til Hjelmsøy (Måsøy pdg.), Upublisert rapport ved Tromsø Museum, (upaginert), 1966.

Bratrein, Håvard Dahl, Kirketuftregistrering, Fra Helgøy til Værøy, Upublisert rapport ved Tromsø Museum, 1967.

Bratrein, Håvard Dahl, Kirketuftregistrering, Fra Magerøy (Måsøy pdg.) til Vardø, og inne i Lyngen og Kvalsund, Upublisert rapport ved Tromsø Museum, 1968.

Bratrein, Håvard Dahl, ”Tillegg til kirketuft rapportene 1966/67”, Upublisert rapport ved Tromsø Museum, 1969.

Bratrein, Håvard Dahl, ”Nord-Norges økonomiske historie”, [forelesningsmanuskript, datert 2. mars 1970], stensil ved Institutt for folkelivsgranskning, Oslo 1970b.

Eide, Ole Egil, ”Helgøyprosjektet. Kirketuftundersøkelsen 1976. Notat til Riksantikvaren og Tromsø Museum ved Ole Egil Eide”. Utrykt notat 1976.

Hamre, Lars, *Innføring i kjeldekunnskap. Forelesningar*. [Riksarkivet], u.å.

Holand, Ingegerd, ”Underlagsmateriale om kirker og kirkegårder i Nord-Troms – registrering 2002. Forkortet versjon (bare aktuelle kirker og kirkegårder). Upublisert rapport, Riksantikvaren mars 2004.

Liepe, Lena, ”Medeltida kyrkoinventarier i Nord-Norge”. Upublisert katalog/kildeinventering.

Sønstevoid, Valborg, ”Registratur over manntallene 1663-1666 og 1701 i det norske Riksarkiv”. Upublisert, [Riksarkivet], Oslo 1934.

Trædal, Vidar, *Herdla kirke, Askøy i Hordaland. Avgrensning av middelalderkirkegård. NIKU Rapport arkeologiske utgravninger Bergen nr. 36 – 2006.*

TRYKTE KILDER

Aase, Monica, ”Biskop i beste opplysningsånd”, *Forskningsspolitikk* 1/98, Oslo 1998. Digital versjon: www.ntnu.no/ub/omubit/bibliotekene/gunnerus/gunnerus

AB = *Aslak Bolts jordebok*, utgitt ved Jon Gunnar Jørgensen, Oslo 1997.

Ahrens, Claus, *Die frühen Holzkirchen Europas*, I-II, Stuttgart 2001.

Anker, Leif, *Stokk eller stein? Kirker, byggemåter og mulige byggherrer i indre Sogn omlag 1130-1350 belyst ved et utvalg kirker fra perioden*, [Hovedoppgave], 2 bind, Oslo 2000.

Anker, Leif, ”Om stokk og stein. Middelalderens stav- og steinkirker i Sogn i lys av økonomiske forhold”, *FNFB 2001*, Oslo 2001.

Anker, Leif, *De norske stavkirkene*, Oslo 2005.

Antonsson, Haki, ”The Minsters. A Brief Review of the ’Minster Hypothesis’ in England and some General Observations on its Relevance to Scandinavia and Iceland”, i Thorláksson, Helgi (red.), *Church Centres. Church Centres in Iceland from the 11th to the 13th Century and their Parallels in other Countries*, Reykholt 2005.

Armstrong, Niall John, ”Tunanlegg og amfiteatre – hypotese om tunanleggenes opprinnelse”, *Primitive Tider 2000*, Oslo 2000.

Benedictow, Ole Jørgen, *Fra rike til provins: 1448-1536*, bind 5 av Mykland, Knut (red.), *Norges Historie*, Oslo 1977.

Beronka, Johan, *Vadsø bys historie: med spredte bidrag til Varangers historie*, Vadsø 1933.

Bertelsen, Reidar, *Gårdshaugene i Harstad kommune. Et bidrag til områdets økonomiske historie i middelalderen*, Bergen 1973.

- Bertelsen, Reidar, *Saurbekken i middelalderen. Et glimt av hverdagslivets historie i Harstad*, Tromsø 1974.
- Bertelsen, Reidar, "Review of Przemyslaw Urbanczyk: Medieval Arctic Norway", *Archaeologia Polona*, vol 30, Wrocław 1992.
- Bertelsen, Reidar, Ragnhild Høgsæt og Anne-Karine Sandmo, *Tromsø gjennom 10000 år* bind I, Tromsø 1994.
- Bertelsen, Reidar, "Tusenårsskiftet, et nytt samfunn?", i Bertelsen, Reidar, Ragnhild Høgsæt og Anne-Karine Sandmo, *Tromsø gjennom 10000 år*, bind I, Tromsø 1994.
- Bertheussen, Carl og Jens Solvang, *Kulturbilder fra gamle Hillesøy*, bind 1, Lenvik og Tromsø 1988.
- Bendixen, Bendix E., *Kirkerne i Søndre Bergenhus amt. Bygninger og inventarium*, Bergen 1904.
- Bing, Just, "Norges ældste kirkeinventar: et arkivfund", *Bergen Museums Aarbok* nr. 13, Bergen 1909.
- Birkenes, Lars Øyvind, *Gard, grav og kyrkje. Ei arkeologisk analyse i Hardanger-regionen*, [Hovedfagsoppgave], Bergen 2004.
- Bjerkås, Ola, *Preste- og prostearkiver: en brukerveiledning*, Riksarkivets skriftserie nr. 4, Oslo 1997.
- Bjørkvik, Halvard, "Det norske krongodset i mellomalderen. Ei skisse. Foredrag på møte i historisk klubb i Oslo 27/9 1959", *HT* 40, Oslo 1960.
- Bjørkvik, Halvard, "Dei kongelege kapella – framvokster og økonomisk grunnlag", *Bergen Historiske Forenings Skrifter* 69/70, Bergen 1970.
- Bjørkvik, Halvard, og Andreas Holmsen, "Hvem eide jorda i den gamle leilendingstida? I. Nord-Norge", *Heimen IX*, Trondheim 1952-1954.
- Bjørkvik, Halvard, og Andreas Holmsen, *Kven åtte jorda i den gamle leilendingstida? Fordelinga av jordeigedom i Noreg i 1661*, Trondheim 1972.
- BK = Bjørgynjar Kalvskinn = *Bergens Kalvskinn. AM 329 fol. i Norsk riksarkiv*, utgitt ved Finn Hødnebo i serien Corpus codicum Norvegicorum medii aevi, Quarto series, bind 8, Oslo 1989.
- Blair, John, "Secular Minster Churches in Domesday Book", i Sawyer, P. H. (red.), *Domesday Book: a Reassessment*, London 1985.
- Blom, Grethe Authén, "Finnmark", i *KLNM IV*, Oslo 1959.
- Bratrein, Håvard Dahl, "Befolkningsforhold og kirkebygging nord for Malangen i eldre middelalder", *Håløygminne* 51, 1970.

Bratrein, Håvard Dahl, *Bosetning og bosetningskontinuitet i Karlsøy i middelalderen belyst gjennom et studium av jordeie- og jordleiesystema på 1600-tallet*, Publikasjoner fra Helgøyprosjektet nr. 7, Tromsø 1981.

Bratrein, Håvard Dahl, ”Skar kirke”, *Årbok for Karlsøy-Helgøy*, [Hansnes] 1981b.

Bratrein, Håvard Dahl, *Karlsøy og Helgøy bygdebok: folkeliv, næringsliv, samfunnsliv*, bind 1-4, Hansnes 1989-94.

Bratrein, Håvard Dahl, *Fra steinalder til år 1700. Karlsøy og Helgøy bygdebok: folkeliv, næringsliv, samfunnsliv*, bind 1, Hansnes 1989.

Bratrein, Håvard Dahl og Keth Lind, ”Hvordan sjøsamene i Nord-Troms ble kristna og innlemma i det norske samfunn”, i Nilsen, Gørill (red.), *Kulturmøter i Nord-Troms. Jubileumsbok for Nord-Troms museum 1978-2003*, Sørkjosen 2004.

Brendalsmo, Jan, ”Kirkesteder i Vestfold: Hvem bygde kirker og hvorfor - hvor ble kirkene bygd og hvorfor? Skisse til problemstillinger omkring kirkebyggeriet”, i A. Jan Brendalsmo og Erik Veia (red.), *Vestfoldkirkene. Bygning, landskap og samfunn*, Riksantikvaren: Arkeologiske rapporter fra Tønsberg, nr. 3, Tønsberg 1990.

Brendalsmo, A. Jan, *Kirkebygg og kirkebyggere: byggherrer i Trøndelag ca. 1000-1600*, [doktoravhandling], Tromsø 2001. [Senere publisert i trykt utgave med samme tittel, Oslo 2006.]

Brendalsmo, Jan, ”Prestebol og prestegjeld”, i Imsen, Steinar (red.), *Den kirkehistoriske utfordring*. Senter for middelalderstudier. Skrifter nr. 19, Trondheim 2005.

Brendel, Martha Brock Utne og O. Solberg, *Finnmark omkring 1700, Første bind, Aktstykker og oversikter*, Nordnorske samlinger. [Tidligere utgitt som fire bind 1932-1938], Oslo 1938.

Brink, Stefan, ”Some Aspects of the Christianization of Sweden and Early Church Organization”, i Thorláksson, Helgi (red.), *Church Centres. Church Centres in Iceland from the 11th to the 13th Century and their Parallels in other Countries*, Reykholt 2005.

Brodahl, Joh. E., ”En nordlandsk kirkefyrste : biskop N.C. Friis og hans innsats i Nordlands kultur”, *FNFB 1931*, Oslo 1931.

Brooke, Arthur de Capell, *A winter in Lapland and Sweden, with various observations relating to Finnmark and its inhabitants : made during a residence at Hammerfest, near the North Cape*, London 1826.

Brox, Arthur, *Berg og Torsken bygdebok*, bind II, Tromsø 1965.

Buckholm, Mona Beate, *Nedlagte kirker og kirkesteder fra middelalderen i Hordaland og Sogn og Fjordane: hvilke kirkesteder ble nedlagt, når og hvorfor?*, [Hovedoppgave], Bergen 1997.

Bugge, Anders, ”Kunsten langs leden i nord”, *FNFB*, nr. 88, Oslo 1932.

- Bugge, Anders, "Kirkebygninger og deres udstyr : Norge", *Nordisk Kultur*, bind 23, [særtrykk], 1933.
- Bøe, Arne, "Kristenrettar", i *KLNM IX*, Oslo 1964.
- Christie, Håkon og Sigrd, *Norges Kirker. Østfold*, bind 1-2, Oslo 1959
- Christie, Håkon, "Kirkebygging i Norge i 1600- og 1700-årene", *FNFB Årbok 1991*, Oslo 1991.
- Coldevin, Axel, *Jordegods og storgårder i Nord-Norge*, Trondheim 1943.
- Coldevin, Axel, *Jordegods og storgårder i Nord-Norge*, Espå 1989 [Rev. utg. av Coldevin 1943]
- Dahl, Ottar, *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre*, Oslo 1990 (4.utg.).
- Dahlerup, Troels, "Kirkeverge", i *KLNM VIII*, Oslo 1964.
- Danielsen, Therese, *Glimt av et fortidig kystlandskap. En landskapsarkeologisk analyse av jernaldergårdsanlegget på Tussøya i Troms*, [Masteroppgave i arkeologi], Universitetet i Tromsø, 2005.
- Denley, Peter og Deian Hopkin, *Historical computing. An introduction*, Macmillan 1993.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*. Digital utgave ved www.dokpro.uio.no
- Dybdahl, Audun, *Jordeiendomsforhold og godseiere i Trøndelag – fra Aslak Bolt til Landkommisjonen*, Steinkjer 1989.
- Eide, Ole Egil, *De to-skipede kirker i Oslo. Et forsøk på redatering og opphavsbestemmelse med utgangspunkt i de siste utgravninger i Clemenskirken*, Magistergradsavhandling, Bergen 1974 (2. opplag).
- Eide, Ole Egil, *Trondenes kirke. Fra 1200-tallet eller fra senmiddelalderen?*, Trondarnes Distriktsmuseums Skriftserie nr. 7, 2005.
- Eide, Ole Egil, "Om Utsteinklosterets bygningshistorie", *Collegium Medievale* 19, Oslo 2006.
- Eidnes, Hans, *Hålogalands historie*, Trondheim 1943.
- Ekroll, Øystein, *Med kleber og kalk: Norsk steinbygging i mellomalderen*, Oslo 1997.
- Ellis, Linda, *Archeological Method and Theory. An Encyclopedia*, New York og London 2002.
- Elster, Elisabeth, *Klosteret på Hovedøya. En undersøkelse av bygningsskulpturen*, [Magistergradsavhandling], Oslo 1979.
- Engelstad, Eivind S., *Senmiddelalderens kunst i Norge ca. 1400-1535*, Oslo 1936.

Eriksen, Hilmar, ”Omkring Ivarsstada kirkia og Nikolas Skjaldvorsson”, *Håløygminne*, Hefte 2, Harstad 1954.

Eriksen, Hilmar, *Det gamle Astafford og Ibestad*, Tromsø 1962 (2. utg. Trondheim 1981).

Evensen, Børge, *Gravholmer. Gravlokalisering og samfunn i jernalder i Vesterålen*, [Hovedoppgave i arkeologi], Tromsø 2003.

Fett, Harry, *Norges Kirker i Middelalderen*, Kristiania 1909.

Fladby, Rolf, *Gjenreisning 1536-1648. Norges Historie*, bind 6, Oslo 1977.

Fladby, Rolf og Terje Schou (red.), *Skattematrikkelen 1647*, bind 17, Troms fylke, Finnmark fylke, Oslo 1993.

FNFB = *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkere Bevarings Årsberetning/Årbok*, Kristiania/Oslo 1845-2007.

Foot, Sarah, ”Anglo-Saxon Minsters: a Review of the Terminology”, i Blair, John og Richard Sharpe (red.), *Pastoral Care before the Parish*, Leicester 1992.

Friis, Peder Clausson, *Norriges Oc Omliggende Øers sandfærdige Bescriffuelse, Indholdendis huis vært er at vide, baade om Landsens oc Indbyggernis Leilighed oc vilkor, saa vel i fordum tid, som nu i vore Dage*, Kiøbenhaffn 1632.

Gabrielsen, Kristine Holme, ”Korsreiserne. Hvem lot reise steinkors?”, i Førstund, Finn Borgen (red.), *Steinkrossane på Vestlandet. Rapport frå fagseminar 24. april 2004*, Hyllestad 2005.

Gabrielsen, Toril, *Kirkeoppkomsten i Nord-Norge. En analyse av årsak og beliggenhet til tidlige kirker i området mellom Bodø og Tromsø*, [Hovedoppgave i arkeologi], Tromsø 1998.

Giddens, Anthony, *The constitution of society*, Berkely og Los Angeles 1984.

Grüner, Herlof, ”Kirkeregnskaper fra Romsdal 1646-1700”, *Romsdalsmuseets Årbok 1971*, Molde 1971.

Gulatingslovi. Umsett av Knut Robberstad, 4.utg., Oslo 1981.

Gunnes, Eirik, ”Visitation”, i *KLNM XX*, Oslo 1976.

Guttormsen, Helge, *Lyngen Regionhistorie*, bind 1, *Fra istid til Læstadius*, Lyngseidet 2005.

Hage, Ingebjørg [et al.], *Arkitektur i Nord-Norge*, Bergen 2007.

Hagen, Rune, og Per Einar Sparboe, *Trolldom og ugudelighet i 1600-tallets Finnmark / Hans H. Lilienskiold*, Tromsø 1998.

Haug, Eldbjørg, ”Politisk arkeologi”, *Heimen XXXVIII*, 2001.

Hamre, Lars, ”Fabrica”, i *KLNM* IV, Oslo 1959.

Hamre, Lars, ”Jordebog”, i *KLNM* VII, Oslo 1962.

Hamre, Lars, ”Kapellgeistlighet”, i *KLNM* VIII, Oslo 1963.

Hamre, Lars, ”Kirkeverge”, i *KLNM* VIII, Oslo 1963.

Hamre, Lars, ”Tiend”, i *KLNM* XVIII, Oslo 1974.

Hammond, Hans, *Den Nordiske Missions-historie i Nordlandene, Finmarken og Trundhiems Amt til Lappers og Finners Omvendelse, fra første Begyndelse indtil hen udi Aaret 1727, da Lappernes og Finners Apostel Thomas von Westen døde, tilligemed denne udødelige Mands Levnetsbeskrivelse*, København 1787.

Hansen, Lars Ivar, ”Politiske og religiøse sentra i Nord-Norge: Sentrumsfunksjoner i en flerkulturell kontekst”, i Drobin, U., (red.), *Religion och samhälle i det förkristna Norden, Ett symposium*, Odense 1999

Hansen, Lars Ivar, *Astafjord bygdebok. Historie 1. Fra eldre jernalder til ca. 1570*, Lavangen 2000.

Hansen, Lars Ivar, ”Trondenes kannikgjeld”, i Imsen, Steinar (red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537 : søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*, Senter for middelalderstudier, NTNU, Skrifter nr. 15, Trondheim 2003.

Harboe, Peder, ”Om Hammerfest Sogn med Betenkning over Finnmarks Befolkning, m.m.”, 1725-1727, Stensil/avskrift av original i Ledreborgske Samling 115,-2°, Det kongelige Bibliotek i København, Hammerfest historielag 1952.

Harste, Gorm, ”Sivilisasjon”, i Korsnes, Olav, Heine Andersen og Thomas Brante (red.), *Sosiologisk Leksikon*, Oslo 1997.

Harøe, Christen Bertelssøn, ”Findmarchens Beschrifuelse saa uit Jeg Vnderschrefne Hafuer Erfahrit Anno 1683”, publisert i Brendel, Martha Brock Utne og O. Solberg: *Finnmark omkring 1700*, hefte 1. *Nordnorske Samlinger I*, Oslo 1938.

Hell, Maximilian, *Ephemerides Astronomicae ad Meridianum Vindobonensem Anni 1791*, 1791

Helland, Amund, *Norges land og folk. Topografisk-statistisk beskrevet*, bind 20, Finnmarkens Amt I-III, Kristiania 1905-1906.

Helle, Knut, ”Tendenser i nyere norsk høymiddelalderforskning”, *HT* 40, 1960-61.

Henriksen, Jørn, ”Mangeromstuftene på Finnmarkskysten”, in prep., i Hage, Ingebjørg, Elin Haugdal, Bodil Ruud og Sveinulf Hegstad (red.), *Arkitektur i Nord-Norge*, Bergen 2007.

Hoff, Anne Marta, "Kyrkjeforskning og kjelder", i *Såkorn: samling av artikler bygd på geistlig, historisk kildemateriale*, Oslo 1995. Artikkelen er også publisert i *Heimen* 3, Trondheim 1996.

Hohler, Erla Bergendahl, *Norske stavkirkeportaler*, [Doktoravhandling], Oslo 1993.

Hohler, Erla Bergendahl, *Norwegian Stave Church Sculpture*, vol. I-II, Oslo 1999.

Holm, Ingunn, *Forvaltning av agrare kulturminner i utmark*, [Doktoravhandling], Bergen 2004.

Holm-Olsen, Ludvig, *Med fjærpenn og pergament: vår skriftkultur i middelalderen*, Oslo 1990.

Holmsen, Andreas, "Nye metoder innen en særskilt gren av norsk historieforskning", *100 års historisk forskning*, Oslo 1979. Opprinnelig publisert i *HT* 32, Oslo 1940.

Holmsen, Andreas, "Problemer i norsk jordeiendomshistorie", *HT* 34, Oslo 1948.

Holmsen, Andreas, *Hva kan vi vite om agrarkatastrofen i Norge i middelalderen?*, Oslo/Bergen/Tromsø 1978.

Holmsen, Andreas, *Gård og gods i Norge i eldre tid*, Oslo/Bergen/Tromsø 1980.

Holtermann, Harold (red.), *Dyrøy kirke 100 år*, Tromsø 1980

Hommedal, Alf Tore, *Olavsklosteret i Oslo. Bygningshistorikk, med dateringsforsøk av klosteranlegg og eldre bygningsdelar*, [Magistergradsavhandling], Bergen 1986,

Horgen, Randi, *Håkon Vs Mariakirke i Oslo. Bygningsbeskrivelser og tolkninger*, [Magistergradsavhandling], Oslo 1995.

HT = *Historisk Tidsskrift*, Oslo.

Høgsæt, Ragnhild, "Tromsø innlemmes i Norge", i Bertelsen, Reidar, Ragnhild Høgsæt og Anne-Karine Sandmo, *Tromsø gjennom 10000 år*, bind I, Tromsø 1994.

IA = *Islandske Annaler indtil 1578*, utgitt for det Norske historiske Kildeskriftfond ved Gustav Storm, Christiania 1888.

Imsen, Steinar (red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537 : søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*, Senter for middelalderstudier, NTNU, Skrifter nr. 15, Trondheim 2003.

Ingvaldsen, Lilli M., *Kirkene i søndre Sunnhordland i tidlig- og høymiddelalder : hvor ble kirkene bygget, hvorfor ble de bygget her og av hvem?*, [Hovedfagsoppgave], Bergen 1996.

Indrebø, Gustav, *Norsk Målsoga*, Bergen 1951.

Iversen, Frode, *Var middelalderens lendmannsgårder kjerner i eldre godssamlinger? En analyse av romlig organisering av graver og eiendomsstruktur i Hordaland og Sogn og Fjordane*, Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen, bind 4, Bergen 1999.

Iversen, Frode, *Eiendom, makt og statsdannelse. Kongsgårder og gods i Hordaland i yngre jernalder og middelalder*, [doktoravhandling], Bergen 2004.

Jacobsen, Bernt, *Bosettings- og befolkningsutviklingen i Ingøy prestegjeld ca. 1520-1630*, [Hovedoppgave], Tromsø 1996.

Jensen, Jens L., *Bjarkøy bygdebok*, bind 1, Trondheim 1947.

Jensenius, Jørgen H., "Innvielsesrituale for en trekirke", *hikuin vol. 24*, Høbjerg 1997a

Jensenius, Jørgen H., "Var det krav om høye stenkirker i middelalderen?", *Viking vol. LX*, Oslo 1997b.

Jensenius, Jørgen H., "Røldal, stavkirke eller...?", *Viking vol. LXI*, Oslo 1998.

Jensenius, Jørgen H., "Ansvar for stavkirkene", kronikk i Bergens Tidende. Publisert elektronisk 8. desember 2003, www.bt.no/meninger/kronikk/article57234.ece

Jensenius, Jørgen H., "De tidlige trekirkenes planlegging og design. Et bidrag til en teoridannelse", *hikuin vol. 30*, Høbjerg (2003) 2005.

Jensenius, Jørgen H., *Trekirkene før stavkirkene. En undersøkelse av planlegging og design av kirker før ca. år 1100*, Oslo 2001

Júlíusdóttir, Sigrídur, "The Oldest Churches in Norway", i Thorláksson, Helgi (Ed.), *Church Centres. Church Centres in Iceland from the 11th to the 13th Century and their Parallels in other Countries*, Reykholt 2005.

Karlsen, Haakon jr., *Lyngen kirke 250 år*, Finnsnes 1981.

Kaspersen, Lars Bo, *Anthony Giddens. Introduktion til en samfundsteoretiker*, København 1995.

Kiil, Alf, *Arkivkunnskap: statsarkiva*, i serien Skrifter frå Landslaget for bygde- og byhistorie nr. 3, Oslo 1969.

Kjørup, Søren, *Menneskevidenskaberne: problemer og traditioner i humanioras videnskapsteori*, Fredriksberg og Roskilde 1996. 4. opplag 2000.

KLNM = *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, bind I-XXII, Oslo 1956-1978.

Knudsen, Trygve, "Frostating", i *KLNM IV*, Oslo 1959.

Kraft, Jens, "Det Nordenfjeldske Norge – topographisk-statistisk beskrevet", *Topographisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge*. Nr. 6:2, Christiania 1835.

Kristoffersen, Elly, "Kjerkene i Mefjorden", *Yttersida. Menighetsblad for Berg og Torsken*, nr. 3/2003, [Skaland] 2003.

Krog, Peder, "Beretning til kongen 26. mars 1709 om visitasreisen i Finnmark 1708", se Nissen 1922.

Kårstad, Eirik, "Ødegarder og oppgangstid i Trondenes. Bosetningen i bygdene opp mot Malangen i senmiddelalderen", i Hansen, Lars Ivar (red.), *Seinmiddelalder i norske bygder. Utvalgte emner fra Det nordiske ødegårdsprosjekts norske punktundersøkelser*, Oslo 1981.

La Recherche. En ekspedisjon mot nord : bilder fra Norge og Spitsbergen, ved Knutsen, Nils M., og Per Posti (red.), Tromsø 2002.

Larsen, Marius Opdahl, *Annekskirkene i Sør-Troms*, mastergradsoppgave under arbeid.

Leem, Knud, *Knud Leems Beskrivelse over Finmarkens Lapper, deres Tungemaal, Levemaade og forrige Afgudsdyrkelse, oplyst ved mange Kaabberstykker / med J.E. Gunneri Anmærkninger. Og E.J. Jessen-S Afhandling om de norske Finners og Lappers hedenske Religion*, Kiøbenhavn 1776.

Lidén, Hans-Emil, *Mariakirken. Romansk kirkebygningkunst i Bergen*, Bergen 1961.

Lidén, Hans-Emil, "Middelalderens steinarkitektur i Norge", *Norges Kunsthistorie* bind 2: *Høymiddelalder og Hansatid*, Oslo 1981.

Lidén, Hans-Emil, "Norsk middelaldersk steinarkitektur. En generasjons bygningsarkeologiske arbeide i perioden 1950-80. Problemer og resultater", *hikuin* 9, 1983.

Lidén, Hans-Emil, *Fra antikviteten til kulturminne: trekk av kulturminnevernets historie i Norge*, Oslo 1991.

Lidén, Hans-Emil, "Forsvunne stavkirker i Bergen bispedømme", *FNFB* 151, Oslo 1997.

Lidén, Hans-Emil, "Herdla kike", i Hoff, Anne Marta, Hans-Emil Lidén og Ola Storsletten, *Norges Kirker, Hordaland*, bind 1, Oslo 1997b.

Lidén, Hans-Emil, "Olavskirken på Avaldsnes", i Langhelle, Svein Ivar og Birger Lindanger (red.), *Kongskyrkje ved Nordvegen*, Aksdal 1999.

Lidén, Hans-Emil, "Undersøkelsene i Mære kirke", i Hoff, Anne Marta og Alf Tore Hommedal, *En gullgubbe. Festskrift til Hans-Emil Lidén*, Øvre Ervik 1999b.

Lidén, Hans-Emil, "Hamre kirke", i Lidén, Hans-Emil og Trædal, Vidar, *Norges Kirker. Hordaland bind 3*, Oslo 2003.

Lidén, Hans-Emil, "Godt og grundig om stavkirkene", *FNFB* 2006, Oslo 2006.

Liepe, Lena, *Medieval stone churches in Northern Norway: The interpretation of architecture as a historical process*, Ravnetrykk nr. 25, Tromsø 2001.

Liepe, Lena, "Om stil och betydelse i romansk stensulptur", i Velle, Jens (red.), 2. *skandinaviske symposium om romanske stenarbejder, 1999 i Silkeborg, Danmark*, Romanske Stenarbejder 5, Silkeborg 2003.

Lind, Keth, "Yttervær på Loppa øy", i Hauan, Niemi, Wold og Zachariassen (red.), *Karlsøy og verden utenfor. Kulturhistoriske perspektiver på nordnorske steder. Festskrift til professor Håvard Dahl Bratrein på 70-årsdagen 13.02.2003*, Tromsø Museums Skrifter XXX, Tromsø 2003.

Lindblad, Jakob, "Klockstaplarna under 1600- och 1700-talen – i Sverige, Norge och Finland", i Sjöström, Ingrid, Marja Terttu Knapas, Ola Storsletten (red.), *Kyrka af träd. Kyrkobyggande under 1600- och 1700-talen i Finland, Norge och Sverige*, Västervik 2000.

Ljungberg, Helge, *Den nordiska religionen och kristendomen : studier över det nordiska religionsskiftet under vikingatiden*, Nordiska texter och undersökningar nr. 11, Stockholm/København 1938.

Lunden, Kåre, *Norge under Sverreætten: 1177-1319. Høymiddelalder*, bind 3 av Mykland, Knut (red.), *Norges Historie*, Oslo 1976.

Lysaker, Trygve, *Trondenes sogns historie. Trondenes bygdebok*, bind 4, Harstad 1958.

Lysaker, Trygve, *Erkebiskop Eilifs tredje statutt*, i Småskriftserien – Nidaros domkirkes restaureringsarbeider, Trondheim 1991.

Løvås, Kristin, *Bergensgruppen, Lund domkirke og stildiffusjon som tolkningsmodell. En studie av forskningen rundt den klassisk-lombardiske stilen i 1100-tallets kirkebyggevirkosomhet i Bergen og Lund*, [Hovedoppgave i kunsthistorie], Tromsø, 2000.

Magnus, Bente og Bjørn Myhre, *Forhistorien. Fra jegergrupper til høvdingsamfunn*, bind 1 av Mykland, Knut (red.), *Norges Historie*, Oslo 1977

Martinsen, Olav, "Olav Engelbrektsson (1523-1537)", Biskoper i Trøndelag, [URL: www.katolsk.no/mn/erkebiskoper/27.htm], 1996.

McNicol, John, *Plassering[en] av de første kirkene i Norge i forhold til de første [i.e. hedenske] kultstedene. En historiografisk studie omfattende tiden etter 1830*, KULTs skriftserie nr. 98, Oslo 1997.

Morkinskinna. Pergamentsbog fra første Halvdel af det trettende Aarhundrede : indeholdende en af de ældste Optegnelser af Norske Kongesagaer, utgitt av C. R. Unger, Christiania 1867.

Munch, P. A., *Det norske folks historie*, bind IV:2, Christiania 1859.

Mykland, Liv, *Guds hus under hammeren: En studie i kirkesalget i Norge i 1720-årene*, Bergen 1976.

Nakken, Alfhild, ” Prestearkivene”, i *Så Korn: samling av artikler bygd på geistlig, historisk kildemateriale*, Oslo 1995

Nannestad, Frederik, 1750, se Wolff, J.U. 1942. Originalene finnes ved Statsarkivet i Trondheim, Personaliasamling nr. 31.

NBL = *Norsk Biografisk Leksikon*, Oslo 1923-1983.

NG = Rygh, Oluf, *Norske Gaardnavne. Oplysninger samlede til Brug ved Matriklens Revision efter offentlig Foranstaltning*. Med tilføyelser av O. Rygh, m.fl., bind I-XIX, Kristiania/Oslo 1897-1936. Digital utgave ved www.dokpro.uio.no

NgL = *Norges gamle Love indtil 1387*, bind 1-5, Christiania 1846-1895.

NGS = *Det Norske Geografiske Selskabs Aarbog*, Kristiania/Oslo 1889/1890-1919/1921.

NHL = Fladby, Rolf, Harald Winge og Steinar Imsen, *Norsk historisk leksikon. Næringsliv, rettsvesen, administrasjon, mynt, mål og vekt, militære forhold, byggeskikk m. m. : 1500-1850*, Oslo 1974.

Nicolaissen, Olaus M., ”Undersøgelser i Nordlands og Tromsø Amter i 1888”, *FNFB Aarsberetning for 1888*, Kristiania 1889.

Nicolaissen, Olaus, M., ”Undersøgelser i Tromsø og Finmarkens Amter i 1889”, *FNFB Aarsberetning for 1889*, Kristiania 1890.

Nicolaissen, Olaus M., ”Undersøgelser i Østfinmarken 1891”, *FNFB Aarsberetning for 1891*, Kristiania 1892.

Nicolaysen, Nicolay, *Norske fornlevninger. En oplysende fortegnelse over Norges fortidslevninger, ældre en reformationen og henførte til hver sit sted*, Kristiania 1862-1866.

Nielsen, Alf Ragnar, *Skattelister og befolkningsutvikling i Helgøy - Karlsøy på første del av 1600-tallet*. Publikasjoner fra Helgøyprosjektet / Universitetet i Tromsø [og] NAVF, bind 8, Tromsø 1984.

Niemi, Einar, *Vadsøs historie, bind I, Fra øyvær til kjøpstad (inntil 1833)*, Vadsø 1983.

Nissen, Kristian, ”Bidrag til Finmarkens kirkehistorie. I. Biskop Peder Krogs beretning til kongen 26. mars 1709 om visitasreisen i Finmarken 1708”, *Norvegia sacra: aarbok til kunnskap om Den norske kirke i fortid og samtid*, nr. 2, Kristiania 1922.

Nissen, Kristian, ”Lilienskiold, Hans Hansen”, i *NBL* bind VIII, Oslo 1938.

Nissen, Kristian, ”Lorch, Erich Matssøn”, i *NBL* bind VIII, Oslo 1938b.

Nissen, Kristian, ”Vardø og Vardøhus i eldre tid. Hva gamle karter og dokumenter beretter”, i Willoch, G.I. (red.), *Vardøhus festning 650 år*, Oslo 1960.

Norges Kirker, i serien *Norske Minnesmerker*, Oslo 1959-2003

Norges kongesagaer, utgitt ved Hødnebo, Finn og Hallvard Magerøy (red.), bind 1-4, Oslo 1979.

NRJ = *Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16de Aarhundrede / udgivne for Det Norske historiske Kildeskriftfond ved H. J. Huitfeldt-Kaas*, bind 1-4, Christiania 1887-1906.

NRR = *Norske Rigs-Registranter : tildeels i Uddrag / udgivne efter offentlig Foranstaltning*, 12 bind, Christiania 1861-1891.

Nyborg, Ebbe, ”Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri”, i Egevang, Robert (red.), *Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langeberg*, København 1979.

Nybø, Marit, *Lyse kloster. En bygningsanalyse*, [Magistergradsavhandling], Bergen 1986.

Nybø, Marit, *Albanuskirken på Selja. Klosterkirke eller bispekirke?*, [Doktoravhandling], Bergen 2000.

OE = *Olav Engelbrektssøns jordebog. Register paa St. Olavs jorder, forfattet under erkebiskop Olav Engelbrektssøn ; Anhang: Erkebiskop Gautes jordebøger / udgivet af Norges rigsarkiv ved Chr. Brinchmann og Johan Agerholt*, Oslo 1926

OER = *Olav Engelbriktssøns Rekneskapsbøker 1532–1538. Utgjevne av Noregs Riksarkiv ved Jens Arup Seip*, Oslo 1936.

Olaisen, Audhild, *Kyrkjene i Hamarøy. Ei reise i nordnorsk kyrkjearkitektur*, [hovedoppgave i kunsthistorie], Tromsø 2004.

Olaisen, Audhild, ”Hamarøy kyrkje og korskyrkjene i Nordland på 1700-talet”, *Ottar* nr. 5, Tromsø 2005.

Olsen, Håkon H., *Bygdebok for Hasvik*, Hasvik 1965.

Olsen, John, *...skapar kinnunga ok leggr eptir... Laftebygninger i Bergen før 1700 – teknikk funksjon og sosial markør*, [Hovedoppgave], Bergen, 2002.

Olsen, Magnus, *Ættegård og helligdom. Norske stedsnavn sosialt og religionshistorisk belyst*, Oslo 1926.

Olsen, Olaf, *Hørg, hov og kirke. Historiske og arkæologiske vikingetidsstudier*, Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie 1965, København 1966.

Olsen, Olaf, ”’Hørg, hov og kirke’ – 30 år efter”, i Lidén, Hans-Emil (red.), *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*, Oslo 1995.

OR = Rygh, Oluf, *Norske Gaardnavne. Oplysninger samlede til Brug ved Matrikelens Revision*, bind 1-19, Kristiania/Oslo 1897-1936. Digital utgave på www.dokpro.uio.no

Pedersen, Steinar, ”Bruken av land og vann i Finnmark inntil første verdenskrig”, i *Bruk av land og vann i Finnmark i historisk perspektiv. Bakgrunnsmateriale for Samerettsutvalget*, Norges Offentlige Utredninger (NOU) 1994:21, Oslo 1994.

Pevsner, Nikolaus, *Den europeiska arkitekturen: en översikt*, Stockholm 1978. Original utgave: *An outline of European architecture*, Harmondsworth 1943.

Qvale, Wencke, *Lorentz Dietrichsons verk om ”De norske Stavkirker” og dets plass i norsk stavkirkeforskning. En analyse av en forskningstradisjon*, [magistergradsavhandling], Bergen 1990.

Ramberg, Bjørn, *Kirkeværet på Sandøya i Tromsø : stedets kulturelle og økonomiske kontekst i senmiddelalder og tidlig nytid*, [Hovedfagsoppgave], Tromsø 2005.

RN = *Regesta Norvegica*, bind 1-8, Oslo 1978-2006. Digital utgave på www.dokpro.uio.no

Rode, Frederik, *Optegnelser fra Finmarcken samlede i Aarene 1826-1834 og senere udgivne som et Bidrag til Finmarckens Statistik*, Skien 1842.

Rosén, Jerker, ”Husaby”, i *KLNM VII*, Oslo 1962.

Sandvik, Hilde, og Harald Winge (red.), *Tingbok for Finnmark 1620–1633. Skrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt nr. 18*, Oslo 1987.

Samuelsberg, Harald, og Leonhard Gamst (red.), *Loppas historie. Bygdebok for Loppa kommune*, Loppa [1983]

Schanche, Kjersti, *Den funntomme perioden: Nord-Troms og Finnmark i det første årtusen e.Kr.*, FOK-programmets skriftserie bind 2, Oslo 1992.

Schøning, Gerhard, *Beskrivelse over den tilforn meget prægtige og vidberømte Dom-Kirke i Throndhjem egentligen kaldet Christ-Kirken*, Trondheim 1762, [faksimileutgave] Trondheim 2004.

Seip, Didrik Arup, *Trondenes jordebok*, Oslo 1954.

Simonsen, Povl, ”Nord-Norges bosetningshistorie i oldtiden”, *Ottar* nr. 32-33, Tromsø 1962.

Simonsen, Povl, *Fiskerbonden i Nord-Troms 1300–1700. Belyst ved tuftegravinger*. Publikasjon nr. 1 fra Helgøyprosjektet, Tromsø 1980.

Sivertsen, Jørgen, *Hammerfest 1789–1914*, Hammerfest 1973.

Sjömar, Peter, ”Byggnadsteknik och kyrkorum. Kyrklig timmerbyggnadskonst under 1600- och 1700-talen”, i Sjöström, Ingrid, Marja Terttu Knapas, Ola Storsletten (red.), *Kyrka af träd. Kyrkobyggande under 1600- och 1700-talen i Finland, Norge och Sverige*, Västermik 2000.

Sjöström, Ingrid, Marja Terttu Knapas, Ola Storsletten (red.), *Kyrka af träd. Kyrkobyggande under 1600- och 1700-talen i Finland, Norge och Sverige*, Västermik 2000.

Skre, Dagfinn, *Gård og kirke, bygd og sogn. Organiseringsmodeller og organiseringsenheter i middelalderens kirkebygging i Sør-Gudbrandsdalen*, i Riksantikvarens rapporter nr. 16, Øvre Ervik 1988.

Skre, Dagfinn, "Kirken før sognet. Den tidligste kirkeordningen i Norge", i Lidén, Hans-Emil (red.), *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*, Oslo 1995.

Skre, Dagfinn, *Herredømmet. Bosetning og besittelse på Romerike 200-1350 e. Kr.*, [Doktoravhandling], Oslo 1996.

Snorre Sturlasons kongesagaer, "Stormutgaven", Hødnebo, Finn (red.), ny utg., Oslo 2000

Solhaug, Mona Bramer, *Middelalderens døpefonter i Norge*, bind 1-2, Acta Humaniora nr. 89, Oslo 2001.

Sollied, Peter Ravn, "Prester, prestegjeld og kirker i Finmarken i det 17 århundrede", *Bidrag til Norges historie af utrykte kilder* 2, Meddelelser fra Det Norske Rigsarchiv, Kristiania 1903.

Steiner, Pål, *Det daglige offerritualet i Det nye rikets templer*, [Hovedoppgave], Bergen 2002.

Steinnes, Asgaut, *Husebyar*, Oslo 1955.

Steinnes, Asgaut, *AM 370 fol. : Jonas Andersson frå Skånevik om fornminne i Bergen bispedømme 1626*, Oslo 1972.

Storm, Dikka, "Stat, misjon og kunnskap på 1700-tallet - Etablering av lokalkunnskap som redskap i konsolidering av statsmakten", in prep. 2007/2008.

Storsletten, Ola, "2 Smaa Tintinabula i Thornit paa Kirchen", *FNFB* 149, Oslo 1995.

Storsletten, Ola, "Trondenes kirkes tidligste bygningshistorie", *NIKU Fagrapport* 008, Oslo 1998.

Storsletten, Ola, "Tradisjon og novasjon. Trekirkenes planform på 1600- og 1700-tallet", i Sjöström, Ingrid, Marja Terttu Knapas, Ola Storsletten (red.), *Kyrka af träd. Kyrkobyggande under 1600- och 1700-talen i Finland, Norge och Sverige*, Västermik 2000.

Storsletten, Ola, *Takene taler: norske takstoler 1100-1350, klassifisering og opprinnelse*, bind 1-2, i serien CON-TEXT, Thesis / The Oslo School of Architecture and Design nr. 10, Oslo 2002.

Stylegar, Frans-Arne og Christer Westerdahl, "Husebyene i Norden", *Arkeologi i Nord – Frans-Arne Stylegar sine sider om nordisk arkeologi*, 30. juli 2004, <http://arkeologi.blogspot.com/2004/07/husebyene-i-norden.html> [Også publisert i *Viking* nr. 67, Oslo 2004.

Sørmoen, Oddbjørn, *1700-tallet. Skjønnhetens århundre*, Kirker i Norge, bind 2, Oslo 2001.

Taranger, Absalon, *Den angelsaksiske kirkes indflydelse paa den norske*, Kristiania 1890.

Thorláksson, Helgi (Ed.), *Church Centres. Church Centres in Iceland from the 11th to the 13th Century and their Parallels in other Countries*, Reykholt 2005.

TR 1589 = Trondhjems Reformats 1589. Trykt utgave ved Hamre, Anne-Marit, *Norske Kyrkjelege Jordebøker etter Reformasjonen II*, Oslo 1983.

Trædal, Vidar, *Norske steinkirker fra middelalderen – en forskningshistorie*, [Hovedoppgave], Bergen 1998.

Trædal, Vidar, ”Tanker om Trondenes kirke. Bygningshistoriske spørsmål”, *FNFB* 152, Oslo 1998b.

Trædal, Vidar, ”Fedje kirke”, i i Lidén, Hans-Emil og Trædal, Vidar, *Norges Kirker, Hordaland*, bind 3, Oslo 2003.

Trædal, Vidar, ”Middelalderkirkene i Hardanger”, *Hardanger*, Utne 2004.

Tuulse, Armin, ”Blockhus”, i *KLNM II*, Oslo 1957.

Urbańczyk, Przemysław, *Medieval Arctic Norway*, Warszawa 1992.

Veblen, Thorstein, *The theory of the leisure class. An economic study of institutions*, New York 1899.

Wienberg, Jes, ”Kirker og elite i Trøndelag. Recension av Jan Brendalsmos doktorsavhandling ’Kirkebygg og kirkebyggere. Bygherrer i Trøndelag ca. 1000-1600’ (2006)”, *Collegium Medievale* 19, Oslo 2006.

Willoch, G.I. (red.), *Vardøhus festning 650 år*, Oslo 1960.

Winther, Th., ”Arkæologiske undersøgelser i Tromsø amt i 1874”, i *FNFB Aarsberetning*, Kristiania 1875.

Wolff, J.U. (red.), ”Biskop i Trondhjem dr. Fr. Nannestads optegnelser i hans almanakk av 1750 om kirker i Nord-Norge med noter og anmerkninger ved J.U. Wolff”, *Tromsø Museums Årshefter*, Kulturhistorisk avdeling nr. 4. Vol. 54 (1931), nr. 3, Tromsø 1942.

Worm, Ole, *Snorre Sturlesøns Norske Kongers Chronica / udsat paa Danske aff Peder Claussøn ... ; nu nyligen menige Mand til Gaffn, igiennemseet, continuerit oc til Trycken forferdiget*, Kjøbenhafn 1633

Ytreberg, Nils A., *Tromsø bys historie*, bind 1, Tromsø 1946.

Ørstavik, Ragnar, ”Kyrkjerekneskapen for Volda hovudkyrkje 1668-1724”, *Voldaminne* 1984, Volda 1984.

Ørstavik, Ragnar, ”Kyrkjerekneskapen for Volda hovudkyrkje 1668-70”, *Voldaminne* 1985, Volda 1985.

Øvrebø, Egil og Oddeliv Apneseth, *Ålhus kyrkje*, Jølster 1995.

Åman, Anders og Marta Järnfeldt-Carlsson, *Träkyrkor i Sverige*, Laholm 1999.

¹ Det opprinnelige håndskriftet er tapt, men finnes i avskrift i ”Adversaria Huitfeldiana”, skrevet i Bergen omkring 1600.

² Ahrens registrerer for øvrig tømmerkirken som ny i 1599, noe det ikke er grunnlag for etter omtalen.

³ Fullstendig tittel: *Den Nordiske Missions-historie i Nordlandene, Finmarken og Trundhiems Amt til Lappers og Finners Omvendelse, fra første Begyndelse indtil hen udi Aaret 1727, da Lappernes og Finnernes Apostel Thomas von Westen døde, tilligemed denne udødelige Mands Levnetsbeskrivelse, samt Anhang om de første Missionariis og andre Missionens Medhielpere, uddragne af offentlige Brevskaber og egenhændige Haandskrifter* / ved Hans Hammond

⁴ Nannestad skriver at Skötningberg kirke ”var oppreist 16...[årstallet ikke utfyllt!] (...) hvorfor her endnu sees over Døren C 4. 1643” (Nannestad 1750, s. 29). Antagelig var da 1643 byggeåret, og i alle tilfeller er bygningen ikke identisk med bygningen fra TR 1589.

⁵ Kieldsøn ankom imidlertid ikke Finnmark før den påfølgende sommeren 1739 (NBL, bind VII, s. 269).

⁶ Det er ikke kjent arbeider av Peder Knudsen fra noen av kirkene i Bergen (*Norges Kirker. Bergen 3*, Oslo 1990, s.343-344 (Håndverkerregisteret)).

⁷ Fiil var fogd for hele Finnmark fram til 1672, deretter for Vest-Finnmark.

⁸ Museumsnumrene oppgis av Sollied 1903, s. 282. I Oldsakssamlingens katalog er numrene C2994 til og med C2997 gjenstander fra Hammerfest, mens C2998 og C2999 (og C3000) er oppgitt som ”bevaret i Skjerøa [Sic] Hovedkirke i Finmarkens Amt”.

⁹ J.U. Wolff (1942, s. 73-74) skriver i en fotnote til Nannestads omtale av Hasvik at Nannestad må ha misforstått opplysningene, ettersom det var Hasvåg som ble flyttet til Hasvik, og Hasvik 2 ikke ble bygget før (senest) 1756. Her må imidlertid Wolff selv ha misforstått: Kirken var ikke reist da Nannestad var på stedet, selv om materialer – og inventar – var blitt ført dit. Det var den første kirken i Hasvik som var ”ført dit” fra Hasvåg.

¹⁰ Bildet er gjengitt i Olsen, Håkon H., Bygdebok for Hasvik, Hasvik 1965, s. 94.

¹¹ Nissen refererer til en ”randbemerkning” i en kartskissebok fra 1689 i Riksarkivets ”grænsereguleringsarkiv”: ”Paa Lille Aarøe er nu indviet kirkegaard og begravellessted”.

¹² Bratrein (1966) skriver ”Nusfjord”, men må opplagt mene Nuvsvåg i Nuvsfjord.

¹³ Bratrein henviser til Rode 1842. Rode nevner sagnkirken (Rode 1842, s. 262 og 270) uten at jeg gjenfinner sagnet om brenningen.

¹⁴ J.U. Wolff oppgir ingen kilde her: Vanligvis regnes ordningen med to prostier i Finnmark å stamme fra 1688, altså senere enn Reierssøn.

¹⁵ Tegningen er gjengitt i Samuelsberg, Harald (red.), og Leonhard Gamst, *Loppas historie. Bygdebok for Loppa kommune*, Loppa [1983].

¹⁶ Opplysninger fra Kvæningen menighet (<http://www.kvanangenmenighet.no/?side=kirkene>).

¹⁷ I den trykte utgaven ved J.U. Wolff 1942 står det ”Et lumpen Brenhus”, og tilsatt [Vaabenhus?]. Av regnskapene framgår det imidlertid tydelig at kirken hadde et beinhus, og det er trolig dette Nannestad har siktet til, og ikke et våpenhus.

¹⁸ Holand, Ingegerd, Underlagsmateriale om KIRKER OG KIRKEGÅRDER I NORD-TROMS - REGISTRERING 2002. Forkortet versjon (bare aktuelle kirker og kirkegårder). Riksantikvaren 2004. Dokumentet er tilgjengelig på http://sametinget.acos.no/innsyn5_drum/wfdocument.aspx?journalpostid=2005012163&dokid=44243&

¹⁹ Tilgjengelig i digital utgave på Nord-Troms Museums nettsider, http://ntrm.no/forsiden/kilder/branntakster/lyngen/branntakst_for_lyngen_kirke_1847

²⁰ Bratrein, Håvard Dahl, Karlsøy og Helgøy bygdebok, bind I-IV, 1989-1994. Her er benyttet digital utgave på <http://karlsoy.com/bygdebok/>, periode IV.

²¹ De prinsipielle problemene vedrørende identifikasjon av gravminner i Nord-Troms er berørt på annet sted i avhandlingen. Det bør likevel i mer konkret forstand påpekes at for Helgøys vedkommene ble enkelte av de registrerte ”gravhaugene” avkrefte ved den arkeologiske undersøkelsen på kirkestedet i 1976 (Eide 1976, s. 2).

²² Enkelte rekonstruksjonsforslag oppfatter kirken som av ”vesterhavstypen”, med lødd torv helt opp til raftet. I bind I av *Tromsø gjennom 10000 år* er det gjengitt en slik rekonstruksjonstegning av kirken (s. 212-213), her også med den østre gavlveggen i tre. Det fremgår ikke om dette er en fri illustrasjon, eller om den er basert på nytolkninger av Simonsens dokumentasjonsmateriale. Utfra Simonsens framstilling i 1980, oppfatter ikke jeg hans tolkning slik – han karakteriserer torvfullene som ”lave”, og skriver dessuten at Melvik 2 fikk ”skjøvet vegglinjen” utover på fullene, mens den opprinnelige syllsteinsrekken understøttet tregulvet.

²³ Originalkilden er her ikke gjenfunnet, men opplysninger fra synfaringen gjengis i synfaringen fra 1770, SiTø, Senja og Tromsø Sorenskriverembete 1755-1854, nr. 51.

²⁴ Befaringen var et ledd i mastergradsprosjektet til Marius O. Larsen ved Arkeologisk institutt, Universitetet i Tromsø. Ved befaringen deltok ellers Reidar Bertelsen, Lars-Ivar Hansen og Vidar Trædal fra Universitetet i Tromsø.

²⁵ Regnskapet er gjengitt i avskrift på Lenvik Museums nettsider. Originalkilden har jeg ikke gjenfunnet.

²⁶ Det er kjent at Eystein var på Trondenes, sammen med brorkongen Sigurd, i 1114 – flere har sett dette som et mulig tidspunkt for kirkegrunnleggelsen, for eksempel Lysaker 1958, s. 109.

²⁷ Mariakirken i Bergen er i dag det best bevarte anlegget hvor profilen inngår. Som Hans-Emil Lidén har påpekt, var neppe Mariakirken den bygningen som først ble preget av dette byggemiljøet – han tenker seg at det primære ”nedslaget” var i enten Munkelivsklosterets Mikaelkirke, eller i Kristkirken (Lidén 1961, s. 106 og 108).

²⁸ I Hamar domkirke er profilen brukt som sokkelprofil i skipet, trolig i 1160-70-årene (Eide 2005, s. 7). Den har et noe annet detaljpreg enn Bergens- og Trondenesprofilene.

²⁹ Nummereringen av kirkeregnskapene/kirkestolene henger sammen med databasen som er brukt ved registreringen av disse. Databasen omfatter også kirkeregnskaper fra andre deler av landet enn Troms og Finnmark, dette er årsaken til at nummereringen tar til med nr. 23.